

821/477/06
3-53

ВАСИЛЬ
ЗЕМЛЯК

1

Тарь. 60н.

ВАСИЛЬ ЗЕМЛЯК

ТВОРИ
В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ

Василь ЗЕМЛЯК

ТОМ
ПЕРШИЙ

РІДНА СТОРОНА

Поліська повість

КАМ'ЯНИЙ БРІД

Повість

НОВЕЛИ КРАСНОГО ДОМУ

Кіноповість

Київ
Видавництво художньої
літератури
«Дніпро»
1983

У2
З—53

**ВКЛЮЧЕНО
В КАТАЛОГ**

В первый том произведений
известного украинского
советского писателя (1923—1977),
лауреата Государственной
премии СССР имени Т. Г. Шевченко
вошли повести, посвященные
жизни колхозной деревни.

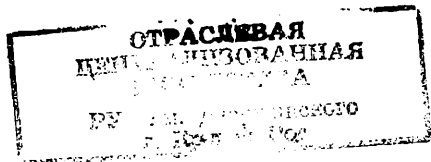
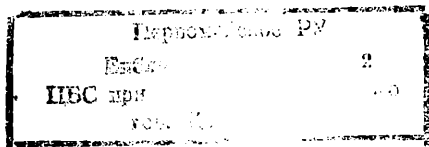
Упорядкування *Л. П. Чубаря*

Редакційна колегія:

М. Я. ЗАРУДНИЙ (голова),
П. В. ГУРІНЕНКО, С. П. ГУЦАЛО,
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ, В. П. КОМАР,
О. К. ЧУБАР-ЗЕМЛЯК.

Редактор тому *С. П. Гуцало*

Передмова *Миколи Жулинського*

3 $\frac{4702590200-058}{M205(04)-83}$ передплатне

© Упорядкування,
передмова,
Видавництво
«Дніпро», 1983 р.

Людина щось витворює для себе, на перший погляд, наче й велике та вічне, сподіваючись вразити світ та й самому мати від того радість бодай наприкінці життя. А життя мудріше за людину. Її не стає, вона віднуртувала свою мить і вгасла, спалила себе на власному багатті, яке кожна людина розводить на самім початку, щоб потім спалити й себе. І тепло багаття доброї людини ще довго гріє інших, а може, навіть не згаса ніколи, й тим вільно скористатися кожному, хто здатний не відкидати прич тепло життів, які горіли до нього, не ставити одне своє життя в центрі всесвіту, серед безмежної галактики життів.

Василь Земляк

Із сумовитою усмішкою філософа з народу признавався: «Я піколи не встигаю здійснити до кінця задумане», підганяв себе, обкрадав ночі, завжди йому бракувало одного-єдиного дня. «Ніякими зусиллями мені не вдається стати володарем цього дня, здобути його, він вислизає, він даленіє, як міраж на дорозі... Так нехай же не вистачає його і для найфатальнішого — я ладен усе життя мчати за ним на чарівному коні, тільки б не впасти в безодню суноюю і перобства, тільки б не спіткнувся мій шалений, несамовитий кінь!..»

Рапнюю весною 1977 року, в пору астропомічного рівнодення, сталося це найфатальніше — письменник пішов від нас, живих, немов піднявся на крилах назустріч лебединим зграям, повернення яких із далеких країв з таким тужливим нетерпінням він завжди очікував.

Чекання для Василя Земляка було вічним мотивом, воно бентежило уяву, сповнювало душу передчуттям свята, якогось дива. «Лише подосягнуте для мене має сенс» — стверджував він, тому жив нетерпеливо і жадібно. Земляк любив урочистість творчої праці, вона завжди була для нього святом душі, і це свято письменник носив у собі, захоплював своїм настроєм високого подиву перед словом інших — неможливо було не відчутти в ньому непогамовної спраги і пристрасті творчості.

Над усе він любив лебедів і коней. Весняними почамі прислухався до тривожного ячання лебединої зграї, котра розшукувала рідну землю в чорних туманах, радісно дивувався з того, що і в птахах, і в людях живе те ж саме вічне відчуття Батьківщини. Захоплювався мудрістю лебединої зграї: кожний птах відчуває

в польоті крило сусіда. Цей благородний закон лету лебедів він проповідував й серед людей. Не випадково герой роману «Лебедина зграя» голова комуни у Вавілоні Клим Синиця радісно сповіщає сільській красуні Мальві Кожушній про те, що «навіть білі лебеді прилетіли до нас цієї весни, хоч не було їх кілька років і вже ходили плітки, що ті птахи здуралися комуни». Символічно, що птахи повернулися в тяжкий для комуни час, коли «горить хліб у скиртах, гинуть вівці, вкинули куркулі якусь пошесть». І «совість і слава комуни» поет Володя Яворський пише вірші па крилах білих, як духи, чистих й величпних лебедів — вони й зробили його поетом.

За десять років до появи роману «Лебедина зграя» Григорій Тютюнник зробив дарчий напис Землякові на своєму «Вирі»: «Хай завжди ячуть над твоєю долею Білі Лебеді». Пророчим заповітом стали ці слова старшого товариша, який вірив у талант Василя Земляка — надзвичайно доброї, красивої обличчям і душею людини з мудрими, сумовито-здивованими очима під розкриттям густих брів.

Письменник сподівався довести свій «вавілопський літопис» до наших днів, мріяв писати його неквапно, «пам'ятаючи, що дерзповенний труд буває також і неспішливим», прагнучи не погрішити в ньому перед істиною та історією. Та ми вже ніколи не дочекаємося завершення літопису — крила Землякової лірико-хімерної фантазії згорнулися над історією Вавілона. І хоча назва «Вавілон», як стверджував письменник, вичерпала себе історично й соціально, та ще для багатьох-багатьох поколінь літатиме на гойдалці Орфея Кожушного «новий Вавілон, спалений, знищений, розстріляний, але відроджений знову з руїн і попелу». І будуть люди з подивом і захопленням приходити до Земляка, як приходили спраглі до височини вавілопши на відкриття гойдалки — легкої, як крило лебедя, кленової дошки на чотирьох вервечках. Одні — мріючи злетіти до небес, щоб аж серце завмерло від неосяжкої високості, другі — щоб захоплено спостерігати за вигидами інших, бо людське серце не може залишитися байдужим до великої таїни злету до небес. Тому «смерть на гойдалці не вважали за смерть у її звичному розумінні». Навіть місцевий філософ Фабіян з усіх можливих смертей волів би обрати пайлешу — розбитися на гойдалці кохання, на цьому диві з див. Помираючи на вісімдесят третьому році життя, Фабіян подумки став на клепову дошку й заходився літати. Світла душа вирвалася зі своєї в'язниці й перестала належати тому, хто умів з'єднати минуле з майбутнім, кому судилося помирати такою спокійною смертю, якою, мабуть, помирав Григорій Сковорода. Описуючи останні хвилини життя Фабіяна, Василь Земляк, мож-

ливо, згадав про те, що його улюблений філософ Скворода заповідав поховати себе на узвишші й написати на могилі: «Світ ловив мене, та не спіймав». Чи не тому мудрий Фабіян перед смертю подумки заходився літати на гойдалці, щоб востаннє піднятися над цим клопітним, стражденним, але прекрасним світом і «побачити землю свою у єдності й цілісності великого й малого, у величчї загиблих і в буденності живих»...

Багато років виношував Василь Земляк задум роману про Григорія Сквороду, залишивши нам першу його фразу-заспів: «Я поведу вас у вічність». Цього роману він не написав. Але ота одна-єдина фраза незримо присутня в «Лебединій зграї» та «Зелених Млинах», в характері і принципах світосприймання філософа Фабіяна, котрий в житті своєму і в житті вавілопня вбачав і пізнавав світло і п'тьму, добро і зло, вічність і мить, який прагнув, як і славетний Скворода, до душевного миру, до радості серця.

*Земле! Ти народжуєш нас неначе для того, щоб ми
звіряли тобі своє горде серце. Ми нікуди не можемо
подітися від тебе, як од власної долі, і хоч куди б за-
носили нас урагани часу, але як тільки вони вщухають
і починають ледь виднітися твої обрії, то ми знову
прагнемо до тих місць, де вперше побачили тебе з ко-
лискової висі, наче перекинуту горілиць, потім з отих
віконць маленьких, у чотири шибки — прагнемо на ті
споршесві подвір'я, де ми вперше ступили на тебе бо-
соніж, звідали твоє тепло й зачули в жилах своїх твою
незміряну силу. Тож лишень тобі дано повертати ле-
бедині зграї з далеких світів...*

Василь Земляк

...Нещасним назвав цар мурашок закоханого в земцу царівну Паню мураха Мину і відпустив його до людей без права повернення до своєї країни. Юний цар Мина буптівливо заперечував жорстокі закони царства мурашок, за якими мільйони істот позбавлені можливості закохуватися, радіти життю, бути щасливими: «Натомість ми перетворюємо їх у роботів без права любити». Закоханий Мина піби народився вдруге, відчув себе сильним і сміливим, заради своєї любові піднявся на павутинці в небо. Але чим вище злітав цар мурашок, тим страшнішою здавалася йому самотність. Не знаючи іншого способу звільнитися від гнітючого почуття самотності, Мина зривається з павутинки і гине.

Дивний сон-казка юного Валаха, по-дитячому паївно і безпідійно закоханого в дружину кочегара красуню Папю, навертає на роздуми про роль оповідача і міру «присутності» самого автора в романах «Лебедина зграя» і «Зелені Млини», про елементи

автобіографічності в творах Василя Земляка, про своєрідність художніх форм і засобів письменника, про його художню манеру, про стиль як вираження індивідуального творчого методу... Вже на першій сторінці «Лебединої зграї» бришуть та пота, на якій звучатимуть спогади юного Валаха — хлопчика з дитинства письменника. Саме того хлопчика, який жив у свідомості художника, пагадував про себе і врешті-решт «змусив» пригадати дядька Андріяна і його дружину Мальву Кожушну, братів Соколюків, філософа Фабіяна і його цапа, комунара із Ссмивод Кліма Сипицю, Інокентія Сосніна, Явтушка Голого, — пригадати той велелюдний світ свого дитинства, у якому реальне і фантастичне, земне і казкове, радісне і трагічне так химерно переплелися, що вже неможливо визначити міру автобіографічного у витвореній письменницькою уявою художній реальності.

І все ж — де шукати цієї многогрішної, мемеркнуучий Вавілон, де тече нечутна в повінь і тривожно-поснішна влітку річка Чебрець, де привільно розляглися знамениті Глипськ, Зелені Млини і Веселі Боковеськи? Таємниці художнього світотворення не можна до кінця пізнати, але можна відшукати його витокі...

Далека і близька, весела і драматична історія Вавілона починалася у селі Копівівка Липовецького району на Віппичині. Саме тут 23 квітня 1923 року й народився майбутній письменник. І якщо хтось забажає уявити краєвиди його дитинства, тому може прислужитися опис Вавілону на першій сторінці «Лебединої зграї». Письменник запрошує читача вздовж річечки Чебрець дійти до Шведського Бугу, зупинитися на копошнівських горбах, «що немовби вічно ворогують між собою», і подивуватися з того, як на цих горбах «завис Вавілон, старий і пізніший, з'єднаний в одне досить-таки ветхого греблею, котру щовесни з'їдає повінь і її доводиться пасипати майже заново».

Дослідники творчості Василя Земляка вже порівняли літературний опис з топографічною картою, як кажуть, звірилися на місцевості: побачили і той самий став, на якому куркульня вчишила бунт супроти комуни, і греблю, ліворуч якої колись стояла хата Вадикив — хата матері Василя Земляка, і високі пагорби, які письменник назвав Татарськими валами. Там по сусідству з вітряками тулилася оселя дивака і мудреця Фабіяна, за метрикою — Левка Хороброго. Від Вавілону легко добратися до Глипська, насправді — до Липовець, звідти на Брицьке (в романі — Прицьке), біля якого на Абіссінських горбах Явтушок Голий з сипами боронив від фашистів Вавілон... Але чим ближче до першовитоків, тим більше вражає, що химерна фантазія письменника все ж таки любовно зберігала вірність реальності.

У пожовтілій від часу підшивці обласної газети «Радянська

Житомирщина» за 1946 рік можна відшукати першу публікацію власкора по Ружинському куцу Василя Вацка — інформацію на десять рядків «Успіхи високоврожайниць». Перший його літературний твір — гумореску «Настінька» ця газета надрукувала 27 січня 1952 року. У цьому ж році на її сторінках з'явилися оповідання В. Вацка «Істотна помилка», «Як закувала зозуля», картинки з сільського життя «У нас на Поліссі». Вперше своїм партизанським псевдонімом «Василь Земляк» письменник підписує оповідання «Ганна Лебідь», вміщене в «Радянській Житомирщині» 10 березня 1957 року. В лютому цього ж року його було прийнято до Спілки письменників України; повість «Рідна сторона», яка вперше побачила світ в журналі «Дніпро» 1955 року, на той час вже була опублікована окремою книжкою й перекладалася на російську мову.

Молодий письменник стверджував себе в літературі оригінальним художнім осмисленням тих проблем, до яких він мав щоденну причетність. Зразу ж по війні Василь Земляк працював у Козятинському райвиконкомі, згодом — керуючим відділку радгоспу в селищі Червоному, а коли перейшов на газетну роботу, вступив на заочне відділення Житомирського сільськогосподарського інституту, згодом продовжував навчання у Київській сільгоспакадемії. Проблеми колгоспного села були для нього близькими, тривожили його сумління, спонукали до роздумів, до пошуків ефективних шляхів їх розв'язання. У його газетних статтях і кореспонденціях того часу легко відшукати проблемні аналогії з поліською повістю «Рідна сторона» і повістю «Кам'яний Брід».

Усе життя для Василя Земляка людина і хліб будуть темою його постійних роздумів і творчого пошуку. Письменник з повним правом міг стверджувати: «Я добре знаю поліські колгоспи перших повоєнних років і писав про них. Я бачив, як важко давався там хліб». Повість «Рідна сторона» й з'явилася як наслідок роздумів митця про важкий хліб Полісся, виростає з глибокої перекопаності в хлібному багатстві цієї щедрої землі, з віри, що людина і хліб стануть врівень, «шануючи одне одного, перебуваючи в честі, славі й добрім союзі».

Василь Земляк бачив тяжку хлібну скруту перших повоєнних років, подвиги людей на болотяних, важко осушуваних землях, вслухався в легенди і перекази поетичного краю, в яких жила споконвічна народна мрія про великий хліб.

Після прочитання повісті «Рідна сторона» Михайло Стельмах писав в «Листі до Василя Земляка»: «На мене повіяло зеленим пахучим шумом Полісся і свіжістю молодого талапту. В українську радянську літературу прийшов ще один письменник, письменник зі своїми поетичними шукавцями, з романтичним поглядом на світ,

зі знанням життя і людей, про яких він пише».

Майже в кожного героя «Рідної сторони» є свій прототип. Через багато років Земляк побував у селі Замисловичі, в якому колись ранньої весни рятували охлялих диких гусей, замерзлих чорногузів, захоплених раптовою заметіллю голубів-синяків, і не пізнав ні села, ні доріг. Радів, що все змінилося, що росте на цій піщаній землі пшениця, що вже Парася Перегуда не позичає в сусідів хліба до нового врожаю.

Легенда про Вдовине болото надає домінуючій в повісті «Рідна сторона» ідеї боротьби за великий хліб символічного звучання.

...Заманулося молодому графові подарувати графині на іменини живу дику качку. Тому, хто її спіймає, він пообіцяв хату і десять моргів землі. Та обманув граф Устима, не одержав бідак ні хати, ні землі, лише болото багач дав: «Висуши його і станеш таким багатим, як я». Заходився Устим сушити болото, та застудився й помер. Лишилася вдова-красуня в невтішному горі. Накинув оком на її красу граф, підстеріг у лісі, але горда вдова кинулася в трясовищу й загинула.

Вдовине болото пам'ятає і перший канал до Прип'яті, викопаний селянами за проектом ентузіаста, землеміра Неходи, і голодне воєнне лихоліття. Біля болота збиралися перші партизанські загони. Воно лякало і приваблювало людей. То ввижались поліщукам безсердечні холодні болотяні привиди, які тримали у вічній в'язниці пещасну вдову, то уявлялася щедра землячка, прикрита трясовиною, на якій може вирости і хліб, і льон... Бо у районі самі болота, торфовища, дрібнолісся, орні землі пісці, нікудишні. Але й цю землю треба рятувати. Тому й везе голова колгоспу в Замисловичах Євген Бурчак пересипану червоною глиною і білим піском пісню землю на аналіз до Києва з надією, що будуть знайдені засоби її «лікування».

Композиція повісті «Рідна сторона» пагадує своєрідний ланцюг з характерів людей різного віку, соціального стану і рівня мислення з їхніми життєвими турботами й проблемами. Кожна з порушуваних письменником проблем (меліорація, принципи керівництва колгоспом, районом, луківництво, збереження маленьких рік і джерел, престиж хліборобської праці) «забезпечена» одним чи кількома персонажами, які начеб «олюднюють» її. Проблеми ці у повісті загострено до полемічності, до публіцистичної принципності в їх розв'язанні.

Професор Жадає. Усе життя захоплювався луківництвом. Побувавши на землі нащадків древлянського князя Мала і вивчивши стару замисловицьку систему, їде в райком партії поділитися своїми спостереженнями, міркуваннями. Не відновлювати стару систему, а створювати нову — розгалуженішу, досконалішу, еко-

помічнiшу. Щоб не було не тільки боліт, а й безводдя. Отож потрібно робити її водночас і осушувальною, і зрошувальною.

Автор власного «проектика» осушення боліт Максим Минович Шайба. В минулому — головний агроном МТС, нині ж — «штатна одиниця» в обласному управлінні сільського господарства, він ледь не став винуватцем спустошення цілого району. Та залишилося в ньому «щось людське, чесне, хліборобське, і воно перемогло, воно взяло верх над хворобливим честолюбством, над егоїзмом людським...»

«Великий покровитель перелітних птахів» шкільний сторож Антон План. Добрий, сердечний і щирий чоловік; руки в нього трудові, скріплені мозолями, немов узяті на мідні заклепки, а білі вуса нагадують крила, на яких він готовий знятися у височінь разом із чорногузами — птахи слухаються його і щовесни повертаються в рідну сторону.

Голова райвиконкому Степан Стійвода. Комсомолец з далекої Горлівки не заплямував шахтарської честі — працював у глухих поліських селах самовіддано, з запалом. Та з роками споважнів, пригас його комсомольський вопник. На колгоспних зборах у Несолоні Степан Стійвода настирливо нав'язуватиме людям «привізного» Талимона Товкача кандидатом на голову колгоспу, але підвіметься гостра на слово, справедлива Парася Перегуда і запропонує обрати на голову його, Степана Яковича, якого здавпа всі знають як працювितого ентузіаста. Колгоспники одноголосно довірять йому стару Несолонь ламати, а нову будувати, і ніби скине Стійвода з себе чверть століття, помолодшає, святкуючи в душі своє друге народження.

Парася Перегуда. Вдова, втратила чоловіка на фронті. Члєп правління, колгоспний парторг. Люди її люблять, шапують, бо під час війни вона, зовсім молода дівчина, зуміла врятувати від знищення ціле село. Тепер без неї не вирішується жодна громадська справа. Парася дбає про головне — про честь хлібороба, про честь села, що її, як і честь держави, треба берегти і відстоювати.

Секретар райкому Петро Муров, голова колгоспу Сергій Бурчак, хлібороби Хома Слонь і Овсій Мизинець, зоотехнік Федір Громський, юні Василишка Товкач і Зоя Мизинець, агроном Олена Мурова, бухгалтер Кіндрат Калитка, — усі ці персонажі в тій чи іншій мірі своєю діяльною енергією створюють внутрішнє епічне звучання повісті, відчуття єдності й нероздільності життя людей поліського села з великим світом природи й суспільства.

Не кожний характер у повістях «Рідна сторона» і «Кам'яний Брід» постає як жива, художньо повнокровна особистість: у змалюванні негативних героїв помітна певна схематичність. Можна зазначити письменникові композиційну невпорядкованість. І хоч

перша спроба письменника охопити художнім синтезом події, які в повісті відбуваються в кількох селах — у Замисловичах, Несолопі, Талаях, Ковалях, сюжетно організувати розвиток характерів героїв не в усьому вдалася, головне, що Василь Земляк, вдумливо осмислюючи конфлікти і проблеми дійсності, зумів заявити про свої ідейно-художні принципи, про систему своїх етичних і естетичних цінностей.

У повістях «Рідна сторона» і «Кам'яний Брід», кіноповістях «Олесь Чоботар», «Новели Красного дому» з особливою виразністю виявилася особистість письменника, його лірико-романтичне світосприймання, прагнення не відсторонюватись від зображуваних подій, а безкомпромісно підключатися до проблемних напруг повсякдення.

Уже в цих творах Василь Земляк постає як майстер такої оповідної форми, що зберігає орієнтацію на класичні зразки, зокрема, на творчість Гоголя, Коцюбинського. Водночас письменник активно розвиває принципи багатопланового повісткування. Відчуваючи велику складність створення поліфонії людських характерів у їх взаємодії з проблемами дійсності, письменник задумується над досягненням символічного рівня оповіді, над потребою виробити ще й метод «символічного» бачення. Ці перші й досить цікаві, багатобічні спроби досягнути й вищій, на рівні образів-символів, образів-метафор, лад оповіді помітні в повісті «Рідна сторона», в «Новелах Красного дому», «Підполковнику Шиманському». В «Рідній стороні» символічними є поєднок Євгена Бурчака з чорним велетнем, розмова юної Степки з птахами, і посмертне вдовине весілля, і образ отчого дому... Цей образ-символ знайде продовження у «Лебединій зграї».

У «Рідній стороні» — отчий дім «старенький, підсліпуватий, сутулуватий, іноді навіть горбатий, але рідний, до болю рідний. Все бачив він на своєму віку, все вистраждав і вистояв — віп, нездоланий, як та земля, на якій він стоїть». У «Лебединій зграї» — «старенький, многогрішний, та в чомусь, прсте, немеркучий Вавілон», «спалений, знищений, розстріляний, але відроджений знову з руїн і попелу». У кіноповісті «Новели Красного дому» Красний дім — це совість села Вільшани, бастіон доброго людського духу. Били по ньому з гармат, глумилися вороги над ним, спаловали, «але люди обстояли його, оборонили, і дім стоїть собі на недосягненій високості, гордий, нетліпний, до подробиць реальний і все ж не полишений певної загадковості вже хоча б тому, що в ньому починаються нові світанки й нові епохи...»

Згадаймо, як поверталися, немов за чудодійним покликом, птахи до отчого дому в «Рідній стороні», до Красного дому — ластівки, до озера біля будинку Комуни у Вавілоні — білі лебеді.

В «Новелах Красного дому» переможно в океані ночі гуде фантастична молотарка, а в «Лебединій зграї» жадібно просить усе нових снопів локомотив і «кличе комунарів у невідоме майбутнє».

Згадка в «Новелах Красного дому» про партизанський загін «Червоний Влас», яким командував довший голова сільради Саватій, розгорнеться в опис партизанської війни загону легендарного Саватія в повісті «Ніч без мпосердя». Образ комісара Шумейка, якого у Вільшанах назвали Червоним Власом,— засновника комуні, розвинується на сторінках «Лебединої зграї» вже в діяльності інтелігентного й високоосвіченого Інокентія Мстиславовича Соспіа.

Образ Мальви Кожушної з діалогії мимоволі асоціюється з характерами Парасі Перегуди з «Рідної сторони» й Любки Воробей з «Кам'яного Броду»; риси філософа Фабіяна вгадуються в сільському мудреці Антоні Плапі, а образ Явтушка Гоголого дуже близький до Хоми Слопя, одвічного бідака й прохача хліба...

Василь Земляк у кожному своєму творі звертався до тих життєвих вражень, які міцно закарбувалися в пам'яті, до тих настроїв, почуттів і асоціацій, які переростали в образи-метафори. Тому головною формою висловлення думок і почуттів письменника є ліричний монолог, багатий на філософські роздуми про народну пам'ять, про духовні і моральні основи буття народу.

Батьківщино моя! Я готовий відповісти за тебе як твій громадянин, так само як ти відповідаєш перед світом за мене й за мільйони таких, як я. У цій обопільності ми єдині, хоч ти все, тоді як я без тебе ніхто. Ти в кожного одна, бо хто хоче мати дві батьківщини — той залишається без жодної. Доки є ти — ми вічні. Ми вистояли завдяки тобі, найвищому з понять, яке будь-коли створювали і обіймали люди.

Василь Земляк

Навесні 1942 року Василь Земляк привів своїх товаришів підпільників до Ружинського партизанського загону. Командував загonom сміливий до відчайдушності, певловимий для ворога Пилип Шуляк, образ якого назавжди заповнив уяву письменника. Василь Земляк спочатку був командиром взводу в загоні легендарного Пилипа Шуляка, а згодом очолив кінний загін імені О. Суворова. Улітку 1942 року його було поранено. Куля пробила ногу, але рана виявилася нетяжкою. Напередодні визволення Житомирщини Радянською Армією Земляка було поранено вдруге. І знову в погу, але цього разу куля розстрошила кістку. Поранення надовго прикувало його до ліжка.

Про партизанські рейди загону Пилипа Шуляка, зокрема й про бойові операції кінного загону імені О. Суворова, створювалися ле-

генди. У творчості Василя Земляка реальні події партизанського минулого і художній домисел настільки органічно переплелися, що неможливо відділити, скажімо, образ і голос героя-оповідача від ліричного голосу автора, а конкретний життєвий факт вичленити з стихії художнього узагальнення. В епілозі до повісті «Гнівний Стратіон» оповідач згадує про свою пововенну роботу в одному із степових районів, про свої мандри з колгоспу до колгоспу у пошуках Стратіона, про степові міражі. «Іноді я бачив там цілі казкові міста, бачив цілі полки воїнів на білих конях, але його ні разу не бачив». Мабуть, розсідлав Стратіон свого могутнього сивого коня Хмарочоса і живе мирним життям...

У повісті «Гнівний Стратіон» Василь Земляк поставив перед собою складне ідейно-художнє завдання: через особисті долі кількох людей розкрити проблему морального вибору, а для цього йому довелося поставити людину і її вчинки перед найвищим судом — судом народу і водночас перед судом власної совісті.

Глибокий біль навіки заповнив душу Стратіона — його донька Галинка покохала німецького шпигуна, капітана Воронцова, народила від нього дитину, прирекла на муки, на страждання і смерть багатьох партизанських побратимів свого батька.

Стратіон прогання з Чорного лісу свою доньку, хоча йому дуже важко з нею розлучатися. «Але є честь, є обов'язки, вищі за честь і обов'язки батька. Є щось таке, піднесене й святе, на чому тримаються всі батьки, на чому, зрештою, світ стоїть. Тієї честі і того обов'язку я не можу переступити».

Чиста, довірлива, наївна Галинка, відчувши в своєму чоловікові ворога, поступово, хоча це й важко дається їй, виходить з невимовно складного психологічного стану, стає мужньою посланницею командира партизанського загону, гідною дочкою свого батька.

Василь Земляк одним із перших в українській радянській літературі поставив складні філософсько-етичні проблеми, зокрема проблеми вибору, честі, обов'язку, самопожертви, які поставали перед людьми у неймовірно важких обставинах війни, у героїчній боротьбі з ворогом. У «партизанських» повістях «Гнівний Стратіон», «Підполковник Шиманський», «Ніч без милосердя», в кіноповісті «Останній патрон», в оповіданнях «Родина Сосніних», «Гіппократ», «Вони залишились невідомими» художньо осмислюються гострі моральні конфлікти, в основі яких — проблема вибору, діяльне вираження ідеї подвигу, ідеї помсти через самопожертву. Письменик розкриває антигуманну, людопоенавистницьку суть фашизму, який намагався зруйнувати людські душі, відкинути ті морально-етичні принципи, що утверджувались віками. Письменик, зображуючи фатальний збіг обставин, трагічну ситуацію,

стверджує необхідність пошуків діяльного виходу з неї, навіть ціною тяжких, часом непосильних душевних мук.

Галинка в повісті «Гнівний Стратіон» хоче спокутувати свою вицу, втамувати пекучий біль душі красивою смертю — підірвати своїм тілом міст: «Повернулися б наші, збудували б новий міст, і моя душа вічно жила б на тому мосту...». Підполковник Шиманський в однойменній повісті зміг знайти вихід у такій ситуації, яка не надавала жодної можливості вибору. Позитивні герої творів Василя Земляка сповнені великої внутрішньої сили, яка робить їх сильнішими за будь-які обставини, вони живуть передчуттям вирішального випробування, здатного осяяти душу до найпотаємніших її глибин і утвердити силу і велич людського духу. У повістях «Гнівний Стратіон», «Підполковник Шиманський», «Ніч без милосердя» помітна авторська тенденція до свідомої ідеалізації героїв через символічно-романтичне узагальнення, укрупнення благородних рис їхніх характерів. Часом така гіперболізація, особливо коли зображувані події начебто «підганяються» під характер того чи іншого персонажа з метою його романтизованої героїзації, видається й надмірною.

Василь Земляк як художник, схильний до романтично-піднесеного світосприйняття, вважав за необхідне живе, безпосереднє враження завжди дещо укрупнити, «доувявити», навіть, можна сказати, «дотворити», орієнтуючись на творчі принципи образного узагальнення Миколи Гоголя, певною мірою й Олександра Довженка. Землякова символіка вишикає як наслідок особливої, глибини, душевної причетності життя героїв до авторської особистості. Ось чому письменник не може змиритися із смертю своїх героїв. Згадаймо, скільки версій загибелі підполковника Шиманського наводить Земляк, як шкодує він, що у Веселих Бокоченьках вже не буде філософа Фабіяна — «цього персонажа, який був для автора людиною високою й безкорисливою», з якою величною скорботою змальовує смерть Данька Соколюка на ярмарковому майдані, — ввижались Данькові примарливі, обережні копії, які йшли ключем самі, без людей, по стужавілій обочині, а він благав їх зупинитися і взяти з собою. Адже вони знають про людей більше, ніж будь-хто, і здатні вмирати з їхніми таємницями...

В оповіданнях, повістях і романах Василя Земляка багато смертей. Гине комунарський поет Володя Яворський, син Мальви Кожушної Сташко, страчують фашисти Варю Шатрову і Шварца, героїчно гинуть дев'ятеро радянських десантників, Явтушка Голого розстрілюють фашисти за те, що він засіяв клатик поля для голодного Вавилона. Та в ідейно-художній концепції творів Земляка смерть виступає як торжество життя. «Безсмертна земля і безсмертний Явтушок на ній... Він оживе в синах, в онуках і

правнуках, і буде сукатися його ниточка в народі, доки існуватиме любов до землі...»

Оповідач у повісті «Гнівний Стратіон» вірить, що партизанський командир не загине, що не впаде сива шапка з його голови: «Людина, котру вже один раз убивали, не боїться смерті. Для неї і смерть — життя, і не смерть — життя». Авторську ідею в цій повісті підсилюють образи коней, на яких мчать бунтівливі душі-невидимки загиблих героїв. Символічного значення набуває в повісті кінь Хмарочос, на якому Стратіон «невовби піднімається за хмари і виходить на світ, а потім знову повертається до Чорного лісу не інакше, як через небо».

*Людям іноді доводиться пройти
і крізь міфи, щоб довоюватися до
високого смислу життя.*

Василь Земляк

Романи Василя Земляка «Лебедина зграя» і «Зелені Млини» були удостоєні Державної премії Української РСР ім. Т. Г. Шевченка 1977 року. Великим і добрим талантом у своєрідній романній формі витворена епопея історії українського народу на шляху до виборення і утвердження нових, соціалістичних принципів буття.

Щедра, пізна й весела фантазія Василя Земляка захоплює кожного, хто заглибиться в складну історію мешканців Вавілона і Зелених Млинів. Перед читачем проходять віддані рідному народові, справі революції і соціалізму, «спайвищому з повяць, яке будь-коли сотворяли і обіймали люди», — Батьківщині хлібороби, вчителі, робітники, комуністи й безпартійні... Це — більшовик лєнінського призову і гарту Інокентій Соснів, який усе своє життя вболівав «за майбутнє, за щастя інших»; Мальва Кожушна, що їй судилося пройти тернистий шлях боротьби із злом, тиха, лагідна й вольова Варя Шатрова — її молоде життя обірвала шибениця, невловимий десантник, колишній вчитель Лель Лелькович, який снайперськими пострілами наводить жах на окупантів... Скільки їх було, відомих і невідомих героїв, які грудьми захистили Батьківщину, які несли і несуть сьогодні відповідальність за її долю, її майбутнє...

У романі «Лебедина зграя» в папораму віковичної народної історії як органічна ланка входить революція, що здійснила прагнення мас до свободи, справедливості, добра, рівності і братерства. У пореволюційному українському селі відбулися кардинальні зрушення як у соціально-економічній сфері, так і в свідомості людей, їхній психології, у традиційних формах сприйняття і осмислення навколишньої дійсності. Зрозуміло, тут не могло обійтися без трагічних моментів та колізій.

Василь Земляк, володіючи великим талантом, необхідною для

реконструкції міфопоетичних, фольклорних традицій фантазією та ерудицією, зумів в оригінальній художній формі втілити складну тему революційного перетворення українського села, охопити романною структурою стихію народного життя, збурену революційними катаклізмами ХХ століття, образно відтворити трансформацію тих форм народного мислення і світосприйняття, які існували віками. Ідейним ядром романів «Лебедина зграя» і «Зелені Млини» є гуманістичний життєствердний мотив «музики революції», тих революційних ритмів, акордів «світового оркестру», з якими прагнула злитися людина, щоб відкрити «нову роль особи, нову людську природу» «в епоху вихорів і бур» (О. Блок). Революція ламала узвичаєні принципи й засади буття, відкидала предковічні забобони та уявлення, переборювала дисгармонію в стосунках між людьми, яка була породжена класовим антагонізмом. Не випадково філософ Фабіян вважає, що саме гармонія у стосунках між людьми є вищим ступенем гармонії. Але такої гармонії не досягнути доти, доки не будуть подолані консервативні пережитки й доки кожний вавілонець не зробить остаточного вибору між новим і старим, віджилим. У контексті суворой, трагічної і водночас глибоко поетичної оповіді про мудру та вічну історію Вавілопа й Зелених Млинів усі її епізоди — чи то подвиг і загибель Мальвиного сина, чи символічна смерть Данька Соколока, чи суд дітей над шефом гестапо, чи велична жертвність Варі Шатрової, — озвучуються музикою, видобутою з душі письменника, народженою з його віри в невмирущість, незнищенність народу, краси, любові, праці на землі. Загинув великий мрійник і поет Володи Іворський, але в душі Мальви Кожушної щось з'явилося від поета, розстріляли фашисти Явтушка Голого, та його невмируща душа береже майбутній хліб для голодних, нема серед живих батьків, але праведний і суворий суд над убивцями чинять діти загиблих, убитий пострілом пімця-конвоїра Данько Соколюк, та навесні знову зацвітуть волошки і «коні іржатимуть у білих житях. По ньому, по Данькові Соколюку...».

Історія українського села на сторінках «Лебединої зграї» і «Зелених Млинів» розгортається в епічному ключі, але без тієї незворушної об'єктивності, яка нібито має бути властивою роману-епосі. У Земляка все правдиво й усе суб'єктивно — це можна сказати і про повісті «Гнівний Стратіон», «Підполковник Шиманський», і про романи. Навіть якщо авторська розповідь раз у раз огортається химерною фантазією, в читача не виникає сумнівів щодо її правдивості, життєвості. Якщо було й не так, то могло бути так, адже письменник органічно засвоїв визначальні форми й засади народного мислення, народного світосприйняття. Він «дотворював» реальне своєю уявою, міфологізував буденне, звичайне,

сміливо зміщував просторові координати, порушував часову послідовність подій, покладаючись при цьому на активну співтворчість читача. Усі герої Земляка — добрі і злі, мудрі й наївно-простакуваті, ліниві й працьовиті, хоробрі й боягузливі, похмурі й веселі — «заземлені» на народний характер у всій його складності й простоті, визначеності й неоднозначності.

Хвилюючий, прекрасний, романтично піднесений життєпис Вавилона творився людиною життєрадісною, оптимістичного світовідчуття, доброї, лагідної вдачі, творився письменником, для якого горе його героїв було неначе особистим. Так само, як Дашько Соколюк «мав хворобу» до конокрадства, як Прися, дружина Явтушка Голого, — до кохання, агроном Федір Журба — до викохування рослин, Петро Джура — до трактора, як Павлюк — до роботи, так і Василь Земляк «мав хворобу» до творення людських доль і людських характерів, творення свого неповторного мистецького світу — символіко-алегоричного, казкового, але у своїй суті глибоко реалістичного. Персонажі його творів, його народні типи змальовані в усій своїй соціально-історичній конкретності, психологічній достовірності, національній своєрідності, у діалектиці суперечностей.

Важким шляхом, але не втрачаючи оптимізму, енергії, впевненості, прямують герої Земляка до перемоги «світової революції». А до неї від рідного Вавилона не така вже й велика відстань. Звісно, якщо мислити широко, якщо почувати себе відповідальним одпаковою мірою і за свій клаптик засіяного поля, і за мир на землі. Бо «планетарне мислення», як характерна риса нового, соціалістичного способу життя, на лебединих крилах піднімає героїв над Вавилоном, над рідною землею, над усім світом.

В останньому творі Земляка — п'єсі «Президент» оживають трагічні події фашистського перевороту в Чилі. На свободу країни посягнула чорна рука реакціонерів. У фіналі трагедії в душі Землякової символіки на сцені з'являються загиблі, але живі герої — торжествує дух свободи, справедливості, добра, нескоримий, непереможний.

Герої творів Василя Земляка — воїни, диваки, мрійники, трударі, поети, мудреці — у складних катаклізмах історії гинуть, перемагають, воскресають і павічно залишаються в пам'яті нащадків — живуть тим життям, яке судилось одвічно людині на землі.

Письменник прагнув творити так, щоб поєднати минуле з майбутнім, «побачити землю свою у єдності й цілісності великого й малого, у величч загиблих і в буденності живих». І він назавжди залишається у пам'яті народній, як митець, що всією своєю творчістю утверджував на землі мудрий закон лебединої зграї.

Микола ЖУЛИНСЬКИЙ

Рідна сторона

Поліська повість

ЧАСТИНА ПЕРША

В Замисловичах рятували перелітних птахів, що після раптової заметілі лишилися без їжі і житла. У шкільну сторожку зносили охлялих диких гусей, приморожених черногузів, живучих голубів-синяків, що швидко відходили і били крилами у вікна. Хтось з учнів припіс чубатого селезня, якого ледве одходили. Багато потім було радощів, як випускали птахів на білий світ. Зібралось мало не все село: і гамірка дітвора, що змудилась по весні і тепер дихнула на повні груди, і погорбатілі діди, що зійшлися глянучи на диво, а під самим вікном сторожки збилися молодіці, прибрані у пове, як до свята.

Шкільний сторож Антон План, рукатий, у випрасуваному одязі, з високим білим комірцем, як і подобає на такому торжестві, навстіж розчинив вікно, і стало в подвір'ї тихо. По тому зійшов на гапок, зняв кашкета з маленьким засаленим козирком, проти сонця з-під долоні оглянув подвір'я і насмішкувато кинув через голови молодіць:

— Гей, мужички, підходьте сюди, бо мій голос до вас не дійде! — Гострий кадик, як човник, вибіг з комірця. — На ваших-бо дітках горло прожив. А мав колись непоганий бас...

— Не журись, Антоне! — кинув од воріт дідок у кожушку. — То пусте, що бас пропав, аби до баса було!

— Не буду нарікати, е,— відказав Антон План. — Злидні не люблять таких, як я,— мабуть, бояться моїх рук. — І він показав людям свої шкарубкі долоні...

Окрім рук, скріплених мозолями, немов узятих па мідні заклепки, все в ньому нагадувало педагога. Облисіла

голова з острішками на скронях і тімені випиналась вперед високим чолом. Брів не було, замість них самий мох, наче хто виполов брови. Вм'ятина на переніссі свідчила про шойно зняті окуляри, з допомогою яких Антон План не тільки вдовольняв свою пристрасть до книг, але й бачив школу з тих боків, які недоступно розгледіти іншому. Додайте до того мало не вершковий, весь у чорних пятаках, висячий ніс, що тримався на вусах-крилах, легких, білих, як комірець, хитро приспущених униз,— і маєте силу, ту грізну педагогічну силу, перед якою кидає в дрож, і без якої не може обходитись школа.

Подвір'я принишло, як тільки Антон надів окуляри. Але суворість Антонова враз зникла, лице подобришало, розм'якло, наче разом з окулярами з'явилася на ньому до того прихована доброта.

— То маю слово про користь птахів! — почав він по короткому замішанні і без всяких філософських вступів, до яких мав неабиякий хист, поліз на високі ноги.— Флора і фауна,— дивував своєю ученістю, ради якої у нього пропала ніч,— суть істини живої природи! Візьмемо нашу рідную сторону...

Він виїняв з бокової кишені прим'ятого зошита.

— Антоне, про суть говори! — почулося од воріт.

— Так-от, про суть...— Промовець одкашлявся і підніс до очей розкритого зошита.— Якщо говорити про суть, то наша сторона лежить на східній півкулі глобуса. Її флора і її фауна, про які я після скажу...

Старий хвилювався і напутня промова про користь птахів явно не клеїлась. Власне, його і не слухали. Всі тиснулися до вікна, з якого вишурхували птахи. Тільки Фрося, огрядна тітонька з червонуватим задирливим лицем, причепливо кинула:

— Антоне, розтлумач про мого голубка-синячка! Тож спляли, ніби я посміла його продати на чучело. А я ж його, людовьки, ледь одхукала! Оцими руками здала Антонові на попечительство. Розтлумач, Антоне!

— Птиця, матінко,— загорівся Антон,— то крила фауни! Кажуть: вередлива ворона, гапять тубільця нашого — горобця, а щоб знали, що то не так. Од всякої птиці більша користь, аніж шкода...

— Про голубка, про голубка розтлумач! — репетувала тьотя Фрося, хапаючи промовця за полу.— Щоб про мене грішно не думали...

— Грець тобі з твоїм голубком! — пирхнув Антон. — Ти їй з понятієм, з точки зору новішої біології, а вона!.. весь мітинг розстроїла. — Він спересердя ткнув зошитом у вікно. — Он він, твій голубок, лови його за хвіст!

Загуло, заворушилось подвір'я. Голуб-синяк витяг на підвіконнику шию, наче хотів поклонитися зачарованій пим юрбі, та, здививши крила, злетів догори і скоро розтанув у небі.

— Бачили?! — Тьотя Фрося виставила до людей розпашіле, запнуте в теплу хустку лице. — То спасибі мені! Я його своїм духом одхукала!..

Але ніхто не звертав на неї уваги.

— Голова, голова їде! — загули хлопчаки.

Чорний задрипаний лімузин пропихтів мимо розчинених воріт, бризнув у них грязюкою, а з його вікна під явотою шторкою виглянув районний голова Степан Якович Стійвода, мовби питаючи: «А це що за зборище?» Помітивши Євгена Бурчак, він дав знак шоферу спинитися й закивав указівним пальцем: «Ходіть-но сюди!» Коли Євген підійшов, строго спитав його:

— Чому не в полі? Хіба не бачите, що весна?

— Завтра всім колгоспом виходимо.

— Отож-бо. Талаї он череду вигнали в ліс, всі плуги поставили в борозну, а ви, Бурчак, гав ловите. Глядіть мені. За такий зівок ми можемо на бюро витягти...

Лімузин рушив, обдавши Євгена болотом і димом.

«На бюро витягти, — міркував Євген. — За що ж на бюро? Що Талаї вигнали череду, бо не мають чим до папі дотримати? Що Талаї орють, не піднявши ярого клина з осені? То їх на бюро, а не нас! У нас і сіно є, і поле порано. А втім, можна і на бюро...» Не це Євгена збентежило. Його глибоко вразила вість, що Талаї вигнали череду. «Славна талаївська пастушка знову житиме в куреші, знову забринить пісня, то ніжна і тиха, як воркування горлиці в лісовій глушині, то стрімка і бадьора, як гірський струмок, інколи сумовита, але завжди задушевна пісня... Як би хотілося зараз почути її, побачити цю дивну лісову дівчину! Ех, піти б у ліс!..» Але звернуті до нього погляди нагадали йому, що й він голова, що на його плечі має лягти весна в Замисловичах, що справді пора виходити в поле. І він пішов... За ворітьми наздогнала його Марія Сила.

— Куди, Євгене?

— В поле...

Шкільний сторож Антон План, не знаючи, як повестися далі, зніяковіло посміхнувся беззубим широким ротом, розчаровано почував за вухом і шмигнув у сторожку. Її мешканці, про користь яких він так і не сказав, немов насміялися з нього. Лиш загублене пір'я валялося на підлозі; у кутку стояло коритце води та неспожиті пташині харчі у старих черепках. «Все покинули,—подумав Антон.— І птиці воля миліша за все!..» Останнім вилетів селезень, та найдовше кружляли над селом чорногузи.

— Маємо добрих приймаків! — жартували жінки.— Кожній вдові по одньєнкому перепаде. А якій і по два. Скуштували нашої ласки, то й вікуватимуть у Замисловичах...

Так і сталося. Усі чорногузи огніздилися в Замисловичах. Постояли який день на одній позі, а там знялися над селом і поодинокі та парами полетіли на Вдовине болото за здобиччу. В цей перволіт Антон План розвальцем походжав по шкільному двору, довгим березовим віником змітав шерхле листя, якого не встиг зібрати восени, і після кожної наметеної купки поправляв легкі розпушені вуса. Жаль, що вуса — не крила! Знявся б і полетів, така кругом настояна, пориваюча, зваблива пора.

І. ЛІСОВА ДІВЧИНА

Отак весна підчатувала зиму, вхопила у свої гарячі обійми й понесла не знати куди, а розкута земля вмивалась на волі, розбухла, зачувши в собі нове життя, й починала убиратися в зелений вінок-молодик. Збурилась Уборть і разом з талими водами розгульно понесла в моря-океани польові соки. Дітям втіха, їх паперові флотилії пливуть, як у казці, а тут рад би вихлюпнуть Уборть, аби повернути землі ні на віщо взяте багатство. Ще купається в повені Теплий Олекса, ранній жайворонок натягує струни над полем, а земля вже старіє, твердне, стає неслухняна, так і норовить уродити не те, що треба... Отутто в самий раз осадити в ній дику силу, прибрати до рук і покласти людям скорену, щедру. Як вродить, тоді вийдеш на жниво і скажеш: «Спочинь, земле!» Та разом з нею, може, й собі спочинеш. А весна вихідних не має...

Євген приходив додому пізно, після перших півнів. Мати подавала вечерю, а сама ставала навпроти, складала на грудях руки та все дивилась, бо тільки за вечерю і

бачила його. Вранці пішов свіжий, а за день змарнів, у набитих вітром очах застигла сльоза, нерівно засмагле лице нагадувало батька.

«Викапаний Федір»,— думала вона і хотіла знайти в синові щось своє. Згадала довгу вдовину самотність, якій вже не буде кінця, і патакнула синові про невістку...

— Не про тебе мені голова болить,— ухилився Євген.— Тепер, мамо, сівба...

— То не конче тепер, а як стануть вільніші дні. Тільки кого маю в невістки сподіватися?

— Є собі лісова дівчина...

Отак сказав, а вже ніби привів її на поріг до матері. «Ой лишенько! — стрепенулася вона.— Це та пастушка з Талаїв? Дайте спокій з такою невісткою!..» Багато про неї небилець наслухалась. Тож подійкують, що вона з усіх околичних сіл парубків приворожує, що замисловицькі нібито теж туди внадились, все літо ходять її лісові співи слухати, свої вулиці одцуралися. А в ще й такі чутки, що нібито в громовицю пастушка виходить на Голову Руського Лицаря — так звали скелю на Уборті,— стає там під дубом-велетнем і ловить блискавки.

А їхній сусід Гордій Гордійович, чоловік бувалий, начитаний, так той в якійсь книзі вичитав, що й колись була в наших краях така дівчина.

Федориха не вірила: жарту то — піймать блискавку! Але щось є, коли люди говорять. Таке вже, знаєте, вродиться... Навіщо переставляла в миснику посуд.

— Гляди, сину. То один раз на все життя робиться!

Євген мовчав, чадів махоркою... Стелячи йому постіль, з тривогою думала: «Як на тебе люди подивляться, коли вона з такими повадками?» Та не сміла перечити.

Погасила світло, лиш тоді нагадала йому про ту студентку, що мала в Замисловичах практику.

— То дівчина! Такої невістки і я не обмовила б.

Євген відповів матері сонним посвистом. «І цим пішов у батенька...» — злилася мати. Їй з думки не сходила «лісова дівчина», вона її всякими нитками занизувала і вже вигаптувала в уяві славу невістку, але розплела своє гаптування, бо не зичила її синові.

Злізла з печі, тихо пройшла навшипиньках, як тінь, і взяла хатні двері на заціпку.

— Зажди! Ще чи будеш ти моєю невісткою? Дай-но чоловікові розглядітися,— шепотіла у жменю, аби не зачув син. Глянула у вікно.

Низько над селом дрімав місяць на теплій, пухнастій хмарці, а під ним, на повітці для дров, прив'язаній до хати антеною, спочивала пара натомлених птахів. Вертунів то нема, без хазяїна перевелись вертуни, а чорногузи з давніх-давен літують в цім обійсті, бережуть обжите гніздо, як сімейну святиню, і ніколи ще не траплялось такого, як цієї весни: пізні заметілі розлучили пару, скинули з повітки разом з гніздом, але ненадовго: добрі люди врятували птахів.

«І птах не живе без пари»,— подумала мати й залопотіла спідницею на піч.

А на зорі схилилась над сином та сказала собі: «Хай ще трошки...» Висока, заклопотана, повернула до печі, старанно готувала йому снідання. Полум'я гралось гарячими тінями на стіні, облизувало білі тарілки у миснику, як голодний пес, і згасало...

В сусіднім подвір'ї сипло кахикав Гордій Гордійович. Розрум'янена біля печі, знов підійшла до ліжка.

— Вставай, сину, вже час...

Євген схопився, ніби здивований тим, що так швидко зминула піч, і, струснувши із себе соч, розчинив вікно.

Разом з ранковою прохолодою у хату влетів гомін весни.

— Чусте, мамо, як Карно Сила гуде?

— Тракторний бригадир? Чую, сину, чую...

Вийшов на подвір'я, яке бралось моріжком. Гордій Гордійович, що кропив з віника розсаду тютюну, зайшовся кашлем:

— Що то тебе так рано підняло?

— Весна! — показав Євген на гребінь повітки з двома птахами при гнізді. Вилив на голову мало не ціле відро криничної води і свіжий, бадьорий заспішив на колгоспне подвір'я.

— Стривай! — схопилася мати.— Сядь-но поїж!

— Люди ждуть! — завагався Євген.

— А люди не снідають, чи що? Господи, вічно із ним таке! Нема, як у людей, щоби сів, та свіженького... Вічний спіх. Тож, серце, день, як рік,— мати метнулась по хаті, знайшла білу полотняну пілочку, вийняла з борщу одварок сала, врізала хліба і сквапно зв'язала вузлика.— Тільки пілочку ж принеси,— просила вона, подаючи йому теплового вузлика.

— Добре, принесу,— обіцяв Євген, а наперед знав, що пілочка пропаде, бо мав звичку все виносити з дому. Оце

посіяв плаща на пасіці (зняв і забув), та хлопчак при-
несли, в приймальній райкому калопі лишив — там і сто-
ять, а кашкет у Карпа Сили, в польовому вагончику жде
викупу. (Все, що потрапляє туди, Карпо так не оддає.
Такі вже в нього традиції. Оддав заміж причіпницю і то
стребував з молодого таку «контрибуцію», що той, бідола-
ха, ще й тепер потилицю чухає).

Прийшов на колгоспне подвір'я разом з сонечком. Ра-
ніше усіх ожила стайня, за нею кузня зчинила дзвін, там
комора відкрила брами, щоб оддати полям важені-перева-
жені, чищені-перечищені скарби свої. Забіг у комору,
взяв у жменю льяного насіння й, струмочком виливаю-
чи назад у засік, прикидав, що вродить. Звідси пішов у
стайню. Мабуть, нема на світі більшої насолоди, як по-
курити у врапінній стайні: легко так, п'яно, а м'який
копячий хрум десь аж до серця дістає. Стайня велика, і
кількасот коней разом веде ту мудру, але щиру, проник-
ливу музику.

Наслухавшись її, помагав бригадирам виряджати в
поле людей, довгенько сперечався з Марійкою, яка до-
магалась посіяти льон раніше за овес.

— Па пробу! Однький гектар! — лементувала вона
голосніше ковальського молота. І таки добилася свого.
Недарма кажуть, що вона й чоловіка свого — Карпа ви-
сварила собі у дівчат.

В Липники — найдаліше урочище — ішов понад Убор-
тю, хоч була туди і приміша дорога. Прибережна стеж-
ка вивела Євгена на Голову Руського Лицаря, з якої вид-
но далеко навкруги: он Вдовине болото в прозорому тумані,
внизу річка, уже обміліла, покинувши старі береги,
а ген-ген, на розгрозній дорозі з Талаїв, гойдалася чере-
да, наче пливла в хисткому човні. Одним змахом руки
дівчина-пастушка завернула череду в ліс і разом з нею
зникла сама, немов розтанула в теплому мареві... Та ско-
ро з німих лісових глибин засочилася її пісня:

Ой на горі, ненько,
Зацвіло синенько —
Ніхто ж мене так не любить,
Як мов серденько,—
Хоч я невеличка,
Ну, таки я любя —
Витесала мене мати
З зеленого дуба;
Витесала, витесала,

Та й ще змалювала,
Дала мені щастя й долю,
Щоб я панувала...

Співачка вмовкла, і стало так тихо, що чути було, як тече Уборть, чіпляючись за каміння. Євген дослухався до того неспокійного плину річки, мов до продовження пісні, і в ньому наростало велике людське почуття весни.

* * *

Глибоко у річці купалося небо, забруднене самотньою хмаркою, а туди далі, через вузьку хистку кладку переходила тьотя Фрося з лозовим кошиком.

— Зойку стрічаєте? — спитала вона, зупинившись на кладці.— Йшла, йшла череда!.. В Талаях уже так заведено — зійшов сніг, то череду в ліс, а сіно на ярмарок.

— Скоро і ми будемо вигопити,— сказав Євген.

— Тож-бо, пора... Травиця славная піднімається.— Тьотя Фрося зійшла з кладки, щось поправила в кошику й заклопотано почимчикувала піщаним берегом.

Всю осінь вона збирає у лісі журавлину, викопує дички, взимку торгує лисичками, а це вже бог зна па що переключилася. Любить свіжу копійку, все перепродує в містечку па ярмарку і складає гроші в панчошу, яку носить у назусі. Кажуть люди — в місто переїжджати готується. Її чоловік Іван Вареник, якого в селі запросто звуть дядею Ванею, працює перукарем від кооперації. Стриже, бриє, крутить дівчатам кучері, та ніби нічого й не знає про химерні жіночі заміри.

Повертаючись з поля, Євген зайшов у перукарню. Дядя Ваня поклонився голові з усією властивою йому чемністю й продовжував намилювати клієнтові голову.

— Може, і вам поголимо? На літо це здорово.

— О ні,— заперечив Євген і, ненароком зиркнувши в дзеркало, побачив білі вуса шкільного сторожа.— Що то ваша дружина ніяк собі місця не знайде?

— Моя? — Дядя Ваня немов потоншав у довгим білим халаті, сердито вдарив об пасок бритвою.— Така вже вродилася. Не лежить у неї душа до села. І мене, лиха баба, в місто переманює. «У тебе ж,— каже,— городське ремесло, чого тобі тут вертїтись?»

— І як ви?

— Ви ж мою думку знаєте. Треба і в селі культуру наводити. А Фросі моїй у колгоспі акурат з руки. Я на

грошики, вона на трудодні, садибки на шпуровій книзі прирізали б... Статки поінакшали б, то так! — Його добре бліде лице, немов вимокле в молоці, ворухнуло всіма зморшками: — Я хоч і від кооперації, а про колгосп думаю! О, не кажіть, на те я наставлений агітатором!

— Ну й провели б у себе вдома конкретну агітацію.

— Проводив, думаєте, ні? Вже і з парторгом радився, як на мою Фросю вплинути.

— Є характери, яких не бере агітація,— оглянувся Антон План.— Цю істину тепер заперечують, але я маю свої переконання і можу де завгодно твердити, що є характери, яких не зламаєш без доброго віника. Нишком впарити по спині віником — і учень на очах міняється... Ви, товаришу Вареник, спробуйте. Я маю практику.

— Пробував, думаєте, ні? Та її ніяка сила не бере. Містечкова баба, що скажете? Такою, розуміється, вродилася...

— Що ж, якось уже вам поможемо,— сказав Євген, виходячи.— Бо робочих рук у нас мало — самі бачите.

Дядя Ваня проводив Бурчака приятним поглядом:

— Гожий чоловік понався Замисловичам на голову...

Оглянувшись, чи нікого нема, Антон План смикнув Вареника за рукав:

— А знаєте, з ким кохастесь?

— Розуміється, догадуюсь...

— Е, я маю останні відомості! — хитрувато сказав Антон План.— Тамтеї п'ятниці іду в ліс по березові віники, коли глядь: на галявині стоїть дівчина. Я тихесенько вбік, дай, думаю, перевіriamo, чого в таку глушину забилася. Яке то, думаю, наша школа дала їй виховання? Кругом флора, фауна, пташки поспівують... Стою і бачу: еге, наш голова сюди подвизається. У сідлі, на конику, як змальований. І прямо на неї жене копика. У мене самого в серці тьохнуло. А вона хвать за поводи — то в них такі жарти любовнії!

* * *

Зоя пройшла невеличке життя, і легенда про нього коротка, як зацізніла весна: ще вчора була дитиною, а сьогодні вже геть роздівувалася. А починалось її життя у Копищах — глухому лісовому селі... Легендою ходить тепер недавня бувальщина, страшною казкою шугає поміж

людьми і ніяк не забудеться Копищанська трагедія*. Інколи підступить до серця, схопить його в холодні руки свої і з глибоких Зоїних очей, що життям піняться, வி-душить гірку сльозу. Кажуть — старе забувається. Еге ж, забувається, та не все. Те, що не старіє, тримається пам'яті, як вербовий лозняк старого корча. Нова верба з нього не виросте, а лозняк, проте, повік молодий. Обламайте його, розкидайте, а він знов покаже того корча, під землю схованого. Отак тримається пам'яті Копищанська трагедія.

...Зоя добивалася в Талаї до свого діда Овсія. Її переслідував тихий посмертний стогін рідних Копищ. У білому захвойданому платтячку губилась між соснами. Лиш кіснички метляли собі, ніби й нічого не трапилось, ніби не вчора, а тільки що їх заплела мати добрими теплими руками на задрість сільській дівчорі.

Зоя йшла навмання, і високі-високі сосни — ще й не бачила таких — тужливо підспівували їй десь угорі. Зрідка сумує зачахла вільха на низині, а то все сосни — тьма-тьмуща, стоять на чатах — сірі, витягнуті, строгі, немов солдати в шинелях. А дідові Талаї так далеко, як оті вогники у нічній пітьмі: ідеш до них, ідеш, а вони як були, так і є... Мати доходила в Талаї за один день, але то ж мати! Зоя гукнула на поміч діда Овсія: «Діду-у!...» І начебто він з'явився, у сивій високій шапці, у світі з дерев'яними гудзиками, з в'язовим гадючкуватим піпком, з'явився таким, як приходив до них, у Копищі. Пригорнула до нього, і стало їй легше. Дід одганяв лісові страхи, від яких забивало дух, грозився на гестапівців, схожих на ті черепа і кості, які бачила на їхніх хижих кашкетах, — це вони спалили Копищі! — і вів у Талаї так хутко, що Зоя не чула під собою ніг, немовби дід поприроблював крила. Та тільки смерклося — діда знову не стало, і химерні привиди посунули на неї з усіх боків. Побігла, запетлявши між соснами, та скоро з жахом вгледілась у морок, що запав над річкою, закрила очі долонями, й безслізне ридання схлюпом потекло по Уборті.

— Дівчинко, а, дівчинко, тобі куди?

Зоя здригнулася. З білого мороку вийшов низенький на зріст чоловік і обережно задріботів до неї.

* Українське село Копищі було спалене фашистськими окупантами навесні 1943 року. Нечувана розправа, вчинена над Копищанами, відома під назвою Копищанська трагедія.

— Ти заблудилася... Ходімо, зіронько, нам по путі...

Взяв її руку худорлявими пальцями, такими холодними, як річковий туман, але, впіймавши теплі вогники в його очах, вона не пручалася й покійно пішла за ним. Довкола тріскучого багаття, що нема-нема — та й прохопиться полум'ям, юрмилося повно людей. Сторожко й недовіриливо позирала на них і не зразу призналася, що її матір спалили у церкві. Все просилася:

— Заведіть мене до діда Овсія...

Та скоро полюбилося їй партизанське життя. Дядя Живан, якого прозивали в загоні професором, охоче заплітав кісники, оповідав казки при вічних вогнищах, а вдень збирав колекції всяких-превсяких трав, якими пібито мав лікувати людей. Та згодом Зоя довідалась від штабного писаря, що ті трави зовсім не лікарські.

— Натуральний бур'ян,— кепкував писар і збирався викинути їх із штабного майна, як тільки загін піде у рейд.— У нас не дослідна станція. І так дивуюсь, пощо терпить начальство такі витівки. А я їм доповів...

Зоя сказала про це дяді Живану, але той не зважав: викопував трави з корінням, в'ялив їх на сонці й, пересипаючи мохом, складав у мішок, якого беріг при штабному майні.

— Коріння, зіронько, це все. Здорове коріння ніколи не пустить отрути в листок. Так у рослині, так і в людей.

Зоя ніяк не могла збагнути, яке таке коріння буває в людей, та знала, зрештою, що він жартівник, і приймала його науку за жарт.

Інколи дядя Живан брав її в розвідку, удаючи себе за сліпого, а Зою — за поводитаря. Лишав «з носом» зайдкарателів. Вони поклали великі гроші за його голову, а він сам ішов до них, немов дражнячись: ну, ну, візьміть! І щиро, немов взаправду сліпий, тримався за її руку, і нишком попитував, чи не видно мила на його очах. Іноді казала: «Видно». Тоді протирав очі слипою і знову ставав сліпим, а вона журилася, щоб він зовсім не стемнів.

— Не бійся,— жартував Живан,— я тебе і навпомадки в Талаї доведу...

І вже по всьому не хто інший, а саме він привів Зою у дідові Талаї. І тут без жартів не обійшлось.

— Це ваша онука? — спитав Живан, показавши Зою з-від клітчастої поли плаща.

Дід кинувся до Зої, але Живан загорнув її в плащ.

— Кажіть, ваша чи ні?

— Та моя ж, моя! — просльозився розчулений дід Овсій, захопивши Зою в обійми. — Ти жива, ти здорова, моя маківко!.. А неньки нема...

Живан зміряв поглядом Устю, повновиду дідову невістку, яка зустріла Зою і радісно, і уникливо. Подумав: «Це ж на її руки Зоя іде», — і зажадав од діда розписочку.

— Що? За свою онуку? Е, ні, — не погоджувався дід.

— Виходить, не вірите? — втрутилася Устя, очі у неї, як глід, — кинула терпким поглядом і взялась подавати на стіл.

— Пишіть, пишіть, — вимагав Живан. — Для звіту в партизанський штаб. У нас так заведено.

— Для звіту — то інша річ, для звіту напишемо! — вихопився дід. І дав опічну розписочку. В ній значилось, що Овсій і його невістка Устя прийняли Мізинець Зою Прокопову живу, здорову і неушкоджену із рук партизана Живана. Із тим беруть її на своє утримання до повного розвитку і до заміжжя будуть триматися з нею як рідні з рідною.

А добре Живан придумав. Поки Зоя росла, то нікому не вадила. А виросла — то стала декому очі муляти. Дід Овсій не раз докоряв Усті. Тільки зобидить Зою чим-небудь, то вже має що слухати.

— Еге, мачухо! А згадайся-но про ту розписочку!..

Зоя стигла, немов у чепурний та високий окінок складалася. Устине серце огорталося бабською заздрістю.

— Може б, уже й в Копиці ладналася? — реп'яхом чіплялася Устя. — Годі тобі бити байдики в Талаях! Не хочу, щоби в моїй хаті свіла.

Тут-то вже дід Овсій не втримався:

— Най тобі, з твоєю хатою! У своїй половині житимем!..

І живуть вони тепер урозділ, і всі міжусобиці тут минулися — нині тихо в Мізинцевім обійсті, як на вигоні після віхоли. Розкаяна Устя іноді кудакне квочкою, проте трохи вгомонилася, а ще як Пороша став до Зої ходити, то й зовсім урезонилась, все на дідовій половині: це, Зою, так, а це так — господиню з неї вицвічує *. Дружить Зоя з Василянкою — дочкою голови колгоспу Талимона Івановича Товкача.

Далі не вчилася. І без того у хаті малі достатки, а дід не може на двох настачити. Василянка тепер у десятому,

* Вицвічує — готує, виходжує.

в Замисловичах учиться, а Зоя має діло з телятами. Взимку порає їх, влітку пасе, радіє тим, що колгоспну череду вишлекує та разом ховає у лісі свою розбруньковану молодість. Іде в ліс одна, а з лісу приходить інша — замислена, серйозна, все менше у неї тієї дівочої пустотливості, яка так до вподоби сільським парубкам. І теляток вигонить капловухих, миршавих, замохнатілих (на тих кормах, які є, ніяк не може їх справити), а пригонить — такі опецькуваті всі, ситі, як горобчики, що внадились у соняшник. Не тримає їх на одному місці, а кочує по всіх лісах навколишніх — кращу пашу вишукує.

Дід Овсій за старшого чабана, а вона нібито підчабанює. Їх половина хати стоїть улітку незаймана, інколи, і то в неділю, відчиняться віконниці, та вже з понеділка знову зачинені наглухо, ніхто не чіпає квіток, що райдужним маревом розпустилися в палісаднику, ніхто це ставить на Зоїні вікна весняних букетів з пахучого жасмину. Тільки Павло Пороша пройдеться вечором, украдливо перехилиться через живопліт, щоб Устя не помітила, та й вломить гілочку, воркуючи собі під ніс:

— І хто це видумав, що жасмин пахне жасмином?

Видає йому, що жасмин пахне Зоєю. То вона заронила в Порошу ті запахи... Багато гілок в головах покладено, багато дум передумано Порошею про лісову дівчину, а вона ніби про нього забулася. Вже й по цедіях віконниці зачинені...

Прийде дід Овсій, в потемках набере харчів і мерщій повертає до лісу, ніби боїться лишати свою олуку на самоті.

* * *

На фермі саме гусята лупляться, і Павло Пороша примічає їх день народження. Стає, мов заворожений, і слухає... А Купріїв Яша влетить з вулиці, вихопить з кошика тепле гуся, таке зелене, як він, і бере на сміх Порошині витівки:

— Ну, нащо йому день народження? Подумаєш, примхи!.. — Жбурне гуся в кошик і просить: — Ходім, Порошенько!..

— Згодом, згодом, товаришу посол, — заїкується Пороша. — Скажи вулиці, що сьогодні великий луп!..

Яша іде ні з чим, і йому услід насмішкувато сичать гусаки, ніби й вони тямлять, що таке день народження.

На вигоні од Яші падає довга тінь і видає йому, що й він завбільшки з Порошу вигнався. «Он які ми!» — милується Яша своєю тінню і пригрожує дівторі:

— А киш на сідало, малюки!..

Один Устин син не послухався.

Але Яша обійшовся з ним ввічливо: одібрав балалайку у три струни, зіграв «Яблучко» і віддав назад.

— Ану, вжар що-небудь!

Лупастий хлопчик діловито підтяг штанці і вдарив по струнах на Яшин лад.

— Пуцящий музикант! — оцінив Яша, скубнув хлопчика за ніс, під яким гоїлись два продовгуватих синячки, і почимчикував вулицею. Хоч згодом, а Пороша прийде, дарма що сьогодні великий луп.

...Разом з дівчатами сходяться зорі. Кругом мало їх, а над селом наче хто перекинув велике решето — в кожній криниці купаються. І не злічиш тоді, чого більше: зір на небі чи іскристих дівочих очей на вулиці. І всі позирають у той бік, звідки приходить Павло Пороша з гармонією через плече. Добре, як своя музика! Іноді приїздять в Талаї молоді замисловицькі музиканти, але то не те. Одна полька у них, буває, правда, «Коробочка», а от пісні роздольної в них немає. Ще не навчилися. Немає в них і того розметного талаївського гонака, що з діда-прадіда в Талаях танцюється. Нема і не буде: такого на трубах не видуєш! А часом так хочеться схопитися і піти вихором по кругу.

Торкнеться Пороша клавішів, піби розпечених на вогні, і пішла вгинатися вулиця. Яша з присвистом веде танок. Як-не-як, а теж добирає до справжнього парубка. Ознакою тому є чуб, що повитицею в'ється з-під шапки, лізе на вуха, на скроні, на очі, от-от заглушить усього Яшу, що випурхнув, як паросток з доброї ріллі. Під чубом — злегка здіблений носик, сполохнуті брови й маленькі колючі очі. Скрізь віп з тими очима є, і скрізь без нього не можна. І будень без нього не будень, і свято без нього не свято.

А в клубі зовсім парубок. Ходить отаким вихиласом, котромусь з школяриків немов ненароком уліпить щигля і йде до своїх. Рве гармошка-говоруха в молодецькому колі, вихитує над міхами Пороша, наче в нього заболіли вуха і зацеміло серце. Котрась з дівчат сплесне в долоні, і Яша вистрибне в коло, кине солдатську шапку денцем донизу і піде навкруг неї вихором навприсядки, і ніхто

не сміє з ним порівнятись. Дівчата плещуть в долоні, парубки заздять, а школярики німіють від дива. Яші не видно, таж кружля він довкола шапки, видно лише чуба і блискучі цятки під чубом — то очі... Ось-ось вони одірвуться і вжальять котрусь із дівчат своїми вогнями.

І саме в ту мить, як мають уже одірватися, на голові з'являється шапка — і Яша падає між дівчат, здіймаючи крик і регіт.

Навіть не вірилось, що це Яша, той кволий слухняний хлопчик, що був погоничем коло жатки й смиренно хапав «вовка» на гострій, як шпиль, кобилі, яка прибилася в Талаї з війни. Бухгалтер Кіндрат Калитка взяв її на баланс, під кличкою Студебекер, та второпали згодом, що кобила — не кінь, і дали їй кличку Кабіна. «Не весь студебекер, а одна кабіна», — роз'яснив Калитка копохам. А потім сам не давав проходу:

— Яшко! Розкажи на милість, як це ти на Кабіні упіймав «вовка?»

— Відмовило рульове управління!.. — хихикали копохи.

Уже й не було того «вовка», зажив, а молодіці все допікали:

— Яшко, покажи!..

І таки допекли...

— Доки мені на Кабіні скніти? — запитував бригадира. — Садовили б на жатку!

— Рано! — казав Тиміш Мізинець. — Потряси-по спершу в шлеях... Я в твоїй шкурі ого, походив!.. Не спіши...

Один час Яші доручили возити в район сільське начальство. Як справжній кучер, Яша косо позирав на батька, що сидів поруч, та ніби пенароком діставав батіжком Талимона Товкача, який любив покуняти в сіні на задку.

— Трясе кріпко? — озирався батько, як тільки вибирались з піску на бруківку.

— У мене така печінка!.. — мимрив Товкач спрощення. — Давай люблю тряску! Я видержу...

Яша попускав віжки, дошкуляв коней, одночас дістаючи начальство по шиї, і підкочував під райком на такім розгоні, що здригалось містечко й деренчали шибки. Батько з Товкачем ідуть на нараду, а Яша стане на площі, де все настояне запахом сіна і кінським потом, навіть будинки і люди, всядеться на задку, як бундючний хазяїн,

і, уявивши себе головою над усім тим «колгоспом», що начальства жде, складає в думці наряди. Солідним вусатим кучерам вибирає роботу якнайважчу — з косами на сінокіс, що саме підоспів на ту пору, зеленіших посилає з плугами на парове поле, а ровесників своїх — ще двох хлопчаків з дальніх сіл — лишає виконавцями при собі. Та скоро обридло Яші шукати роботу, його дява втомилась, і всі ті люди, коні, вози, що цілими днями нудьгували на площі, знов пропадали без діла.

Поволі стихала кінська сварка в опалках, та все рідше лунав на площі лінивий сміх кучерів.

Але Яшина кучерська кар'єра тривала недовго. Одного разу терпець увірвався. Яша подався додому один, а начальство прийшло опівночі пішки. За містечком «втікача» зупинила дівчина в лакованих босоніжках. Саме на них Яша звернув увагу, бо сільські дівчата таких не носили.

— Хлопчику, підвези!

Яша надувся:

— Який я тобі хлопчик?

— Ну як тебе? — розгубилась дівчина.

— Я головин син, Купріїв Яша!

— Ну от, а я студентка. Їду на практику в ваші краї. Замисловичі далеко?

— Сідай, доведу.

Вона всілась на сіно, поклала біленького клуночка між колін і, мабуть, ніколи в житті не бачила такої їзди, яку показав їй головин син, Купріїв Яша.

Уже всі талаївські дівчата носять лаковані босоніжки, але ще й тепер Яша притримує коней на тому місці, де колись спинила його студентка. Чув од Пороші, що вона пише листи Бурчакові. А що, коли б собі написати: так і так, товаришко студентко! Пам'ятаєте Яшу, який вас підвозив? Уже я не хлопчик, уже такими й такими діламиправляю в колгоспі... Але ж якими ділами? — запитував Яша і не міг собі відповісти. На виїзді тепер штатний кучер, а Яша всього потрошку: навесні сіє, у жнива жне (такі посадили його на жатку!), а це між ділом припала «ледача» робота — возить у Замисловичі сметану, та ще з невеличким підрядом: разом підкидає молоко для теляток. Це по дорозі.

Щоранку Яша спиняє мишастих коло ключової кринички, встане на возі, свисне й, скинувши додолу бідона, поганяє далі. А з лісу деренчить хриплий відгук і падає

на дорогу, як довга суха дрина. То дід Овсій дає знати, що все в порядку: зараз, мовляв, підберемо. Іноді озветься Зоя. Її голос, не хрипкий і не сухий, м'яко вихлюпне на дорогу, нащупить коням вуха і лине далі, у поле.

...Цього вечора Пороша не вийшов на вулицю, чи не в ліс подався, і без його балакучої гармонії в селі мовби притихло. Зібрались хлопці, дівчата, перекинулись словом, і минав у них весняний вечір, як зимові порядки: без співу, без танцю, без тієї хвацької завірюшки, яку вмів посіяти Павло Пороша — скучнуватий в житті і до чого ж розважливий при гармонії!

На Вдовинім болоті було тихо і таємниче. Якось сумно воркувала в ліщині вечірня горлиця, може, кликала до себе милого. Пороші видалось, що то не горлиця, а лісова дівчина кличе когось до себе. Кого ж вона кличе?.. Пороша обізвався їй голубом, і горлиця вмовкла. Значить, не його кличе і не його чекає... Чув од Яші, що вона подружилася з іншим. І може, той інший прийшов до неї раніше Пороші, розвів багаття і милується нею, а вона розтепліла, розкуталась, розхристалась біля полум'я і, мабуть, нагадує якусь лісову царівну, і від одного погляду її можна померти. А що, коли Пороша зараз підійде до неї, і той погляд буде не ніжним, не тихим, не привітним, а грізним і немилосердним: «Чого ти прийшов? Я тебе не чекала». І тоді Пороша назажди мусить залишити цю дивну дівчину і жити на світі без великої любові, на яку поки що не має відповіді, але на яку не має і прямої одмови. Ні, краще страждати, краще жити надією. І пішов геть з її чарівного царства, з володінь її, але пішов як лицар, тамуючи болі, перемагаючи ревності. І за те білі лілеї немовби повиходили йому назустріч, а за ними, вірніше, за чистими водами, з яких повиходили задумливі, замріяні лілеї, якимось дивно волохатіло, нахмурювалось Вдовине болото, наче хотіло приховати якусь свою вікову таємницю...

Коли настане ніч, на тому болоті зарежоче, заплаче, застогне вдова, і як Зої стане страшно одній, то нехай згадає вона про скромного, але відданого лицаря, який міг би всю ніч берегти її сон, рятувати її вразливу душу від усяких привидінь та небилиць. І чомусь захотілось Пороші, щоб Зої в цю ніч було особливо страшно, так страшно, щоб вона втекла в село і більше ніколи не поверталася до лісу... На ту хвилю, мабуть, забувся Пороша, що вона не одна, а з дідом, завдяки якому всякі там

лісовики, водяники та болотяні самодержці давно ходять під її непохитною владою.

Люлька погасла, та дід Овсій все ще попахкував нею, як старенький двигун на току. Він сидів на низькому підгнилому пеньку, з якого давно облупилась кора, вільною рукою сколупував світлячки і розтирав їх у порошок: здавався Зої ще дужим і молодим. Особливо чепурив діда зелений літняк, якого зодягав у свята, а це вже на догоду Зої взяв нащодень — мусить же вона показати людям, який справний у неї дід! Сива смупева шапка молодод сиділа на голові і теж збавляла дідові добрий десяток літ. Може, з-за того, що вона молодить, а може, просто звик він до неї, але носив цілий рік, тільки взимку насував аж на вуха, а в літню спеку хвацько збивав набік. Злиняле лице, міцно охоплене бородою, іноді ставало строге, навіть зле, залежно від настрою, але ніколи не втрачало зовсім тієї приязної щирості, що, мабуть, змолоду теплилась в усміхнених дідових очах. Коли він говорив, на його лиці ставало більше зморщок, а погляд був такий, ніби дідові байдуже до того, слухають його чи ні. Але він умів зиркнути в слухну мить, як оце зараз: глип на Зою, і часто-часто запахкав люлькою. То був знак задоволення. Зоя сиділа проти нього на перекинутому жолобку, з якого напувала молоком наймолодших телят, милувалась сонечком, що песміло виновзло з трави й принишкло на дідовій холоші, ніби й воно слухало, з чого походить Вдовине болото.

II. ВДОВИНЕ БОЛОТО

Раніше дід усе ухилився, казав Зої: «Рано, дитино. Виспієш, тоді розкажу». А це раптом розщедрився, і Зоя зрозуміла, що вона вже виросла, та, мовби дякуючи за довір'я, сліпо пішла за дідом у старий світ.

— ...Еге, дитино, давно це було... Скоро по тому, як цар селянам волю пожалував. Заманулося молодому графу подарувати графині на імєнини живу дику качку. Зібрав він у маєток увесь замисловицький люд — наші талаївські теж пішли — й поклав за качку добру хату та десять моргів землі. Кинулись люди за тою качкою по всіх усюдах, але качка не ликом шита — дідька лисого схопиш її живу. Та якийсь Устим із Качурів — це відтоді так прозивають їх — качку перехитрив. Тепер Артем — директор наш — той рід веде. Вивідав Устим качиний

виводок, зробив з очерету трубку, аби під водою міг дихати через неї, і таким способом захопив качку на самій воді, прямо за лапи взяв. Акурат на іменини з нею поспів. Граф прийняв качку, а за платнею сказав по іменинах прийти.

На радостях Устим засватався — на все село дівчину взяв — тож хата і десять моргів землі! На тії часи, дитино, це був великий куш, бо цар саме тоді волю посулив, а землі селянам не дав. А граф манив Устима, манив, доки зовсім не вигнав з маєтку, ще й пригрозив у Сибір зіслать. Пішов Устим скаржитись на графа в город, в губернію — не допомгло. Тоді зробив прошеніє до самого царя і пішки подався в Петроград. Багато в дорозі личаків силів, бо довго, кажуть, більше року не було Устима в селі, а таки приніс графові на своїм прошеніі царський припис.

— Цар написав? — здивувалася Зоя.

— Ні, дитино, не цар. Устим того царя, хай йому колька в бік, і в очі не бачив. Куди там мужикові було добитися до царя. Але як повертав додому ні з чим, то в кожному селі про качку оповідав. В однім руськім селі — це вже по часі від Устимової рідні розійшлося — молодий учитель прийняв на ніч талаївського ходака. Мабуть, учитель був не простий, за народ стояв. Аби налякати графа, напис на прошеніі зробив, що негоже графові слово дворянина не сполнять і бути в боргу перед мужиком. Та підписав чисто, як цар, бо граф страх налякався, як побачив того підписа. Але ні хати, ні землі Устимові не дав. Сказав, що по велінню царя, яке нібито йому поштою прийшло — он який крутій був! — він найбільше болото Устимові дає: «Висушиш його і станеш таким багатим, як я». Для бідного мужика і журавель в небі добро. Заходився Устим сушити болото, охочих селян до гурту набрав. Граф налякався, що Устим справді осушить болото, і подав на суд папери. Але до суду не дійшло. Простудився Устим на болоті й помер. А, кажуть, сильний був чоловік. Ба, з Качурів!

Помер Устим... Тоді й запала графові в око його славна вдова. Покликав її до себе, дав ключі та й каже: «Бути тобі ключницею у графа, а не в болоті гнить, як твій чоловік». Та марна була графова затія. Не зігнулася перед ним вдова-красуня, розгадала його та й кинула ключі графові межі очі. І зачав він пильнувати її на відлюдді, щоби силою взяти. Та таки підстеріг — у лісі гриби

збирала. Кинулась навтіч, а він навздогінці. Отут-то, мабуть, і прийшла вдові думка — заманити графа в болото, як отої руський лицар заманив колись у прірву ворогів. Звернула в трясовину, але граф второпав — смикнув назад. Збіглися на вдовиний крик пастушки, та вже засмоктало її, тільки сива голова була зверху — посивіла вмить, он як любила вдова життя! З того й пішло Вдовине болото...

Зоя встала і, глянувши боязко в той бік, звідки подувало болотом, з розпачем спиталася діда:

— А графові, яка кара графові за те?

— Е, дитино... Яка багатому кара в той час? Подало село на суд за вдову, а суд докопав, що напис на прошенні не цар писав, а сам Устим, хоч той неборака й не вмів писать. Посмертно присудили обом — Устимові і його вдові — вічну каторгу за зневагу до царя. Так той присуд і висів над селом, як кошмар. Аж революція скасувала його. Такі, дитино, ходили по наших краях часи. Тяжкі часи, ой, тяжкі... Ніякої правди не було для бідних людей. Я того горя теж чималий шмат захопив...

Дід Овсій витрусив з люльки перегар, набив її тютюном і знову запалив. А Зоя задумливо дивилася в гущавину, де загубилися в сутінках останні дідові слова. Перед очима стояв могутній Устим і його красуня — вдова. Вона чомусь уявлялась Зої босою, в білій вишиваній сорочці, з розібраними в проділ посивілими кісьми і такої сяючої краси на лиці, що Зоя навіть не знайшла, до кого порівняти її.

Дід Овсій помітив Зоїне хвилювання й докоряв собі, що розповів їй про вдову. Було б потерпіти. Ще чого доброго стануть на дівчину страхи находити. Він послав Зою зганяти на нічліг телят, а сам узявся вшивати курінь. Вправно в'язав сніпки з сухого болотяного сіна, яке зібрали минулої осені, склали в копиці, але не вивезли; погане воно в цих місцях — грубе, старе, худоба його не їсть, та на сніпки в самий раз, аби тільки стачило на курінь. Примірявся, скільки його, і став робити менші сніпки. Загнавши в кошару телят, Зоя підійшла до діда, взяла з його рук готовий сніпок і, легко підкинувши, спитала:

— Що то ви, діду, так задрібнили? При таких сніпках курінь затече.

Нічого не сказавши на те, дід Овсій захопив більший оберемок сіна. Але не встиг вшити курінь до дощу, що

несподівано засипав великими теплими краплями. Змокли обоє. Зоя зняла сушити над багаттям, яке з трудом розвели, верхню одежу, лишившись в однім байковім платтячку. Дід Овсій теж підсушував свого літняка, пильно позираючи на Зою, і лиш тепер помітив, як похудла вона з тих пір, як перейшла жити в ліс.

Клопотався про харчі, щоб поправити дівчину. Чи то забувся дід Овсій за своє довге життя, од чого ще може сохнути молодість, чи то нічого не знав про Бурчака, якого виглядала дівчина з усіх стежок, що манівцями добігали сюди й по дощі дружно заростали лісовими травами.

Навіть тьотя Фрося — нащо вже частий гість у цих місцях — і та не приходить по конвалії, що все узлісся виспали. Мабуть, на чомусь іншому свіжу копійку викоує. А тут так кортить дівчині розпитати, що там нового в Замисловичах, нишком вивідати од неї, як поводитьсь Бурчак?

Тужливими переливами допізна ходить лісом Зоїна пісня, а на болоті хтось сироквола підхоплює її.

Ввижається, що то підспівує вдова, якось моторошно стає на душі, і Зоя мерщій іде в курінь. А враці, коли вона ще спить, дід Овсій бачить на росі її похапливий слід і тихо посміхається в білу обкуруєну бороду.

* * *

Любив Євген, дуже любив воду з оцієї кринички на узліссі. І за те, що вона свіжа, прозора завжди, стіка собі рівчаком, як сльоза, очищається; і за те, що п'єш її прямо з джерела, ось так, як щойно напився сам: повис над криничкою і припав потрісканими вустами до студеної води.

Дивишся на джерело і наче сперечаєшся з ним. Та хіба вип'єш усе, коли воно невтомне таке — ллє без кіпця. Погасиш жагу, сядеш і слухаш... Джерело бульоче, як перепел в черестиглій пшениці, а думки мчать кудись, що й не встигаєш зіткати в уяві ту даль.

Євген сів на обсаджений подорожніми пеньок поблизу кринички і лиш тепер помітив, як угрузли в пісок колеса машини. Подумав: «Нічого собі дороги в наших краях — гей-гей, скільки роботи!» Та, закуривши, перевів погляд на чагарники. В давнину, кажуть, болото тяглось далеко, підкрадалось під самі Талаї, а звідти гнилими

рунавами йшло далі, на північ, до Пінських боліт. Та час обрізав ті рукави. Тоді й пробіли люди оцю розгрозлу дорогу та ніби підкреслили нею свою мниму владу над болотами. І, може, невідомий смільчак, що вперше проїхав тут чумацькою мажею, ще бачив у глибокій колії погрозливий відблиск каламутної води.

Неясно уявив собі Євген того смільчака та й згадав чомусь, як вперше по цій дорозі проїхав він з батьком. Було це в часи лихоліття, тієї осені, коли збирались перші партизанські загони.

Везли березові віники в місто, щоб закупити на зиму солі. Обидва в нових чоботях, справлених ще до війни, але на двох один кобеняк. «Навпіл грійтесь»,— кинула мати з порога. Батько сів поруч, оглянув добру в'язку віників на задку, потім розправив червону китайку і передав Євгенові батога: «Поганяй, синку, через Вдовине болото». Євген смикнув за полотняні віжки, й підсліпувата шкапина зажурено рушила в путь, мабуть, біду чула... Їхали мовчки. Лиш тихо поскрипував віз і, мов прорваний міх, сопла шкапина. Поривистий вітер розвівав на пії обсмикану гриву, залазив Євгенові під сорочку і колов до того холодними голками, що так і тягло шурхнути під батьків кобеняк.

За селом дихнуло болотом. Батько показав рукою на північ: «Ото, синку, Вдовине болото». Потім набив чубука, викресав вогню, кашлянув у долоню та й узяв од Євгена віжки. «А тепер, синку, ступай додому та матері слухайся, бо ти ж в сім'ї єдиний». Притис міцно до себе, потім зіпхнув з воза й поїхав...

Довго стояв Євген, м'яв у руках кашкета та дивився батькові услід, аж поки той зник у лісі. Тоді не було тут цієї кринички. Тільки старі осокори над дорогою перешіптувалися між собою та латаття злякано погойдувалось на болоті.

Згодом мати сказала пішком: «Поїхав наш батько до Сидора Ковпака в партизани». Ще й пальцем погрозила — люди, мовляв, у селі різні... Лиш тоді збагнув Євген, чому такими важкими видались на той раз березові віники і чому так сопла шкапина...

Як святиню яку, беріг таємницю. Та село невдовзі само заговорило, і за батьком пішли в партизани інші. А його, Євгена, так і не відпускала мати; і прожив би він війну «необлітаним» птахом, коли б сам не знайшов дорогу в

партизани: батько загинув, і він зайняв його місце в тому ж загоні.

...До тихих пульсів джерела примішалось тривожне шарудіння очерету. Хтось гукнув, наче кликав на поміч. Євген рвучко підвівся і в ту ж мить помітив на болоті білу хустину. Вона то зринала, то знову зникала в очереті, наче ховалася од Євгена. «Кого ж це понесло в таке баговиння?» — подумав Євген і кинувся тій хустині назустріч. Але біг недовго — зачепився за старий корч, і поки підвівся, то відчув на собі чийсь гарячий погляд. Розгублений, присоромлений, запитався її:

— Ти що тут робиш?

— Ходила до вдови в гості...

І зразу уявилась Євгенові тая вдова, але трохи не такою уявляла її Зоя, а стражденною, зістарілою, змученою страшним життям в підземеллі, кажуть, що в горобині ночі вона виходить з болота і тяжко ридає. І нічого в житті так не хотілось Євгенові, як добути її, визволити з тієї вічної в'язниці й поховати порядно, красиво на гарному сільському цвинтарі, де все літо цвітуть квіти й співають птахи, де спочивається людям легко та затишно — нехай би була біля свого Устима-красеня, а не тут, з безсердечними холодними болотяними привидами...

— Зою, ти хотіла б побувати на справжньому людському похороні — з музикою, з хоругвами, з ворошими кіпями у білих стрічках? На похороні цієї вдови, що загинула в болоті. Це був би не похорон, а весілля, посмертне вдовине весілля. Мені дуже хочеться це зробити. Хочеться осушити болото. Але для того нам треба об'єднатися з вами, з Ковалями, з Несолонню, з усіма навколишніми селами, бо нам одним іти на такого велетня небезпечно.

— Наш Талимон Іванович не захоче. А я згодна хоч зараз. Це справді чудово — справити нашої вдові посмертне весілля...

— Ти якась незвичайна сьогодні...

— А я завжди незвичайна. — І наче в підтвердження тих своїх слів вона залишила його на болоті, а сама побігла до кринички. Сполоснула в рівчаку ноги, відтак дістала великий полив'яний глек, якого сховала перед тим у ліщині, й, зачерпнувши води, поставила на пагорбку. Ловко підсмикнула спідничку-столітку, потім вхопила глек обіруч, щоб не вихлюпнуть воду, й побігла в ліс на хрипливатий дідів поклик.

— Ей, дівко, а гляди-но, де твоя вода! — зауважив дід, показуючи ополоником на мокру слідничку.

Зоя поставила біля багаття, на яким умлівав борщ, напівпорожній глек:

— Чуєте, діду, Замисловичі хочуть Вдовине болото осушувать...

— Болото осушувать?.. — збентежено проказав дід. — А ти, бува, не плеузказш *, дівчино?..

Він обгорнув жаром баняка з борщем, легко випростався і, спираючись на розсохач, що правив за коцюбу, пішов до болота. Зоя схвильовано ступала за ним. Дорогу їм перебіг, мабуть, ужалений гедзем ще не злинялий озимок. Зоя погукала його: «Минь, минь, минь...» Теля довірливо зупинилось.

— Мій бичок-п'ятачок, мій бичок-п'ятачок! — приказувала вона.

Наздогнала діда біля самого болота. Він стояв зосереджений і суворий.

— Багато зла заподіяло людям це болото. Його тумани, що здаються такими певинцими і красивими, роз'їдали людям груди, а скільки лихоманки, скільки всякого летючого і гримучого ревматизму прийшло звідсіля на людей. А хіба зараз мало людей гине від цього болота? Чуєш?..

В селі вдарили сумні надвечірні дзвони. Замовкло, притихло болото, яке вирвало з людського світу ще одну жертву. Овсій зняв свою сиву шапку.

— Мабуть, Купрієву жінку хоронять. Хворіла на сухоти. Начальник вивозив її по всьому світу, а не зміг врятувати. Осиротів наш Яшка. Через це болото, через його тумани... — Овсій надів шапку й войовничо підступив до того ворога. — От що, — продовжував дід. — Збігай до Калитки і донеси йому, як було. Скажеш — замисляни уже збираються болото осушувать. Нам цього діла не можна прогледіти. Бо замисляни осушать, то й замисляни землю заберуть, а Талаям дуля дістанеться. Тільки мені не ламатися, а все в точності аби було сказано. Та разом прихопи живності. — Він скривджено похнюпив голову: — Скажи Усті, хай сала дасть! Переб'ємось до покрови позиченим, а там віддамо...

Зоя зникла в чагарниках.

* П л е у з к а т и — казати неправду.

А він владно походжав понад болотом, міряв проникливим поглядом, скільки його, та все приказував:

— Ех, і земелька під ним, трясця його ма! На всі Талаї хліба дорозперезу стачило б. І льонок од такої земельки не одмовився б... Гей-гей, ще й який був би льонок! Ото вийде халепа, як наші хазяї та вмують руки, в болото не захочуть. Всю земельку Замисловичі заберуть, а ти, Овсію, сиди знов без хліба, бо ти, бачиш, не замисловицький. Це теж трохи не по правді виходить...

Зоя роздзвонювала свою новину. Але буває таке під час пожежі: бовкне великий дзвін на каланчі, та не здійме тривоги. Аж тут вихопиться маленький дзвоник і так голосно задрібнить на біду, що підніме живе і мертво. Є такі дзвоникі і в житті. Їх не видно, де вони, до них усім байдуже, але вони є, і тільки що до чого, то зразу дзелень-дзелень, і пішли співати... І не переб'єш їх ніяким дзвоном. Тож бовкнула Зоїна звістка, як той дзвін на каланчі, та не зняла тривоги. Велику повину про Вдовине болото перебив раптом собі маленький дзвоник: в Талаї їде професор... Па всі Талаї одна Зоя догадувалася, що то міг бути професор Живан...

ІІІ. ГОСПОДАР, ГІСТЬ І ГОСТИННІСТЬ

Чи знаєте ви, як українська хата приймає жаданих гостей? Навстіж розчиняються древні дерев'яні ворота з замком — таких тепер вже не роблять на Україні, а од воріт до порога задумливо стоять квітки, наче зведені хори в червоному, білому, синьому вбранні. Тут і півники-дисканти, і сором'язливі лілії-недоторки в білих стрічках, і сині дзвоникі-весельчаки, і дикі маки-хрестовики, що завбачливо перекочували сюди з пшеничних полів. А над усім тим диригують жовті царські корони, високі, стрункі, з усіх царських корон на світі єдино нерушні, спокійні і певні за владу свою. І видає, що тії мовчазні хори по знаку царських корон у честь вашого приходу зронили чисті і ніжні голоси, і заслухалось все навкруги: і духмяне подвір'я, і рукаті в'язи, обнявшись над ворітьми, і навіть ви мусите стати й заслухатись... Мовчать сторожі дерева, старі, з дуплами, але ще при силі і при красі, мовчить невигадлива хата Мізинцевих, і лише маленькі хитрі червоні вікна з прожилками хмуряться проти сонця, мов очі у діда Овсія, що вийшов з хати стрічать гостей.

Переступаєте хатнього порога, стоїтаного лихими та добрими людьми, і немов разом з вами входять в світлицю і степ, і ліс, і луг — кожне з цих угідь має в ній щось своє: снопик з корінням вирваних волошок похилюєно розглядає себе у надтріснутім дзеркалі, на столі у звичайному глечуку посихляли білі голівки уже не свіжі лісові красуні — конвалії, а пахуче зілля лугове вдовольнилось долівкою, уславши її живим килимом. Вже стає тісно полив'яним жовтим полумискам, на яких півник-білоштан ніяк не може догнати чубатої курочки. Бундючно підвелося над столом спечене порося, а при ньому і хрін-крепак, і редька з хвостиком, і цибулька з вусиком, і молада картопля, укропом посирана. А на заїдок до того всього можуть підспіти ще й карасі в сметані, чи не найліпший делікатес українського стола.

Іжте, пийте, та не подумайте грішним ділом, що таке може тривати щодня. Якщо ж ви не знатимете честі, то кількість страв на столі з кожним днем буде катастрофічно меншати, аж поки не залишаться знаменитий український борщ із свинячим поріблям та гречана або ж пшоняна каша з салом, якими не прийнято частувати дорогого гостя, — ті буденні страви учиняються для домашніх. Отож якщо ви хочете спробувати прославленого борщу, то вам варто добренько оприкріти господарям, погостювати у них хоча б з тиждень, роблячи притому вигляд, що ви ще не скоро збираєтесь залишити цей гостинний дім...

* * *

По обіді Живан хотів піти в ліс, одвідати Зою, але дід Овсій розрадив його: «Чого б це вам на ніч у ліс? В хаті спочинете, а там як захочете. Ранок мудріше вечора. На зорі рибки піймаємо й відчалимо в ліс снідати». Завів його на свою половину, сам розібрав незаймане Зоїне ліжко, все в подушках, і побажав доброго сну. Не зайве знати, що сільські дівчата рідко сплять на своїх ліжках. Де-небудь здрімнуть — на лаві чи тапчані, взимку люблять гарячу піч, а прибране ліжко у дві-три гори подушок стоїть незаймане, чисте, як дівоча честь. Роками стоїть, і тільки великий гість може потрапити в нього, і то вже тоді, як покласти його більше нікуди. Але Живан цього, мабуть, не знав... Отож, побажавши гостеві доброго

сну, господар теж не пішов у ліс, а став готуватися до рибалки.

Тим часом Зоя бідкалась, на кого їй теляток залишити... На кого ж, як не на Яшу? Коли він порожняком повертав у Талаї, перестріла його біля кринички.

— Початуй теляток. Часиночку початуй... Провідаю дядю Живана — і назад. О, ти не знаєш, що то за чоловік!..

Яша бундючно сидів на возі й вертів батіжком. Мабуть, любив, щоб його упрохували. Якби вона сказала йому: «Яшо, не смій приходити, не впускай в курінь», — він би навмисне прийшов, а так ламався і тим ще більше доймав дівчину. Вже й у нім ворухнулася лиха чоловіча природа — супроти жіночої волі йти.

— Попроси Порошу, — з хитринкою порадив їй.

— Ех ти, друг називається...

Глянув бочком і заторохтів бідонами, так нічого і не пообіцявши їй. Зоя переживала, як би він замість себе не прислав Порошу. Таке водилося за ним. Якось раз прийшов Пороша, питається: «Ти мене кликала? Ні? А Яша сказав, що ти кликала. От шибепик!» Між тим обоє раділи Явшиній витівці. Правда, це давненько було, а тепер Яша підріс — і сам не проти завітати в курінь, коли дід Овсій забариться у селі. Посидить, поспіває з Зоєю, всі новини їй розповість і повертає в село трішки підрослий, окрилений. Не зрадив і цього разу. Вечорком прибіг стерегти телят. Полічив, скільки їх, прийняв на око табірне майно і сказав:

— Іди.

Хотіла розцілувати його, але він наворохобився, як їжак, якого хочуть попестити, і так замахав руками, що Зоя не могла приступити до нього. Послала йому повітряний поцілунок і з тим пішла. Вірніше, побігла, бо, мабуть, боялась, що він може ще передумати. Геть-геть за табором зупинилася й помахала йому хустинкою:

— Ага, піймався! Тепер ти телят пастинеш, а я сметану возитиму!.. — і зникла в гущавині.

Йшла первопутками, відомими тільки їй. Хвилювалася. Пригадалися той страшний вечір, темна-претемна ніч, коли вона втікала із спалених Копищ у далекі дідові Талаї. Тоді їй було страшно і холодно. А тепер ні. Тепер пашла вся від тепла, а серце билосся з радості... Який то він, дядя Живан? Чи такий, як тоді? Чи все такий же любитель до всяких-превсяких трав? Мабуть, ні. Їй уявлявся грізний професор, задумливий, мовчазний. Ішла й

вагалася... Вона не знала свого рідного батька. До війни служив він на флоті, щороку приїздив у відпустку в село, але вона була тоді ще дуже маленькою, мабуть, такою маленькою, як ота пташка, що випурхнула тільки що у неї з-під ніг, і вона не пам'ятала його, свого батька. Потім війна осиротила її, все ж лишивши їй двоє, найрідніших людей: діда Овсія і Живана. Дід — це дід. А Живан!.. Своїм дитячим серцем вона відчула в нім щось батькове. У нім відвага була, сміливість і доброта, не така, як у діда, — вся зверху, а десь там притамована доброта, але така ж щира. І хоч Живан тільки зрідка писав Мізинцям листи, в яких запитував про Зою, але дівчина вірила, що він не може про неї забутися, що коли-небудь він розшукає її, де б вона не була, і знову скаже їй, як тоді: «Ходім, моя зіронько. Маємо славне дільце...» Можливо, у нього є свої діти, своя сім'я, але хіба вона може його дітям завадити? Батько! Серед усіх живих слів нема на землі більшого слова... Час від часу згиналась до сонних лісових квітів і так збирала славний букет. Були в нім і дзвіночки, і конвалії, і колюча гілка ожини... Це для нього...

Прийшла, та спізнилася. Живан уже спав. Дід Овсій ще в снігах шепнув їй:

— Тихше, донечко, не збуди. Він спить. А я саме на рибку рихтуюся.

Кухня була завалена сітками, ятерами, саками — все потомствене риболовецьке майно знесено сюди з горища. Дід пояснив, що Живан теж хоче з ним порибалити.

— Тільки не думай, — шепнув їй, — що професор приїхав сюди рибалити. Це так, за компанію. Хай чоловік трішки розважиться. І приїхав не тебе провідати. Ніхто тебе так не любить, як я. Ці вчені люди, либонь, не такі, як ми. У справі приїхав. Про стару замисловецьку систему мене розпитував. Каже, що треба відновити її, треба осушити наші болота. Отакі діла! — І взявся лагодити сітку.

Але дівчині не терпілося. Вона навшпиньках підійшла до кімнатних дверей, тихесенько прочинила їх, і сніп кухонного світла вихопив із п'єтми чорні лаковані туфлі професора.

Тоді, в партизанах, він носив чоботи, прості, міцні чоботи...

— Ну й допитлива ж ти, — накинувся дід на Зою. Скwapно підвівся, причинив двері й знову узявся лагодити

ти сітку, але скоро вони немовби самі розчинилися, і Живан босоніж вийшов з кімнати, трохи заспаний, але, як завжди, бадьорий, зі своєю гострою рижою борідкою.

— Вчора у лісі ти мені здавалася меншою.

Зоя зиркнула на нього з-під довгих вій, усміхнулася сором'язливо і подала йому лісові квіти. Розглядаючи їх, він запитав:

— А пам'ятаєш, зіронько, про коріння?

Зої було дивно бачити професора босим, і вона чомусь подумала про його давнє минуле. Мабуть, він теж виріс у такій хаті, як у них з дідом, і в дитинстві теж ходив босим. Тепер він старенький, але, може, йому приємно відчувати під погами прохолодну землю. А може, він просто забув озутись! Так і є, забув!

— Ти що, не бачиш! — звернувся дід Овсій до Зої. — Принеси професору туфлі.

Зої стало незручно, що вона сама не догадалась зробити це раніше. Принесла туфлі, поставила перед Живаном і, зашарівшись, спостерігала, як він взувався. Не так, як інші. Шпурки були зав'язані наглухо, він не став їх розв'язувати і не взувся, а просто вступив у туфлі, без всякого клопоту, потім поставив квіти в горщечок на підвіконні і взявся допомагати дідові лагодити сіті. Коли все було готове, вони зібрали снасті і вийшли.

Зоя провела їх за село.

— Пам'ятаєш, як ми колись ходили? — запитав Живан, узявши її за руку.

— Що було, того більше не буде, — з беззлобною старечою ревністю сказав дід Овсій, набавляючи кроку. Вони пішли польовим пропківцем до Корми-озера, а Зоя звернула до лісу.

Яша, мабуть, боявся один, не спав, але зустрів Зою з виглядом справжнього сторожа. Його напускна хоробрість смішила дівчину, до того ж він остаточно видав себе, сказавши: «А ти знаєш, хтось цілу ніч співає на болоті...»

Зоя розсміялась — це вона по дорозі сюди наспівувала своїх пісеньок. Яша зайняв у курені дідове місце, а Зоя влаштувалась поруч: вона не соромилась свого маленького поклонника. Десь у куточку розспівався цвіркун, наче хотів приспати мешканців куреня. Яшу він здолав швидко, а Зоя не спала, все не могла забути, як ловко взувається професор Живан. А ось вона нічого не зберегла з партизанських звичок...

Професор Живац, погостювавши у Мізинцевих, уже давненько поїхав у Замисловичі, працював, жив і харчувався там, але в Талаях для нього на обід щодня випишували молочне поросся, яке зчиняло неймовірний лемент, коли Мізинцева Устя приходила за ним на ферму і несла додому. Слухаючи той лемент, бухгалтер Кіндрат Калитка мінився за столом, нервово пощипував свої тоненькі вусики-соплі й зовсім недозволено вимовляв голові: «Талимоне Івановичу! Доки той професор гостюватиме? Так він усіх наших поросяток перетрубить». — «Скупий ти, Калитко, чоловік. Раз на віку завітав до тебе професор, а ти вже починаєш вичитувати йому своїх поросят...» Але Калитка догадувався, що професор сном і духом не відає про поросят, хіба що окрім шматка, який принав йому за тим першим обідом. Тепер на поросятинку, приправлену хрінном, приходив сам Талимон Іванович Товкач в супроводі найбільш бажаних осіб. Був сюди завербований і Купрій — хранитель порядку і справедливості в Талаях.

Хто зна, як довго тривало б оце полюбовне знищення поросят, коли б Кіндрат Калитка не зважився власною персоною нанести візит професору Живану і як своєю старому знайомому, і як любителю поросятини передусім. Калитка діяв з бухгалтерською точністю. Він майже безпомилково вирахував, скільки часу потрібно Усті, щоб спекти поросся, а Талимону Івановичу — щоб зібрати свою компанійку, і з'явився саме в той небажаний момент, коли все було готове для цієї потаємної трапези.

В кухні пахло такими приємними пахощами, що в Калитки голова пішла обертом, але він устиг помітити біля дверей, на гвіздку, капелюх Товкача, і вже ніщо не могло зупинити його: ані розгублене Устине благання проходити далі й присісти й собі до столу, ані добрий безпечний сміх, що долинав із світлиці. Калитка рвучко відчинив двері і став свідком цього зухвалого злочину.

— Щось я не бачу серед вас професора Живана?

— Але ти бачиш, голубчику, що ми чекаємо його і не починаємо. Сідай, Калитко, скуштуй і ти славетної поросятинки, котрої тобі більше ніде не подадуть. Професор у захопленні від неї, ну й ми, певна річ, не цураємось. Чим ми гірші за професора?

Але на те запрошення Калитка показав їм свого перстриженого острішка на тімені, закучерявленого коміром. Коли б навіть саме пташине молоко, добуте таким мерзенним способом, стояло на столі, то й тоді Калитка не дозволив би собі скуштувати його, а просто з'ясував би факт. Був приємно вражений тим, що не помітив за столом старого Мізинця. Все трапилось так несподівано, що поросся зразу втратило свій попередній смак, а один з любителів поросятини — Талимон Іванович Товкач — невдовзі заходив до свого кабінету з не меншою гідністю, як усі двадцять років. Калитка сидів за столом, на якому вічно лежить рахівниця, і тримався з таким незалежним виглядом, що Талимон Іванович не стерпів і кинув йому на ходу:

— Ти, Калитко, нічого не тямиш у гостинності...

З кабінету пішов до стайні, запряг у лінійку булану Стрілку (завжди конюхи запрягали) й помчав у поле, подалі від невдячних людей.

Він повагом зліз з лінійки, вперся пужалном у землю і, як добрий хазяїн, озирав молоде гречане поле, яке вигравало на сонці. Ненароком погляд спинив на ромашці. Вона забігла у гречку з дороги і оздобила її чистими білими квітками.

— Вже вродила. От бісове зілля! Де не сієш, і там уродить! — видался Товкач. У ту мить на квітку впала бджола, крутнулась на ній, перекинулась вниз голівкою і вже смоктала... «А що то буде, як зацвіте гречка? Всі замисловицькі бджоли будуть на пій,— подумав Товкач.— А мед тяжкий, добрий Бурчакові привіс буде...»

Він змахнув бджолу з ромашки:

— Акши! Іди собі на свій мед, а нашого не чіпай!

Та бджола знову впала на квітку і знову смоктала.

— Ого, яка завзята! — Він із свистом зсік ромашку батою. Білі квітки впали на гречку, а бджола дзвінко погула на Замисловичі. Це його не дивувало, бо знав добре, що бджіл у Талаях немає. Рідко в кого є дуплянки, так і то в лісі, залишки старого бортництва.

Талимон Іванович ще довго стояв у гречці, біля скошеної батою ромашки, і з задрістю дивився у той бік, куди понесла свою дорогоцінну ношу чудом врятована бджола. Туди ж із Вдовиного болота поодинокі та парами поверталися чорногузи, що цієї весни поприставали в приїми до замисловицьких удів...

В'їжджали в Замисловичі... З-під воріт вискочила жовта кудлатка, — коні шарахнулись вбік, а вона дрібненько загавкала й, підібгавши хвоста, кинулась назад. Яша цьвохнув їй услід батіжком, попустив віжки: мишаста пара, що йшла повагом, побігла жваво і легко, ніби гралася з возом.

На вигляд Замисловичі мало чим відрізнялися від Таляїв. По наспіх отесаних стовпах, від яких ще пахло живицею, у всі кінці снували дрогоїти. Тихими вулицями юрмилися дерев'яні, у зруб, хати. В центрі тісно-тісно, мабуть, обмаль було колись у Замисловичах землі, а на околиці — привільніше. Хати тут чепурніші, з більшими вікнами, добротними черепичними дахами, тини все нові, подекуди пофарбовані. Там стрункі ялини розсипалися по тісних дворах і заклопотано дивилися в затягнуте порваним покривалом небо, а тут, на околиці, по роздольних левадах самотньо стояли облуплені бронзові сосни та старі берези втомлено погойдували віттям, наче прийшли сюди звідкілясь здалеку і стали перепочити.

Старе навіть не чепурилося. Ніхто не чіпав трухлявої стріхи в зелених лишаях, не прорубував більших вікон, не лагодив похиленого типу, не ставив нового журавля, хоч старий уже он як зносився. Мовляв, вистачить...

І в цьому відчувалося велике руйнування старого, тихе, спокійне, без скрипу і тріску, але невблаганне.

...Нема-нема — та й вигляне з-поміж хмарки, весельчаком заграс і нараз погасне надвечірнє сонце. Знову сіро у найдавнішній хаті, яка дісталася комусь у спадщину від діда-прадіда. Та вже недовго й до новосілля. Он склять вікна в новому домі. Шибки великі, щоб світла в домі було багато.

На колгоспному подвір'ї то верескливо брала високу ноту, то хрипло деренчала лісопилка. А як стихла, щось голосне кинув у надвечір'я гучномовець, і попливла по селу зворушлива музика.

Легке зітхання підняло груди Пороші, наче в них забриніла одвітна струна. А Зоя тим часом шукала очима Бурчакову хату. Ага... знайшла. Ген-ген, під лісом, мирно димить собі дерев'яним комином весела хата — мабуть, Бурчакова мати готує вечерю.

Забула про все на світі. Чула тільки, як лопотять копитами коні і м'яко по піску котиться віз. І наче нема на

тому возі Павла Пороші: почужів він для Зої. А сам ви-
нен у тому...

Захотілося Пороші лісову дівчину Замисловичам пока-
зати. Ну й показав... І тепер хто зна, що з того вийде.
Приблудною чередою ходять по Талаях поголоски про
Зою, а саму її обминають.

Вона шанувала Порошу за працювитість, за щирю то-
вариську прямоту, любила його ясні спокійні очі, навіть
в тому, що він заїкувався, знаходила щось особливе, вла-
стиве тільки йому. Раніше у вільні хвилини залюбки до-
помагала Пороші по фермі, навчилася так лунко склика-
ти пташине сімейство, як він: «Пуль-пуль-пуль-пуль!..»
Стане, бувало, отак, покличе, і кілька тисяч пернатих ото-
чать її в одну мить. Навіть ліниві качки біжать з річки,
аж волами за землю чіпляються. А Пороша стоїть собі
неподалік з решетом, милується її дитячою радістю, її
розгубленістю, і, коли птиця усмирялась, п'єрехиляла чу-
баті голови й дурнуvато дивилася на Зою, він сміявся від
радість: «Куряча принцеса!» Затим підходив і висипав з
решета зерно. Повчав Зою: «Птиця не любить омани...»

Хороші то були дні, уцерьт залиті якимсь сподіванням,
передчуттям чогось радісного. Тепер того нема. Щось
нове та далеке засвітилося на її шляху, і вона забуває
про Порошу, без утоми йде на той світлячок, як люди,
чекаючи весни в зимову хугу, певні, що весна неодмінно
прийде, так чекає Зоя побачення з Бурчаком.

Привмним морозцем пробігло по спині. Бурчак знову
сидітиме в першому ряду і гарячими, як тліючі жарішки,
очима шукатиме її погляду...

З усіх, хто був на підводі, одна Зоя не помітила біля
криниці дівчинки в учнівському фартушку. Вона припа-
дала до журавля, але набрати води не могла — мабуть,
не по ній важіль учепили. Здавалось, ще мить — і дів-
чинка повисне над криницею разом з порожнім відром.
Пороша вихопив з Яшиних рук віжки і зупинив коней.

Як витяг відро, дівчинка задержувато сказала йому:
— А я вас знаю.

Та він мовби не розчув її слів.

— Ти ще маленька ходити по воду.

— А я вас знаю,— стояла вона на своєму.— Ви Воз-
ний? А де ваша Наталка Полтавка?

Пороша криво всміхнувся, ніби з'їв терпку кислцію.
Хотів щось сказати, але вона стріпнула червоними кіс-
никами і щодуху помчала до хати.

— Бабусю, бабусю! — залентувала дівчинка. — Талаївські артисти приїхали!

На поріг вийшла висока худорлява жінка, пов'язана білою перкалевою хусткою, погрозила дівчинці:

— Ну й збитошниця! Попадеш ти мені під гарячу руку. — Жартома сказала Пороші: — Заберіть її в Талаї, бо піяк не можу за нею встежити.

Пороша посміхнувся їй, поставивши повне відро на моріжку, пішов до підводи.

— Погавай, — сказав Яші, — ще треба забігти до дяді Вані подивитись, яку-то бороду він утяв для театру.

Смикнувши за віжки, Яша нахилився до Зої:

— Свекруху бачила?

— Яку свекруху?

Яша торкнув коней батіжком:

— Не придурюйся.

— А!.. — вирвалось у Зої. Їй сподобалось привітне, тихе подвір'я, устелене моріжком, одинока ялина при самім порозі, повітка з двома черногузами, які гордовито поглядали на вулицю. Щось просте і тепле помітила Зоя і в жінці, біля якої дівчинка у фартушку здавалась ще меншою. Чи могла б ця жінка стати матір'ю і для неї? Хотіла оглянутись на хату, та, стрівшись очима з Порошею, піймала його затамовану посмішку...

* * *

Дядя Ваня зустрів Порошу як давно очікуваного гостя. Одвернувся від клієнта, який бовванів у дзеркалі, і тоном дуже близької людини шепнув на вухо:

— У мене з вами особлива розмова.

— Як це кажуть — конфіденціальна, — перебив його Пороша.

— О-о, конфі... конфі... — і безнадійно махнув рукою.

— Згода, — сказав Пороша і взяв зі столу свіжий «Перець». А дядя Ваня вправно намілював тупе підборіддя клієнта, в якому Пороша не зразу впізнав головного агронома МТС Максима Шайбу. На гладкій шиї його, пад самим комірцем, лягли дві жирні складки. Здавалось, комірець лопне — і вони розпливуться. Із дзеркала відсвічували хитрі маленькі очі. Вони ворухнулись під рудими дугами брів і стали ще менші, коли дядя Ваня повів по наміленій щоді бритвою.

— Добра бритва, — підмітив Шайба, не розтуляючи вуст, щоб не наїстися мила.

— Це всі так кажуть: добра бритва. Але ніхто не скаже: добрий майстер. А, розуміється, і найкраща бритва в руках поганого майстра може стати сокирою. Я, Максиме Миновичу, як нема клієнтів, люблю що-небудь почитати. Це треба мені як агітатору. Один напише — не одірвешся. А другий про те саме напише — а читати нічого. Ось воно що — від майстра все залежить. Треба вміти і наточити бритву, і тримати її, та ще знати, до якої бороди яку бритву. У вас, приміром, тверда борода, то я до неї м'якецьку сталь. А в кого борода м'яка, до тої беру твердішу сталь. Хе-хе, це мистецтво! Керувати колгоспом — це також мистецтво!

— В нашу епоху треба дивитися в корінь... — зітхнув Шайба. — А ваш Бурчочок просто мрійник.

Дядя Ваня делікатно одірвав від бороди помазок:

— Не заперечую. Ці якості в нього є. Без цього тепер не можна...

Пороша зрозумів, що своїм приходом перебив їм розмову про Бурчака, і тепер намагався зробити вигляд заглибленого у читання. Насправді ж ловив кожне слово. Звук бритви нагадував Пороші деренчання лісопилки. І він подумав чомусь, що у Шайби крутий характер.

— Виходити на болото?! — почав Шайба, як тільки дядя Ваня одвернувся підправити бритву. — З чим виходити? А болото ж бездонне. Ступиш у нього — так на той світ і підеш. Над цим думали в Замисловичах?..

Пороша не витримав, войовниче підвівся:

— Здається, і ви мали б над цим подумати.

Шайба вийняв ватку з лівого вуха і, круто повернувшись у кріслі, закліпав очима:

— Ти звідки, такий розумний?

Дядя Ваня поспішно відрекомендував:

— Це Пороша. Знатний птахівник і ведучий артист місцевого театру. Перед сівбою Возного у нас грав, а це — читали в афішах? Ось... — Він вийняв з шухляди красиву чорну бороду і подав Пороші.

— Знаю, знаю... — вимовив Шайба й заткнув ваткою вуха. Давно, ще як був хлопцем, зробили йому у правому вусі операцію. Відтоді він носить ватку у правому, а тепер, в літах будучи, то вже і в лівому.

Скінчивши бриття, дядя Ваня взяв пульверизатора:

— Вуха просвіжимо?

— Можна,— погодився Шайба. Він звичним рухом ви-йняв зразу обидві ватки. Дядя Ваня впорскнув у вуха оде-колону, протер салфеткою, відтак одійшов і розвів руками, ніби милуючись своєю роботою.

— А тепер, Максиме Миновичу, можна й на сватання.

Шайба подякував і, подавши дяді Вані карбованця, звер-нувся до Пороші.

— На сватання то ні, а на вашу комедію подивлюся. Коли починаєте?

— О дев'ятій вечора,— сухо відказав Пороша.

Побритий, підпудрений, Шайба справляв враження чоловіка добродушного, приятного. Глянувши в дзеркало, він вийшов. Дядя Ваня щільніше причинив за ним двері й присів до стола.

— Чую, що в атмосфері чимсь пахне, а чим — не доберу. Бурчак таємниче посміхається. Карпо Сила бривсь в полі, і вже не пам'ятаю, коли був. Баби, розуміється, почи-сують язики, але я їм не дуже вірю: бабин язик гнучкий, як лоза, куди хочеш згинається. Для мене це не вірогідне джерело.— Одну мить він щось пригадував.— Ага... Хіба професор робив іспит Талимону Івановичу?

— Ніякого іспиту.

— От бачиш? А кажуть, робив іспит, по всіх інструк-ціях, як у школі.

— Вигадка. Професор колгоспом цікавився...

— О! Цією штукою він і у нас цікавився. То це інша річ. Просто люди не мають поняття.— Дядя Ваня підвів-ся.— А я, бачиш, нервуюся. Бо якийсь великий майстер з області по перукарнях має робити мені екзамен, щоб дати клас. Тепер без класу нікуди й не рипайся. Ну, думаю, після Товкача моя черга прийшла.

— Який там вам клас? — із смішком сказав Пороша.

— Ну, ну, ти не дуже,— напустився на нього дядя Ваня.— А оцей самий санмінімум, а всяка така всячина...

Говорив він довго і про все. Пороша втомився слухати й, запросивши дядю Ваню на виставу, поспішив у клуб.

...Перед другим виходом він обережно взяв Зою за плече й нахилив до себе:

— Не печалься, прийде...— І, легенько відштовхнувши її, пішов на сцену так само вільно й сміливо, як заходив у свій пташник.

На самоті Зоя віддалась спогадам.

Тут, біля цих самих куліс, вперше взяв її за плече Бур-чак. Тільки не так, як зараз Пороша, а міцно, по щирості,

і сказав не то жартома, не то всерйоз: «Ну й Наталка!.. І де ти така в наших краях виросла?» На колективній вечері, яку влаштували після вистави, він сидів поруч і відтоді незмінно був з нею, хоч насправді зустрічались вони дуже рідко. Посилався на зайнятість, і вона йому вірила, як самій собі. А сьогодні... Нараз спохватилася, щоб не пропустити свого виходу.

Замисловичі знали Зою і тепер з нетерпінням чекали її появи на сцені! Кортіло гарненько придивитися до Бурчакового вибору. І вона вийшла. Але не такою, якою хотіли б її бачити, якою була в житті: поставна, вродлива, як осінь берізка на пагорку. Зовсім ні. На сцену вийшла літня, трохи сутулувата жінка, у довгій спідниці, з глибокими зморшками під очима. Навіть голос не такий чистий і дзвінкий. Тільки погляд все той — гострий, меткий.

Зал був переповнений. Молодь збилась чомусь в один гурт. У першому ряду сидів до блиску вибритий Максим Шайба, поруч — заклопотаний Карпо, зосереджена Карпова Марійка і ще й ще багато знайомих. А Бурчака не було.

Зоя все позирала на входні двері — не втрачала надії, що вони зараз відчиняться і він увійде. Двері справді відчинилися, але зайшла Бурчакова мати і згинці побігла до вільного місця. А він так і не прийшов...

* * *

Того вечора, як у Замисловичах йшла вистава і Зою гнітили недобрі думки, Євген Бурчак грав у шахи з своєю сусідкою по купе, молодою жінкою, якій дуже пасувало до смуглявого лиця зелене плаття з білим комірцем.

— Ви відступаєте? — невимушено, як давня знайома, мовила вона, коли по тривалому ваганні він зробив хід. — Це нам на руку. — Голос її розлився м'яко, бо не було у нім пиякого зла.

Після кількох атак, позбувшись коня, Євген збагнув, що його замапоють на відкрите поле, і поспішно виставив заслін з пішаків. Та це не зарадило біді. Одні болільники підкусливо усміхались, інші цілком доброзичливо радили здатися, що дуже дратувало Бурчака. Лише чоловік у сірому плащі, що сидів поруч Євгенової супротивниці, тримався статечно й стримано. Він скося глянув на товстуна у картатій жилетці, який з іронічною люб'язністю запропонував Бурчакові свою допомогу.

— З дозволу супротивниці,— не вгамовувався товстун. Євген заперечно струснув головою й насупив густі чорні брови. Це, мабуть, сподобалось жінці: вона схвально посміхнулася.

Влучивши мить, Бурчак пильніше розглядив її. М'які коси-рижики, зібрані у просту зачіску, спадали на плечі, а спереду, ніби ненароком скуйовджені, прикривали високе чоло.

Усміхнені сірі очі під довгими чорними віями відливали голубизною, ніби в них зацвітав бузок. Євген завагався, розпачливо взявся не за ту фігуру, та, схаменувшись, все ж зробив хід.

Він мусить виграти. Він вважав, що мав би право програти, якби партію запропонувала вона. А то ж все затіяв сам. Взяв у провідника шахи, обійшов кілька купе, шукаючи партнера, на її згоду скептично перепитав: «А ви добре граєте?» Вона сказала: «Так собі». «Ось яке у людей «так собі»,— подумав Євген, намагаючись розгадати її наміри.

Знову жертва, але на цей раз цілком виправдана. Супротивниця взялась захищати фланг, та було вже пізно. Потерши мізинцем красивого, злегка кирпатого носика, вона здалася.

Євген ввічливо запропонував другу партію, сподіваючись, що вона відмовиться. Але жінка охоче погодилась, зустрівшись з ним викличним поглядом.

Партія знову була гострою. Євген насів на фланг супротивниці, але вона попередила небезпеку й сама перейшла в наступ — гострий, з вигадками. Бурчак нервував і, може, тому оборонявся дуже погано.

— Повний розгром,— вигукнув товстун, залишаючи купе.

— Може, зіграєте зі мною? — звернувся до переможниці чоловік у плащі.

— Втомилася,— щиро сказала вона.

А коли Євген потис їй руку й зібрався вийти з купе, вона зупинила його.

— Посидьте. В більшому гурті — коротша дорога.— Нерішуче додала: — Ми, здається, сідали на одній станції.

— Не помітив,— сказав Євген, тут же збагнувши всю несправність своєї відповіді. Щоправда, поїзд стояв лише одну хвилину, посадка була досить-таки поспішливою, але чи ж мислимо не помітити такої жінки. Він замовк, даремно шукаючи способу загладити незручність перед нею. Але

його одвертість, мабуть, сподобалась жінці, і вона схвально посміхнулася.

— Ви хіба з нашого району?

— Так, — з байдужинкою відповіла жінка.

Але коли почалася розмова про район, щоби у неї зашарілись, очі заіскрилися тривожним блиском. Євген говорив неквапливо, наче хотів утямкувати їй, що являє собою їхній район. Болота, торф'яники, дрібноліс, а орні землі зовсім нікудишні. Ніхто не думав про їхню родючість, всю глину вивернули наверх, і тепер просто боляче дивитись на поля: то червона глина, то білий пісок... Треба рятувати землю. І тут він розповів про дівчину-студентку, яка зайнялась цим, але не довела доброго діла до кінця, поїхала і більше не повернулася до своїх цікавих дослідів.

— Мабуть, заміж вийшла і про все забула, — зауважив кореспондент — чоловік у плащі.

— Можливо, й так, — роздумливо сказав Євген. — У жінок таке часто трапляється. Але її робота згодилася нам. — Євген зиркнув на свій саморобний чемодан, що стояв у коридорі, проти купе. — Ось везу нашу землю до Києва.

— Землю? — здивувалась жінка.

— Звичайну землю. Зразки ґрунтів на аналіз. В районі нема жодної агролабораторії. Сиплемо добрива, а чи треба їх, та яких саме — ніхто до ладу не знає. Все наугад. От і везу, щоб знати, якому полю чого треба.

Він підвівся, припав до розчищеного вікна, за яким прокидався літній світапок, злився на себе за те, що розп'якався перед цією жінкою. Подумав: «Що вона тямить у цьому всьому, ця випестувана горожапочка?» Розстебнув комір білої сорочки і здавався тепер ще молодшим, заповзятішим. В купе всі затихли, і ніхто не одривав його од вікна. Думав про своє Полісся, що бігло назустріч срібними струмками, озеречками й притихлими білостінними селами.

Провідник оголосив, що поїзд підходить до Києва.

Стихло надоїдливе хрюпіння у сусідньому купе, пасажири заворушилися, загрюкали чемоданами. Кореспондент потис Бурчакові руку, пообіцяв невдовзі приїхати в Замисловичі, попрощався з жінкою, чемно їй вклонившись, і протиснувся вперед. Останніми виходили з вагона Бурчак і жінка в білому дощовику, з-під якого кокетливо визирала зелена прошва плаття.

— Кожна нова людина — це книга, яку хочеться прочитати, — сказав їй на пероні.

— Я не дуже цікава книга.

Він не знайшов, що сказати на це.

— До того ж один розділ її ви вже прочитали, — загадково подивилась вона на Бурчака.

— Не зовсім розумію...

Диктор хрипло оголосив, що йде посадка на ялтинський поїзд.

— Мені пора, — сказала вона й простягла йому маленьку ручку. — Прощайте... — Вона стояла, якусь мить вагаючись, ніби хотіла ще щось сказати. Але промовчала і зразу загубилась у гомінливому людському натовпі.

Євген пішов по привокзальній площі, несучи в чемодані свою древлянську землю. Згадував подробиці розмови у вагоні. В шовковому мареві ранку пробуджувався златоглавий красень Київ. Євген дуже любив його, але навіть перед цим великим чародієм не міг забути про свою супутницю. В котрій уже раз запитав самого себе: «Невже то вопа?»

* * *

На суходолі трави вже перестояли. Відцвів будяк, наїжившись сухими колічками, пахуча ромашка розгубила своє біле вбрання і тепер стояла пожовкла, роздягнена, немудрі квітки татарника, ніби загорнуті в павутиння, норовлять учепитись хоч за що-небудь. То паб'ються в коров'ячий хвіст, то прилипнуть до овечого боку і висять, поки не здереш їх.

А на луках трави поспівають поволі і не всі разом, а одна за одною. Ідеш лугом — ніби жива райдуга впала після дощу з неба до ніг, але їй не дають довго постояти. Те, що мають випити бджоли, чим пахне луг, мусить лишитися в сіні. Казкові сцвіття, в яких стільки найдивніших тонів, складуть у сірі, безмовні копиці. Опізнишся на день-другий — і з багатьох квіток облетять пелюстки, погасне червопа, як жар, копюшина, побуріють зелені свічки тимофіївки, і сіно в копицях буде пахнути бур'яном, а не медом.

Ще звечора Євген дістав з горища стару над'їдену косу — ще батько нею косив, направив її і з якимсь тривожним почуттям чекав недільного ранку. Що не кажіть, а є щось незвичайне в тому, що виходиш на живий луг з косою. Знав, що всіх косарів не збере — у неділю трудно збирати людей, — все ж прийшов на умовлене місце разом з невсипущим раннім сусідом своїм Гордієм Гордійовичем. Сходились поодиночі, по два — Карпо Сила вже пустив на

лузі косарки, а вони ще збиралися. Останнім прийшов Антон План. Йому ніхто не загадував — сам прийшов. Привітався й жартома показав беззубого рота:

— Я черствого хліба їсти не маю чим, то мусив собі млинців напекти.

— Ну й молодець,— скопіював його Гордій Гордійович.— Бери й мене на свої млинці.

Луг залишили для Карпових косарок, а самі пішли в ліс, па галявини. На узліссі зробили невеличкий привал, напилися з кринички і розійшлись хто куди — всяк мав улюблене, здавна приглянуте місце. Один Євген такого місця не мав — у лісі він косив вперше, а тому пішов навмання па найдальшу галявину, яку знав ще з дитинства, коли пас корів. Але там раніше цього побував косар — посеред галявини стояла повновида вивершена копиця, і Євген мусив шукати іншого місця. Зрештою знайшов підходящий травостій, і скоро його коса стала перегукуватись з іншими косами. Яка то радість — покласти перший покіс. Якщо навіть він не такий, як у путнього косаря, все рівно здається тобі, що кращого б ніхто не поклав. Згодом і в нього покоси були рівні, широкі, а його коса — найневгамовніша.

Зоя зачула її з свого куреня і пішла поглянути па безсердечного косаря, що ради копиці сіна разом з травами стинає квітки, а поза всім стинає пашу, яку приберігала вона для своїх телят. Гадала, що то талаївський косар, і мала намір спровадити його подалі від табору. Не може ж вона з дідом Овсієм без кінця переносити свій курінь і все табірне майно на нове місце. До того ж тут і паша слава, і криничка поблизу, і Ящі з руки підвозити молоко для телят, та й Євгенові недалеко — вона сподівалась, що як тільки він повернеться з Києва, то неодмінно прийде. І раптом оцей косар під самим табором. Зачувши інші коси, вона зупинилась: «Ого, він не один». Жаль, що дід Овсій забарився в селі. Але пічого, вона сама спровадить тих косарів, укаже їм ще кращі пашисті місця, ніж ці. Бо хто краще неї знає ліс?..

Шипить коса в лісовім різнотрав'ї, а в Зої таке почуття, ніби то вона водить тією грізною косою. Натрапила па кошик — у нім полив'яна банка з водою, кілька крайців хліба, на яких безпечно розгулювали мурашки, а під хлібом ще щось, загорнуте в білу пілочку, мабуть, сало. Вийняла хліб, обтрусилла мурашки, і, щоб ті більше не збиткувались над хлібом, повісила кошика на березовім сучку.

А де ж косар? Чому затихла його коса? Ступила ще крок і ледве стрималась, щоб не спитати його: «А що ж для моїх теляток залишиться?»

Не помічаючи Зої, Євген поставив косу на кісся, дістав бруска, дуже схожого на окрасць хліба, і таке почав виробляти, що Зої забило дух. Відтак, обережно повівши по лезу пальцем, знову запустив її у траву, і коса, яка пойдно так славно виспівувала під бруском, зашипіла у траві, як змія. Досі Зоя не знала, що він такий жорстокий — навіть молоденької шальвії не минав, усе клав у покіс. Коса йшла тяжко, Євген часто обтирав з чола піт, і Зоя тільки тепер збагнула, що ця трава перестояна й не годиться для паші. І добре, що косять її. Скоро наросте молода паша — в самий раз для телят.

Постояла під березою, полюбувалася косарем і пішла геть. «Як то так? — міркувала Зоя. — Знати, що я тут, в курені, і не прийти, не провідати? О, безсердечний косар! Краще б я не знала тебе...» Зупинилась, послухала: «Коси, коси. Сьогодні Пороша весь вечір гратиме для мене на своїй гармонії, а ти коси. Подумаєш, голова!.. Пороша теж міг би бути головою. А справді, що, якби Пороша став головою?» — запитала вона своїх смирних телят, що вже встигли напастися і збилися в холодок під кошарою. Але телята тільки безтямно перезирнулися вологими, білкуватими очима і знову стояли мовчазні, розледачілі. Узяла порожнього бідона, вицідила в коритце рештки молока й пішла на дорогу очікувати Яшу, що мав повертатися в Таляї. Дочекавшись, сказала йому:

— Яшко, передай Пороші, що я затужила за його гармопісю.

— А, приспичило?! — Яша засміявся мало не до самих вух, глумливо присвиснув і так погнав мишастих, що закурилась дорога.

«А він ще зовсім дитя, — подумала про нього Зоя. — Зажди, Яшко, виростеш, зачуєш своє серце, тоді не будеш сміятися над чужим...» Спала курява, втихла сварка порожніх бідонів на возі, а Зоя все ще стояла над криничкою і слухала, як б'є, тривожиться джерело. Воно таке ж неугавше, як серце, — ніколи не знає спочинку. Повернувшись у курінь, зручніше вместились на сіні й відкрила недочитану книжку, одну з тих, які передав для неї Євген. На сторінку впала одна, друга сльоза... Але дивна річ! Зоя не плакала, а сміялася з того. «І чому це він повинен любити мене? За що?..» Сльози розходились на сторінці, як

великі дощові краплі на сухій землі, і враз висихали, випарувались, мабуть, були дуже гарячими..

Євген тим часом зібрався полуднувати й неабияк здивувався, хто міг прийняти його кошика з мурашника й повісити на березовім сучку? Чув від людей, що мурашник — найкраще місце для зберігання несолодких харчів — жодна звіринка не посміє наблизитись до кусючих вартових. Кому ж це спало на думку, що мурашки можуть з'їсти сало? Євген озирнувся й помітив у траві слід. Зняв кошика із сучка, поклав на плече косу і пішов тим слідом вниз, до болота.

Гадав, що Мізинці, в пошуках паші для телят, перекочували в інший ліс. А вони все тут. Ступав тихо, щоб не сполохати телят. Котре лежало, притулившись мордочкою до колін, котре заклало голову на шию іншому і теж куняло, і лише кілька невсипущих сторожів діловито помахували хвостиками й зірко вглядалися в ліс. І від того, що між телят були сторожі, табір здавався ще більш сонним. Євген обережно зіпер косу на обору, поставив кошика і, розправивши закачані рукава сорочки, зазирнув у курінь. Зроду не бачив таких славних, засмаглих, ніби змалечку винестуваних ніг. Ніде ні дрянпінки. Один тільки мізинний пальчик визирав з білої, ще не дуже запошеної шматинки. Євген торкнувся його, спитав:

— Боляче?

Зоя від несподіванки закрила книжку, підвела до нього усміхнені очі:

— Осокою розрізала.

— Відний мізинчик.— Євген глянув на свої озуті ноги: — Коли я пас корів, це зі мною часто траплялося. Пам'ятаю, ми тоді навіть пісеньку склали:

«Осока, осока,
Чому гострая така?» —
«Я такою уродила,
Щоб ви босі не ходили».

Гаряча дівоча злість, якої так багато зібралось в ній, не вразу проходила. Але що це таке? — дивувалася Зоя. Ось вона картає, дорікає його, а в душі таке почуття, що все це даремно, що він для неї чужий чоловік. Соромливо позирала на нього, він ніби помолодів, чуб став ще світлішим, ніж тоді, навесні, тільки брови такі ж — чорні-чорні. Чужий, інакше б навіщо їй мучити Порошу? Для розваги, для втіхи? О, як вона не любить себе за це! Раптом підвелася, простягла Євгенові руку:

— Ходім звідсіля. Сюди можуть прийти.

Але не призналась, що сюди Пороша має прийти. Не хотіла, щоб Пороша бачив її з Євгеном на самоті.

Відполуднували на тій же галявині під березою. Обое стали якимись ближчими, безпосереднішими за цим не дуже багатим полуднем. Недарма кажуть, що стіл зближує людей. Мабуть, кошик у цім ділі не гірше, а краще стола. За стіл сідають іноді зовсім чужі люди, навіть вороги непогано почувають себе за добрим столом. А біля кошика, вже вибачайте, можуть сидіти тільки друзі. Отож у обох було таке почуття, ніби вони вже не раз сиділи за одним кошиком. Та коли дійшло до питва, то кожне з них мусило розчарувати себе в тих приємних думках. Кружки не було, і вони почали торгуватись, кому пити з банки першому. Дізнавшись, що там не вода, а грушевий узвар, Зоя навідріз відмовилась під тим приводом, що не любить солодкого. Тоді Євген силою вручив їй студену банку. Потім напився сам. І без того присмний напій після неї видався ще смачнішим.

— Вони не питали б, кому пити першому,— показав Євген на мурашник.

— Одне сімейство...— сказала Зоя, ховаючи очі.

— Я про це думаю...

Євген учив Зою косити, і вона ще не зустрічала такого завзятого, причепливого вчителя, як він. Слідкував за її кожним рухом і все зауважував: «Ліва нога не так, права рука не так. Не так, не так...» Брав од неї косу, показував, як треба тримати її, і повертав назад. І знову Зоя не так згинала в коліні ліву ногу. Придивився до тієї ноги, захитав головою:

— Ну, певно, хіба така нога до коси? До балету така нога. Але вчись, Зою. Це може згодитись. Косарі не завжди дома. Кожному косареві раз чи два на віку випадає далека дорога...

У лісі притихло, тільки чути було млявий дзвін остигаючих кіс на сусідніх галявинах. Ішло вже зовсім до вечора. І, ніби нарікаючи на це, в таборі запечалено обізвалась гармонія. Скільки чутливих, проникливих звуків зібралось в ній, щоб вилитись у лісовій пущі цього тихого вечора! Ні, то не міхи створювали ті звуки, то затужило саме серце людське.

Поклавши косу, Зоя раптом поклонилась своєму вчителю і звично, як сарна, пірнула в гущавину.

— От і збагни її, цю дивну лісову дівчину...

Але з ним теж трапилось щось незрозуміле... Зоя, мабуть, відчула це і недаремно залишила його. Коли вже на те пішло, то дід Овсій не гірше Євгена міг би повчити її володіти косою. Ні, не цього чекала дівчина після такої тривалої розлуки... Євген згадав свою недавню попутницю — жінку в зеленому платті, її замішання в останню мить, перед тим як зникнути в метушливій юрбі. Дивно, що ця жінка живе в його районі. Мабуть, знедавна живе, бо раніше він ніколи не помічав її. Але чи не занадто легковажно він впустив її в свою душу і примусив трішки посторонитись там оцю лісову дивачку?..

Повісив порожнього кошика на кісця й манівцями пішов до кринички. Там уже сиділи натруджені, неговіркі косарі. Поруч, на дорозі, стояла чорна, потріпана емка голови райвиконкому, а сам він сидів біля кринички, на тому пещку, на якому люблять посидіти подорожні.

— Що ж ти, косарю? Приїхав з Києва, а до голови не заходиш. Що там під нашим Вдовиним болотом діється? — запитав Стійвода.

— Нерушимо золото лежить. Та тільки нам одним не дістати його. Треба з сусідами спрягатися. — І Євген почав з цікавістю розглядати Степана Яковича. Чи не оженився він нишком-тишком? І чи то, бува, не його дружина — та жінка в зеленому платті з білим комірцем? Але не посмів запитати про те при косарях...

V. РАЙОННИЙ ГОЛОВА ТА ІНШІ

Давній і дуже свій чоловік Степан Якович Стійвода у районі. А приїхав сюди комсомольцем з шахтарської Горлівки. Стьопка — так його попервах звали — взимку ходив у потертій куртці і вицвілій будьонівці, що послужила бувальцю, а влітку — з непокритою головою, у підперезаній шовковою китайкою сорочці, тіснуватих армійських галіфе й жовтих хромових чоботях по тодішній моді. Разом з напуттям усе те дав у дорогу батько, потомствений шахтар Яків Стійвода. Нового, правда, мало, все недоноски, але од широго серця. «Бери, синку, і їдь з богом, — сказав батько. — Та гляди ж мені, не спогань шахтарської честі. Трудно буде — не шкодуй сили, легко буде — додай на плечі». З тим одвернувся, нишком утер сльозу, щоб син не побачив, і пішов до забою. А Стьопка востаннє дивився йому вслід, востаннє переступив рідного порога і вирушив у далеку дорогу з батьковим напуттям...

Після горлівського гомону глухі поліські села здавалися островами урочистої тиші. Спершу було якось незвично, та згодом усім серцем полюбив Степан Полісся з його нескладними хащами і лісами, роздольними запашними луками й припшкльми тихими болотами.

Батькова одежа, з якої виріс, мовби підсилювала його метку вдачу. То він читає льонаркам газету, то виступає на комсомольських зборах, то в колі молоді вихором піде «Од Києва до Лубен». А на завтра — вже в райкомі. Тут теж тримався просто, без напускної солідності, яка дуже спокушає в такому віці.

З комсомолу послали Степана в Замисловицьку МТС, в політвідділ. Часи то були, гей-гей, таких вже не буде! Відтоді пройшов не одні гони: настроїть діло, і далі... Недарма його усі знають, і він усіх знає в районі, од малого до старого. Та й як не знати, коли вирости всі на його очах, коли так зрідшився з районом?!

Тільки трохи не той тепер Стійвода, яким його знали раніше. Поволі, непомітно, а час своє робить. Що зовсім перекреслить в людині, чого додасть, а що візьме та й сховає. Не те, що в молодого: все зверху, все на видноті. Не той і зовні. Вже геть лисий, ходить в окулярах, ніби ховає під ними якусь затамовану думу.

Важко збагнути таку зрілу людину. Та секретар райкому Петро Парамонович Муров добре розглядив Стійводу і пробував відновити в ньому колишній запал. А Стійвода осміхався краєчком уст, жмурих під окулярами спокійні сірі очі, ніби теж приглядався до нового секретаря.

Він бачив, що в Мурова багато запалу, чистого і великого, який буває у людей, захоплених мрією і ще не понівечених тією будешністю, що одноманітнить життя, і пригадував себе, коли в рік великого перелому приїхав сюди з Горлівки. Тоді так само радились в райкомі, як вийти на простір, та, окрилені мріями, ще довго жили в тісноті. Потім у лісах Підмосков'я, у мокрих окопах під Великими Луками, на згаршщах білоруського села Павичі він захоплював солдатів тими мріями.

Дещо з тих мрій збулося, але й немало пройшло повз нього, як напосна череда повз водопій. Вони хвилюють тепер Мурова, не дають спати багатьом-багатьом і заставляють Стійводу переглянути весь уклад своїх думок.

Стійвода відчув, що до Мурова йому було легше — багато роботи, яку тоді брав на себе райком, упало тепер на його плечі. Але разом з роботою поверталась та молодецька

бядьорість, без якої він почав тіти. Тепер кожен день приносить щось пове, нема сірої монотонності в роботі, а в думках все ясніше зринає та перспектива, від якої він був одвернувся, а нині боїться її загубити, бо вона знову збудила в ньому відвагу, дала простір для думки і, мов заново поставлена гребля, вища і міцніша старої, підняла води і повернула їм силу, без якої не можна бути головою району.

* * *

Хто садить сад, той прикидає, напевно, коли він почне родити. Заради цього його і садять. Майбутнє саду вирішує садівник. Хто ж вирішує майбутнє району? Звичайно, не один секретар райкому. Але багато залежить від того, хто кличе. А кликати може той, хто сам не стоїть на місці. Муров не остиг, як сподівались, і в кожноденній сутолоці, яка засмоктувала його, знаходив час зазирати в майбутнє району. Він пильнував, щоб всяк безперестанно рухав ту маленьку чи велику турбіну, яку поставило життя на його струмку. Муров вивчав людей, але робив це обережно, непомітно. Всяка зайва поспішність пішла б тут тільки на шкоду,— Муров відчував це по собі,— бо свідомість того, що вас вивчають, тяжка і гнітюча. Заодно і Муров почував себе на екзамені, де парод — найсуворіший і найвибагливіший екзаменатор. Мурова не оточувала урочиста обстановка, на нього не дивилися пильні очі вчителів, які вболівають за учнів і за себе. Його оточували люди з різними здібностями, різними характерами, з різними поглядами на життя. Одні з них спокійні, помірковані, такі, як Стійвода, другі — невгамовні й одверті, такі, як Бурчак, треті — хитрі, з чимось криються, щось недоказують... І ще й ще багато людей, простих, працюючих, але по-різному вихованих, по-різному підготовлених до роботи, вивчають його, може, й самі не помічаючи цього, ставлять йому питання, а він відповідає. І в той же час вивчає їх самих, будучи разом в двох ролях — екзаменованого і екзаменатора.

Муров підійшов до вікна, в яке задивилась розквітла гілка акації, зірвав кілька квіток і спробував висмоктати з них нектар, як робив це в дитинстві. Родом він з півдня, то, мабуть, звідти, з буревійного степу, де кожне деревце сходило за гай, він і приніс з собою щиру приязнь до зеленого друга, своїми руками посадив у подвір'ї райкому

в'язову алею, при вході поставив дві ялини і тепер милувався з них, радів, що вони прийнялися...

Коли зайшов Стійвода, Муров підвів його до вікна і попросив зірвати квітку. Стійвода незграбно простяг руку, вибрав найсвіжіший пучок і підніс до носа.

— Пахне, як усяка квітка.

— Не те, — усміхнувся Муров. — Ви спробуйте, скільки в ній меду.

— Меду справді багато, — з'ївши квітку, погодився Стійвода. — Тільки бджіл у нас мало й акації мало.

— А що, коли обсадити нею усі наші дороги?

— Дерево колюче, виросте, тільки посади.

Вони часто збиралися ранками, ще до початку робочого дня, коли містечко тільки прокидалося, щоб разом порозмислити про свій район, погомоніти про людей та про справи. Мурову подобалось, що Степан Якович мав про все свою думку і не тільки не підтакував, але дуже часто не погоджувався з ним. Люди в становищі Стійводи (голови райвиконкомів) на якихось поворотах депо розгубили свої колишні права і не особливо відзначаються незалежністю духу — так спокійніше жити. Степан Якович теж пожив спокійно. Але з приходом Мурова все непомітно змінилось. Його наче вихопили гарячими руками з тихих вод, мов дитину з купелі, та й кинули в самий вир життя.

* * *

Втомлене сонце тужавіло над лісом, а Стійвода все йшов чагарниками, розгарячений, легкий. Стьопка, та й годі, дарма що не в батьковій одежі. На ньому був білий парусиновий костюм, не дуже підходящий для оглядин болота, літній кашкет, про якого хлопчачки говорили, що нібито він з морської трави і може служити сто років, а на ногах — не в міру великі сандалі. Мабуть, любив просторе взуття. За Стійводою тяжко ступав снітнілий, припалий пилом Талимон Товкач — його забрали сюди прямо з поля. Синю сатинову сорочку, якої стало б на двох, оперізував доточений (бо не стачало) вузький пояс — пам'ять Кавказу, весь у сріблі та позолоті. До сорочки добре пасував зелений фетровий капелюх, саме зелений, бо такого носив пасічник, і це полегшувало доступ на пасіку, яку Товкач уже встиг придбати втридорога в сусідніх селах: обмануті бджоли мирно приймали обачного голову, який для більшої безпеки брав ще з собою кадильницю... Трохи віддалік ішов

Євген у новому випрасуваному костюмі, якого зодяг на маївку, та так і не скинув. «По святі все робоче», — жартував Євген, коли мати докоряла за звичку носити в будень те, що й на свято. Він мав вигляд людини суворої, холодно поглядав з-під насуплених брів то на Товкача, то на Стійводу, скупно усміхався на Товкачеві дотепи і кліпав оком, на якому зовсім не до речі серед літа закільчився ячмінь. Ці місяця він знав ще з дитячих років, коли ходив збирати ожину. Тоді їх звали ожинищем, а тепер нема тут ні лісу, ні ожини, все поїло болото. Старий слід, що взявся мохом, привів під пахучу черемху, яка віддівтала і мовби од того опустила на землю втомлені віти. Черемха постаріла, але не виросла, все така ж безверха й безпомічна...

Неподалік пружно вдарила крилом дика качка, зрипула над очеретом і полетіла на сусідні озера.

— На осінь буде добра охота... — посміхнувся Товкач і, знявши капелюха, пильно дивився їй услід, поки качка грудкою не впала на воду.

— До осені тут треба зробити поле, — сказав на те Стійвода.

«Так, так, ти собі говори, голубчику, а я своє діло знаю, — міркував Товкач. — Нам не до спіху».

— А що скаже сусіда? — спитав Товкач, зверхньо зиркнувши на Євгена. — Тепер же таке настало, що курчата курей учать, як на світі жити.

— А ми вже своє сказали, — показав Євген на Вдовине болото, не знайшовши іншого способу відповісти на Товкачеві насмішки.

Стояли і дивилися, мов заворожені, у той бік, куди показав Бурчак. Стійвода дивився собі під ноги, та то тільки так здавалось. Товкач мав вигляд людини, яка не хоче бачити того, що бачить. Трохи правіше Корабельної дачі, яка стіною здіймалася по той бік болота, копошилися люди. Одні працювали згинці, і тільки червоні та білі хустинки маком цвіли за очеретами, інші, стоячи на повний ріст, здіймали над собою сокири й гупали ними щосили. На кожен змах сокири в чагарниках глухим стогопом обзивались німі простори болота. «Почалося... — зітхнув Товкач. — Не послушали бувалого чоловіка. Полізли в болото голіруч. Бог з вами. Побачимо, що з того вийде...» Він обсмикнув сорочку, відтак провів рукою по чолі, і його жовтуваті очі заіскрилися, ніби промінь упав від них на сіре забрезкле обличчя. Йому хотілось вигукнути: «Ех, Калениковичу!» І Каленикович, тобто бухгалтер Кіндрат Калитка, який

знав усі ці прикмети, міг би зразу сказати, що Товкача осінила якась велика думка. Але Калитки не було поблизу, а Стійвода і Євген не звертали на Товкача уваги. Вони прислухались до гомону, що не вщухав на тому боці болота.

— Бачите, яка робота. А якби машини!..— почав Товкач.

— Зате дружно,— перебив Стійвода.— Молодці замисляни! Треба, Талимоне Івановичу, і тобі починати.

— Аякже, почнемо,— сказав він з хитринкою в голосі.— Одне ж у нас із Замисловичами болото, і що казати, поле теж буде навпіл...— Він запнувся, а очі сміялись лукаво і хитро.

Звідси кожен повертався до свого діла. Євген — до людей, яких залишив по той бік болота.

Стійвода спішив до себе нагадати обласному начальству про кущорізи. За всю дорогу від Талаїв до райцентру він жодним словом не перекинувся з шофером Юрком, худорлявим, засмаглим юнаком із впалими щоками й бистрими очима. Лишившись без обіду, Юрко платив Стійводі тим же. Він напевне б не втерпів і заговорив першим, якби не чув на власні вуха, як любо запрошував Товкач на вареники з полуницями. «Так ні ж»,— думав Юрко, не здаючи газу на поворотах, і згадував добродушне хлібосольне лице Товкача.

А Товкач на колгоспному подвір'ї, куди його підкинув Стійвода, пересів на лінійку. Вродована, широкогруда, в красивій зброї Стрілка немов летіла на крилах, лінійка навіть не встигала вгрузати в пісок. Товкач хотів побувати на досіві пізньої гречки. Радів думкою, що прийшла йому на болоті: «Хай Бурчак сушить свою половину,— міркував Товкач,— а наша висохне сама по собі. Болота не перегородиш... Замисловичі вип'ють воду, а нам буде готова земляка».

— Ех, Товкач! — браво вигукнув на узліссі, смикнув за віжки, і, здалось, лінійка одірвалася од дороги.— Жми, Стрілка! Хай Замисловичі випивають воду з болота, а ми нап'ємося чистої з крипиці! Товкач знає, як це зробити... А чого не знатиме, те пояснить Максим Минович Шайба — давній друг і приятель Товкача.

VI. МАКСИМ МИНОВИЧ ШАЙБА

Не встиг Степан Якович опинитися за своїм горіховим столом, як зайшов Шайба, похмурий, заклопотаний. Зібганого вдвоє портфеля, з яким ніколи не розлучався, тримав

не під пахвою, як завжди, а перед себе, наче сьогодні він став важчим. Спинився біля столу і так стояв у ваганні, ніби приріс до квітчастого килима на підлозі. Маленькі водяні очиці світили злобою, потріскані губи тремтіли. Таким Стійвода його ще не бачив. Яке ж то горе впало на Шайбу? Він мав вигляд людини, що довго повчала інших, як треба жити на світі, і раптом сама заблудилась. Він зовсім був не схожий на того зарозумілого Максима Миновича Шайбу, яким знав його Стійвода довгі роки. Не чекаючи запрошення, Шайба сів на своє звичне місце. Зойкнули пружини дивана, а знадвору, крізь одчинені вікна, почувся заклопотаний воронячий лемент на старих ясенях парку. «Без вечері кубляться на ніч»,— подумав Шайба і згадав чомусь про приручену ним ворону. Хто ж сьогодні її погодує? Прямо звідси йому треба їхати до Карпа Сили, в Липники — найдалше урочище замисловицького колгоспу, перевірити нічну зміну. Шкодував, що забувся покласти під стіл шматок сиру, хай би собі Павичка клювала.

Тим часом містечкові ворони вгамувались, і Шайбі од того стало якось легше.

— Що повенького, Миновичу? Чим ти стурбований? — запитав Стійвода, глянувши на свого друга поверх окулярів.

— Навіть не знаю, звідки ця новина рознеслася. Це правда, що та студентка, котра мала в Замисловичах практику, тепер живе в нашому районі?

— І нехай живе собі на здоровля.

— Цікава особа. Карпо Сила мало не кинув через неї свою Марійку, рикошетом і я постраждав...

— Закохався, чи що?

— А хіба я святий? Але не об тім річ, Степане. На її темі Бурчак хоче кандидатську зробити. А я не хочу цього. Я, як і ти, не люблю вискокочок. От нехай би вона приїхала й запитала цього вискокочку, на якій підставі він привласнив її досвід. Це ж плагіат чистої води. За це треба судити.

— Ні, Миновичу, вона не приїде. З неї нічого путнього не вийшло, крім хіба що, красивої дружини. І всі ці досліди тепер не мають для неї ніякого смислу.

Дізнавшись, чия вона дружина, Шайба квапливо поправив у вухах обидві ватки, схопив під пахву портфеля і, глянувши на масивний кишеньковий годинник, на циферблаті якого замість стрілок бігали голі піжки знаменитої Дункан, заходився прощатись. Вдома його чекала голодна Павичка. Тепер їй доведеться потерпіти до ранку...

Шайба повертав з Липників на світанку. Над селом сором'язливо зайнявся схід — та враз спалахнув цілим морем холодного сяйва, іржею впав на ближній сосновий бір, пурпуром глянув у вікна й позолотив росу на сонних левадах. Десь пронизливо скрипнули двері, спросоння завив пес, а там певгамовні півні зчинили такий галас, що навіть у самого Шайби груди подались вперед, голова піднялась, руки зігнулись у ліктях од напруги, дай тільки добрий тин — зараз стане, вдарить руками по клубах і сам заспіває не згірше найголоснішого півня. Але цей настрої тривав недовго. Півні враз обридли, і навіть соловейко, що не вгавав у шкільному саду, нічого доброго не збудив у його серці...

Село встає, прокидається після спочинку, а він мусить лягати спати. Отак півжиття по нічних змінах, вічно з портфелем під пахвою, щоб при потребі постояти за себе. Ніколи було й оженитись... Живе пустоцвітом, те й має, що в портфелі, та й більше нічого. А хто винен? Сам, ніхто не ставав на дорозі. Жив би, як усі люди! Так ні! Міняв, вагався... Та не підходить за освітою, та картавить, а в тої крутий характер... І домінявся, як бачиш. А славні траплялися молодички!..

От хоча б Маруханка. Вопа тут, в Замисловичах. Була згода, вже міг і сватів засилать. Але він передумав, відрікся. Вважав, що йому потрібна більш освічена дружина. А тепер і рад би, та пізно, надто багато горя завдав їй, щоб усе спробувати спочатку. Там все втрачено назавжди...

А як добре було б, коли б ось зараз відчипила двері красива, ще напівсонна Маруханка у білій сорочці, сповнена доброго тепла людського...

Порожня кімната сказала йому все одразу. З огидою жбурнув портфель на порожнє ліжко, поклав вороні шматок сиру, який щотижня приносила тьотя Фрося, й почав роззуватись. Ледве скинув запилені чоботи. Така нараз напала втома, що як був у верхній одежі, так і ліг на тапчач, розвалившись на добротному шерстяному килимі сільської роботи. Ще якусь мить увиживався скуластий, з розхристаними волохатими грудьми Карпо Сила, промайнув Стійвода неясною тінню — і все погасло... Лиш голосне хропіння лякало ворону, що світила під ліжком дурнуватими очима.

...Збудила тьотя Фрося. За платню вопа раз на тиждень прибирала квартиру і прала Шайбі білизну. Прибирати мала в суботу, але вчора весь день прогаяла у містечку:

продала кошик опеньків — і тому «взяла гріх па душу», прийшла до Шайби в неділю. Підмітала тихенько, злодійкувато позираючи на Шайбу — хай собі чоловік спочиває, але пенароком зачепила віником ворону, і та сіла Шайбі на груди.

— Геть...— засичала на неї тьотя Фрося, та було вже пізно: Шайба проснувся. Сонце стояло високо, а у вікні самотньо дзижчала муха.

— Доброго здоров'я! — винувато привіталась тьотя Фрося.

Шайба протер очі:

— Спасибі.

ТЬотя Фрося люто показала віником на ворону:

— Нащо ви тримаєте оцю дурецу? Вигнали б її на волю, хай би летіла дó свого кодла.

— Виганяв — не хоче. Мабуть, звикла до мене. — Він кивнув вороні головою: — Правда, Павичко?

— Ого, вона й ім'я має?

— Аякже, жива істота...

Шайба босопіж сидів на тапчані, розкуйовджений, з червонуватими заснапаними очима, і, мабуть, міркував, як скоротати неділю.

— Не чули, що в клубі?

— Те саме: музики і танці до упаду.

ТЬотя Фрося вийняла з кошика ганчірку — подертій кропив'яний мішок, що вийшов з ужитку, поставила посеред кімнати відро з водою і заходилась мити підлогу. А Шайба устав, потягся — затріщали кості.

— Все музики і танці, як на безголів'я...— І пішов на кухню вмиватись.

Мила підлогу так старанно, як у себе вдома. Не даремно, за гроші. Все прибуток до каси, все свіжа копійка! Інакше б якого дідька тинятися їй по чужих оселях?

З кухні крізь одчинені двері Шайба глянув у кімнату на тьотю Фросю. З-під подолу рясної запаски виднілось біле чисте гаптування сорочки. Од роботи тьотя Фрося зашарілась, помолоділа, з-під шовкової косинки вибились коси. Скрутила ганчірку цупкими руками, і та стала зовсім сухою.

«А дільна у нашого парикмахера жіночка»,— подумав Шайба.

— Ого, яка у вас сила! — озвався з кухні.

— Де там та сила у сорок років...

І незчулася, як сховала чималеньку решту.

...У цю неділю сама приготувала Шайбі сніданок. Поки шкварчала яєчня, тьотя Фрося встигла припести «для апетиту». Шайба пив за її здоров'я. Розм'як, засвітився, і стало йому так добре, що кращого й не волів би. А тьотя Фрося ще підливала...

— То де ж це ви пропадали, що не було видно?

— Все в бригадах. Настроював нічні зміни.

— А трактористок у вас багато?

Шайба хмільно всміхнувся.

— Трохи є. Все заміжні, підтоптані...

Тьотя Фрося насупила брови й кокетливо блиснула на нього очима:

— Підтоптані?.. Хто б казав?..

Напідпитку тягло на пісню. Тьотя Фрося по-молодецькому вихопилась з-за стола, виставила вперед ногу, наче роздумуючи, з чого почати, й дзигною закружляла довкола Шайби. Погрожуючи Шайбі червоним пальчиком, вибирала шлечима:

По опеньки ходила,
Козубеньку загубила —
Цитьте!..

І у Шайби підігнулись коліна, і ноги самі понесли його в добре, веселе життя, яким він не жив. Притупуючи, підхоплював далі:

А я йшов,
Козубеньку знайшов —
Цитьте!..

Шайба, хмільний, червоний, у білій сорочці-розкидайці, давно вже так не веселився. Радо вийшов за Фросею на зелене подвір'я, на якому вже встигли зажити, взявшись моріжком, глибокі зубчасті сліди од тракторів. У директорських вікнах дрімотно звисали гаптовані шторки. «Довго сьогодні Стернові сплять», — подумав він. Ходив по подвір'ї, і все, що так приїлось за довгі роки, здавалось повим і хорошим. Зазирнув для чогось у молотарку, підійшов до комбайна, примічав кожну подряпинку, постукував щиколотками по залізі і не чув, що його вітали з дороги. А дядя Ваня, зійшовши з велосипеда, гукав йому з-за штахету:

— Так, так, оглядайте! Жнива, розуміється, не за грами.

— А ви куди? — розгублено спитав Шайба.

— Везу пошту на Вдовине болото!

— А що, вже і вдова газети читає?

— До чого тут вдова? Сьогодні все село на болоті. Недільник! Приходьте! Там і вам діло знайдеться...

— Побачу, — буркнув Шайба.

— Приходьте, приходьте! — дядя Ваня натис на педали і зник за кущами красноталу.

— Ні, не піду! Нізащо не піду!..

Шайба зайшов до кімпати, розшукав у книжковій шафі старого запиленого підручника по меліорації, в якого й разу не заглядав після закінчення інституту, і похашцем перебіг розділ про осушення низинних боліт. Заклав сто-рінку.

— Я ще покажу, хто такий Шайба!..

Ліг на тапчані і довго дивився в стелю...

Але Бурчакова ідея не давала спокою. Гризла заздрість. І що б то було сказати йому, Шайбі: «Давайте, люди, осушимо Вдовине болото!» І тоді це була б його ідея, його, а не Бурчакова! І може, люди сказали б спасибі і пам'ятали б його в Замисловичах довіку: був такий агропом Шайба, надоумив осушити болото. А так знову всі заслуги підуть Бурчакові, як за той дослід. І знову Стійвода скаже Шайбі: «Хто ж винен, що ти запізнився?» І справді, хто винен? А може, піти, може, сказати своє вчене слово?

— Ні, не піду! — і ліг досипати. Але сон як рукою зняло. Шайба ще довго вагався і все-таки... і все-таки пішов і віп на Вдовине болото, бо під ним родюча земля, — це Шайба знав напевне, — а земля вічно вабить до себе агронома, що б у його душі не коїлось.

* * *

Довкола болота стояли густі чагарники, кущ з кущем сперечався, між вільхою зрідка траплялась калина (перевіла — в зелених сережках), де-не-де протикався погорблений, оброслий мохом колючий глід, облутаний ожиною, і, може, од того ласкавіший, ніж у лісі. А далі, ближче до болота, вільщина у всі кінці розпустила немічне, засмоктане багнищем коріння, щоб знайти тверду, надійну землю, і, мабуть, тому, що такої землі не було під нею, — на її бородавчатих гілках злякано тряслось іржаве кволе листя. Навіть жаль було зводити сокиру... Але, спостерігаючи, як вправно це роблять інші, Євген і собі рішучіше заносив сокиру й жорстоко опускав її в жухлу землю. Часом не

потрапляв у корінь, і молодецький замах ішов на марне. Тоді вдруге націлювався точніше і влучав у самий корінь. Немовби перетинав жили: білий обрубок враз вкривався жовтим соком, кровоточив.

— Жаль, що не взяла сокири, а то б ми посперечалися з тобою, — із запалом сказала Марія Сила.

Його сокира впала з диким свистом:

— Пізно ти нагадалась...

Чим ближче до болота, то трудніше було працювати. Ноги сковзали, висока трава ховала коріння, сокира з обухом вгрузала у землю. Глухе «гуп» чулось все рідше та рідше.

Євген оглянувся. Хто знімав чоботи, закочував холоші, а хто закурював. Євген теж закурив. Марія стояла біля куща калини. Її пругкі босі ноги горіли на сонці міддю, з-під хустици випали на білу кофту русі коси, в очах мовби достигала ожина. Може, то ними Марія причарувала до себе волохатого, крутогрудого Карпа Силу.

— А ти сьогодні гарна, — зітхнув Євген.

— Яка вродилася, така і є, — одрубала Марія. — Кращою вже не буду.

— Як для кого...

— Куди це ти гнеш?

— Куди бачиш.

— Було б гнути, як дубок молоденьким був, а тепер постарівся. Тепер за Мізинчиху тримайся, бо буде, як Шайбі: сам стелюся, сам лягаю...

Поруч працювали Карпо Сила і Марта Стернова. Карпо, високий, зосереджений, падав на вільшину, мов орел на жертву, і на догоду жінкам обминав калпну. Марта, приземкувата, бистра, вправно прибирала парубане ним і виносила мало не до лісу. Лице у неї пашіло силою і снагою.

— А Талаї не виходять, — підмітив Карпо.

Марта схилила підрубану Карпом вільшину:

— Повинні вийти... Артем Климович ще вдосвіта поїхав туди...

По той бік болота, від Талаїв, почувися збуджені голоси. Купка людей наблизилась до черемхи, від тої купки одділилась жіноча постать у платті в білий горошок і помахала білою косинкою:

— Привіт замислянам!..

Марія впізнала в тій постаті Зою.

— Євгене, це Мізинчиха. Скидай кашкета, вітайся!

То справді була Зоя. Євген зняв кашкета, уклонився, та ще завзятіше став бити сокирою в корінь.

...Ішли все далі й далі, у глиб болота, назустріч Талаям. Починався очерет, перелякано дивилося в чисте небо латаття. Міцно запахло баговинням. Будили болото од вічного сну, огортали його добрим людським духом, щоб повернути життя схованій під ним мертвій землі.

Хтось гукнув:

— Совінформ їде!

Дядя Ваня — це його з воєнних літ жартома прозивали Совінформом — з усієї сили натискав на педалі, але колеса в'язли у глибокім піску, і дядя Ваня мусив злізти і йти пішки. Поставив велосипед під березою біля кринички й неквапливо дістав з багажника пошту.

Літом і в голярні роботи більше. Але дядя Ваня сам прийшов у правління, сам згодився працювати «у дві руки» — і тепер вечорами клопотався в голярні, стриг парубкам чуби, кучерявив соромливих дівчат, а вдень розвозив пошту.

Угледівши на тому боці талаївських людей, він упізнав серед них Порошу.

— Агов, Порошо, здрастуй!

Але той поклик упав десь посеред болота. Пороша не розігнувся, бив у корінь вільшину, яку пригнала до землі дівчина в білій коспнці.

Дядя Ваня почав розносити пошту. Євгенову просіку обминув. А коли зібралися до кринички на полудень, поманив Євгена пальцем.

— Розуміється. Не завжди голові одні директиви читати. Мусять бути у людини і особисті справи. Але вам не пишуть.

Марія гукала Євгена до гурту на першу редьку з свого городу, Карпо вийняв з кошика пляшку домашньої слив'янки, заткнуту сухим кукурудзяним качаном, просили на полудень гомінливі молодиці, що кружком повсідались поблизу кринички. І тільки Маруханка мовчки заплітала довгу косу...

Гордій Гордійович, що сидів зі своєю старою на одшибі, підняв білий келишок:

— За ту вдову, що хотіла пана в болоті втопити!

— І за те, — підхопила Марта, — щоб ніколи більше жінки не вдовіли!

Десь поблизу довбав кору дятел, не вгавали ключі у криничці. Хтось затаг давню поліщуцьку пісню, і якось нараз

озвалося все узлісся. Заслухалось тим співом Вдовине болото, над яким самотньо кружляв білий метелик — віщун теплого літа.

...Як повертались надвечір додому, Євген узяв Карпа під руку:

— А ти знаєш, я, здається, бачив її...

Карпо зразу догадався, про кого йде мова, і боязко глянув на свою Марійку. Він, Карпо-велетен, побоювався своєї ревнивої дружиноньки. Вислухавши Євгена, він продовжував крокувати спокійно і незворушно... Голубіючі озера льону, що почав квітувати, злилися з небом. А ліворуч щось ласкаво шепотіло жито, під шнурочком скинувши од себе на дорогу останні тіні.

Вдовине болото бралось туманом, з лісу вийшов волохатий присмерк і поліз в чагарники. Шайба прийшов пізно і вже нікого не застав на болоті. Він полічив просіки, по яких мали пройти відвідні канали, зупинився на найдальшій од дороги, стояв похмурий, насуплений, як присмерк.

— Ага, хочуть спустити воду в Уборть, а Уборть води не прийме.— Голосно засміявся: — Ви ще прийдете до Шайби!..

Його сміх покотився луною і враз обізвався вразливим жіночим сміхом з того кінця болота.

— Вдовиця!..

Він навіть почув, як вона зачавкала босими ногами по болоті, побачив, як засвітила вогняними очима... Мало не пустився втікати, але стримав себе й спересердя сплюнув: «Що я, що я? Ще чого не вистачало! Але хто б то міг бути?» Не знав, бідолаха, що то сміялася Зоя на якийсь Порошин дотеп, повертаючи додому, а той вогник, що було видався Шайбі за вдовині очі, засвітив Кіндрат Калитка, щоб припалити цигарку.

В село брів навпростець, житами, тією тайною стежкою, яку втоптала, мабуть, тьотя Фрося, ходячи в ліс по опеньки. Ніби хто шепоче йому услід: «Шайба, Шайба...» Оглянувся — нема нікого. То жито. Заросився, відчував себе втомленим, але духом не падав. Вслухався в далеку гуртову пісню та думав собі: «Співайте, співайте...» Пригадав землеміра Неходу, про якого багато паслухався від свого покійного батька. Думав собі: «Ви хочете осушити одне Вдовине болото, а я осушу всі болота зразу. Я відновлю всю Замцловицьку систему, яку колись називали «Золотою жилою». Ніхто інший, а я подам райкомові цю ідею. Он як! І тоді про мене слава піде по Полісся, як колись

ходила про землеміра Неходу». Жито шепотіло зеленим колоссям, але вже пахло йому, як п'янке печиво нового хліба...

...Тим часом професор Живан, зовсім не думаючи про славу, пробирався у гліб незайманих лісів. Щоб не бути самотнім у цій трудній мандрівці і дещо привезти з неї (Живан, як і раніше, любив збирати трави й коріння), він попросив у Замисловичах коня. Йому не тільки дали кращого коня, але спорядили в дорогу так, як споряджають бувалого мандрівника, котрий збирається відкрити нові землі...

VII. ЗОЛОТА ЖИЛА

Ще спали Замисловичі пайсолодшим досвітнім сном, як він осідлав і рушив у путь. В Липниках зустрів забрьоханого, втомленого Шайбу, що самотньо шкапдибав глухою лісовою просікою. «Від якоїсь чужої молодички чеше чоловік»,— подумав професор і зробив такий вигляд, наче він зовсім не здивований цією зустріччю. А Шайба намацав у кишені холодну сталеву рулетку, але не признався Живанові, що ходив оглядати ті місця, де почнеться канал; що зміряв ширину й глибину того каналу; що уже мав при собі маленький проект, над яким усі ці дні самотужки ламав голову, аби запропонувати його райкомові в готовому вигляді.

— А ви ж куди вирядились таким донкіхотом?

— На старі вітряки,— посміхнувся Живан.— Хочу «золоту жилу» відшукати. Страшнувато одному, а Сапчо Паси у мене нема. Може б, ви зі мною пішли?

У Шайби щось теленькнуло всередині: то, мабуть, лопула ще одна нагода показати себе...

Живан вів нав'юченого коня й не зводив очей з широкого старого каналу, порослого глodom, лозою, очеретом та всяким-превсяким повзучим зіллям, у якому ліниво лопотіли вужі. Ось один визирнув з-за корча, засичав і зник. Це, мабуть, гадюка. Живан обійшов того корча, але скоро в іншому місці побачив таку ж люту гадючу голову. Зустрівся з її гострим навіженим поглядом і переборов його. Гадюка сховалася, а в нього по спині пройшов дрозж. Кінь, сторожко нащуливши вуха, ступав обережніше, та раптом уперся ногами й захропів. Невже злякався гадючого погляду? Смикнув за повід:

— Ну, ну, Орлик, не балуйся...

Але кінь ще більше подався назад. Його вогнисті очі кособочили в ліс. Скоро й до Живана долинув легкий тріск, а ще по хвили з лісу вибігла отарка диких кіз. Одні легко перестрибнули канал і зникли у лісі, а інші — серед них і старий козел — розгублено шмигнули вбік. А козлу навздогін:

— Хе-хе-хе! Змалодушничав, побоявся стрибнути, старий цап!..

Мовби само прогорнулося гілля черемхи, і назустріч Живану вийшов древній чоловік у регаліях лісника, з ріжком.

— Звідки ви? — поцікавився Живан.

— А ти спрос? Як не спрос, то скажу.— Лісник пахмурив тяжкі, обвислі брови й повів довкола ріжком: — З оцих ось лісів...

— А яке тут село?

— Моє село. Верболози. А ти звідки, синок?

— З Замисловичів,— засоромився Живан від слова «синок».

— Ого, далеко забрів. А я колись бував у твоїх Замисловичах.

Лісник сів на звалецу буреломом березу, поклав на коліна ріжок. Потім зняв кашкета і втер рукавом білу, як березова кора, голову. Живан і собі присів навпочіпки. Кінь стояв смирно, наче теж приготувався слухати.

— Бував, бував,— журливо захитав головою лісник.— Це було тоді, як пани оцю нечисту силу робили.— Він показав на канал.— Я тоді тички носив землеміру Неході. А старші з кайлами та лопатами. Ех, напрацювалися мужики. За безцінь в болоті гнили, бо думали, що й з наших латок зайву воду канал забере. Землемір Нехода так і казав: «Трудіться, люди! Підсохнуть і наші нивки, і ми заживемо іншим життям. А ще заберемо в панів ту земельку, яку висушим, то й зовсім піде на добро». Воно й пішло на добро, та не нам, а панам. Зогнила моя молодість у цій канаві, ех, зогнила!.. Відтоді ніяк не можу поправитись. Бачиш, які сучки поробив ревматизм,— показав він на руки свої.— А той землемір Нехода теж добра не зажив. А вчений був чоловік. Ба, вибився із простих людей! До науки добився, а добра не добув ні нам, ні собі. А пани нажилися на вашій праці. День і ніч ішов ліс цим каналом у Прип'ять, а звідтіль — у Дніпро, висохли навколишні болота й заколосилися хлібом, буйне сіно родило на луках.

І люди назвали цей канал «Золотою жилою». Але так тривало недовго. Скоро «Золота жила» омертвіла. Каналу ніхто не глядів, не чистив, і скоро він осунувся, замілів, затягся гнилою водою і так стоїть дотепер. А жаль! Панів відколи вже нема? Хай би цей канал потрудився на тих, хто його викопав. Ніхто не хоче взятися за нього. Знать, нема тепер таких сміливих людей, як Нехода...

Живан стригожив коня й пустив пастися. А самі відпудпували тут же, біля черемхи, яка вросла гіллям у землю. Лісник частував настоящим березовим соком, що його носив у солдатській флязі, при поясі, а Живан виклав чималий шмат просолоної сухої телятини, яка одвисіла на горищі, тієї телятини, що путні косарі ще з весни готують собі на жнива. Збираючи Живана в дорогу, Бурчак, мабуть, забув, що професорські зуби не втнуть такої телятини. Лісник теж не міг почастуватися нею. Покрехтав над нею, понюхав і поклав на травичку.

— Ну, а тепер я питаю. То хто ж ти такий? Харч у тебе сільська, а чоловік ти, бачу, залітний.

— Є такий собі професор Живан. Про мою некрашівську люцерну не чули?

— Не чував. Але, мабуть, щось значить на світі, коли тебе годують сухою телятиною. Ну, а кінець нашого Неходи знаси який? Ходім, я покажу...

Вони довго піднімались на лісовий пагорб. На маленькій галявині, де саме співала горлиця, між трав зелених брався мохом скромний пам'ятник. Це була сіра гранітна плита, прописана білою землемірською тичкою з мarmуру. На плиті висічено: «Ты тщетно заблуждался в суете своей». Ця витівка земства звучала як докір простій людині за її мрію про землю і мала застерігати інших від спроби збити землю народним добром.

— Героїв ховають там, де вони гинуть. Нехода загинув тут, і ми поховали його на цій галявині. Тут колись стояла його дерев'яна копторка. А пізніше земство поставило йому цього пам'ятника. Коли зайшли пімці, то хотіли розбити його. Думали, що це пам'ятник якомусь червоному комісару. Але я їх на колінах вблагав, і тепер самому присмно завітати сюди. Нехай собі спочиває чоловік, може, колись знайдеться в наших краях інший Нехода.

Живану пригадався пропахлий старими паперами архів, у якому він побував перед своїм приїздом у Замисловичі. Архіваріус, суворий поживклий старикан у пенсне, що якимось чудом зберігся разом з архівом ще з губернських

часів, теж не забув нагадати про землеміра Неходу. «Зверніть увагу на Неходу. Генерал Жилінський підо перед ним», — сказав архівариус, поправляючи пенсне.

Живан не хотів применшувати ролі генерала Жилінського — зачинателя меліоративних робіт на Поліссі, але землемір Нехода на старій Волині був його гідним сподвижником. І за все те — злидні, передчасна смерть і знущальницький напис на надмогильнику: «Ты тщетно заблуждался в суете своей...» Доля наче посміялася з нього. Пали носились на тройках, а ти, трудівниче, все пішки та пішки йшов до своєї вічної домівки...

Живан не був меліоратором. Все своє життя він захоплювався лувівництвом, кормовими травами і, передусім, люцерною. Ще задовго до війни він вивів знаменитий сорт люцерни — червона некрашівська, — і досі Живана добре пам'ятають в поліському селі Некраші, де він випестував свою люцерну, за що й одержав звання професора. Але він ніколи не замикався в одному лувівництві. Дізнавшись про стару замисловицьку систему, Живан не тільки відкопав усе, що було про неї в архівах, але й вирішив на місці з'ясувати її придатність. Він-бо знав, що меліораторів мало, а справ у них багато, і завжди цінував їхню пележку працю. Це вони створюють нові луки, буйні пасовиська, з-під твані болотної добувають плодючу землю. У цій мандрівці Живан відчув значимість своєї нової праці більше ніж будь-коли. Його душу переповнювало якесь добре почуття, котрому він не міг дати точної назви. Мабуть, то було те рідкісне, трепетне почуття відкривача нехай не цілого материка, але забутого клаптика рідної землі.

І все-таки він повертався в Замисловичі не стільки меліоратором, як луговодом. Його кінь, окрім вершника, порівняно легкого, мусив ще везти на собі повний мішечок трав та коріння, пропахлого землею.

Перепочивши деньок, Живан поспішив у райком. Він вимушений був дещо розчарувати Мурова. Замисловицька система стара, зроблена примітивно з погляду сьгоднішнього дня, і просто відновити її — цього замало. Потрібна нова система — розгалуженіша, досконаліша, економніша. На Поліссі не так вже багато води, щоб справляти її в інші краї. Нова система має бути одночасно і осушувальною і зрошувальною, тоді не буде боліт, але й не буде безводдя. Живан не знав, що до нього в райкомі побував Максим Минович Шайба зі своїм «проектиком», не міг навіть підозрівати, що своїми міркуваннями вбиває на смерть того

потаємного чоловіка, який мислено записав у щоденнику свого життя: «Сьогодні був у райкомі. Повертаюсь додому на крилах. Певен, що професор, крім мішечка трав, пічого не привезе зі своєї мандрівки...»

Але професор привіз дещо більше. Він привіз розчарування, чесне, одверте. А всяке розчарування куди менше шкодить для мрії, аніж та облежена, нафальшована перспектива, котрою можна захопити тільки людей легковажних.

І зразу двоє людей постало перед Муровим. Один, що приходив кілька днів тому і люб'язно залишив свого «проектика», а другий — ось цей, непоказний, але мужній чоловічок з чистими замріяними очима. Як добре, що їм не заважають, що райкомівці вже розійшлися. З ним можна просидіти до пізньої ночі.

Коли Муров засиджувався після роботи, за ним приходила дружина. Це був чи не найвірніший спосіб витягти його з райкому на вечорове повітря, очищене від денної спеки, кіптяви і вуличного пилу. Ось і зараз вона відчинила двері, одягнена для вечірньої прогулянки — в газовій косинці її літньому плащичку, під яким виднілось зелене плаття з білим комірцем.

— Я заважаю? — квапливо підвівся професор.

— Ні, ні, знайомтесь, це моя дружина.

Вона знітилась, вона впізнала професора, а він з подивом тис їй руку, а потім одійшов від неї і заговорив таким невимушеним тоном, як міг говорити професор зі своєю недавньою студенткою.

— Та це ви, голубонько! Кинули своє управління і примчали сюди? Куди голка, туди й нитка. А що робите, голубонько, в цьому районі? У вас такий вигляд, наче ви не розлучаєтесь з полем.

І їй було соромно признатися, що вона тільки вчора повернулася з «Ластівчиного гнізда», що то в неї не польовий, а морський смаглявець. До того ж вона нічим ніколи не хворіла, і тепер розгублено дивилася на свого Мурова, наче благала у нього допомоги. Точнісінько такими ж очима, благальними і винуватими, дивилася вона на свого підказувача, коли стояла перед професором на екзамені і чогось не знала або ж сумнівалась у своїй тисячу раз обміркованій відповіді. І він, секретар райкому, якому корилися всі і який умів виручати людей, котрі заплутувались у чомусь, зараз нічим не міг допомогти своїй коханій дружині.

Одного погожого ранку пішло по Замисловичах, що повернулась Оленка... Як звичайно, раніш усіх довідався про це дядя Ваня. Зайшов Шайба, приніс збентеження на обличчі і, всупереч правилу, дозволив побрити себе з теплим компресом. Тут перукар і зметикував, що це неспроста, слово по слову витяг із Шайби все, що треба, та й пустив по селу...

Карпа та звістка застала вдома.

Карпо мовчав, лише посапував над коржами. Любив він Марійчині коржі з маком, та цього ранку видались вони не дуже смачними.

— Пересолодила, — чіплявся Карпо.

— Маку пересипала, — відрізала Марійка.

З дому пішов тими стежками, що ведуть у бригаду, та, оглянувшись за селом, чи Марійка не має ока, повернувшись у МТС. Великі цегляні будівлі немов одійшли од села та й стали посеред поля: могли б і розбігтись, стільки довкола їм волі, якби не міцний, у три березові лати тині і колюча акація понад тиню. Де-не-де стоять між нею на чатах строгі тополі. З-за тополь веселими вікнами вглядається у село пова майстерня під білим цинком, неподалік од неї стоять комбайни, а в глибині подвір'я крилаті жатки піби зібралися летіти назустріч колгоспівському житю. «Славне жито! Будуть Замисловичі з хлібом», — думав Карпо, пригортаючи колосся до грудей. Поніс на одежі житній пилок, мов добру ознаку врожайного літа.

У конторі заглянув до Шайби: зібганий удвоє портфель лежить на столі, а господаря немає. Пройшов коридором далі.

В радіорубці тихенько наспівував диспетчер Васютка, а в кімнаті бухгалтера вибивав кісточками, немов грав на цимбалах, Йосип Копійка, або, як прозвали його трактористи, Скупий Йосип.

— Неси закурити! — поманив він Карпа прокуреним на чужих тютюнах пальцем. — У тебе тютюнець з буркунком, пахне. А я все не зберуся приправити свого. — Глибоко затагнувшись, аби не пропала даремно жодна цівка диму, шепнув Карпові: — Став могорич! Знайшлася твоя пропашка... Забувся? То не біда, пригадаш... — Копійка підвівся і, взявши Карпа за рукав, тихенько, навшпипьках, повів коридором під Артемові двері. Шепнув: — Слухай!.. — а сам повернувся у свою кімнату. Карпо в першу мить роз-

губився, відтак легенько торкнувся дверей рукою, і вони прочинились. Говорив Шайба:

— Ви молода, непрактична, а парод на дільниціях зубастий, спитайте мене, я знаю... А тут, у конторі,— тиха, чиста робота. Не знаю, як Артем Клімович, а дружині секретаря райкому я не радив би на дільницю.

Гострив вуха, а Копійка все не вгавав:

— Копійко, не клацай! — стиха кинув Карпо, дослухаючись до розмови.

— А я думаю так,— сказав Артем Клімович, піймавши Шайбу на слові: — Не діло вченому агроному нидіти в конторі, од землі одриватись. Ідіть на дільницю.— І тут же гукнув: — Копійко!

Йосип Копійка вибіг у коридор і, безцеремонно відштовхнувши Карпа, сквапно відчинив директорські двері.

— Знаюся,— сказав директор.— Агроном Мурова. Проведи паказом по першій дільниці.

— Мурова?..— перепитав Копійка.— Вибачайте за цікавість, але чому Мурова?

— Дружина нашого Мурова,— з гідністю пояснив Шайба.

— То ми маємо руку в районі! Це добре,— сказав Копійка.

— Яку руку? — накинувся на Копійку Артем Клімович.

— Яку? Таку собі, свою руку...— Копійка підкреслено вклонився і вийшов.— Іди, йди,— шепнув Карпові,— щоб і духу твого тут не було! Та пані, та не в тім жупані... То була Токова, а це Мурова.

— Я ж бо чую, що голос не той...— засмутився Карпо, паступаючи Копійці на п'яти. З радіорубки виглянув чорноокий веселий Васютка.

— Вас викликає директор,— таємниче смикнув він Карпа за полу.— Робіть вигляд, що ви у бригаді...

— Але ж я тут? — завагався Карпо.

— У вік радіо це не має ніякого значення. Сказано — у бригаді! — і, діловито сівши за стіл, Васютка заволав: — Карпо! Карпо! На розмову з директором! — Він підсунув Карпові мікрофон. Той зопалу рявкнув:

— Карпо слухає!

— Здоров, Карпе! Що там за сонне царство у вас? Чого це не чути натика?

— Підшипники...— промовив Карпо, а Васютка зо сміху мало не впав під стіл.— Підшипники підвели. Казав Хомі прошабруй — не послухався...

— Ой хлопці, мабуть, ми вас прошабруємо. А хто там у тебе хихикає? Поклич-но Хому.

— Хому? — розгубився Карпо, з'їдаючи очима Васютку, який продовжував триматися за живіт.— Нема Хоми. Після підтяжки купається.

— Купається! Нівроку собі живете! Натик стоїть, а Хома купається... Наведи порядок, Карпе!

— Наведу, Артеме Климовичу, наведу...

Втерши сльози, Васютка виключив станцію.

— Ой Васютко! За такі жарти з директором не поздоровиться.

— Це дрібниця! Я скоро доберусь і до вас. Один радист сотнею тракторів управлятиме. Ну, не сотнею,— поправився Васютка,— а бригадою управлятиме. Я ось ламаю голову...

— А куди ж трактористам діватися?

— Не журіться, Артем Климович вам роботу придумає...

Поки Васютка роздумував, що робитимуть трактористи тоді, як він управлятиме тракторами по радіо, з коридора почулися кроки: одні легкі, другі важкі, аж підлога вгиналася. За хвилину на ганок вийшов Шайба, припудрений, в галстуку, і з ним молода невисока жінка в зеленій косинці і легкому сірому плащичку. Вона глянула у вікно, і Карпо впізнав спокійне засмагле обличчя.

— Побий мене бог, Оленка...— зітхнув Карпо і, нічого не сказавши Васютці, вислизнув у коридор, та наздогнати її не зважився. Пішов житями в бригаду.

* * *

Цього ж дня Максим Минович знайомив Олену з дільницею. Стара торохтлива літучка, яку давно прозивали «лайбою», падсадно пихтіла, буксуючи у піску, і раз по раз зчиняла таку канонаду, що в Шайби з вуха вилетіла ватка, а Олена смішнувато кліпала очима.

— Ну й справи! — нарікав Шайба, постукуючи у віконце.— Січко, Січко! А чи не можна потихше?

Тодось Січка кинув роздратовано через плече:

— Ставте мене на ремонт, тоді буде потихше!

— Чули, які кадри? — пожалівся Шайба.— Той на ремонт, той у відпустку... Зіпсувалися люди. Один Шайба вічно на місці. Ніколи було й оженитись... Влишнути не хотілось, а вибрать собі по серцю діла не пускали... Ех,

служба!.. — В літочку влетів сніп пилюки, і Шайба догідливо замахав портфелем: — Оце вам дільниця! Що ж, звикайте...

Разом з пилюкою Олена струснула з себе його колючий, причепливий погляд.

— У цій конурці і справді душно.

— Ой, душно! — застогнав Шайба, розстібаючи комірця сорочки.

Машина вибігла на лужок і після трудної піщаної дороги легко застрибала по кротовинах. Запашна лугова прохолода освіжила Шайбу, і він все дивився, як нестримно біжить по траві слід з-під машини. Стара трава вже не вставала. Безпомічно лежав кінський щавель, приплюснутий до землі, а біла ромашка тут же випростувалась, піби з нею нічого не сталося.

Все сильнішим ставав гул моторів, гул, без якого Олена не уявляла собі Карпа, того Карпа, що міг узяти трактора за колеса й підняти з борозни. «А який-то тепер Карпо?» — не терпілось Олені.

Він стояв біля вагончика спокійний, міцний, піби витесаний з великого дуба. Стояв, склавши руки, і посміхався з властивою всім велетням добродушністю. Але не ступив ані кроку пазустріч, тільки дивився на неї, як батько на дитицу, яка ненароком вчинила збиток. Ні, Карпо не такий, яким його уявляла Олена. Щось владне і зріле вловила вона в його несхибнім погляді і навіть у легкому, піби байдукому потиску його вузлуватої руки.

— Показуй свою роботу, Карпе!

— Заждїть, Максиме Миновичу, хай я на нашу пропажу надивлюся.— Сказав Олені: — Ти не та, підросла, змужпіла, і ми не ті... Я вже не можу підняти трактора.— Він показав рукою у видолинок: — Бо й трактори не ті... Тільки Максим Минович яким був орлом, таким і зостався. Тільки ще вреднішим став...

— Ну, ну, годі тобі хвалитися, показуй роботу,— квапив Шайба.

— Роботи не ховаю. Оце вся вона, ген до тої сосни паровий клин, а ото он, під лісом, дослідне поле нашого голови, те поле, Оленко, якого ти оддуралася.

— Смішні в нашу епоху люди! — засміявся Шайба, тихо, нечутно, розтуляючи рота, як риба, викинута на берег. Шепнув Карпові: — Потихше ти, вона — дружина нашого Мурова. І не Оленка, а Олена Василівна...

Пішли по курній, пересохлій ріллі. Іти було важко, і кожен думав про своє. Шайба думав про те, що півжиття сходив по ріллі, і всякі ріллі траплялись йому — і мілкі, і глибокі, і на жодній з них він не вродив, не зазнав справжнього життя, такого, як в інших людей, дзвінкого, веселого, запашного, щоб хотілося жити чорт знає як, не вкинув насіння у свою борозну і тепер мусить скніти один, повертати додому ні з чим, коситися на чуже або пересихати й куріти, як ця рілля, руда й безпомічна без дощу...

З-за лісу вибігла хмарка-розвідниця, за нею друга, третя, і, ніби побравшись за руки, разом полетіли, гнані піднебесним вітром, та немов льотом своїм витягли на чисте мліюче небо сиву важку хмару, тінь од якої впала на поле і, завагавшись на мить під сосною, погрозово посунула далі. Збиралось на дощ... Сосна потемніла, немов засмутилася, і Олеші чомусь стало жаль її, цю одиноку сосну. Одірвапа од сім'ї, вік отут простовбичила, може, й разу не чула могутнього лісового стогону, може, й разу не бачила, яким суворим і яким величним стає ліс у грозу; стоїть одна, не така висока й струнка, як лісові сестри її, ні, але по-своєму пишна, спокійна і мила, немов вродлива вдова у наряднім вбранні. Гляне на неї сонце, і вона засміється, заграє м'якими барвами, з нечуйвітром побавиться, і люди задрять їй, і радіють за неї, дивуючись заодно і її силі, і її безпорадності. Тож вік стоїть, бурі і грози витримує, а до лісу не може добратися. Зпять, судилося вікувати одній... І за цю самотність шкодують її, орачі обминають її, як срють, сівачі обминають, як сіють, а косарі у жнива сідають під нею полуднувати і тоді подовгу розглядають її бронзовий стан, її віти, вічно свіжі і молоді, і дивуються, що вона не старіє. Якою була, такою і є... Кажуть, тому не старіє, що не родить. Довкола неї нема жодної маленької сосонки. Зате ж таких самотніх сосон на Поліссі багато. Стоять вони на полях по одній, по дві, буває і трійкою, віддавна стоять та немов дослухаються до людського життя. Який тракторист в душі, може, й полас їх, але, зачарований ними, тут же вгамується.

Олена любила сосни на полях. Вони ніби вибрались з понурого лісового царства, щоб пожити на велелюдді, на свободі — їй-право, вони розбрелись марно, немовби шукають чогось. І завжди, ще з дитинства, вони будили в ній не тільки смуток, тихий, ніжний, як і їхня самотність, але ще щось дуже хороше і дуже потрібне для неї. Може, оту відданість полю, оту незрадливість землі, на якій вони

виросли. Олені зараз здавалось, що вона теж одна із тих сосон-польовичок, і це якось приємно бентежило її — ні, вона більше ніколи не розлучатиметься з полем...

* * *

З дільниці повернулися пізно, і Олена залишилась на ніч у Замисловичах. Подзвонила в райком, щоб попередити про це Мурова, але там сказали, що його весь день не було й невідомо, чи буде. Тоді попросила квартиру Мурова. Телефоністка з робленою ввічливістю спитала, хто просить, і після короткої перепапки (Олена так і не назвала себе) з лукавим смішком повідомила, що квартира не хоче відповідати.

— Моє монаше ложе до ваших послуг, — піби цього й чекав Шайба. — Я заночую на дивані директора. А взагалі вам не завадить мати постійну квартиру. Тепер можна й додому, а настануть жнива — тоді день і ніч на дільниці.

— Якось влаштуюся, — байдуже відповіла Олена й, прощавшись, вийшла.

Шайба раптом сховився: «Стій-но! А де ж вона прихилиться?..» І, підігрітий цікавістю, він прожогом кипувся з кабінету. В темному коридорі мало не збив з під радіста Васютку, вибіг у двір. Її постать промайнула вже за воротами. Олена причинила за собою хвіртку, якусь мить постояла і пішла дорогою до села. Шайба несміло рушив за нею. Хвіртку відчинив обережно, щоб не скрипіла, згинці перебіг дорогу й пішов понад житом. «Господи, що робить жінка? — думав Шайба, намагаючись якось виправдати свій не дуже пристойний вчинок. — Головний агроном МТС, солідний такий чоловік, Максим Мипович Шайба крадеться за нею, як хлопчик... Тьфу, — сплюнув він. — На що це схоже?» Та, на мить завагавшись, все ж пішов далі.

Внизу, у розлогій долині, розсипались повіпню сільські вогні, пускаючи в п'тьму біле коріння. Ось і перша хата, наче сховавшись у садочку, курить мирним димком — щасливі люди готують вечерю. Їм нема діла до Шайби. У них свої турботи й свої радощі, малі чи великі — того ніхто не віда. Кров ударила йому в скроні, коли Олена звернула з дороги у вулицю. Припав плечима до тину: «Ага, повертаєш? Так, так, сестричко, побачимо зараз, куди-то тебе потягне?..» Вона вийшла на Бурчакову вулицю. «Так і є. Іде до нього...» Все почнеться з того, що Олена постукає у віконце... Завтра ж про це знатиме Муров, і завариться

каша, така каша, якою Бурчак захлинеться, а Шайба стоятиме збоку і вдаватиме найближчого друга Олени. «Ні, я все-таки чоловік мудрий»,— думав Шайба, спинившись під старою липою. Звідси добре видно Бурчакову хату. Бусли на повітці, журавель над криницею прицілівся прямо в місяць, аж страшно стало... Шайба перебіг під другу, таку ж саму стару липу, звідси видно хату ще краще. Куш бузку під вікном, лавка, а на лавці сидить, чекає... Шайба напружив зір: ні, то мати. Олена навіть не глянула на неї, бо, мабуть, не знала, чия то хата. Проїшла далі. А Шайба і рад тому, й не рад, поділило його надвое, розщепило, як буря трухляве дерево, ось-ось витрясе з нього душу, і дивуватимуть люди, а чим же воно жило й на чім трималось? Годі, годі тобі, старий дурню, лізти в халепу! Чого тобі треба? Отак думав Шайба й незчувся, коли опинився біля шкільного саду. Знову припав плечима до тину. Все ясно: Бурчак чекає її в саду. А може, Карпо нагодився по старій дружбі? Ач який, залишив бригаду і прийшов на амури! Але ні. Немає нікого. В саду і в подвір'ї тихо, урочисто стоїть великий шкільний будинок, а у вікнах зорі, зорі, зорі, немов попадали туди з глибокого неба. Олена перішуче підійшла до шкільної сторожки, постоїла перед нею, немов віддаючи їй шану, й тихесенько постукала у віконце, що жевріло добрим теплим світлом. Хтось обізвався.

— Це я, Олена. Пам'ятаєте ту студентку, що була у вас на квартирі? Прийміть на ніч!

Відчинилися двері, вийшов Антон План у білій сорочці і, нічого не кажучи, пильно оглянув пізнього гостя.

— Це я, Олена...

— Зачекай, зачекай. Призабувся... А! Оленка! Це та — агрономша. А щоб тобі двічі на рік родило!.. Заходь, не дурайся!..

Немовби струснувши п'єтму, зачинилися двері сторожки, і знову в шкільному подвір'ї стало тихо, спокійно, ніде не шелесне. І солов'ї не співали, ніби змовились проти Шайби. Не вдалося заварити каші... Пішов додому, як грішний од сповіді, і прикро було за те, що він, всіма шанований, статечний чоловік, пустився на таке брудне діло. Злодійкувато озирався на світле привітне віконце шкільної сторожки. Того вечора воно жевріло довше, аніж звичайно...

Олені впав у око все той же старий, пошарпаний глобус з емблемою земства на чорній підставці. На глобусі рябіло кілька ліній. Одна з них, найдовша і найсвітліша, обійшла

верхню половину півкулі, а замість слова «Росія» було написано червоним чорнилом «СРСР». На столику, біля глобуса, лежали книжки в коленкорівій оправі, тисненій сріблом: «Флора і фауна СРСР». Одна з них була відкрита на розділі «Птахи».

— А де ж Полікарпівна?

— Полетіла...— показав рукою Антон План.— Вона в мене друга, молодша, значить, від мене — так прийшлося, хіба ж не буває, що одне на який годок старше. Але славно жили. Я тут, вона садівником у колгоспі робила. Та послали її від колгоспу на річні курси. Вчитися завжди не пізно. Що ж, думаю, годок непомітно збіжить, а моїй Полікарпівні та наука на користь піде. Пташка красна своїм пір'ям, а людина своїм знанням. Де тут перечити. Але колгосп послав учитися, то колгосп зможе й відкликати. Як по-твому, може колгосп відкликати мою Полікарпівну?

— Навіщо ж відкликати? Вона й сама повернеться.

— Знаєш, в дорозі по-всякому буває... А як ти живеш? Заміж вийшла?

— Уже й дочку маю.

— Вийшла! То добре! Одклад не йде на лад. Бережи чоловіка.

— Бережу, дядю Антоне, аякже.

— Хоч до ладу чоловік пасудився?

— Муров. Він вас пібито знає.

Антон План зірвався з ослопа:

— Наш Муров? Секретар райкому? Та хай тобі двічі на рік родить, якого ти підхопила чоловіка! — Антон План задоволено погладив себе по лисині (за три роки він зовсім облісів). — У мене з ним одне отчєство. Він Петро Парамонович, а я, як тобі відомо, Антон Парамонович. Ну, ну, живіть щасливі, я рад вашому щастю, бо ти якась піби своя, піби рідна, — щиро, по-батьківському сказав він та й пішов на кухню збирати вечерю.

Олена тим часом зняла плаща і ще раз уважно оглянула кімнату. Прибране, досить чисте ліжко з одною подушкою, білі рушники на портретах, вимита підлога, свіжі квіти на підвіконні — все справляло враження, що в цім домі порядкує вміла й дбайлива господиня. Антон Парамонович подав вечеряти. Рибу поклав у полумисок, хліб — у лозову хлібницю, яку, до речі сказати, виплів сам, і хоч нагадав, що рибу їдять руками, але не проминув покласти виделочку. Навіть блюдце для кісточок було передбачене.

— Воно б і по чарці не вадило, але вже опізнилися. До баби Тройчихи далеко, а кооперація наша не переробляється...

Олена, проголоднівши за день, смакувала смажені личочки, а він сидів та люб'язно припрошував:

— Пригощайся, пригощайся! Рибка свіженька, з ранкового улову. Я, бачиш, сам у рибі кохаюся. А моя Полікарпівна! У всіх видах вживала її. Може, тепер у городі відучилася? Але я послав їй сушеної рибки маленьку посылочку. А вона мені сорочку вишивану. Товарообмін між містом і селом виходить. А ви як? Він секретар, а ти ж хто тепер?

— Я агроном.

— Агроном! Я тоді тобі не хотів говорити, боявся, щоб не збити тебе. Але це не жіноча робота. Ще де діла йдуть, то сяк-так, можна й жінці крутитися. А як в бороді гречка цвіте, а в голові на зяб не орано, то там жінці трудно впоратися.

Зозуля на старому годиннику відкувала північ.

— То де уважаєте спати, товаришу агроном? — осміхнувся Антон Парамонович. — На ліжку, чи, може, сіпа постелимо?

— Де вкажете, там і спатиму. А ви ж де?

— Я? Який там у мене сон. У мене ятірці поставлено, перемети розвішано, я в такі ночі не сплю. У нас капікули, роботи з рук шало, то я промислюю. Все на обкидок копійка скопиться. Хочу знов сушеної рибки послать Полікарпівні.

Олена постелила собі ліжко. Давно вже не спала так міцно, як цієї ночі. Незчулась навіть, хто розбудив її: чи солов'ї, чи сонце своїм першим променем? Тільки чула крізь останнє найсолодше дрімання:

— Не смій будити її. Хай поспить...

Олена розплющила очі. Біля мокрих ятерів порався Антон Парамонович, а поруч нього, на ослоні, сидів Бурчак. Олена соромливо прикрила очі ковдрою, але Бурчак уже впізнав її. Хіба є ще в когось іншого такі терпові живі гілочки брів і таке ніжне, усміхнене вві сні лице? Крадькома зиркнув на її одягу, старанно, по-студентському, складену на давнім-предавнім стільці з потертим оксамитом. Він зміркував, що їй треба одягтися, і вийшов з хати. А дядя Антон залишився — Олена його не соромилась.

Йшли мовчки, відчуваючи на собі допитливі погляди. Євген кланявся в зелені затишні обійстя, вітав з ранком людей, які ще не встигли піти на роботу. Он Карпова Марійка у своїм обійсті вішає на пакілля глечики з-під молока. «Привіт, господине!» — «Привіт, привіт!» — Олена теж уклонилася їй, але Марійка відповіла стримано, ледве помітним кивком голови, і гордовито пішла до хати, наче поява Олени її зовсім не збентежила.

Назустріч їм іде Євгенів сусід Гордій Гордійович. У його обношеній сумочці ватерпас, буравчик, долото та інше начиння. Що хочеш утне тим начинням. Які найкращі ворота — він робив, і все, що за ворітьми дерев'яне: хати, столи, полиці, ліжка з павичами і всякою диковишкою — це теж він; арка з вигадками, і все, що за аркою: комори, стайні, все, без чого в господарстві не можна, — це теж він. От руки! Вже багато з того, що змайстровано ними, доточує шашіль, а вони ще міцні, невгамовні, все роблять нове та нове.

У відчинених дверях перукарні, підперши одвірок, стоїть дядя Ваця й виглядає клієнтів. У руці в нього газета.

— Нудьгуєте?

— Ні, готуюсь до агітації. Шукаю «Фитильних» фактивів. — Він збіг по східцях на вулицю, шепнув Євгенові: — Вас можна на хвилю?

Євген вибачився перед Оленою, а дядя Ваця завбачливо підніс долоню до уст:

— Завтра великі збори. Розуміється, я хоч і не член колгоспу, але дана ситуація мене зацікавила. Вчора брив Стійводу — районне начальство тільки у мене бриється, то тишком-пишком випитав. Він не дуже за вас стоїть. Ех, жаль, що я не член колгоспу. Я б провів агітацію серед несвідомих мас. Моя Фрося за Товкача, а я за вас вболіватиму.

— Приходьте, — сказав Євген і тут же звернувся до Олени: — І ви приходьте завтра. Будуть великі збори.

Дядя Ваця дивився їм услід і докоряв собі, що не зразу впізнав в Олені ту студентку, якій колись робив завитушки. Студенти — народ біднуватий, то платні з неї не взяв, а зробив завитушки так, в «ущерб кооперації». А це не зразу впізнав. Але був певен, що матиме тепер ще одного платоспроможного клієнта, бо, правду сказати, його стара клієнтура вже дійшла такого панібратства, що він не то

що не має з неї ніякого зиску, але й докладає на ній із власної кишені.

Зайшли в агролабораторію, розміщену в одному будинку з конторою правління. Колись це був кабінет голови, а тепер Євген поставив свого столика в бухгалтерії, а в просторому кабінеті розмістив лабораторію. На полицях, зроблених Гордієм Гордійовичем, лежали снопики льону, злаків, лугових трав, кілька зразків торфу. Під полицями підпирали стіну метрові моноліти місцевих ґрунтів, пісних, рудуватих. А на столі мовби зайняли чергу до мікроскопа зразки землі, взятої з Вдовиного болота.

Олені сподобалась ця невеличка колгоспівська лабораторія, у якій людина почуває себе чогось вартою перед стихією землі. Та було в ній щось і таке, що аж ніяк не могло влаштувати Олену: чисто дослідницька незібраність, розхристаність,— Олена пошкодувала в душі, що в цій приємній на вигляд лабораторії, мабуть, ніщо не доводилось до кінця. Вона пояснила це характером її засновника, в якого, можливо, бракувало терпіння або ж часу, щоб узяти якесь одне питання і простежити його з тією скрупульозною послідовністю, на яку здатні тільки справжні вчені.

— Можете користуватися,— сказав віп, гасячи чадливого недокурка «Прибою».

Олена подякувала пристойності ради, а про себе подумала, якими схожими один на одного бувають чоловіки. Шайба пропонував їй свою кімнату, а цей пропонує свою лабораторію. Що ж, може, Олена й скористується нею, але вона не впускала б так легко іншу людину в царство своїх шукань та роздумів. Невже він не догадується, що коли вона почне працювати тут, то все обляштує по-своєму, на зразок строгих інститутських лабораторій.

І все ж є в цьому розхристаному мрійникові щось хороше, щось не те, чим на неї війнуло від Шайби. Олені подобалось, що віп і словом не згадав про їхню першу зустріч, не виказав ніякого подиву з її появи у Замисловичах.

Він тримався з нею так, паче віддавна чекав її, і схвалював її вчинок не словами гарними, а чимсь більшим, істотнішим, мабуть, самою душею. І навіть те «можете користуватися» набрало децю іншого смислу, коли віп ось зараз, упавши в задуму, додав до сказаного:

— Завтра у нас справді велика подія. Можуть обрати іншого голову, і тоді він викидає все це, і знову обладнає

тут свій кабінет. Треба шукати надійнішого приміщення. Я вже знаю ці витівки. Ніхто не хоче зважати на те, що і тісто в діжі треба вміти замісити, щоб удався хліб. А це ж земля, од якої ми тільки звикли все одбирати.

Поки Олена знайомилась з цією маленькою лабораторією, переставляючи дещо на свій лад, Євген стояв біля вікна й любувався притихлим колгоспним подвір'ям, на якому все наготовлено до жнив.

— Олено, вам подобаються сосни на полях?

— Чому ви раптом про це запитали?

— Бо мені видно з вікна одну з них. Іще видно, що сюди їде ваш Муров. Мабуть, за вами.

Але то був тільки райкомівський шофер. Він привіз Олені робочу одежу і кошачок з харчами. Приймаючи те все, Олена зніяковіла, на засмаглих щоках проступили рожеві яблука. Смішкувато зиркнула на Євгена: мовляв, бачите, який добрий у мене чоловік, боїться, щоб я тут не бідувала. А коли шофер запитав, що передати Мурову, вона відповіла з підкресленою сухістю: «Нічого передавати не треба». Це вразило Євгена. Він зрозумів, що вона повернулася в Замисловичі проти волі свого чоловіка.

ІХ. ТРИ СЕЛА, ЯК ТРИ ПОВРАТИМИ

Йшли пішки, їхали на возах, сільське начальство рвонуло наперед верхи, все в сідлах, гордо трималося за вуздечки, аби бачили Замисловичі, яка сила і яка краса їде з Талаїв. Навіть Купрій сів на коня, хоч то не сільрадівський, а колгоспний кінь. «І коли це сільрада матиме свій виїзд?» — мріяв Купрій, відчуваючи під собою доброго чалого рисака. В оточенні вершників їхав Товкач з Кіпдратом Калиткою. Товкач звично поганяв Стрілку, а Калитка сидів позад нього на лівійці й, посміхаючись вершникам, вистукував пальцями по великій папці з паперами.

— Що ти, голубчику, розстукався? — зауважив Товкач, якому вже стукало від того в голові. Він нишком позирив на жита, на гречки, на льон — все красне таке, наливне, — з такими полями можна он якого хазяїна переважити! Шкодував, що талаївські поля не такі...

І сміх, і збуджений гомін дратували його, дратувало все, що йшло всупереч його настрою. Товкач оглянувся: еге, ніби й нічого не сталося! Чому це молодіці не заламують

рук, чому ніхто не оплакує можливого падіння Товкача?.. Ану ж не оберуть? Невже не жаль рідного голови? Навіть Устя, криклива Мізинцева Устя, яка на кожних зборах горою стояла за Товкача, тепер сидить на підводі з таким виглядом, наче їй байдуже до всього. Глянув з докором на Тимоху Мізинця, що їхав поруч на буланім коні: «Тимоше, що це таке? Ти за кого, Тимоше?» — Як завжди, похмурий, зосереджений, Тиміш відчув той погляд і повернув до Товкача причепурену, під новим сукопним кашкетом голову: «Я за вас, Талимоне Івановичу», — сказав він своїм чесним одвертим поглядом. А де це Овсій Мізинець із своєю онукою? Аж ген, на задній підводі, осміхається в бороду. Біля нього старий Шепетун наставляє вухо до баби Тройчихи. Править тією підводою Купріїв Яша, а Зоя йде пішки з дівчатами: у всіх білі вишивані сорочки, сині, червоні, зелені спідниці з лиштвами, на декотрих квітчасті шовкові вив'язки. В другім гурті йде Пороша — найвищий серед парубків, здалеку видає, що виріс він, як билина у затінку, ніякої радості життя в нім нема. А може, це перед зборами, може, переживає за Товкача? Та ось він зупиняється, бере з Яшиної підводи гармонію, чіпляє її на ліве плече й, підтрусом наздогнавши гурт парубків, оживає разом з міхами гармонії — по валці пішли веселощі...

— От розгармидерувалися, — скаржитесь Товкач Калитці. — Дуже їм весело...

— Народ, Талимоне Івановичу...

Калитка щипнув свої підстрижені вусики. А баба Тройчиха підхопила під гармонію:

Заграй мені сяку-таку
За коробку пастернаку!
А я тобі затанцюю
За хліб, за цибулю...

І підхоплювали молодичі на інших підводах:

Заграй мені до прикладу!
Я в батенька штани вкравду
І нікому — тобі дам,
Щоб гарненько мені грав...

Калитка оглянувся і, взявшись у боки, завзято підморгнув молодичам.

А дівчата хвацько підхопили на свій лад:

На весілля ми зібрали
Все колгоспнее село.

Гречаним медом пригощали,
Всіх у тапок повело.
Закружляла з бригадиром
Молодая ланкова.
Мудрій партії ми вірим,
У її прості слова!

Співали всі Талаї, а Зоя Мізинець співала голосніше всіх, голосніше самої гармонії.

— Славний голос у дівчини! — підмітив Купрій.

— Не була б то дівчина, — згадав Товкач Василюпку. — Дівчина без голосу — що пшениця без колосу.

Та ось і улюблена Товкачева пісня знялась над дорогою:

Коло млипа, коло броду
Два голуби пили воду;
Крилечками стрепенули,
Про кохання пом'янули...

Високо виводить Калитка, вже й Купрій якісь звуки із себе витягує, а Товкач все-таки не співа, тільки веселіше посмикує віжками. Співав би й він, коли б знав, що ці люди скажуть сьогодні: «Веди нас, Талимоне Івановичу! Довіряємо тобі». Ще б як співав! Та не до співу йому. Тож двадцять літ головою в одному колгоспі, і ось сьогодні можуть сказати йому: «Ні, годі тобі, Талимоне Івановичу! Ти своє вислужив, і виходить, що ти не ти. Товкачем можеш лишатися, а головою ні».

Але ж, люди, подумайте, що ви дісте: нема голови — то нема й Товкача!..

Одне усвідомлював Товкач: як скаже народ, так і буде. Але ж як скаже народ? Калитка — це народ чи ні? Ні, це прошарок, думав Талимон Іванович. Купрія він теж відніс до прошарку, але, згадавши, що його вибрав народ, тут же поправився. Та вряд чи Купрій постоїть за Товкача. Тиміш Мізинець — цей за Товкача, але з нього на зборах користі мало, коли-не-коли зронить слівце, а на зборах треба оратора голосного, зубастого. Такого, як оп Овсій, ще з комнезамівської практики. А справді, за кого буде Овсій? Невже він наважиться піти проти Товкача? О ні, на кого, на кого, а на старого Мізинця можна покластися. За ним піде старий Шепетун, не схибить і баба Тройчиха, а молодь — та вся за ним... Не тужи, Талимоне Івановичу! Скажеш: «Я від чорної землі чоловік, не хочу хвалитися, але за такі труди на руках треба носити. Тож двадцять літ!..» Далі піде самокритика. Тут Талимон Іванович скаже, що

глибити плуга можна до тих пір, поки здужають коні. Так і в житті. Не всім одна глибина. До війни ми були першими, а тепер Замисловичі взяли верх... А що ж він казатиме далі? Можна говорити красиво, та якщо не зрозуміє народ, то гріш ціна тій красивості. Скаже віп Бурчакові: «Нема тобі, чоловіче, чим хвалитися. Що ти з тими двома кілограмами хліба носишся! У нас зате більше карбованців. Як не верти, а якщо розібратися, то одна арифметика. Правда, у вас ще й картопля на трудодні. Ми не масмо такої розкоші. Ну, що ж — це ваше досягнення, і його у вас ніхто не одбере».

Товкач складав промову на збори, та так і незчувся, коли Купріїв Яша виринув наперед.

— Старійшин везу! — гукав Яша, аж надимались йому жили на скронях. Овсій заломив шапку, а старий Шепетун вклонився до голови.

— Хто ж тепер голова? Ти чи не ти?

— Сход покаже, — штовхнув його Овсій ліктем у бік.

— Га, сход? Так, так, люд вирішить хто...

Баба Тройчиха облизала нижню губу:

— Хто ж, як не Талимон Іванович. Нашого чоловіка треба наставити, то проживем. Я тільки за нашого...

— Спасибі тобі, Тройчихо, спасибі тобі, — шепотів Талимон Іванович. — А я ж про тебе завжди забував...

Хтось вигукнув на задніх підводах:

— Ковалі! Ковалі!..

Така ж валка тяглася з Ковалів. На першій підводі сидів ковалівський голова Роман Колісниця, підстаркуватий рудий чоловік, і теж, мабуть, складав промову на великий сход. Лисіли на сонці його чоботи, по старій звичці змащені дьогтем.

— Здоров, Романе! — привітався Товкач. — І ти в Замисловичі? Вливайся, голубчику, в наше русло!

— Вливайтесь! — скомандував Колісниця присмученим Ковалям. — Більшим гуртом веселіше йти.

Родичі шукали родичів...

— Ви за кого? — питалися талаївські.

— Ми за свого Романчика.

— А ми свого Голубчика головою наставимо.

— Замисловичі, мабуть, схочуть свого залишити?

І на тії гарячі переклики — як струмінь крижаної води:

— Стійте! Але ж колгосп один? То й голова мусить бути один?

— На сході побачимо, — втішали себе найбільш помірко-
ковалі, позираючи на Замисловичі...

Три села, як три побратими. Відтіль свати, відсіль свати,
і так з віку в вік, щовесни і щоосені одні пристають в
прийми, інші заміж ідуть і разом з коханням приносять
пісні, звички і навіть говірку свого села.

Є щось дивне і разом з тим самотнє в історії цих трьох
сіл. Одне з них, певеличке, тихе сільце, причаїлося в лісі,
ніби втекло сюди на вічне поселення за якусь провину.
Це Ковалі. Кажуть, як цариця Катерина проходила з вій-
ськом, то стала табором в лісі і з усіх усюд зібрали ковалів
до табору. А потому, як підкували коней, цариця нібито
наказала їм жити тут, на цьому шляху, щоб перехожому
війську було до них з руки. Від того і пішли Ковалі, але
ті майстрові, мабуть, не дуже цариці послухались, бо тепер
нема в цім селі жодного коваля. Є стельмахи, є бондарі,
чимбарі навіть є, а ковалів нема — нічого було їм кувати
тут, і розійшлися вони по лісових стежках в інші села,
а може, й в інші краї.

Про Замисловичі і Талаї ходять такі перекази. Як билась
напі з панами-ляхами в давнину, то виїшли вони з того
місця, де тепер Замисловичі, і хоч було їх менше, зім'яли
панів на Уборті і свою перемогу увінчали двома поселен-
нями: Замисловичами і Талаями. Відтоді і таланить Та-
лаям, а ще більше таланить Замисловичам. Села росли,
корчували ліси, наближались до боліт і звертали у все нові
і нові вулиці. Чим більшими ставали Замисловичі й Талаї,
тим тісніше було молодим Ковалям. І в якийсь рік (ні
в яких записах той рік не значиться), мабуть, дуже були
то давні часи, саме в жнива, Замисловичі і Талаї спалах-
нули з усіх боків і згоріли дотла. Зійшли віки, але ще й те-
пер, як доходить до сварки, то це пригадують Ковалям як
найбільший сусідський гріх.

Перед самим в'їздом в Замисловичі Пороша розшукав
Зою. На ній була біла вишита сорочка у дві кайми на ру-
каві, снія спідничка з шовковою лиштвою і наймодніші
по тих часах туфельки. Коси були перев'язані голубою
стрічкою.

— Чого сторонишся? — заїкався Пороша. — Романчиків
начиталася?

— Не твоїх...

— Ну, певно, не моїх. Бурчакових...

У неї ледве помітно здригнулись уста, спалахнули щоки.
Йшли мовчки...

Ніби гостей виглядаючи, на порозі крайньої хати вми-
вався сірий маленький котик. У центрі села, на майдані
колгоспний духовий оркестр грав марш. Дорогих гостей
зустрічали Замисловичі в цей незабутній день. А Товкач
все думав-передумував, що скаже народ...

Назустріч гостям виїшли Марта Іванівна, Бурчак, за
ним, заклавши руки назад, поволі йшов Степан Стійвода
з Оленою Муровою. Талимон Іванович зліз із лінійки й,
передавши віжки Калитці, зняв капелюх:

— З грошима й плечима до вас приїхали...

А оркестр все грав марш...

* * *

Після перерви за стіл президії знову зайшов Стійвода,
і від його лисини немов повітлішало в клубі.

— Продовжимо наші збори...

«Ну,— зітхнув Товкач,— зараз почне говорити народ...»
Моргнув Калитці: починай, Калениковичу! Зроблю тебе
бухгалтером на три села... Знай тільки, як говорити, і Та-
лаї візьмуть верх. Не барись, починай — мислено підбадьо-
рював Товкач, коли той в останню мить завагався. Терп-
кувато вміхнувшись, Калитка пішов до трибуни. Став не
так, як Бурчак,— той стає до народу і як говорить, то
росте па трибуні. Уклонившись президії, Калитка став до
залу бочком і поквапливо виїняв з кишені складений вдвоє
зошит. «Так, так,— схвалив його Товкач.— Бухгалтер му-
сить говорити конкретно, цифрами говорити... Аякже». Але
Калитка не квапився говорити. Нащось погладив долонею
їжачка на голові, од чого той наїжачився ще більше, по-
мацав вусики двома пальцями, піби хотів переконатись, чи
вони на місці, і почав тихо й невинно:

— У мене тут невеличкий зошит, то я його повністю
зачитаю.

— Голосніше, Калитко!

Взяв на цівтону вище:

— У мене тут невеличкий зошит, то я його повністю
зачитаю. Це скорочена стенограма розмови, яка відбулася
не так давно між одним поважним професором і нашим
головою колгоспу Талимоном Івановичем Товкачем. Запи-
сано абсолютно точно.

— Що?! — здивувався Товкач. У залі почувся смішок.

— Це, Талимоне Івановичу, той зошит, про якого
ви не знали. Я вам його зачитаю...— Калитка повернувся

до залу: — Тут так: професор запитує, а Товкач відповідає:

«Професор. Що ви читаєте, Талимоне Івановичу?»

Товкач. Директиви читаю, товаришу професор. До книжок уже плохий зір». — Калитка заніс над трибуною руку: — Тепер і пастух без книжки не ходить! А Товкач читає директиви, і то не всі, а ті, що з райкому. Решту читаю я, бухгалтер. Який же з нього сучасний голова? — Калитка смакував далі: — «Професор: Скажіть, Талимоне Івановичу, а скільки важить ваш трудовень?»

Товкач. Мій? Як до особи. Колгоспник має одне, бригадир — друге, а голова — третє. Хе-хе, який голова зобидить себе? Мені головне актив... Туди всю увагу... То ж опора!..»

В залі здіймався вже погрозлиивий шумок.

— Читай, Калитко, читай! — загули жінки, мов збудований вулик. — Читай, що Товкач робив з трудовнем!..

— Люди, не вірте йому, він бреше! — випалив Товкач, чуючи біду.

Стійвода постукав олівцем по графіну:

— Спокійно, Талимоне Івановичу, це збори. А ти, Калитко, свої мемуари переказуй усно.

Хтось гукнув із задніх рядів:

— Не затискуйте критики!

— Я не затискую... — сказав Стійвода. — Та для Калитчиних мемуарів малий день.

«Ага, то ти, значить, за Товкача! — зметикував Калитка, кинувши на залу запалений погляд: — Так па тобі!..»

— Мемуарів читати не треба, — покірно сказав Калитка, — то я зачитаю деякі актики.

Знайшовши потрібний листочок, голосно зачитав:

— «Бичок плував ногами, відставав од череди, пощо й дорізали». — Він звернувся до діда Овсія, який сидів на передній лаві: — Це, діду Овсію, той бичок з білою латкою на лівому боці. Ви пам'ятаєте? — Овсій кивнув головою. — Тепер слухайте далі: «Телицю Казку прирізано як педорозвинену».

Калитка ще зачитав кілька «актів» і на диво зборам сказав:

— Таким же чином потрапили на рундук три овечки, на які нібито нападав курдюк, і вісім кабанчиків, які для цього самого діла екстрено захворіли на бешиху. Фікція! — скрикнув Калитка. — Натуральна фікція!!!

— Не вірте йому!.. — заблагав Товкач. — Не вірте йому.

— Спокійно, спокійно, Талимоне Івановичу, — знову ще раз дзенькнув олівцем по графіну Стійвода.

Калитка зважив на руках купу паперів:

— А тепер посудіть самі, якого ми мали голову в персоні Товкача. Все на рундук, все на грошики, а колгоспникам дулю з дешевою пудрою. — І Калитка зійшов з трибуни: — Я проти Товкача!

«Це іще не народ, — утішав себе Товкач. — Це канцелярський прошарок. Ось побачимо, що скаже народ...»

Спираючись на щипок, до трибуни пішов старий Шепетун.

Він довго стояв, покліпував голими повіками, похитував пальцями, ніби настроював якийсь розладнаний інструмент.

За все своє довге життя він не бачив такого великого сходу.

— Тут, кажись, Товкач казав, що ми не маємо сили до боліт. Ніт, Талимоне, силу ми масмо! Глянь, яка сила у нас! — він показав рукою на залу.

— Я казав про одні Талаї! — гукнув Товкач, аби почув тугуватий на вухо Шепетун.

— Ніт, Талимоне! Силу, брат, треба видіти! У наших селі баба була. У всякої баби є дід, то і в неї був. І дуже той дід бив свою бабу. Є такі вередливі діди: ні за що б'ють. Та ось приїхав у село борець...

— Діду Шепетун, ти про діло давай! — обірвав Стійвода.

— Га! Про діло? Це і є про діло. Ви-но дослухайте: приїхав борець у наше село. Це колись, колись було, тепер борці по світу не ходять, тепер і вони ділом займаються. От той борець з усіма бореться і всіх поборює. Почав він боротися з бабою. А баба підняла того борця і тріснула ним об землю. Відтоді дід не бив баби. Дознав, значиться, що сильна вона, і боявся її чіпати. Так і тут. Силу, Талимоне, треба бачити, вона в людях глибоко схована! — Шепетун показав на Товкача. — А наш Талимон недобачас... — Він ухопився рукою за вицвілу голову. — Ще щось хотів сказати та й випало... Ага, згадав! Це добре, що ми єднаємось. Більша громада, то і чоловік у ній більшим робиться, Товкач хотів задобрити мене, пайка підсунув мені, думав залагодить старого Шепетуна. Та пізно надумався... Спасибі тобі, Талимоне, але я чоловік совісний. Мене, брат, пайком не залагодиш: приймай, Талимоне, критику!..

Товкач бачив, що все обертається проти нього, а все-таки надій не втрачав. Мусив сидіти й чекати своєї години. А ще

як сидиш за червоним столом президії й критикують тебе, то більшої муки на світі нема. Бурчак поруч нього теж журлуватий. А рудий Роман Колісниця як закопилився! Попахує дьогтем, ніби одводить од себе критику. Товкач глянув на залу. В передньому ряді Антон План з Овсієм шепочуться. Знову проти Товкача? Ні, Овсій зиркнув на Товкача доброзичливо. Товкач дивився зі сцени на залишену Овсієм шапку і думав чомусь, що під цією славною шапкою ходить недурна голова. «Ну, ну, голубчику, хоч ти заступися за Товкача! Я тобі поганого не вчинив. Все на легких хлібах тримаєшся».

— За колгоспи, Талимоне, багато перетерплено, багато сили покладено. І треба, щоб люди в колгоспах жили можливо... — У лісовій пущі біля череди було йому коли думати, і він мовби розв'язав за трибуною велетенського мішка ділових думок про те, як мають люди проживати в колгоспах...

Уже вечоріє, а зборам кінця нема. І ніхто нікуди не квапився. Бо збори ці незвичайні. Вони вирішують дальшу долю зразу аж трьох поліських сіл. Кому довірять ці села вести їх у пові незвідані далі? Талимон Іванович Товкач все ще не втрачає надій, Роман Колісниця пишком подумус, що і він не кепський був би голова на три села, а Бурчак допитливо позирас то на Зою, що притулилась на приставному стільці в колі талаївської молоді, то на Олену Мурову, яка замріялась у переднім ряді. На трибуні ж стоїть Гордій Гордійович, шукає загублених слів і не може знайти... А в залі його па сміх:

— Ха-ха, майстровий чоловік слова погубив!

— В кишені, в кишені лежать, Гордію Гордійовичу!

— За халявою подивись, де метра кладеш!

— За вухом, за вухом, там, де олівця!..

— Фу, ти! — вилаявся Антон План. — Такий начитаний чоловік слова погубив!..

Слова, нарешті, знайшлися.

— Я багато говорити не буду. Добре каже Овсій Мізинець, що нам треба голова з революційним розмахом. Ми в такому краю живемо, де багато скарбів приховано, і треба вміти розкопати їх. Нам би такого голову, щоб не глядів свого носа, а вмів дивиться вглиб і вшир, землю глядів і людей глядів, які працюють біля землі...

— Вірно, такого нам голову! — кинув з місця Овсій. — Талимон спаскудився, Романові Колісниці годі розвезити по району свиріпу та кукіль. Бурчак би нам підійшов. Та

на три села, мабуть, молодий.— Овсій оглянувся: — Давай-те всі громадою посудимо! Громада — великий чоловік. Якщо не Бурчак, то я, приміром, не проти Купрія.

— Купрій нехай на сільраду лишається!

— На сільраду, на сільраду Купрія! — загули молодичі в ближніх рядах.— Чоловік провірений! Не руште його, він на своєму місці стоїть!

— То кого?

— Бурчака! — повів руками Гордій Гордійович, ніби зняв стружку.— З освітою чоловік, на землі розбирається... І розмах у нього є... Тільки щоб умів шануватися. Бо колгоспний голова — то і людям голова. Я на ньому спиняюся... Хай буде нам голова!

Устя Мізинець розпачливо скрикнула:

— А нам нашого Товкача!

— Товкача! Товкача на три села! — вихопилась тьотя Фрося.

— Смієшся з роботи, то не смійся з того, хто її робить! — на всю залу обрізала її Марія Сила.

Але тьотя Фрося не розгубилася:

— Не мороч мені голови! Демократія, то всім демократія!.. Я пропоную Товкача!

— Товкача! Товкача! — підтримало її кілька настирливих голосів.

Степан Якович Стійвода почухав свою блискучу лисину, а тьотя Фрося завбачливо подалась назад. По типі, що охопила зал, Товкач зрозумів, що його діло програє. Шепнув Марті Іванівні, яка сиділа поруч нього за столом президії:

— Рекомендуйте хоча б у заступники. Зважте на мої двадцять літ і все таке...

Марта глянула на нього примруженими очима.

— Все уже зважено...

Під кінець зборів хтось нагадав:

— А як сільська Рада?

— До якої Ради нам примикати? До трьох чи до одної? Бо колгосп маємо один!..

— Об'єднати сільради!..— гомоніли жінки.

Купрій потирав руки: а добре було б об'єднати! Платню підвищити, дати голові виїзд... Це ж влада, яка породила все!.. Але сільських Рад не об'єднали.

— Нема указу,— пояснив Стійвода, витираючи хусткою піт з лиця.— Може, буде колись, а поки що такого циркуляра ми не маємо...

Поет Онічка підкинув на те свіжого віршика:

От тобі би власть була!
Купрій та я — на три села...

Жінки реготались на виході, а Товкачу той сміх по грудях кішкою. Може, востаннє їхав лінійкою, а там звикай пішки ходити. Був Товкач, і нема Товкача...

Додому повернувся десь біля півночі.

— Ну,— зустріла Настя, відчинивши йому. Він мовчав, і вона спитала ослабленим грудним голосом: — Хто голова?..

Товкач трагічно зірвав з голови капелюх:

— Кінець...

Настя підійшла до ліжка, в якому, скрутившись калачиком, спала Василинка, вихоплена місяцем із хатньої пітьми.

— Василюк, чуєш, Василюк?..

— Що? — схопилася Василинка.

— Уже наш тато не голова...— Настя обернулася до Талимона, який стояв посеред світлиці, лише тепер відчувши всю трагічність свого становища.— Ех, ти! Який же ти голова?.. Сільський дядько ти, а не голова!..— Підійшла до ліжка, бухнула в подушки та й заплакала.— Як мені людям в очі дивитися?..

Василинка і собі тихо та гірко утрапляла за мамою. І вона не могла звикнути до думки, що її тато вже не голова. А Талимон Іванович все стояв посеред світлиці й обох заспокоював.

Відтак він присів до Василинки й, пестячи її гарячу голову, подумав про те, що непогано було б мати такого зятя, як Бурчак. Хоч не сам голова, то зять голова! А все-таки рід свого тримається!..

Х. ВІО, КОНІ!..

Постоїть, постоїть Талимон Іванович біля колгоспного двору (тепер це всього лиш бригадний двір), послухає, як Тиміш Мізинець виряджає людей на Вдовине болото, почувшає потилицю, зсуваючи капелюх на очі, і йде до баби Тройчихи заспокоювати нерви.

«Добре,— міркує собі,— що є в селі така баба, в якій можна дешево і сердито яку завгодно нудьгу залити, яку завгодно біду втопити. Одним духом вип'єш мідну квартиру, і стає тобі легше і миліше жити...»

Ось і зараз сидить Талимон Іванович, а баба Тройчиха все підливає:

— Не дорого, за троячку...

— Дивна ти баба! Держава знижує ціни, а в тебе, Тройчихо, стара такса.

— Я — не держава! Держава багата, а я бідна.

І тримається свого: все троячка за квартиру. І раніш троячка, і тепер троячка. Кажуть, правда, що кварта нібито стала більшою, але як для кого. Кому більша, а кому то й меншою видається. Колись Товкачу вистачало одної, а тепер він береться за другу, а іноді й того мало.

— Добра, Тройчихо, в тебе горілка! Ай, добра! Настояна на дубовій корі. Те, що треба...

Заїдає грибами, а вона припрошує:

— Пий, Талимоне, пий!

І він п'є... Скаже «будьмо!» — і десь по третій не бачить ні Тройчихи, ні кварти. Світ піде йому обертом, і тільки пісня нагадує, що він ще не випав з того рухомого світу у сіру безвість.

Затягне свою улюблену:

Коло млина, коло броду
Два голуби пили воду...

Дивиться на той світ-перевертень, блукаючи очима, й питає:

— Тройчихо, га, Тройчихо, ти ще жива? Ти ще на місці?

— Я тут, я тут, Талимоне, я на місці...

— А я не на місці... Мене скинули з голови... Скажи мені, Тройчихо, де правда?.. Мовчиш? Такого хазяїна зіпхнули з колгоспу, а ти мовчиш?.. Думали — пропаде Талимон... А він завтра вродить в іншому місці. По-твому, я не пропащий...

Хватає порожню квартиру і крутить її за вухом:

— Алло, алло, дайте мені Стійводу! Дайте мені Стійводу!..

— Талимоне, Талимоне, — спам'ятовує його баба Тройчиха. — Це кварта.

— Що? Кварта? А де телефон?

На ці слова входить в хату сільський поет Пилип Овипка. Шепоче Тройчисі:

— Однесеньку для натхнення...

Одним духом осушує квартиру, втирається рукавом і робить великі здивовані очі:

— Талимон! Це ти чи не ти?

— Я, голубчику, я. Склади, Овипко, про мене вірша!

— А кварта гонорару буде?

— Буде, голубчику, щоб я так жив, що буде.

Онипка стає в поетичну позу, заочує очі під лоба і експромтом випалює:

Талимон, Талимон,
Не осел ти і не слон,
Дуже хитра ти лисиця,
Та звели розпорядиться —
Подать квартиру, подать дві,
Щоб шуміло в голові...

— Налий йому, Тройчихо, налий! Хай знає Талимонову добрість!

Після кварти гонорару Онипка зникає. Товкач більше не п'є і більше він тут не потрібний, баба Тройчиха делікатно виштовхує його з хати:

— Іди, Талимоне, іди... Не муляй людям очі. Скажуть, напоїла тебе, а я ж заклялась, що більше гнати не буду... Ще однееньку заквасочку — та й годі. Я ж не якась самогонщиця! Іди, Талимоне, іди, не муляй людям очі...

— А куди йти? Порадь мені, Тройчихо, куди?..

— Бог тебе знає куди...

Іде від баби Тройчихи тихою безлюдною вулицею, на якій Онипка сполохнув собак своїми віршами... Люди пішли на болото — піде пі душі, і Товкач чує, як виходить з нього важкий Тройчишин дух. «А чому ж я не з людьми? Схаменись, Талимоне, схаменись! — каже собі, а в голові молоточком вистукує інше: — Ні, ні, ні! Що там люди! Швидше б послали кудись головою, байдуже куди — в малий чи великий колгосп, в передовий чи відсталий, аби головою... Настя залишиться в Талаях, а він піде головою...— Вдарив себе кулаком у розхристані груди: — Ех, Талимоне! Ти ще поголовуєш! Дай тільки місце!..»

Задеренчав віз, нагадавши йому про лінійку, спокусливо дзенькнули на тому возі бідони, і Товкач відчув органічну потребу взятись за віжки й правити кіньми так, як вміє правити путній хазяїн. Яша йому не перечив, з радістю віддав віжки — хай колишній голова пофурманить! Лише тепер побачив, скільки вогню і сили в його маленьких опецькувагих мишастих. «Попідпалює коні», — думав Яша, тиснучись до бідонів, а Товкач мовби приріс до воза, скорчившись, увібрав голову в плечі і в такій дивній напруженій позі лишався доти, поки на конях не виступило мило. Сказав:

— Добрі коні, — й пустив віжки. — Шануй цих мишастих, вони того варті.

— Так шанувати, як ви показали?
— Е, голубчику, скотина теж любить розвагу.
— Добра розвага, як повні бідони на возі.
— Мого одного духу коні бояться..
— Ну, певно, бояться, бо думають, що ви іще голова.
— Коням байдуже. То твому батькові було не байдуже.

— А я в державні діла не лізу. Батько собою, а я собою.
— Ех, Яшо, Яшо!.. Хотів із тебе чоловіка зробити, а ви-йшла бачиш яка халепа.

— А я і є чоловік.

— Чоловік, та маленький. Хіба це діло — сметану возити? Тобі треба видну роботу!

— А яку видну? Вистачить мені і цього. У жнива сяду на жатку, а з жатки махну на комбайн — от вам і в люди.

— Не те, не те, то дуже довга драбина, а я тебе хотів зразу на видну роботу.

— На яку це таку аж дуже видну? Видніше комбайнера для мене немає.

— То ти ж не комбайнер!

— Я не комбайнер, а ви не голова.

— Сьогодні ні, то завтра буду.

— Ай, дядьку, отак вас і схоплять. Он тато казали, що вас мітять на Вдовине болото. По цій самій милірації бригадиром.

Коні закусали вудила...

— Мене бригадиром?.. Подуріли люди. Та мене райком з охотою забере головою. Аби я дав згоду...

— Райком забере, а люди скажуть — не треба! Що тоді, дядьку?

— Яшо, Яшо!.. Не зпасш ти, що таке Товкач?..— Він смикнув віжки: — Вйо, коні!

У Купрієвого Яші почав луцтитися носик, і це була вірна ознака наближення жнив. «Коли б швидше, коли б швидше рішали питання, — непокоївся Товкач, вглядаючись у дорогу. — Жнива захоплять, то все пропало... Тоді нікого не знімають з голови і нікого не ставлять головою...»

— ...Вйо, коні!.. Коні ви мої, коні!..

Щось давнє і близьке нагадала йому ця тягуча пара мишастих. Ага... Він починав з конюха. Його Настя робила тоді в Замисловичах дояркою на фермі. Славні то були дні, ай славні!.. Коней запорас і на всю ніч в лісове стійбище до Насті. Вона непомітно вибіжить з куреня, і сидять собі вдвох до ранку. Слово по слову, і почалося... Зразу ж по

весілля поставили його старшим конюхом, і з цього пішло... Того ж року вибився в голови. Тоді ж Настя сказала йому: «Це, Талимоне, на моє щастя. Це я, Талимоне, в тебе щаслива...» Жили на Настині щастя, ні печалі, ні горя не знали. А виросла Василинка, то якось Настя сказала: «Житимем, Талимоне, на доччине, на Василинчине щастя...» Все йшло добре, поки в район не приїхав Муров. Товкач виступить на нараді, так складно про все розкаже, так обмалює, що всі голови роти пороззявляють. А приїхав Муров, вислухав його раз, вислухав удруге і вбив Товкача одним словом: «На трудовень багато дасте?» Замок Товкач і з ганьбою зійшов з трибуни... Захиталося Василинчине щастя, а як Товкача скинули з голови і прислали на суд повістку, то Настя сказала йому: «Поживи, Талимоне, на своє щастя...» І от він почав жити на своє власне щастя.

— Вйо, коні!..

Він передав Яшці віжки. Відчувши не ту руку, коні пішли легше, спокійніше...

Іхали бором. Немов до самого неба витяглись сосни, не вгавав дятел, шукаючи під корою поживи, а впизу, поближче до річки, самотньо воркував у ліщині дикий голуб... Та ось бір скіпчився, і перед Товкачем відкрилася захоплююча картина. Біля Руського Лицаря стояли табором трактористи. Уборть мовби застигла у хвилях жита, і сонце гріло їй холодні камінні коліна. На скелі стояв і дивився у річку Карпо в синій сорочці. А нижче сочилася вгору цівка диму, потім вона обірвалася, і патомість спалахнуло між дубків веселе багаття, над яким клопоталася дівчина.

— Чули таку новину, що Зоя уже обліковцем у Карпа Сили? — спитав Яша й показав батіжком: — Он вона, варить обід трактористам.

— Бачу, голубчику, бачу... А телята ж на кого? На старі ноги. На одного Овсія теляток залишили? Так йому й треба.

— На якого Овсія? Що це ви, дядьку? Овсій пішов у начальство. Він тепер усіма нашими фермами відає.

— Фермами? — перепитав Товкач, подумавши про себе: «А я його затирав, боявся тримати під носом такого сильного критика, як Овсій Мізинець». — Невже всіма фермами?

— Всіма, дядьку, всіма молочними фермами. Там такий начальник, що куди! Укоротив бороду, підрізав вуса, підстригся, ще й як — під макітерку. Такий молодий, так

бігас, на доярок погримус... А як питають його: «Чого ти кричиш?» — то він всім однаково: «Порядки наводимо! Талिमон занедбав, то я налагоджую...» Хе-хе, дядьку, діла йдуть... За Вдовине болото взялися трьома селами зразу, а біля Руського Лицаря думають електростанцію ставити, в Корабельній дачі — санаторію... А всім дрібним тваринництвом знаєте хто — Пороша командує. Кури, гуси, качки, індикки, кролі — все це під його владою. І звіроферма буде під його владою. А ви думали? — Яша метнув поглядом на Товкача. — Що це ви, дядьку, нічого не знаєте? Вчаділи в Тройчихи, чи що? У нас такі діла почишаються, а ви ні бум-бум...

— Які ж діла? Що було, те і с. Що Мізинця зробили начальником, що Порошу поставили над індіками — то це діла?..

— Ай, дядьку, хіба ви не бачите? — Яша показав на Голову Руського Лицаря. — То одного комбайника на жнива прищлють, а це дивіться: три самоходи, як грім, стоять. Знаєте, які будуть жнива? Таких жнив наш колгосп піколи не мав. А це чули, що професор Живан лабораторію заснував у Замисловичах? Не чули? Цілу машину колбочок привіз із города. Уже й він болотами займається. А ви кажете, які там діла? Дядьку, дядьку!.. Вчаділи ви у баби Тройчихи... — і непароком дістав Товкача батіячком по плечу.

— Ну, ну, — буркнув Товкач, пригнічений думою.

— Вибачаюся, я непароком, — посміхнувся Яша і заляскав віжками, щоб з форсом в'їхати в Замисловичі.

Все та ж вулиця, ті ж двори, тинами обнесені.

Собаки, які до Яші уже звикли, наглядівши Товкача, таке зняли, що Яші стало ніяково, а Товкача кипуло в злість:

— А, лихо вашій матері! Розвелось собачні... Нема на вас доброго гицеля!.. — кричав Товкач, в душі радіючи, що хоч має на кому зігнати злість, яку перед цим заронив Яша своїми новинами.

Але та злість засіла глибоко й не скоро проходила. Товкач приніс її у правління. І Кіндрат Калитка, який знав Товкача краще, ніж себе, відчув її з першого погляду.

— Ого, ти тепер за більшим столом!

— За більшим, Талимоне Івановичу.

— А як твоя бухгалтерія тут прививається?

— Порядок, Талимоне Івановичу.

— Ну, ну, Калениковичу, старайся. Нове ситечко на кілочку, а постаріє, то ним по кутках жбурляються...

З лабораторії вийшов Бурчак, без кашкета, у білій сорочці, в дешевих кортових штанах і парусинових туфлях. Дружньо привітався:

— Привіт, старина, чого не приходили?

— Маю право спочити за двадцять літ.

— Маєте, маєте. Ми ось скоро побудуємо санаторій, то перша путівка вам, Талимоне Івановичу. За ваші труди колишні, — посміхнувся Бурчак, — і майбутні.

Товкач сприйняв це по-своєму, войовниче підступаючи до Бурчака:

— Керуєш? Мене не питаєш? Не питай, не питай. Скоро і я піду на видвиженіє... — Хотів сказати обом, Калитці і Бурчакові: «Ви послухайте-но, з ким я говоритиму!» Він збив капелюх на потилицю, підійшов до телефону, рвучко крутнув ручкою і, знявши трубку, урочисто попросив: — Дівчинко, дай мені товариша Стійводу... Степан Якович? Здоровенькі були! Це Талимон Іванович Товкач! Не впізнали по голосу? Голос наладино, не біда...

Калитка з Бурчаком переглянулися, а Товкач так стався, так жестикулював перед трубкою, ніби Стійвода не тільки слухав, але й бачив його.

— Кажу, голос наладино, це не біда. Хто, хто, а ви мої ораторські здібності знаєте. Що там чути, в який колгосп мітять мене? — Тут Товкач відсахнувся від трубки: — Чому, Степане Яковичу? Муров? Розтлумачте йому, розтлумачте, хто я такий. Тлумачили? Ну і що? Так, так... І це остаточно? Ага, ні! Є варіант, так, так... — Прикривши долонею трубку, Товкач зиркнув на Бурчака: — Чуєш, голубчику, куди діла повертаються?.. Дорогий Степане Яковичу, я чекатиму. Спасибі від мене і від моєї Насті. До свідайнячко. Будете в наших місцях — не цурайтеся. Жалуйте на вареники. Моя Настя завжди на чеку. До свідайнячко!.. — Він повісив трубку й, потираючи руки, пройшовся по кабінету. — Ну, голубчики, чули, що значить Товкач? — Показав пальцем у стелю: — Отож-то!.. Такий довго в рядових не засидиться. О ні!.. Район Товкача на видвиженіє бере!..

Та поки що мусив повертатися додому пішки. Навіть не мав під руками маленьких Яшиних копеняток — Яша уже поїхав. Товкач чув з контори, як відзвонювали його порожні бідони, а тепер нагледів на курній дорозі слід його веза. Поверх того сліду пройшла машина, мабуть, Артем з МТС помчав у якесь село. Було б ще рік поголовувати, і він, Товкач, теж мав би машину. Не вийшло... Його

Стрілкою їздить тепер Тиміш Мізинець, а він мусить ходити пішки.

— Коні ви мої, коні!..

Боявся опустити очі, аби не бачити свої зашпилені чоботи. Гордовито дивився у далечинь, ніби сидів на застеленім килимом возі. Так легше, так певнішою стає його надія. Іде, й дивиться перед себе, й бачить далеко, далеко... Генген, в полудневому мареві хитається якась цятка, піби мішень, коли довго цілишся в неї, тримаєш на мушці. Цятка росте, росте, і вже Товкач ясно бачить щось рухоме, високе, уже й миготять на сонці ковані колеса. Біда, а на ній незвично сидить жінка й помахує батіжком на височенну Каштанку, ще вищу, ніж їхня талаївська Кабіна. «Хто б це міг бути? А! — й хапається за капелюх.— Олена Мурова...»

Вона зупинила Каштанку, злізла з біди й простягла Товкачеві свою маленьку гарячу руку.

— Як життя, Талимоне Івановичу? Щось ви змарніли?

Він повів рукою по запалих щоках, підсмикнув вуса:

— Біда не красить людину.— І, посміхнувшись, показав на її виїзд: — І ваша біда вас не красить. Такій ніжній жінці треба кататися на ресорах, а вас посадовили на трясучку. Нема в людей милосердя до жінки.

— Нічого, вона висока, з неї далеко видно. А то їдеш на чомусь низенькому, від дороги поля видно, а далі нічого.— Вона потягла батіжком по дорожній пилюці.— Тож кажуть, що колись ваш район щозими займав по снігозатриманню перше місце. Від дороги сніг затримують, далі вітер свище, а записують про все поле.

— Була така тухта, була, але я в тому не винен. Що мені до району? Я в одних Талаях верховодив.

— Ні, просто до слова прийшлося.

— Розумію вас, розумію. Як чоловікові горе, то всі шпичечки летять у нього тільки «до слова».

— А яке вам горе?

— Ой, не кажіть! Хіба ви сліпі? Це всім видно: з голови — на болото.— Він підняв свою важку руку долонею вгору, загнув пальці: — А я ж, серце, хазяїн! Всі секретарі мене цінили, носилися зі мною, а ваш Муров мене не цінить.

— При чім тут Муров? Інші часи настали.

— Так, часи інші. Але ж я то не став іншим, як по-вашому?

Вона нічого не сказала на це. Втерла кінчиком косинки запилені, спрагли уста, стала на високу підніжку. Смикнула за віжки:

— Ідїть на болото! Покажіть себе!..

— Е, голубко! Двічі в житті себе не показують. З чим вийшов на людській ярмарок, як вцінили тебе, то вже навзажди. Хочу жити старою ціною.

Стояв і дивився услід Олені. Високі колеса хиталися, мов сп'яніли від спеки. А він геть витверезився. І в голові так ясно, так чисто, як у полі. По один бік жито шепоче, тяжке, до землі хилиться, по другий бік льон гріє на сонці свої побурілі голівки. Добрий уродив льон. Потечуть за нього гроші. Буде що Калитці лічити, ой буде...

Всім єством старого хазяїна він відчув, що наступають жнива. Це кепсько, як жнива захоплять його отак, на дорозі. Піде гарячка — то не знати йому місця голови. Всім буде не до нього.

Оглянувся. Олена вже далеко, а назустріч їй посувається велика чорна хмара. Олена мовби в'їжджає в ту хмару. Так-так, в'їжджає. Гуркотять колеса... Е, ні, то грім. Далекий, але тривожний грім...

— Ех, коні ви мої, коні!..

Гуркотіло небо, витанцьовував на пилюці дощ. Линала до спини намокла сорочка...

Прийшовши додому, Товкач зняв її, мокру, важку, і сердито кинув на дубову лаву. Витер рупником волохаті, червоні груди, відтак підійшов до скрині, підняв віко і спохмурнів. Серед білизи, на самім верху лежала гарна тернова хустина. Її подарував Насті один ділок з «Бочкотари», який потаємно купував у Товкача будівельний ліс. Товкач згадав, як жовчно на колгоспних зборах докоряли йому за ці подаруночки, і люто накинувся на Настю:

— Це ти винна. Ти приймала ці подаруночки!

— Тепер на мене все звалюєш! — скрикнула Настя. Підбігла до скрині й, вийнявши хустину, жбурнула Талимові під ноги. — На, подавись нею!

Він підняв хустину, рвонув щосили, але міцна тканина не піддавалась. Тоді вибіг на кухню, вихопив з-під водника сокиру і став рубати її, приказуючи:

— Хустина не вишна, хустина не винна, хустина не вишна...

Утер рукавом піт з чола та й кинув сокиру в запічок. Дзенькнуло скло пляшки, і в хаті запахло спиртом. Тоненька синювата цівка рідини підійшла до порога,

захопила шматок порубаної хустини і понесла її на середину хати. Але ні Настя, ні Товкач на це не звертали уваги. Обоє думали, як їм жити далі...

ХІ. ПОРА КОЛОСКІВ, СУМНІВІВ І НАДІЙ

Тихо в шкільному саду після грози. Уже й збігла вода, і тільки де-не-де в маленьких калюжках спалахує рапня зоря. Низько пугають ластівки. Багато їх, мабуть, з усього села злетілись над вигопом і спів зчинили не такий заклопотаний, як на своїх обійстях, коли полюють за здобичтю, а радісний, веселий — стоїть тепле літо, ради якого вони перелетіли моря.

— Давно не бачила такої сили ластівок, — сказала Олена, зачарована тим лементом. — Отак буває і з людьми. Як клопочуться дома, то й не бачиш, які вони, а розправлять крила, то зразу відчуєш в них і силу, і характер, і мрію...

— Не уявляю собі людини без мислі, без мрії... Така людина як опудало на копоплях: поставили і стоїть... Ні, ні, треба мріяти. Великим про велике, малим про мале, але всім пам, Олено, треба мріяти. Якась маленька мрійка ворухнеться в тобі — і ти вже не той. Оп Васютка з нашої МТС. Сидить в малесенькій радіорубці, а мріє знаєте про що? Всіма тракторами управляти по радіо. Всякому своє. Гордій Гордійович мріє про велику електростанцію біля Руського Лицаря. А я хочу добути землю з-під боліт. Хочу наші піски зробити чорпоземом. Кажуть, дурний багатіє думкою. А по-моєму, ні. Думкою багатіє тільки розумний. Багатітимеш думкою, то колись обростеш добром. Треба тільки, щоб думка була в ладах з життям.

Недалеко, за бором, обвалилась кудись осташня важка сіра туча, блідий серп місяця вийшов з-за села, ніби поважний косар на велике поле, падаюча зоря кресонула по небу, і на землю м'яко залягла ніч. Боязко шелесне щось у приликлій траві, нічний метелик удариться у жевріюче вікно сторожки, впаде і силкується знятися, поки не полетить.

А в саду розливається мед, ніби після першої взятки на пасіці. Десь у глибині саду з ранньої яблуні впало в траву спіле яблуко. Олена ворухнула бровами, всміхнулася. Пригадала свою першу зустріч з Муровим. Це було

в її рідному селі Кованці. Муров приїхав туди читати лекцію. Вона саме була на канікулах і теж прийшла послухати, що розповість лектор обкому. Того ж вечора вони познайомились. Він провів її додому, потім довго сиділи в саду. Тоді теж падали з яблунь спілі яблука... Балакучий лектор паодинці з нею став задумливим і мовчазним. Навіть тоді, коли його послали в район, а вона ще деякий час жила в місті і працювала в управлінні, на її задушевні листи відповідав рідко і коротко. Але за тим зовнішнім холодом вона завжди відчувала його теплоту, його турботу про неї. Коли вона, всупереч його волі, йшла в Замисловичі, сказав: «Дивись, щоб червоніти за тебе не довелось...» І от він не знає того, що вона вже червоніє за себе. В Несолоні нема агронома, голова колгоспу Хома Слонь з «маленькою грамотьонкою», то Олена сама взялась скласти робочий план жпив. Сиділа днів два, складала, складала, і нічого не вийшло. А Хома Слонь на сміх її: то це і ви «з невеликою грамотьонкою»... Мусила їхати в Замисловичі, просити Бурчака, аби допоміг їй. І він ніскільки не здивувався, сказав: «І я колисався у вашій колісці». Відклав свою роботу, допоміг їй, і вона завезла в Несолоць готовий план. Що говорити, за сохла вона в управлінні, забула багато з того, що дав їй інститут, і тепер мусить за те червоніти... Агроном не зразу стає агрономом. Рілля зміряти годен і продавець з кооперації. У нього теж мірка є. А агроном — це найбільша з усіх професій. Механік знає машину, зоотехнік знає тварину... А агроном мусить знати все: і землю, і людей, що працюють на ній, все повинен знати справжній агроном. Оце і є її мрія — стати справжнім агрономом, таким, щоб Хома Слонь не сміявся з неї, а дослухався до кожного її слова. Ось чого хоче вона...

Спурхнув з гілки нічний птах, збив яблуко. Олена згадала свою першу зустріч з Бурчаком у вагоні. Він занам'ятався їй з мрійливими вогниками в очах, з волоссям, що нагадує виспільний полеглий овес. Таким він був і пиці. Провести б по тому вівсу рукою, ніжно, по-жіночому... А краще встати і піти геть. Вже хотіла підвестись, сказати: «Прощайте, Євгене», як відчинилось вікно сторожки і в нім показалась лиса голова Антона Плапа:

— Олено, бережи чоловіка! То ж який чоловік!

— Бережу, бережу, Антоне Парамоновичу.

— Бачу, що ти бережеш, тільки не дуже. Хіба ж так бережуть? — і він сердито причинив вікно.

Олена посміхнулася їй, підвівшись з лавочки, простягла Євгенові руку. На її лиці мовби лишилось щось від цієї чарівної ночі — може, тривога зустрічі з ним, стримана жіноча пустотливість, а може, що інше — Євген не міг збагнути, що то таке, й подумав чомусь, що Олена, мов літня ніч, під пологом якої ховається багато такого, чого не можна ні розгледіти, ні збагнути. Як хочеш розумій її...

Олена заспішила в сторожку, а Євген пішов навпростець, через сад. Там ближче додому. Матері будити не буде, спочине яку годину в повітці. Там свіже лісове сіно... Сам косив, а Зоя згрібала... І тут вперше запитав себе, чи любить він Зою? Чи все в ній є, чого він шукає, з чим хотів би пройти крізь життя?.. Мабуть, не все. Але в ній стільки хорошого!.. Ненароком наступив на яблуко і так стало жаль його. Що б було підняти й занести Зої перше спіле яблуко? Знайшов його у траві, але не взяв — воно вже зіпсоване. Згинці ішов попід гіллям, холодні листочки торкались лиця, і в тих неспміливих дотиках мовби було щось Зоїне. Вопа така ж шікна і така ж неспмілива...

* * *

Шайба їхав з Несолоні. Біля кринички на узліссі побачив Товкача, зупинився і, не сходячи з своєї літучки, спитав:

— Що, Талимоне Івановичу? Загнали і вас на болото? Наче ви ні до чого більше не здатні.

— Загнали, трясця їх матері!..

— Сушіть, сушіть...— і покурів далі. Сказав Тодосеві Січці: — Не я буду, коли не зроблю Товкача головою.

— Дивлячись де,— не повертаючи голови, озвався Січка.— У Несолоні не зробіте. Там уже сім таких відставних голів, як Товкач.

— Тут, в Замисловичах, зроблю Товкача головою...

— Ну, ну, побачимо. Я не проти. Талимон — чоловік приятний... Тверезим з хати не випустить...

«Засиплю Бурчака вологим зерном, а там побачимо...» — міркував собі Шайба. Сталося так, як мало статися за Шайбиным задумом: комбайни зайшли в невістиглий хліб, і на голову Бурчака посипалось вологе зерно. А Максим Шайба насідав на Карпа Силу:

— Жми, Карпо, жми!..

— Я то жму, але хліб рануватий.

— Наче ти більше мене розумієшся на хлібі.

Інні колгоспи вже здали перший хліб державі, а замисловицьку валку відправили з приймального пункту додому. «Вологе»,— нарікали лаборантки. Бурчак не повірив, сам поїхав на пункт, сам простежив, чи правильно роблять аналіз.

А Шайба два-три рази на день прикочує своєю літучкою і насміхається з Бурчакового горя:

— Суши, дружок! А посмієш спинити комбайни, то я тобі політичного ярлика вліплю: антимеханізатор! У нашу епоху треба дивитися в корінь...— і думав собі: «Це добре, що Артем забарився в дальніх колгоспах. Той міг би все зіпсувати...»

Повернувшись з Несолоні, Олена жахнулася з того, що сталося в Замисловичах. Зразу помчала в поле. Владою дільничного агронома зупинила комбайни, щоб підшукати для них спіліший масив, і про все це поспішила повідомити Шайбу.

— Як ви смієте? — накинувся на неї Шайба.— Я не дозволю такої анархії, будь ви дружиною самого секретаря ЦК! Поки що я тут головний агроном.

— Заспокойтесь, Максиме Миновичу.— Косишка в неї збилася на плечі, великі сірі очі звузились, а спітніле, розрум'янене обличчя зблідло.— Але якщо головний агроном помиляється, то чому його не поправити?

— Товариш Мурова! Ви забуваєте, хто ви і хто я!.. Ви тільки прийшли сюди, а я тут здоров'я поклав...

Лицившись один, Шайба якусь мить кліпав очима, потім рвучким рухом змів зі стола на підлогу купку зерна, яке висипала Олена, як свідчення його печесного задуму. Ця проклята Олена все зіпсувала. Він павмисне послав її в Несолонь, сподіваючись, що комбайни зупинить Бурчак. А тепер все пішло шкереберть. Він бігав по кабінету й хапався за невибриті щоки, ніби у нього розболілися зуби. Чув, як вона прогуркотіла подвір'ям на своїй височенній «біді». Шайба згадав, що на цій «біді» їздив колись Бурчак. Було б тоді скинути його під колеса. Так ні ж, тримав на свою голову. «Піду в обласне управління, і чим швидше, тим краще... Кузьма Митрофанович запрошує, і я піду».

Тут же написав заяву про звільнення, і в глибоких душевних муках чекав вечора, щоб вручити її Артемові. Зайшов до Васютки, був якось по-особливому добрим,

допитливим, навіть пробував жартувати, що дуже здивувало Васютку.

Потім сновигав по подвір'ю, до якого так звук, зазірав у старі розбиті комбайни, які прийшли в МТС разом з ним, і десь аж під вечір забився у свій тихий домашній закуток. Добре було б спочити, але сон покинув його, і він ходив по кімнаті, шукаючи наймудрішого виходу з свого становища. Намацав у кишені заяву й пішов до Артема.

Він гадав, що Артем умовлятиме його залишитись. Та натомість: «Робіть, як знаєте...» Це образило Шайбу. Він вийшов і безтямно поплентався до села. Згадав, що треба забрати у тьоті Фросі востаннє випрану нею білизну.

Проходячи повз будинок правління, зазірнув у вікно. Кіндрат Калитка з рахівницею в руках щось палко доводив Мурову — на кожне слово скидав по кісточці. Шайба припав до стіни, хотів підслухати, про що вони сперечаються, але поблизу хтось нарочито кихикнув. То нічний сторож. Він стеріг на подвір'ї зерно. Шайба зробив вигляд, що не зачув його, і пішов за білизною.

* * *

Чekali, що після зборів Муров поїде додому — машиною до районного центру не так вже далеко. Але він залишився в Замисловичах.

До шкільної сторожки йшли мовчки. Олена бавилась гілкою красноталу, яку зламала з куца при дорозі, а Муров курив і все подмухував на вогонь цигарки, здуваючи попіл. У шкільному саду, біля лавочки, Олена затримала Мурова:

— Посидимо. Мені не хочеться спати.

Розмовляли і сиділи так, ніби щойно побралися. Ні, іноді час і відстає на користь ідуть, роблять людей ще ближчими, ще ріднішими. Хіба сиділи б вони в хаті отак допізна? І хіба так горнулася б до нього Олена? Що не кажіть, а зорі, небо і невгамовний наш соловейко роблять своє. Ніякі меблі, ніякі килими, ніякі хатні затишки певзугарні того зробити. Живий затишок зачаровує вас, сповнює доброю людською ніжністю... В садку пахне антонівкою.

А з вікна сторожки знову висувається голова шкільного сторожа.

— Олено, бережи чоловіка!

— Бережу, Антоне Парамоновичу, бережу...

— Я то бачу, як бережеш,— додивлявся він до чоловічої постаті.— А ти, Євгене, совість би мав! Чи мало тобі путящих дівчат? Там медок не для тебе, там чоловік є!..

— Це мій Муров,— поспіхом сказала Олена.

— Я тобі дам Муров! Іди, Євгене, іди звідцілья. То вже одрізана скибка од хліба.

Причинивши вікно, Антон викрутив лампу (він мав звичку спати при маленькому світлі), по хвилі вибіг на ганок і кинувся назустріч Мурову:

— Це ви, Петре Парамоновичу? То запрошую до світлиці! У нас же з вами одне отчество...

— Ви, мабуть, частенько бачите таку ідилію?

— Яку ідилію? — не зразу второпав Антон.

— Таку, як сьогодні...

— Що ви, Петре Парамоновичу? То мені показалося. Ніч, а я трохи недобачаю...

— Одначе, трапляється?..

— Хе, без цього не було б фауни. Але за вашу сунругу...— зам'явся Антон.— За вашу сунругу, Петре Парамоновичу, я ручаюся... Запрошую до світлиці!

Олена заходила звично, як до себе додому. На цей раз у сторожці пахло вощиною і липовим медом.

— Я маю кілька колодок бджіл в нісах,— пояснив Антон,— то почаству вас медом з першої взятки. Тільки ви, Петре Парамоновичу, не кажіть філінспектору... Чи то, вибачаюсь, тепер же новий закон про податок. За бджоли податку не буде.

Муров приглядався до Оленої постелі. Навіть дивлю, що людина, яка має діло з землею, спочивас в такій білій постелі. Сказав:

— Ти й справді не кепсько влаштувалася...

Ще довго гомоніли з Оленою. Нічний метелик бівся крильцями у вікно, в кухні, на старенькому танчані, засурмив Антон План, ніби хто поклав йому в ніс свистка. Сьогодні Товкач знову натякнув про себе: «Що не кажіть, а Бурчак молодий, то йому треба сильного заступника». Марта Іванівна при цих словах посміхнулася, недвозначно зиркнула на Мурова, мовляв, я не перечу. Що ж, він, Муров, теж не перечить, та нехай колишній голова покаже себе на болоті. Муров спитав Олени, яка її думка про це, та у відповідь почув рівне, спокійне дихання. Дослухався до нього і ще довго не міг заснути. Думав про свою Олену...

А в другім кінці села чи не про неї подумав і Бурчак?.. Приліг задрімати, але не спалось йому. Вже надто багато тривог зібралось в цю ніч. Сьогоднішні збори знову нагадали йому, що це не так просто — бути головою. Лад треба дати всьому! Так що думай, товаришу голова. На все май око, про все май думку свою! Не матимеш — пропадеш... Роздумував і непомітно для себе повертав до шкільної сторожки...

Устав, одягся й вийшов надвір. Ледь-ледь намітився ранок. Злегка зблід і несміливо рум'янився схід, на колгоспному дворі сперечалися півники-півняки, пролетів із здобичтю запасливий сорокопуд. Пішов назустріч тому ранку на поля... За селом довгенько стояв і слухав, як прокидаються Замисловичі. Ні, є щось велике в тому, що ти голова!..

* * *

Услід за жнивими прийшла засуха. Це дивно, що в краю, де віками стоять болота, де древні ліси збирають над собою грозові тучі, мало не кожного літа настає ґрунтова засуха. Але це так. Висохли криниці, затихали маленькі струмки, трепетно спускаючи останню сльозу в пересохлій траві, тиха Уборть вужчас, міліє, пересиха, і уже в багатьох місцях її можна переходити вблід. І тоді якось сумно, понуро дивиться в розпечене небо гранітна Голова Руського Лицаря, — над усім краєм западає морок безводдя. В один день вистигають пізні хліба, просто на очах доходить льон, висипаючи насіння, сіріють і в'януть картоплі, навіть лісовий дряпоштан, що зацвів чистим жовтим цвітом, передчасно починає відцвітати, сповнюючи густим солодким чадом облюбовані ним місця. І тільки люпин не боїться безводдя. Припав до гарячої піщаної землі, повернув до сонця волохаті листочки та й викинув на заздрість дикому дряпоштану ніжні жовті і сині квітки, ніби промовляючи з поля до лісового сусіда: оце я, той люпин, якого ви зневажали...

Овсій Мізинець гнав до річки напувати худобу. Попереду нього збігали з гори хлопчики-пастушки в синіх, червоних, білих сорочках, змахуючи руками, ніби метелики крильми. Але це ніскільки не вивело Овсія з журливого настрою. Посуха стала йому на дорозі, забрала від корів молоко, зруйнувавши його план. Він же хвалився, він хотів здивувати район, хотів здивувати всю об-

ласть, а вийшов пшик. «Де це ваша молочна машина?» — допікали доярки, як тільки ферма збавила молоко. «Отож-то, Овсію Демидовичу, — підкручував вуса Товкач, забившись якимось до доярок в гості. — Не хвались, ідучи на рать... Я раніше від вас думав про це, та що, голубчику, поробиш, коли в наших корівок язика малі. Скільки з'їдять, стільки й видоїш. Еге, аби те молоко у вим'яні було, то я б його пресом видушив. Так що, Овсію Демидовичу, подумайте. Сміху наробите, та й тільки, з своєю молочною машиною, а доярочкам нашим завдасте зайвого клопоту». Та Овсій думав про те, як прославити свій колгосп. На старість людині хочеться зробити щось таке, щоб пам'ятали його. «Та що зробити?» — думав Овсій, стоячи на піщаному березі Уборті. Лісова паша постаріла, на луках отава не виросла, а тут ще посуха. Слідкував, щоб кожна корова напилася, а як котра не пила, то він посилав когось з хлопчиків: «Оту піджени, оту, що задумалась!..»

Гнав з водою і паглядів собі надиво, що кілька корів, які відбилися од череди, на паровому полі паслись в люпині. Жтах охопив Овсію.

— Хлопці, — крикнув він хлопчикам, — мерщій отих корівок з люпину. Люпин цей їдкий, скотина отруїться. До пізнього вечора пильнував за тими коровами, щоб, бува, не захворіли, а вони візьми та й дай у вечірні доїння мало не по дійниці молока. Отоді-то Овсії з радості кинув об землю шапкою, всю ніч снилося йому зелене, як рута, поле люпину, а вранішнім холодком уже паслись на тому отравленому шматку полі всі корови. Паслись день, другий. Овсій не встигав відправляти на завод молоко, а третього дня його слухали на правлінні за шкоду, яку нібито він заподіяв колгоспові, отравивши худобою шмат зеленого парового добрива.

Разом з ним прийшла на правління Зоя, щоб захистити його від такої несподіваної напасті. Вона сіла біля дверей, а Овсій ближче до стола голови. З коротко підстриженою борідкою він виглядав смішнувато, але був сповнений гордості і рішучості. Особливо очі горіли молодо. Він устав, і Зої хотілося встати разом з ним, але вона посоромилась Бурчака, який зиркнув на неї саме в ту мить, як Овсій вийняв з кишені якусь потерту книжечку.

— Люди добрі! Невже я погане зробив, що перевів той люпин у молоко?

— Дивіться на нього, — вискочив Товкач, згадавши про збори, на яких відбулось об'єднання. — Він думає, що це йому чорнити Товкача. Це, голубчику, добро громадське!

— Мовчи, Талимоне! — пригрозив Овсій шапкою. — Ти той люпин не сів, сів Бурчак, то хай він і питається. — Він розкрив свою засмальцьовану книжечку: — У мене тут все записано. Лиска від цього самого люпину одинадцять літрів молока прибавила. Мальва — двадцять один літр, а ось Кукла — є така невеличка корівка, — так ця двадцять п'ять літрів у день дає. Що це вам, жарти? Ні, це не жарти! Нам треба цією культурою всі піски засівати, і ми тоді нашу державу в молоці скупаємо. А тепер судіть мене як хочете.

— Сьогодні ви отравили люпин, — сказав Бурчак, помітно вражений його промовою, — а завтра якесь інше самоуправство вчинить?

— А чого ж би це я його отравив? — захитав Овсій головою. — Корови, а не я. Колгоспні корови! А я?.. Ну пипіть, що я не доглядив, хай буде моя вина, коли вже так треба вам винного. Я той люпин на трудодні відроблю, якщо скажете.

— Що це ви, тату? — Тиміш Мізинець повів широченими плечима до членів правління: — Давайте по правді підійдемо! Я не тому, що батько. Люпин уже стравлений. Молоко з цього люпину маємо? Маємо. Недаром пропав люпин? Ні! Ми хазяї, як захочемо, так зробимо, аби на користь громаді пішло... — Ще щось хотів сказати, але глянув на батька і сів.

«Що то син, — подумала Марта Іванівна. — Мовчав, мовчав, а як зайшло за батька, то як славно виступив...»

— Сідайте, Овсію Демидовичу, — шанобливо сказав Бурчак, глянувши на Зою. Вона опустила очі. «Знову та лісова сором'язливість», — подумав Бурчак. Він спитав:

— Які ще пропозиції?

— У мене є пропозиція, — сказав Овсій. — На той рік усі піски засіяти люпином. Для колгоспних корівок. Тоді молоко в наших руках. І тоді я прослаблю Замисловичі на цілий світ.

Всі усміхалися, бо Овсій видавався чуднуватим з своєю підрізаною борідкою, та ще підстрижений під макітерку. Кіндрат Калитка, який вів протокол засідання, заодно встиг підрахувати те молоко, яке видоїв Овсій. Воно окупило люпин, і тому Кіндрат з чистою совістю заніс у

протокол пом'якшене рішення. Словом, Овсій Мізинець повертався додому з досить солідним штрафом — цим другим після високих удоїв наслідком його кипучої нерівної діяльності на посту завідувача молочними фермами. Але не за це потерпав Овсій, ідучи на правління, а потерпав за те, щоб не зняли його з начальника. Ото, щоб зняли, куди хоч дивайся. «Ну, накерував?» — не давали б проходу доярки. А тепер скаже їм, як не раз казав: «Корова — це молочна машина. Подавай у її барабан та тільки держи дійницю». «Але що то тепер в барабан подати і що буде корівкам на зиму?» — побивався Овсій цієї духмяної літньої ночі. А Зоя все озиралася на Замисловичі. За лісом надривалася молотарка, то захлинаючись від великих снопів, то знову поспівуючи рівно. Зоя все озиралась, чи не погасло світло в правлінні. Їй здавалось, що Бурчак, який ніби по-родинному заступився за діда, мусить закрити засідання, наздогнати її і до ранку слухати з нею цей неугавний спів молотарки.

— Годі тобі озиратися,— роздратовано сказав Овсій.— Він вчений, а ти проста дівчина... Всяк шукає крил по собі. Хоч славний він чоловік, та хай йому грець! Ці дуже вчені люди десь аж на старості женяться. А то і зовсім не женяться, як Шайба. Пішли, доню, пішли.— Він побатьківському взяв Зою за руку.

Пройшли разом недалеко. На місточку, під яким не так давно ще бурмотів струмочок, а тепер біліло піском сухе дно, Зоя раптом схопилася:

— Ні, діду, я іду у бригаду. Я на ранішню зміну пального не видала.

Дід строго глянув на неї, пригорнув, повів по пахучих косах рукою й сказав:

— Іди. Ти вже виросла... Іди, іди!..

Дід привидом пішов у ніч, а Зоя звернула у поле, йшла у бригаду і не дійшла... Стала, постояла й повернула назад, у Замисловичі. Зняла лаковані босоніжки, щоб не псувати лак об стерню, а під селом озулася і, вглядаючись у п'ятьму, заспішила вулицею до Бурчакової хати. Назустріч котився віз. Це талаївці поверталися з засідання. Зоя хотіла звернути з дороги, та поки надумалась, Тиміш упізнав її:

— Ти куди?

— Я у бригаду...

— Гляди мені, дівчино!

Недалеко відкотився талаївський віз, а Зоя уже стояла біля воріт, під старою тіпизетою липою, і з трепетом дочікувалась Бурчака... Як сказати йому, чому вона тут? Сказати, що послав її дід... Ні, ні, це неправда. Просто сказати, щиро: захотіла прийти і прийшла!.. Хай проведе мене у бригаду. Але ось і він. Іде вулицею в білій розхристаній сорочці, іде і тихо-тихо наспівує: «Темна нічка, петрівочка...»

Зоя вийшла йому назустріч:

— Євген, це я...

— Що сталося? — здивувався Євген, вражений такою несподіваною зустріччю.

— Нічого, Євгене, не сталося...

На повітці бовваніли птахи. Один з них, мабуть, найбільш цікавий, зійшов на самий шпиль причілка.

— Це лишній,— показав на нього Євген.

— Як лишній? — не повірила Зоя.

— Для нього немає пари... Полетить у вирій, аж там розшукає пару...

Зоя уявила собі, як цей птах десь далеко-далеко, над невідомими краями, шукатиме пари, як розмовлятиме там з милою, а на весну запросить її сюди. А може, ні? Може, він сюди не повернеться? Так, так, це може статися. Висушать болота — і всі черногузи переселяться в інші краї. І їй так буде їх жаль, так вона звикла до них. Хіба мало в'язових верхів надломилася вона по лісах, аби цим птахам було зручно гніздитися...

— Ех ти, слава моя полісяночко!

Євген пригорнув її, гарячу, пахучу лісову дівчину, випестувану лісом, вигартувану громовицями, пропахлу квітами рідної землі.

Згадав, як разом сіно збирали...

Зоя намацала на його долоні мозолі від коси. Подумала: «Що то без звички?» Приникла головою до нього. І чула разом два серця, його і своє... А птахи такі цікаві, геть всі зійшли на причілок давньої тихої повітки, в якій вічно пахне дубом і в'ялим сіном. А в антені загадково гудів вітерець.

Зої йшло вісімнадцяте літо...

* * *

Євген провів її за село.

— Далі я піду сама,— з прихованою хитринкою мовила Зоя. Чекала, що він не погодиться. А він:

— Іди, Зою, іди...

У неї ніби щось обірвалось всередині, але вона ні слова не сказала і пішла.

Повернувшись у своє подвір'я, Євген ліг у повітці на пахучому сіні й заснув міцним, передранішнім сном. І сниться йому, що в Зої весілля. Але дивна річ. Чому поруч Зої нема його? Шукає себе, шукає і не може знайти...

Іде одна, сумовита, пригнічена, перебирає в думках свої зустрічі з Євгеном, а зав'язати сніп тих спогадів немає чим. Хтось ніби висмикнув з її рук перевесло. Та ось стає легше їй, просторіше...

З подвір'я МТС, з того будинку, в якому контора, світить їй вікно професора Живана. Ще так рано, в Шайби темно, в Стернових темно, а він уже встав, в його вікні уже світиться. Над чим то він думає, її строгий і добрий дядя Живан?.. Це він умовив Карпа взяти її обліковцем, це він кожного разу, як зустріне її, співчутливо запитує: «Ну, зіронько, ти ще не на тракторі?» Збирає на луках трави, в'ялить їх, перекладає мохом, як тоді, в партизанах, а це вже і землею цікавиться. Бачила його, як ніс він землю в колбочках з луку, з болота, з піску, з усіх тих місць, на яких збирав трави. Може, зайти до нього, може, сказати, що вони вже копають на Вдовинім болоті канаву? Іде на той вогник, а з воріт МТС тяжкі кроки: може, Живан? Але ні, у нього не така хода. Та ось скригнула хвіртка, і з густого передсвітанкового мороку виїшов Шайба. А в руках у нього ворухнулося щось живе, чорне. Зоя глянула і здригнулася:

— Куди це ви, Максиме Миновичу?

— Я давно збираюся залишити ці прокляті місця. Нічого доброго не зажив я тут. Але не було заміни, і тому не відпускали мене. А тепер нехай твоя суперниця поорудує замість мене. А я — в управління. Остогидло мені тут. — Він попестив те, що ніс. — Вранці їду, то хочу випустити приручену мною ворону. Хай летить до своїх. А ти ж звідки ідеш?

Зоя мовчала, і він співчутливо похитав головою:

— Тримайся Пороші, бо буде тобі, як мені...

Так всі кажуть: «Тримайся Пороші...» І Устя, і Тиміш... Набігла раптова сльоза. І, щоб сховати її, Зоя нагнулася, повела долонею по крилу ворони.

— О, вона спокійна у вас.

— Дуже спокійна.

— Дайте нам її у бригаду. Все буде пам'ять про вас.

Завагавшись, ще попестив ворону і сказав:

— Бери. Не на пам'ять, а просто так... Прощай, Павичко! Можна було і не так прожити життя...

Болісно скригнула хвіртка...

* * *

— Яка нечиста принесла тебе в таку пору? — обізвався за вікном Роман Колісниця. Довго не міг витерти сірника, а Романиха щось бурчала з печі. Нарешті засвітив гасника і, крекчучи, відчинив двері. Оглянувшись, чи ніхто не пильнує за ним, Товкач зайшов до хати.

Здивувався: хата стара, похила, і в хаті не так багато. Дерев'яне ліжко грубої роботи, старий стіл, різьблені піжки якого сточили шашлі, довга дубова лава від стіни до стіни, і єдине, що помітив Товкач нового, — це скриня, важка, полакована скриня, на не меншій замку, ніж колгоспна комора. «Ага, голубчику, — піймав його Товкач. — У скриню наскладав, а це все в тебе про людське око». Рудий Роман в чистій спідній білизні сів на лаву й чухав спросоння шию. Біля печі стояли його чоботи, наквацьовані дьогтем.

— У тебе з чужих ніхто не ночує? — спитав Товкач.

— Нема нікого. Колись, як був головою, пичліжники частенько надокучали, а це спокійно. Тепер усі в Замисловичі, а в Ковалі ніхто й не їде. Захиріло село, що часом мені аж страшно, як воно буде далі? А хіба в Талаях не так?

— Слухай, Романе, ти хазяїн, і я хазяїн. А керує нами такий недоросток, що я не раз собі думаю: до чого дожилися, Романе? Така стара кадр, як ми з тобою, пішла на задвірки, а якийсь Бурчак командує нами, вершить діла в такому великому господарстві. Я вважаю, що це ненормально.

— Авжеж, ненормально, — вставила Романиха з печі. — Йому до мого Романа повік не зрівняти. Це, серце, хазяїн, а то що? Де мій Роман ступить, то Бурчаківі тра день ходити...

— Так-от, слухай же, Романе, далі. Треба скинути Бурчака з голови і поставити нашу кадр.

— Романа вибрати головою! — висунулась Романиха з печі.

— Цить, дурна, — сказав їй Роман. — Твій голос цього не рішає.

— То вже народ скаже,— втихомирив їх Товкач.— Тут головне — Бурчака зіпхнути. А зіпхнути його таким чином. Слухай, Романе, мене уважно. Бурчак наобіцяв багато: і хліба, і грошей, і навіть сала збирається дати. Словом, такий трудовень закатав, що треба весь колгосп роздати і то не стане. А наше діло таке: сказав «дам» — то давай, лихо його матері. Я знать нічого не хочу! Давай, і годі! А дати не так вже й легко. Я полічив усі статки, то це половина того, що він обіцяв. Скільки всяких усушок, утрусок, хапотні всякої скільки? А воно ж дурне, зелене, цього не йме. Це ще добре, як буде половина з того, що наобіцяв. Ми з тобою із запасом, то нам нічого, а людей, голубчику, це непокоїть.

— З моїм Романом зробиш запаси...— засовалась Романиха.— Чув, що чоловік каже? А де ж, серце, твої запаси?

— Мовчи, бабо, мовчи! — огризнувся Роман, зиркнувши на скриню.— Про чорний день і тобі хватить...

Інший головою стане, то зараз хату, хліва собі поставити, а він ні, він це дурний. Він у старенькій хаті живе, але має скриню, грошики має... Хе-хе! Аби в скрині було. Хату ніколи не пізно поставити.

Роман нахилився до Товкача:

— Ну, ну, Талимоне, говори далі.

— Люди знаєш які? Людям говори правду. А тут виходить омана народу: обіцяв одне, а дає друге. Отут-то його і спитати: де хліб? Де гроші?.. Люд проти нього підняти. Тільки тонко, хитро... Ми собі збоку, нам тільки штовхнути на нього двох-трьох запопадливих, а народ своє зробить. Народ, Романе, сила — що схоче, те й зробить...

Довго радились, коли і як це зробити. Десь за північ на тую раду налетіла буря, затрясла, зашуміла осоко-рами на причілку, і після довгого бездощів'я вдарила у вікна великими краплями. Десь недалеко тріснув грім, і наче хтось погнав тяжку колісницю по всьому небу...

— Ой людоньки, яка буря! — хрестилася на печі Романиха.

Земля немов похитнулася, затремтіло світло від грому, і Товкачеві стало страшно в цій ветхій, низенькій хаті, на полатаній стелі якої ще зберігся прикопчений слід від лучини.

— ...Ми не одні,— кліпав Товкач очима від сухих скрипучих ударів грому.— Ми хазяї темні, з житейським досвідом хазяї. А є ще, Романе, дипломовані хазяї... Такі, як

Максим Минович Шайба... Він по ньому з області ударить...— і поплескав Романа по плечу.— Ото будуть об'жинці!.. А народ злий, ціле літо в болоті гнив,— нікого не пощадить...

* * *

Тьотя Фрося все набивалася:

— Пошліть мене куховарити!..

Так і зробили. Послали її куховарити. Збили польову кухню з фанерних ящиків, купили мисок, ложок, каструль, полудили старі котли, що здавна валялися у майстерні, і з усім тим дзвінким господарством відправили тьотю Фросю в польовий стан. Їхала і наспівувала:

Полюшко-поле,
Полюшко — широке поле!..

Церемонія прийому тривала недовго.

— По чарочці буде? — спитав Карпо Сила.

— Аби грошики,— мовила тьотя Фрося, не сходячи з хури.— Баба Тройчиха недалеко...

— Буде по чарці, то приймаємо...

Зоя варила все суп та суп — пшоняний, гречаний, гороховий — в обов'язки обліковця не входило куховарити, а тьотя Фрося учиняла обіди із двох, а іноді й трьох блюд, дивлячись чим вінчалися у неї дебати з Калиткою.

— Це ж не яке-небудь, а громадське харчування! Треба наших хлопчиків годувати вітамінами,— насідала вона на Калитку, приходячи за продуктами.

Калитка пручався, лічив-перелічував, хто скільки з'їсть, виходячи з віку, росту, комплекції, і тьотя Фрося вимушена була поскаржитись Бурчакові на таку скнарість бухгалтера.

— Ви ж подумайте! Я стараюсь, я душу вкладаю у своє ремесло, хлопці не нахваляться моїми обідами, а ваш Калитка мене стриже під нулівочку. Не кажу про інших, але Карпо Сила півкіла м'яса з'їсть чи не з'їсть? Товкач з болота унадився, як-не-як колишній же голова — його чортзна чим не нагодуеш... Так що глядіть, ви хазяїн, як граєте — так танцюватиму. Я йому на пальцях тлумачу, що це вигідно, люди обідають, а в касі збираються грошики, та з такою скнарою хіба договоришся? Ні і ні, хоч ти йому кілка на голові теши. Норм тримається, та ще й занижених. Так що вирішуйте...

Скарга подіяла на Калитку, і польова кухня стала скоро справжньою кухнею. Її пахощі розійшлись далеко за межі бригади. Товкач приводив з болота меліораторів, Гордій Гордійович приводив майстрів, які клали греблю на Уборті, рідше, але приходив сюди й Овсій Мізинець з доярками. Скоро в тьоті Фросі з'явилась своя бухгалтерія, свої дебети-кредити, а разом з ними з'явилась і вівіска: «Громадська кухня колгоспу «Комунар». На видному місці Зоя повісила книгу скарг і замовлень. Скарг поки що не було, а замовлень з'явилось чимало. Одним хотілось вареників з вишнями, іншим — з печінкою, а ті, в кого дієтичний плунок, просили на друге молочного. Тьотя Фрося годила як тільки могла, з боєм виривала в Калитки необхідні продукти, і все було б добре, якби в діло не вплуталась баба Тройчиха. Візьме пищечком та й припре кошачок самогонки. Здасть тьоті Фросі оптом, а тьотя Фрося під обід розпродас, то все має свіжу копійчку. Але так тривало недовго. Одного разу заманулося дяді Вані провести біля кухні політінформацію. Тільки дядя Ваня почав говорити, скільки хліба та скільки грошей видадуть цього року на трудові, як тьотя Фрося просто собі, подомашньому, пирхнула і в одну мить вивела дядю Ваню з політичної рівноваги.

— Таким, як ти, розуміється, дуля дістанеться,— сказав він Фросині.

— Ой, який роботящий! Ти, голубчику, давай на болото! Годі тобі культуру паводити! — Підвівся з-за столу Товкач. Гордій Гордійович і собі підкинув гостреньке слівце, а Хома вибіг з вагончика й закружляв перед дядею Ванею з балалайкою, граючи й пританцьовуючи:

Дід рудий, баба руда,
І я рудий — руду взяв,
Бо рудую сподобав!
Народилось в них маленьке,
І те теж було руденьке,
Хи-хи-хи, ха-ха-ха!..

Дядя Ваня виждав, поки Хома заспокоїться, і, ніби нічого не трапилось, відновив бесіду. Але тьотя Фрося і не думала вгомонитися. Мала чисто фінансові міркування: хай би голив собі — все до каси копійчка, так ні ж, тиняється. А для дому яка користь з його агітації?..

— Кому ви вірите? — звернулася вона до людей.— Знайшли кому вірити! Моєму Іванові!

— Та він же першим агітатором на колгосп щитається.

— То для вас. А для мене він не авторитет.— І вона жартома показала своєму Іванові на дорогу до села.

Після такого жесту хмільнуватий Хома вдарив на балалайці марш, а дядя Ваня заверещав не своїм голосом:

— Ага, це обструкція! Так і доложу в райкомі! Хай райком розбирається, хто ви такі і яким духом напитані?!

Не довго думаючи, дядя Ваня всівся на велосипед і подався дорогою до містечка. Над громадською кухнею нависла біда, і тьотя Фрося відчула її раніше від усіх. Кинулась доганяти свого Вареника:

— Іване, Іване!

Але дядя Ваня навіть і не оглянувся. Повернувшись у табір, тьотя Фрося підісла до Товкача.

— Ой Талимоне!.. Та це ж виходить, що я проти агітації? Ой лишенько, що ж я накоїла?! Виручай, Талимоне, бо я і тебе сюди вплутаю...

— Ну, пу, сполошилася,— заспокоїв її Товкач.— Нема чого полошитися. Хай брехні не плете! Я точно вилічив, що видадуть і чого не видадуть на трудовні. Чого не буде — того не видадуть. А не буде багато дечого. На те я, Фросино, двадцять літ був хазяїном. Ми і питаємо Бурчака, де добро наше поділося? Цими обідами йому не вдасться людей задобрити. О ші! Так що боятися нічого. Ти собі по-сімейному з Вареником...

* * *

Ось уже кілька днів Муров живе в Замисловичах.

Якось вранці, зустрівши тьотю Фросю, спитав:

— Чим сьогодні частуєте?

— Побачу, що Калитка пожалує. Як ви є, то він не так упирається. Хочу у нього пару індиків вирвати. Поропша, кажуть, плап виконав, то Калитка випише. Приходьте і ви на індичину. Районний голова в мене обідали, то кажуть, що я всі чайні переплюнула. Так що пожалуйте!

Муров не сказав їй нічого певного, але тьоті Фросі досить було і цього. Прийшла до Калитки така схвильована, така залякана, кілька разів сіла і встала, нічого не кажучи, аж поки Калитка сам не спитав, що сталося.

— Вам і не снилося, хто сьогодні в мене обідає.

Кольнув її в саме серце:

— Мабуть, Максим Шайба приїхав з області.

— І не Шайба, і не Максим. Сам секретар райкому до мене пожалують. Так що виписуйте!..— Тут тьотя Фрося назвала таке, що в Калитки потемніло в очах.

Все виписав, а індиків не виписав.

— Хай поростуть до осені.

Але тьотя Фрося присоромила його:

— Ех, ви! Не вмiєте показати, яка у вас птахоферма!

— Ага! — дійшло до Калитки.— Для популяризації птахоферми! Ну, бог з тобою. Для популяризації випису.

Вся сяюча, тьотя Фрося поверталася в табір з повним возом продуктів і наспівувала своє «Полюшко-поле...». А приїхала, то зігнала ворону з своєї фанерної кухні: «Акиш, Шайба!» і покликала Зою:

— Ей, Мізинчихо, виходь-но сюди!

Зоя іноді допомагала тьоті Фросі по кухні, але на цей раз і не ворухнулася.

Сиділа за столиком у вагончику і щось зосереджено читала.

— Кидай-по читання та берись за індиків!

— Одчепіться з своїми індіками! — не слухалась Зоя.— Тут ось таке написано...

— Ей, хазяї, а де ваш обід? — почувся сухий скрипучий голос Гордія Гордійовича.

— Мліє, мліє,— заметушилася тьотя Фрося у білій курхарській вив'язці.

Овсій Мізинець привів на обід веселих рум'яних доярок, а люди з болота тяглись без Товкача. Муров з Бурчаком прийшли з болота останніми.

— Яка ти цікава,— сказав Муров, заставши Зою за читанням його щоденника.— Недобре без мого дозволу.

Зоя спалахнула від сорому.

— Це я согрішив,— заступився за неї Карпо Сила.— Дав вашу папку: ану, кажу, перевір, що в секретарській панці заключається. Ми якось Шайбин портфель перевірили, то там таке знайшли... А у вас порядок.

Посміхаючись, Муров вийшов з вагончика. Цей мирний багатолюдний табір чомусь нагадав йому про далеку дорогу. Це ніби привал, а після нього треба йти далі.

Одні вмивалися на прибережнім камінні, інші під дубками курили, та скоро всі підсіли поближче до Мурова, і непомітно, слово по слову, зав'язалася бесіда. Карпо Сила сидів проти Мурова на старій гусениці, з'їденій пісками, й ховав за сусіда свої здоровенні стоптані чоботи:

— Я хотів, той, сказати, що як присилають чоботи, то щоб не малою розміру. Бо всі озулися, а я босий ходжу,— показав він на свої чоботи.

— А який же вам номер?

— Я й сам не знаю свого помера. Одна трагедія...

— Яка ж це трагедія?! — розсміявся Муров. — Це комедія!..

— Вам кумедія, а мені, товаришу секретар, натуральна трагедія.

Муров відкрив свого щоденника:

— То все-таки який номер?

— Пишіть сорок шостий, не помилитесь.

Муров записав, щоб замовити такі чоботи через фабрику.

— Ну, в кого ще яка трагедія?

— В мене,— підвівся Гордій Гордійович.— Це не моя, а паша трагедія. Я два віки не житиму, а тільки один.

Овсій Мізинець збив на потилицю шапку:

— Ого, чого захотів! Тут би один вік дожити сповна.

— Майстрові люди мало живуть,— продовжував Гордій Гордійович.— Подивіться на нас,— показав він на своїх одпокашників.— Все діди. І руки не ті, і сила не та. А де ж майстрова молодь? Хто будуватиме після нас? По нашій частині ані один не учитьсЯ. Все трактористи, все комбайнери, а сокиру триматиме хто? Хто працюватиме з кельмою? Хто ті палаци поставить у селах замість старих хаток?

— Так, це справді трагедія...

У цей день ще багато дечого записав Муров до свого щоденника. Зоя й подумала: так ось звідки беруться ті записи. Прості люди складають їх...

Всі сіли обідати, а Товкача не було.

— А де ж це Талимон? — допитувалась тьотя Фрося, приховавши йому найдоладніший шмат індичини.

Сказали, що він пішов додому обідати. Але не туди йому дорога слалася. Товкач пішов у Ковалі, розшукав там Романа і, тривожний, наляканий, сказав йому, озирючись по боках:

— Що то значить, голубчику, що Муров бариться в Замисловичах? Ти не бовкнув чого-небудь? Дивись, Романе, це політика...

Роман слухав його й понуро дивився собі під ноги... Все мало статися в той день, коли Товкач привезе з Трощі бурих лисичок. Недаремно він потурбувався, щоб це було

доручено саме йому. А йшов з Ковалів, то доказав собі те, чого не домовив Романові. Привезе він лисичок, народ збіжиться на них дивитися, а він і почне. Розхвалить бувало старого голову колгоспу Сака Самійла, а хвалити є за що, бо колгосп дуже багатий, і питає: «А що наш голова собі думає?..» І люди скажуть: «Давай Товкача головою!»

ХІІ. ПОЄДИНОК З ЧОРНИМ ВЕЛЕТНЕМ

Євген нікому не виказував свого страху, своїх причаєних сумнівів. Але щоразу, коли він появлявся на Вдовинім болоті, то немовби чорний волохатий велетень поставав перед ним, розплющував свої зопрілі беззіничні очі, кривлячись від болю, наче шамотів йому: «Ти безсердечний. Я цілий вік прожив спокійно, ніякого горенька ніколи не знав, навіть в найхолодніші зими не знав, що таке холод, я не боявся ні морозів лютих, ні громів огнених, і ніхто не міг завадити мені кохати оту вдову-красуню, яку я колись так великодушно прийняв у свої обійми. А тепер ти хочеш вбити мене, мучиш із-за мене людей, але ти зовсім забув, проти кого йдеш, на кого запис ти свою безсилу руку. Ти не виженеш мене з мого вічного лігва, яке я облюбував колись, коли ще був молодим і дужим. Тепер я корінням вріс у нього, і мене ніхто не примусить підвестися й піти геть звідсіля, поки я не зроблю того по своїй власній волі...» Той велетень привиджувався йому ночами, а тут, на болоті, він бачив тільки його ледве вловимий силует, який пам'ятається Євгенові ще з дитинства. Євгенові тоді було дивно, що в селі так багато мужніх, хоробрих людей, але терплять того велетня, не можуть його побороти, не можуть визволити вдови із його смертельних обіймів. І десь у душі був гордий з того, що саме йому випала честь помірятися із тим чорновелетом. Але йому все здавалося, що він десь у чомусь помилився, що поєдинок не вийде, що білий туман ніколи не зляже з Вдовиного болота і той чорний привид ніколи не згине.

Для Євгена настали ті найтяжчі дні, коли людина перевіряє свої найпотаємніші сумніви. Якщо Уборть не прийме води, то люди, які все літо гнили тут, матимуть повне право втопити його у тій воді. Талимон Товкач вже

сіє ті сумнівнї в людях, вже готує їх до тієї рішучої митї, а там, в Замисловичах, все зловивше позирає на свого голову Кіндрат Калитка, який не збирається дарувати жодної копійки, вкинутої в болото. «Мрійники чортові!» — лається Калитка, коли з болота доходять до нього недобрї чутки. Євген ловить на собі докірливі, гнівнї погляди людей і в тяжкому відчаї повертається в село. І, може, з усіх одна Зоя сліпо, майже по-дитячому, вірить йому як агрономові і любить його тією чистою любов'ю, на яку здатне тільки дівоче, ще не розбещене серце.

Але над тим її почуттям немовби знущалась одна людина. Якась педобра злість прокидалася в нїй, коли в далині, витканій срібним маревом, все на тій же дорозі показувалась Олена. Не було дня, щоб вона не прикочувала сюди на своїй високій коліспиці. Випрягала Каптанку з запалними боками, пускала пастися на узліссі, а сама приходила на Вдовине болото і про щось подовгу радилась з Євгеном. Іноді вона здавалась дуже стомленою, з хворобливими синяками її запаленими від дорожньої пилюки, а може, від безсоння, очима. Зоя догадувалась, що Олена вже встигла побувати на жнивях, обнювати багато полів і приїздила сюди після багатьох сварок та суперечок. Але це ніскільки не облегшувало душевної Зоїної настороги. З якихось пір вона відчувала гостру затамовану ворожнечу до цієї жінки і дуже страждала, коли бачила її поруч з Євгеном. Одного разу Зоя навіть хотіла сказати їй щось злостиве, зухвале, але стрималась — поруч було багато людей, — а потім всоромилась своєї неприязні: адже ця жінка теж допомагала Євгену побороти Вдовине болото. Олена не гребувала взяти лопату, роззувалась і разом з іншими працювала по коліна в воді. Вона розпалювалась, свіжіла, синяки під очима зникали, і в такі хвилини вона здавалась незвичайно красивою. Євген не міг приховати свого захоплення нею, а Зоя, ледь долаючи свою дівочу тугоньку, непомітно відходила куди-небудь подалі, щоб не видати своєї палкої неприязні до Олени. Втішала себе тим, що це не буде тривати вічно — здолають болото, і все скінчиться... Але Вдовине болото, наче глузуючи з тих надій, продовжувало жити своїм одвічним життям. Воно не хотіло здаватись, але люди теж впиралися, завзятіли і не мали ніякого наміру відступати. Кріншали навіть малодухі і теж здавались героями. Тільки Талимон Товкач дивився з-під свого злинялого капелюха все безнадійніше — він був заодно з тим

велетнем, проти якого билися люди. Якщо здолають того мовчазного побратима, то щось повоюють і в ньому самому, якісь потаємні надії, трепетні, сторожкі, як Вдовине болото перед сконом...

* * *

Стікаючи, Вдовине болото хмурило, темнилося, як людина, що сходить кров'ю на полі бою. Безпомічно повисли головами білі лілеї, що плодилися на чистоводді. Ціле їхнє горде колись сімейство було в розпачі і неперозумінні, що сталося. Все-таки це було їхнє болото, і було в ньому якесь-то життя крім них, по-своєму цікаве, жорстоке, неприборкане. Але прийшли люди і безжально зруйнували його, добувши всі так довго приховувані тасмниці того, як здавалося людям, непотрібного життя. Похмурий велетень віками робив не те, що хотілось людині. І за те людина вбила його, але тепер треба вдихнути в нього, того велетня, інше, нове, не марне життя. Але це вже зробить сам Карпо Сила без будь-якої допомоги.

Притих, похнюпився Талимон Товкач, спостерігаючи, як спадає вода в Уборть. Залишивши свою бухгалтерію, прийшов поглянути на диво подобрілий, повеселілий Кіндрат Калитка. А Зоя була просто заворожена. Все їй здавалось, що з дна болота мусить підвестись вдова-красуня вся в білому і подякувати людям за своє спасіння. Всі не могли приховати своєї радості, особливо ж ті, кому все літо довелось «гнити» в болоті, і на узліссі, побіля джерела чистого влаштували по Вдовиному болоту справжні поминки — хмільні, веселі, з піснями, трішки не такі, як влаштовують по людині, хоч і там іноді не обходиться без сміху і веселоців, злаще, коли небіжчик сам полюбляв гульнути. Був на цих дещо незвичайних поминках і професор Живан, але на відміну від інших він здавався похмурим і суворим, і Зоя догадувалась, що він заглиблений в якісь невеселі роздуми.

* * *

Невдовзі професор залишив Замисловичі. Кімната, яку він займав при конторі МТС, замкнена, а ключ від неї в Олені Мурової. Кажуть, вона щодня заходить туди і продовжує поставлені Живаном досліди.

— Скуштував чорного хліба і втік,— кешкував з цього Товкач. Допікав Зою: — Що це твій дядя Живан до нас не з'являється? Хоч би землю віддав, ту, що колбами вносив. То ж колгоспна земля! Йому можуть прийти порушення. Калитка, мабуть, записав. Калитка і землю грамами міряє. В того фанатика все на обліку...

Але не чорного хліба злякався Живан і весь цей час не відпочивав дома, «на білих калачах», як декому здавалося, а з допомогою власних ніг продовжував вивчати стару замисловицьку систему. Пересвідчившись остаточно в її примітивності, все побачив своїми очима і разом з повним рюкзаком назбираних по дорозі трав приніс у Замисловичі свій доконечно новий план осушення боліт. То був план не проти води, а план боротьби за воду, але не за ту, в якій віками гнів поліщук. Ні, не в річки треба скидати воду з боліт, не в солоне ненаситне море, а в прісні озера. Одне таке озеро Живан знайшов поблизу Несолоні. Колись на тім місці стояв дрімучий ліс. Ще й зараз де-не-де виднілись чорні палі — залишки затопленого лісу. Утворення озера було чи не найбільшим достоїнством старої меліоративної системи. Решта ж води була спроваджена нею в Уборть і без користі для людей пішла у Прип'ять, з Прип'яті — у Дніпро, а там у море. Тієї води вже не повернеш, до того ж тоді її було занадто багато, щоб скупуватися нею. А тепер води і на Поліссі менше, і абияк розтрицькувати її Живан вважав просто неможливим. Мучила совість, що він не подумав про це раніше. Він ніскільки не сумнівався, що воду з Вдовиного болота треба було скинути в озеро. Тепер воно прийме воду з інших боліт, і тоді в самім днищі Поліської низовини стане велике море. Такі моря він мріяв створити і в інших місцях. Чому б, скажімо, води Пінських боліт не зібрати в Пінське море, яке жило б собою міліючу Прип'ять, жило б не так, як тепер живлять її болота і маленькі річки, а так, як захотілося б того людині? Дніпро теж не страждав би від безводдя. Навіть в найзасушливіші роки.

В селах Живан чув немало розмов про воду, чув паркання, що висихають маленькі річки, вгасають джерела. Він з повагою слухав живих свідків вікової природи, намагався проникнути в її таємниці, знайти пояснення тим змінам, які відбуваються в ній повсякчасно і невблаганно, хоче людина цього чи ні. Але ж професора завжди дратували істерика і розпач малодуших. «Не чіпайте природи, не сушіть боліт, не орять цілини!..» — це він чув

часто і у вченому світі, і в селах, на своїх почівках. Але він і багато таких, як він, хто в якійсь мірі пізнав примхливу природу, не міг покладатись на її милість. Хіба Каракуми колись не були квітучим краєм? І ось, без втручання людини вони погасли. Він брав менші приклади і щораз приходив все до того ж висповку: зміни до гіршого можна затримати в природі вмідим, обережним втручанням в її закони. Природа руйнувалась не тільки там, де її руйнували люди, але й там, де не чіпали її, здебільшого сама по собі. Природа не вічна і старіє, як і людина. Старіє і вмирає. Продовжити свій вік людина поки що не завжди може, а продовжити вік природи — це їй під силу, і вона може будувати природу на свій лад, підкоряти її своїй волі. Живан хоче бачити Поліську низовину золотим дном. Не гниле мочарище потрібне людям, не зачахле дрібнолісся, а родючі ґрунти, повноводі річки й озера з рибою, з фермами водоплавної птиці і дрімучі ліси з заповідниками найрізноманітнішої звірини. Такою хоче бачити свою глухомань всякий сучасний поліщук, і біда тільки в тому, що не всякий знає, як це зробити, не всякий має силу на те.

Живан вирішив узятись за те, де, він вважав, його допомога найбільш необхідна: взятись за болота. Не в масштабах одного колгоспу, і навіть не одного району, а в масштабах цілого краю.

Саме з такою думкою він і прийшов до Кузьми Митрофановича Деркачова в обласне управління. Той прийняв його досить люб'язно. Втерши носовичком спітнілу шию, вибіг з-за столу:

— Що новенького у вченому світі? Як поживають молекули? Як іде розщеплення атомів? Що сколихнуло вчешній світ?

— Ми займаємось простішими речами, — відповів на те Живан. — Але я чую, що вам зараз не до них.

— Ой запарились! А тут ще гарячі голови в болото ко-влазили...

— Додайте і мене до них, — скоромовкою сказав Живан. Кузьма Митрофанович впав у м'яке крісло, зомлів іще більше.

Професор виклав йому свої наміри про спорядження експедиції.

— Така експедиція зможе створити єдиний план, єдину меліоративну систему для всього Полісся. Яке практичне значення цієї роботи? Думаю, немале. Якщо всяк

буде сушити по-своєму, ми порушимо водний режим, ніяк не уникнемо тієї кустарщини, яка вже подекуди почалась...

— Воно то так,— сказав роздумливо Деркачов,— але плани залишаються планами, поки держава не дасть меліоративних машин.

— Уявіть собі, що завтра колгоспи запрадуть машинами. І що з того? Машини стоятимуть, поки не буде єдиного плану робіт... Це вода. Якщо просто вивести воду з наших ґрунтів, тоді Полісся стане пустинею. Воду треба урівноважити. Звідтіль, де багато її, забрати й подати туди, де мало води. Нашу систему треба продумати так, щоб не нашкодити білорусам. Можливо, доведеться прив'язати її не до Прип'яті, а до Дніпра. Яка ваша думка про спорядження експедиції?

— У нас, професоре, саме живива...— натякнув Деркачов.

Задзвонило зразу в двох телефонах, і він з неприхованою радістю вхопився за трубки, даючи зрозуміти Живану, що прийом закінчено.— Радий вас бачити після живива...

Від Деркачова професор вийшов пі з чим. У приймальні його мало не збив з ніг Максим Шайба з товстою папкою.

— А, професор! Що новенького в Замисловичах? Як поживає болотяна вдова?

— Замисловичі оплакують вас.

— А, оплакують!..— прийняв Шайба всерйоз Живанів жарт.— Не вмiли цiнити, то хай оплакують. У мене тепер обласний масштаб.— Шайба значуще поплескав рукою по папці!..— Так-то, професоре. Був собі простим агрономом, а тепер директиви спускаємо!.. Я і сам не думав, що в мене такий писательський талант...

Зачувши знайомий голос, з сусідніх дверей виглянув зоотехнік Громський. Стримано уклонився професору, та, мабуть, згадавши, що він уже не студент, осмілів і простяг руку:

— Не забули свого студента, ні?

— Як же забуть? Адже ніхто краще вас не знав лувіництва. Але чому ви тут? Ви, здається, мали призначення не сюди?

— Ні, в район. Та Кузьма Митрофанович «для практики» тимчасово залишив мене при собі. Прошусь, прошусь, а він і вусом не веде.

— Безвусий,— підморгнув Живан.

— Так, безвусий. Стільки пароду при нім, а користь яка? Вивчаємо каліграфію — райони паперами засипаємо.

Живан згадав одну особливість в портреті секретаря обкому й задоволено посміхнувся.

— Піду туди, у великі вікна, — сказав, тиснувши руку. — А ви, Федю, тут не засиджуйтеся. Не тут треба починати життя.

* * *

А Шайбі таке життя подобається...

Тяжкий горіховий стіл під зеленим сукном, і на нім всього на два телефони менше, ніж у Кузьми Митрофановича. Не те, що там, в МТС, — маленький фанерний столик, під яким ледве вміщалися ноги. Не та й робота. Не треба задихатися у літучці, не треба ходити по ріллі — сиди й пиши... Поменше думай, а побільше пиши... Надворі спекота. Десь там, у Замисловичах, кінчають жнива. Артем, мабуть, день і ніч на своєму газіку, запилений, чорний, тільки зуби блищать, а Шайба сидить у холодку, позирає на білі пухкі руки, покладені на сукно, і думас, мабуть, про те, як добре, що на вікнах його кабінету такі густі непроникні штори. Звук до них, до стола, до цього великого кабінету... Які ж зміни сталися в Шайбі? Як змінилися його погляди на життя?

Перше, що він помітив, сівши за горіховий стіл, — це строгість, з якою ставляться начальники до підлеглих. Скрізь він чув: «Я наказую, я вимагаю, я нагадую», — і він вирішив вимагати не менше інших. Він ще не знав до ладу, як вимагати в обласному масштабі, але дивлявся до інших, і йому пощастило збагнути весь нескладний механізм цього мудрого діла. Найближчим взірцем йому був начальник управління. Кузьма Митрофанович Деркачов знав найтонші нюанси поводження зі старшими і з підлеглими. Старші для нього починались з інструктора обкому партії і вище. З ними він говорив покірним півголосом. Підлегли — з Максима Шайби і нижче. З цими він говорив баском, одне око примруживши, а другим замріяно дивлячись на стелю. І його найцінніша риса — це вміння мати все під руками. Шайбі здавалося, що Кузьма Митрофанович з ніг до голови начинений звітними формами, які він плодив з блискавичною швидкістю. «Звітність, товарищі, перш за все звітність», — при всякій нагоді підкреслював Кузьма Митрофанович.

Шайба спочатку все поривався в колгоспи, хотів показатися людям в новому чині, але Кузьма Митрофанович на те зауважував: «Сидіть і пишть. Від цього більше ефекту...» І Максим Минович слухався. Вся складність життя, якою він був переповнений, зникла, а натомість дрібна канцелярська метушня зробила його тихим і покірним.

Скоро він перестав приймати життя прямо на себе. Він чекав, поки закрутиться Кузьма Митрофанович, і вже від цього крутився сам. Крім робочих є в техніці паразитні шестерні. Отож і Максим Минович Шайба опинився в становищі паразитної шестерні, яка оберталася від Кузьми Митрофановича Деркачова. Шайба знав, що в техніці такі шестерні необхідні, а в житті — ні. Знав, що вони шкодять життю. Але вже нічого не міг змінити. Старався крутитися в лад Кузьмі Митрофановичу... І тільки горіховий стіл та важкі штори постійно нагадували йому, як багато він може... А як приходив додому, у свою маленьку кімнатку, яку найняв у мальовничому закутку міста, то пілн чогось йому бракувало. Не зразу збагнув, чого саме, та надокучливий цвіркун і тут нагадав йому про самотність.

Повиймав з чемоданів святкові, пересипані нафталіном костюми, накупив нових галстуків і поверх зношених сорочок зодягав пікейну машійку, а замість простих черевиків, які носив у селі, озв добротні модельні туфлі. Словом, одягався й озувався так, щоб було видно, що він — Шайба! Його сусід по кабінету Громський почував себе біля нього якось незручно й ніяково позирав на свої дешевенькі черевики. Шайба полегшено зітхав, коли ввечері Кузьма Митрофанович ішов додому раніше звичайного. Так вже було заведено: поки Кузьма Митрофанович «в себе», — всі підлеглі стовбичили за столами, щоб бути завжди під рукою. Один Громський спробував порушити цей порядок, але скоро і він був поставлений «в рамки». Отож Шайба не проминав нагоди пройтися по місту. Особливо любив поблукати в неділю. Все місто висипав на вулицю, навіть Кузьма Митрофанович з дружиною важко міряв тінистий бульвар, і Шайба почував себе вільним, як школяр на канікулах.

Іноколи він запрошував на свої прогулянки Громського. Той погоджувався, і Шайба, немовби платячи за це, щоразу частував Громського пивом. Шайба не любив розповідати про своє минуле тривожне життя, але зраджував

себе тим, що все допитувався Громського, чому той не жениться. А справді, чому? Хіба на це можна відповісти?*

Колись, в дитинстві, Громський чув казку про одного справедливця-чародія, який всім людям порівну відважував щастя і горя. Цей незвичайний вагар хотів, щоб не було дуже щасливих або дуже нещасних, він хотів урівноважити на своїх терезах людську долю, зробити її для всіх однаковою. Але щасливим не сподобалась така затія. Вони змовились і підступно вбили справедливця, і з тих пір знову все пішло так, як було раніше. У всякому разі, маленькому Громському діставалось більше горя. Він рано залишився без батька. А коли підріс, то почав найматися на роботу, спочатку водоносом на ярмарку, а трохи згодом зайняв місце свого батька, кочегара. Тут, біля гарячої чавунки, він і вимріяв ту професію, якій невдовзі присвятив себе. З нічної зміни від кочегарки поспішав в інститут, а з інституту знову в кочегарку. І коли в інституті запитували його: «Громський, чому у вас такі червоні очі?» — він відповідав: «У мене завжди такі очі». Він нікому не признавався, що, крім фізіології рослини і тварин, є ще інша фізіологія, суть якої полягає в тому, що кожна людина, навіть найкраще пристосована до місцевих умов, мусить їсти, пити, одягатись і мати житло, і що всі блага не роздаються даремно, а купуються і ще довго будуть купуватися. На «кочегарські» гроші Громського жила хвора мати і дві менших сестрички. Тендітні, піжні, гарні і, може, тому не дуже пристосовані до праці, сестрички безмірно любили свого турботливого брата, і він їх любив не менше. Після закінчення інституту Громський мріяв про кращий добробут свого сімейства, але звання вченого агронома (зоотехнік не може бути агрономом, але всякий порядний агроном завжди може бути зоотехніком) давало йому грошей не більше, аніж залізна лопата кочегара. Коли Громський прощався з кочегаркою, його напарник, далєбі старший за нього, подарував йому на пам'ять лопату, якою він працював, признавшись нарешті, що та лопата належала його батькові. Громський не вірив, що лопата могла так довго служити, та все ж беріг її як дорогоцінну реліквію. І коли сім'ї доводилось скрутно, він позирав на неї досить дружжелюбно, хоч і не міг нею скористатися.

Роботящого, покірного, доброго Федю любили і в управлінні, але це ніскільки не заважало кидатись ним, валити

на нього все, від чого відмовлялися інші. Його частіше, ніж інших, посилали в колгоспи, і тут він справді почитав себе зоотехніком, доскіпливим, уважним і непідкупним, таким, від якого не вдавалось нічого приховати. За це деякі голови недолюбливали його. Якимось він чув, як щідили йому вслід: «У, обласна крива!» І Громський тоді ще збагнув, що управління — це не те, про що він мріяв біля гарячої кочегарки. Що ж до одруження, то про це він зовсім не думав. Він мусив жити поки що для тієї сім'ї, у якій був і сином, і братом, і батьком одночасно.

Всього цього Шайба не знав і дивився на Громського як на коханика долі. А коли той вголос мріяв про село, про справжню роботу, то Шайба сприймав це на свою адресу як докір, сердився і полишав Громського зайвого кухля пива. Користуючись всіма благами міського життя, Шайба все ж зрідка запитував себе: а як там в Замисловичах?..

ХІІІ. ВЕРЕСЕНЬ

Що може зрівнятися з осінню, яка стоїть на Поліссі у вересні? Природа ще не зібралася на сон і одежі не скинула. Цвіте верес... В долинах ще зелено, незоране поле тремтить оксамитами, а на горбах уже спалахують перші пожежі, налітають на ліс, обіймають села з усіх боків, по диких виноградних лозах повзуть на хати, і вулиця видає тоді довгою залогою з вогняними колонами. Ідеш по ній і дивуєшся неповторним будовам осені. Скільки краси і величі, скільки проросту фарбам і почуттям! Серед безмовного плачу беріз і ширих вишневих усмішок стоять ялини. Хіба це не диво, що їх вічно живі шишки піднімаються з полум'я? Хіба вулиця з вогняними колонами не спонукає до творчості? Хіба не легше вам думати, коли над головою високе, чисте небо? Ідеш притхлим полем, а тобі назустріч поспішають на південь перелітні птахи — вічні супутники сонця і тепла.

Разом з бабиним літом на кашкеті Євген приніс у хату Мізищевих своє кохання до Зої.

— На селах почались весілля... — пятакнув Євген, помітивши на лаві гармонію.

— Почались, синку, почались, — хитрувато посміхається Овсій Мизинець.

— Може, й ми весілля згуляємо.

— Е, синку, пізно надумався... У неї з'іншим дорога стелиться...

— З ким?!

Овсій показав на гармонію:

— Із своїм судженням...

Все в цій хаті, таке близьке і рідне Євгенові, одразу стало чужим. Кинув ревнивий погляд на прибране ліжко й потис руку господарю:

— Бувайте, піду!

— Посидь! — заметушився Овсій.— В честь твого приходу не гріх випити.— В одну мить на столі з'явилося сало, кілька зубців часнику, два келихи і пляшка з тернівкою.

Цокнулись, і дід Овсій, закусуючи люлькою, почав викладати свої думки:

— Пороша — чоловік роботящий, її шануватиме, а ще чого треба. Двійко-трійко діток, та й усе. Він по птиці, вона по тракторах витримала іспити. Житимуть, і я біля них притулюся на старості літ. Зоя мені рідніша за всіх, і я їй зичу пайкращого.

Овсій щиро наповнив келихи.

— Отак, Євгене. Діждалась і наша хата подвійних вікон...

А Євген його слухає і не чує. У голові стугоняють інші думки, в голові гуде, ніби туди запусчено цілий рій степових джмелів, і хміль уже його не бере. Підвівся, торкнув пальцями міхи гармонії.

Хотілося музики. Тихої, ніжної музики, такої музики, яка обізвалася б у душі тисячею голосів, яка захопила б усього в свої обійми і понесла б у інший світ, щоб вирватися як-небудь з-під гніту розпуки, яка зібралась над ним, мов грозова туча над квітучим садом.

Овсій провів його до воріт:

— Приходь, приходь. Мої двері для тебе одчищені.

— Скажете Зої, що я був...

У палісаднику відходили прибиті нічним морозом айстри, а в лузі хтось безжалісно обламав стиглу калину. Євген вийняв садовного ножа, якого завжди носив при собі, зачистив калину, і ніби полегшало на душі.

А в голові все стугонить: «Так ось чому Зойка ніде не показується! Ні в клубі її, ні на сцені. Зійде з трактора після зміни — і в свої Талаї. Знову задружила з Порошею... Невже щось запідозрила?..» Євген пригадав, як одного разу йшли вони полем з Оленою, а Зоя побачила

і звернула вбік, щоб не зустрітися з ними. Гукав її — Зою, Зою! — але вона не оглянулась. Вдруге Зоя бачила їх в МТС, в лабораторії Живана. Сидять вони — Живан, Олена, він, — сперечаються, а Зоя, мабуть, прийшла провідати Живана, прочинила двері, та, помітивши Олену, не посміла зайти. Євген вийшов, вже на ганку наздогнав її, просив повернутися, та вона навідріз відмовилась. «Говоріть, говоріть, — сказала тоді. — Ви, мабуть, великі діла рішаєте, а я просто в гості до дяді Живана. Я іншим разом прийду». Але в тім «говоріть, говоріть» було стільки докору, що Євген мимохіть почав уникати Олени. Що Олена йому? Товариш, такий агроном, як і він, і не більше. В Олені сім'я, в Олені щастя уже збудоване.

В Замисловичах, біля школи, зустрів Антона Плана. Він піс невеличкого ящика, обшитого полотном.

— Куди це ви, Антоне Парамоновичу?

— Зібрав своїй Полікарпівці невеличку посилочку. Вона мені рукавиці прислала, то я їй посилочку. Сушені грибочки і всяка всячина. Те, чого нема в городі.

— Скоро повернеться?

— Курси кінчаються. Та бог її відає, яка в неї параболо. Там її не можуть залишити, мою Полікарпівцю? Тепер же так...

«Можуть», — подумав Євген і пішов пивидше. Дома пастроював приймача, а маленька Галя реп'яхом чіплялася:

— Дядю Жєню. Возжата просила, щоб ви для нашої «Шкільної правди» написали передовичку.

— Напишу, напишу...

А мати пищечком плакала. Ніжна мелодія збудила в ній давні вдовині спогади...

* * *

Пора домовити те, чого не знав Євген, прямуючи в Тадаї. А не знав він багато дечого. Євген і не підозрівав, що тяжко образив Зою тоді, у жнива, коли не провів її у бригаду, — адже вона сама прийшла до нього, щиро відкрилась йому, і за ту щирість він так гірко їй заплатив: «Іди, Зою, іди...» Те «іди» і досі звучить для неї як найтяжча образа. Хто ще міг би сказати їй те «іди»? Пороша ніколи не залишив би її серед поля. Тієї ночі, коли вона сама поверталась в бригаду, щось дивне трапилось в її душі, в її серці. Вона хотіла якось виправдати Євгена, вишукувала для цього тисячі причин, але гаряче серце

не погоджувалось з нею. І замість того, щоб говорити з Євгеном, вона мусила говорити з вороною, яку подарував їй Максим Шайба. Розмова була приблизно такою: «Як ти думаєш, Павичко, Євген любить мене?» Ворона мовчала. «А кого ж він любить?» Ворона знову мовчала. «Євген, мабуть, любить Олену?» Клята істота, збагнувши врешті, що її про щось запитують, дико, перелякано каркнула. «Дурепо, я сама це добре знаю. Хіба один раз я бачила його з нею? І хіба не з тих пір, як Олена з'явилася в Замисловичах, він став не тим? А ти ще каркаєш!» — гірко, крізь сльозу, сказала Зоя вороні. За ту послугу Зоя й досі сердита на неї і не терпить Шайбиної Павички, називає її не інакше, як Шайба, а з її легкої руки так називають Павичку і всі інші. І якщо Павичка переживе Шайбу, а це може трапитись, бо, кажуть, ворони живуть і по 500 років, то довіку поситиме його ім'я. Це, мабуть, найбільше, що залишить Шайба після себе. Але не в тім річ, не будемо відхилятися від розповіді. Ворона в даному разі не зіграла ніякої ролі, вона лишець була тієї ночі єдиним живим свідком Зоїних переживань, причому дурним, безтямним і заляканим свідком.

Зоя принесла її, кинула в будку, і Павичка зразу ж пугнула під ліжко, на якому спочивав пероздягнений Карпо Сила. Діждавшись ранку, Зоя видала пальце для тракторів і пішла в село. Але не додому, як звичайно. По дорозі зайшла до Пороші. Хотіла сказати йому, що пора знову підготувати яку-небудь п'єсу, цього разу вже разом із Замисловичами. Їй хотілось і Євгенові вибрати яку-небудь роль в тій п'єсі. Була певна, що Пороша не відмовить їй в цьому, вона завжди могла умовити свого доброго Порошку. Та не застала його й була тому навіть рада. Пройшлася по пташнику й згадала ті недавні часи, коли вона почувала себе повновладною «принцесою» всього пташиного царства, дарма що Пороша називав її тоді «курачою принцесою». Адже він теж був під її владою. Досить було сказати йому: «Порошенько, сьогодні ти граєш», як він покійно виходив з своєю гармонією на вечірню вулицю і грав, як кажуть, до упаду. Вона була розпорядницею його душі, його серця і, мабуть, даремно відмовилась від цієї великої влади, сама пішла з покорою до Євгена. Більше цього не буде, — сказала собі, зазираючи у порожні кліті для гусок-несучок. З хвилюванням відчинила двері в комірку, в якій жив Пороша, — може, він там? І тут його не було — мабуть, пішов у правління за

гормом для птиці. Присіла за його маленьким столиком, відкрила шухляду. Знайшла там кілька п'єс, уже поставлених, і жодної нової. Крім п'єс, були ще книжки про птахівництво — старі, нові і зовсім новенькі. Ліжко, як завжди, дбайливо заправлене, але Зоя не могла не помітити, що пошивка і простирало на ній не першої свіжості. Зоя встала, підняла віко невеличкої скриньки, в якій зберігалась його святкова одежа. Знайшла там заношену сорочку, в зеленій рубчик, мабуть, недавно куплену, бо не помічала раніше такої сорочки. Все, як було колись, єдиної речі не вистачає в кімнаті — гармонії, і Зоя згадала, що вже осінь, а восени і взимку Пороша часто лишає гармонію в клубі. А що ж він їсть, як харчується? Зоя відчинила тумбочку. Крім надкрасного черствого бухачика та кількох яблук, більше нічого в ній не знайшла. І стало їй жаль Порошу... Так жаль, що вона схилилась над столиком і заплакала. «Яка я жорстока, — картала себе. — Досі і разу не спитала його, як він живе, хто йому варить, хто пере білизну, хто прибирає в його кімнаті? Невже все сам? У Євгена є мати, у мене є дід, а в нього немає... Сам-самісінький. Один Купрїїв Яшка реп'яхом тримається старшого друга, але хіба такий зір-виголова може що-небудь допомогти?» Зоя зняла накинуту на плечі косинку, поклала в неї пошивку, простирало, сорочку й, зв'язавши вузлики, виїшла з кімнатки. Попад річкою гелготили гуси, ніби раділи їй вчинку. Вже ожиріли — маленька стайка їх піднялася й полетіла на ближні городи, за нею друга, третя, здіймаючи не стільки героїчний, як розпачливий лемент. І що за втіха в тому літанні, коли через мить мусиш сідати на землю? Хіба багато втіхи мала вона від того, що перелетіла від Пороши до Євгена? О, як мало. Страждать багато, а радості мало. Але мусить же колись і людина злітати, не завжди ж їй ходити по світу безкрилою. В цю мить Зої думалось, що високе небо потрібне для того, щоб краще цінувати землю. Відтак вона не порівнювала Євгена з небом, але якби не Євген, то, може, вона так глибоко не впізнала б Порошу. І коли вона прала на річці його сорочку, то, здається, ще ніколи не переживала такої великої радості — тихої, цілної і разом з тим якоїсь майже незбагненної. Того ж дня вона занесла йому чисту, випрасувану, складену білизну, як роблять це найпорядніші господині, і він, здивований, розгублений, не зразу повірив очам своїм, хотів щось сказати, але так заїкався, що не міг до

ладу вимовити жодного слова, й мусив переждати, поки не заспокоївся. Частував її яблуками,— виклав їх з тумбочки всі до єдиного. Шкодував, що при нім не було гармонії. Щодня проводив Зою в бригаду й дуже допитувався, коли їй повертатись додому, щоб вийти назустріч. Про Євгена не згадував жодним словом, і тільки тоді, як дізнався, що той приходив до Мізинцевих, вже вимушений був спитатися Зої:

— Ти любиш його?

— Це хай лишається при мені,— не зразу відповіла Зоя. І він не вимагав більше врозумливої відповіді, підкорився своєму серцю й аніскільки не хотів роздумувати над тим, що буде далі...

* * *

Кажуть, людині не спиться, коли їй горе. А велика радість теж сну не дає. Ось вона підняла Павла Порошу з постелі й повела по селу. А йому видає, що то Зоя водить його за руку. «Отут, на гребельці, ми зустрілися вперше. Ти бігла в школу, у спідничці-столітці, в кісничках, привітала мене як школярка, не знаючи хто я і що. І я подумав тоді: яка ввічлива дівчинка... Потім граю я на гармонії, дивлюсь, і серед дівчат помічаю тебе. Ти виросла, і я потай, ні слова нікому не мовлячи, радів з того, що ти виросла. Хіба ти не чула, як сміялась моя гармонія?.. Потім ти немов навмисне заховалася в лісі, і я теж рідше виходив на вулицю. Мовчала моя гармонія, а натомість почалися інші вечори, про які ти ніколи не згадуєш. Я часто приходив у ліс, ставав неподалік куреня, щоб ти не помітила, і слухав твої співанки. Коли ти стихала, казав «на добраніч» тобі, але так, щоб не зачула, а потім, як ти навідувалася у село, моя гармонія співала твої улюблені пісні. Далі все знаєш сама... Хіба ти не чула, як ридала моя гармонія? Але ти знову моя. Веди мене, Зою, веди, показуй мені незабутні, сходжені нами місця!..» Йшов і не зчувся, як опинився на подвір'ї Мізинцевих. Довго стояв біля опалого жасмину. Скільки гіллячок виносив він з цього невеличкого кущика! Ніби й зараз чує ще тії пахощі. Дивиться в сонні Зоїні вікна. «Ти спиш, ти натрудилась на тракторі, а я не сплю...» Підійшов, торкнувся пальцями холодного скла, а постукувати не посмів: «Нехай спить...»

Але Зоя не спить. Бачить з ліжка його схилену постать у вікні, несміло простягнуту руку, яка тут же зникає разом з ним. Зоя нашвидку одягається, відчиняє вікно, але його вже нема. Стихають сплдохаші ним граки на в'язах, і вже десь аж в кінці вулиці дзвяволить сторожке, ще не зледачіле щеня. Пішов, не посмів будити її, і Зої це дорожче багатьох-багатьох слів. Дивиться на обламаний ним, уже безлистий кущ жасмину, шепоче «Порошенька...» і зачиняє вікно...

А Пороша прийшов у пташник, одімкнув комірку, в якій прожив стільки літ, і ліг на своє добре, парубоцьке ліжко. «Зою, Зою! Любив тебе і беріг...» І за те чисто і легко йому на душі, і кохання стає таким великим, що він не може ні осягнути його в думках, ні обійняти руками — це щось більше за Зою, це цілий чарівний світ, в якому буває людина тільки один раз у житті. Нема більше парубоцького ліжка, нема тісної комірки, є Зоя, і є віп, і як добре, що при ній гармонія. Він повість нею все, чого не можна сказати словами! Слухай, Зою!.. Прочинив віконце, і, мабуть, дивувалось село, що Павло Пороша розспівавсь це впору... А вранці Порошу розбудив Євген. Він тяжко зітхнув, хотів щось сказати, але Пороша жестом руки попросив мовчати, потім довго й пропикливо дивився йому в очі, зрештою мовив по-дружньому:

— Що ж? Приходь на весілля. Як-не-як — ти голова...

Разом поїхали в Замисловичі. Товкач мав привезти із Троці бурих лисичок, то Пороша й собі хотів на них подивитися. За всю дорогу віп не пророшив жодного слова.

Мовчав і Євген, вмовившись на красчку нового балакучого воза. Тільки часто сідав за віжки, аби скоріше минула ця гнітюча мовчанка...

* * *

— Завертай у подвір'я, — сказав Товкач. Тодось Січка круто повернув на подвір'я, так круто, що мало не випали з кузова великі кліті з лисицями, став посередині двору, і Товкач вже сам натис на сигнал. Мовляв, сходьтєся!

— Лисиці, лисиці приїхали!.. — пішло по двору, на якому саме збиралися на ранковий наряд. Люди збігалися з усіх усюд дивитися на лисиць. А Товкач стояв на крилі машини, стояв, вичікував декого й не наважу-

вався почати. Та ось появилася тьотя Фрося, підійшов Гриць Пропажа з батогом на в'язовому пужалні, з якоюсь дивною обережністю наближався до гурту Роман Колісниця. «Ну,— подумав Товкач, знайшовши очима всіх, на кого можна покластися.— Звірив Настине щастя, звірив Василичине, а тепер звірю своє. Спробую пожити на своє щастя...» Зачекав, поки люди надивляться на бурих лисичок, і почав:

— Ех і живуть же люди! Навіть не віряться, що недалеко від нас таке цвітуще життя.

— Кажі, Талімоєе, кажі, яке там життя? — просунувся ближче Гриць Пропажа, скося глянувши в бік Бурчака.

— Так живуть, що від хліба комори тріщать, а грошей — кури не клюють. Кооперація не встигає товару завозити.

— Ти діло кажі! — гримнула на нього Марія Сила. — Скільки вони на трудові дають?

— Що казати, голубчики. Дають, що вам і не спилося. Оцей самий Сак Самійло, в якого я лисичок брав, і не вчений, і не агроном, а дав по вісім кіло і по двадцять рублів на паличку*.

— Хазяїн, значиця,— скрикнув Гордій Гордійович, який прийшов поглянути на лисичок разом з іншими телями.

— Хазяїн, голубчики.— Товкач зиркнув на Бурчака.— А що наш хазяїн собі думає?

— Чого ж, голово, кажі! — захищалася тьотя Фрося, потрапивши ненароком на Марту Іванівну, яка стояла поруч з Кіндратом Калиткою.

— Ми темні,— насупився Гриць Пропажа,— а ти обіцяв? Куди підуть грошики? Говори ж нам, говори!

Та ось виступив наперед Павло Пороша.

— Але ми питаємо Товкача, хто сів хліб у Талаях? Ми питаємо Колісницю, хто сів хліб у Ковалях? Вони сіяли. То хіба винен Бурчак, що там хліб не вродив? А їхній, замисловицький хліб, той, що вони сіяли, пішов на всіх. І гроші теж підуть на всіх.

— Люди! — заніс Гордій Гордійович жилаву руку.— Та він почей не спить, про вас та про колгосп думає! А ви як платите йому за те? Нема що казати — добре платите...

* П а л и ч к а — трудовень.

— А таки що Бурчак не винен.

— Винні ті хазяї, які керували до нього...

— Вірно Пороша сказав, — мовила Марта Іванівна. — Тепер ми в одній сім'ї, то треба нам усім і додивлятися, що діється в нашому домі. Дім побільшав, а добра поки що не дуже побільшало. Тому й менше його припадає на кожного. Але буде скоро і в нас більше добра...

Не вийшло в Товкача з його щастям. Ніхто не сказав: «Давай Товкача головою!» Люди бралися до роботи, а він передав тьоті Фросі лисички й пішки подався в Талаї...

Роздольно, під самі Талаї розкинулось на рівнині недооране Вдовине болото, наче який велетенський птах накрив землю срібним підбитим крилом. В Корабельній дачі, близько над річкою, горить червоною цеглою будинок колгоспного санаторію, а від Голови Руського Лицаря у три села побігли по стовпах електричні проводи. Товкач збивав ногами опале запилене бабине літо, якому вже ніколи не зп'януть на літ, і думав про те, чого це не вийшло з його щастям... Високо в небі обізвалася журавлі. Товкач подумав, що треба і йому триматися ключа.

* * *

Під самими Талаями, де дорога повертає на Озеряни, Товкача нагнав Бурчак на коні.

— Куди це таким вихором? — спитав Товкач.

— В район.

— Ага, на мене скаржитись? — споловів Товкач. Підійшов ближче, взявся за стремено, — кінь захропів, відчувши неприємне сусідство, брав на галоп, і Євген ледве стримував його, щоб не одірватись від Товкача. — От бачиш, — продовжував Товкач. — Ти їдеш, а я іду. А чому б і мені не кататись на коні? Що, скажеш, не заслужив за двадцять літ? А додай до того війну, додай нагороди, для яких замало моїх грудей, то хіба не вартий і я їздити на коні? По крайній мірі, на своїй лінійці. Кажу, голубчику, чого мовчиш?

— Варті. Але не я вирішую, кому їздити, а кому пішки ходити.

Євген зіскочив з коня, закинув на руку повід і згорнув цигарку. Коли припалював — непомітно глянув на Товкача. У нього з-під капелюха котився піт. Подумав: «Йому справді трудно ходити пішки».

— Колись шапували Товкача, не знали, як поситися з ним. А ти заявився і все зіпсував. Не вчи мене, Євгене, я горобець стріляний. Я знаю, чим пахне дріб...

Євген губився в здогадках: чому це раптом його викликають в райком? Може, професор Живан збирається в експедицію і хоче запросити його? Що ж, він не відмовиться. Багато чого перебрав у думках Євген, але зовсім забув, що є на світі така Несолоп'я — недалеко, але вічно бідна сусідка Замисловичів. Коли зайшов до Мурова, там уже сидів несолонський голова Хома Слоп'я з рудими вусами-свердлами. Євген зразу догадався, про що йтиме мова. Але Муров довгенько дивився на прибулого і мовчав, мабуть, вагався, з чого почати ту неприємну розмову. І тільки Хома Слоп'я тримав себе досить поважно й навіть щось загострював свої свердла.

* * *

Щоосені з Несолоп'єю приїздили позичити хліб. Не зрадили своїй поганій звичці і цього року. Скриплять порожні вози, відчайдушно, розпачливо, як запізнілий журавлиний ключ, гіантський негодою...

Тут ще свій обжиток не дуже влаштований, а вони вже приїхали... На передньому возі, засланім килимом, понуро сидить несолонський голова Хома Слоп'я, з небритим, сплюснутим лицем, піби з обох боків ударила його якась тяжка біда — і навіть приплюснула. Тільки вогнисті вуса очманіло стирчать свердлами. Поруч з Хоמוю молодий кучер Ясько Слоп'я ліниво помахує батогом на плетеним пужкалі. Його лінь чи не передалась коням: ідуть поволі, піби й вони про щось невтішне роздумують разом з своїм пригніченим погоничем. На інших возах, внакид вимощених ячмінкою, ще кілька Слоп'їв, теж дебелих, пригнічених, але обнадієних — все родичі голови... Щоосені новий голова та нові люди все на тому ж скрипучому, але безвідказному транспорті. То приїздив Косматенко із Косматенятами, потім Кваша з Квашатами, а це вже Слоп'я із Слоп'ятами навідався. Він теж не діждався весни — тоді позичити хліб куди трудніше, ніж восени.

Зупинились на вигоні, навпроти сільського клубу, але на збори пішов один Хома Слоп'я. Інші ж Слоп'ї незрушно сиділи на порожніх мішках, слухали, як коні хрумають голу ячмінку, чаділи міцною махоркою й з нетерпінням чекали, з чим повернеться їх голова. Якщо пі з чим, то к чорту такого голову, що не вмів позичити...

— Щось довго нема нашого вусаня,— зипдівшись, нарікає Ясько.

— Го-го! — загули разом старші Слопі.— Хома пози-
чить! Такого прошака, як Хома, зроду не мала Несолонь.
Хома з очей видере, як добром не дадуть...

Ясько їм і каже:

— Вусань не знає «політики». Треба діяти, як Марко
Кваша тієї осені. Все звалив на Косматенка, замисляли
повірили і позичили. А вусань завалиться...

Та даремно Ясько ганив свого хазяїна. Хома Слонь
сквапно пройшовся по всіх семи головах, що доправили
Несолонь до такого життя, а найбільше дісталось Марку
Кваші, який всього лиш минулої осені з цієї ж трибуни,
правда, на менших зборах, ніж ці, обіцяв віддати пози-
чений хліб — і не віддав. Хома розумів всю скрутність
свого становища, грізнувато потряс довгими костистими
руками, що діставали йому аж до колін, сам теж довгий,
приплюснутий, як вечірня тінь. Раз по раз підгострював
вуса, ніби хотів просвердлити такого Квашу паскрізь. Все
запитував: «Люди. А правду я кажу?» — і, б'ючи себе
кулаком в груди, сам відповідав: «Їй-бо, правда».

— Про себе, про себе говори! — почулося з задніх рядів.

— Аякже, дійду і до себе,— не розгубився Хома
Слонь.— Чому такий нелад в Несолоні? Тому що голови
часто міняються. Такого як у нас, то піде нема. Голови
падають, як уряди Хранції. Я вже восьмий послі війни.
А то що? Апархія, розвал. А правду я кажу? Їй-бо,
правду.

— Не мели нам, як воші гречку з'їли! — немов бато-
гом вперіщив Хому головуючий на зборах Гордій Горді-
йович. Він розмотав з вуха ниточку, зняв окуляри: — При-
чім тут архівна наволоч: Кваша, Косматенко?.. А як ти
мислиш в люди виходити?

Помітивши в очах головуючого лиходійні іскорки, Хома
Слонь розгублено розвів руками й поклав сучкуватий па-
лець на потріскачу нижню губу. А справді, як же йому
в люди виходити? Ворухнув вусами-свердлами, хотів ска-
зати: «Треба щось робити в Несолоні», але згадав про
себе і навіть не розтулив вуст, ніби одібрало йому мову.
Тільки палець безнадійно трясся на нижній губі. А За-
мисловичі хором:

— Ну й скарав бог сусідами!

— Доки то буде таке?

— Пора, Хомо, мати свій хліб!..

Діла влялися на погане. «Може, й правда тому, що чим люди багатші, тим скупіші вони. Доведеться повертатися порожньо», — з жахом думав Хома. Руки обвисли нижче колін, голова поникла, а очі благально дивилися на зал: мовляв, змилосердьтеся!.. Стояв нікчемний, пригнічений, як жебрак, якому відмовили. Але що це? Люди гудуть, шепочуться між собою. Хома кинув допитливий погляд на Бурчака: «Що це? Може, не схочуть позичити? То ти ж, того, підтримай мене. Я — не Кваша. Я — Хома Слонь. Я віддам...»

— Хто позичає, — зрештою мовив Бурчак до Хоми, — той мусить навчитися віддавати. А ви до віддання дуже трудні. Косматенко не віддав, Кваша не віддав, то де ж гарантія, що ви віддасте?

— Клянусь старістю, що віддам, — заприсягнувся Хома. Сплюснуте лице осінила вдячна посмішка. Тиха, обережна, без найменшої зайвини. Коли просиш, то мусиш знати всі тонкощі поведінки прошака.

Старий Хома знає ці тонкощі з дитячих літ, коли ходив з батьком-калікою жебрачити. Тоді вся Несолонь побиралася й мала велику парафію для свого невтішного промислу. Мало не все Полісся знало її. Звідки промак? З Несолоні... Тепер і час не ті, і Несолонь не та. І не така вже бідна вона, як Хома змалював. І парафії давно в неї нема. Тепер недорід або яка інша біда, то далеко не йде — в Замисловичі. Словом, без прощацької тайстри і без ліри обходиться. Але багато хто із старого десятка, в тому числі і Хома Слонь, ще й досі знає давні несолонські тонкощі. Ось і зараз його схилена постать ніби благас: змилосердьтеся, людоньки! Якщо треба заплакати — він може заплакати. Але чому це Талимон Товкач так хитро підкручує вуса? Може, гроші запропить за хліб? Ні, не править...

У Товкача свої міркування, про які знав поки що тільки він один. Вчора побував у райцентрі, і Степан Якович Стійвода між ділом шепнув йому: «Є, Талимоне, маленька надія. Готуйся в Несолонь...» Йому не дуже хочеться в Несолонь — йому до душі Замисловичі. Та вже другий день живе Товкач тією надією, і хоч до звітно-виборних зборів ще далеко, але він вже дивиться на Хому Слоня як на свого останнього попередника і гукає з передньої лави: «Позичити!» Скупий від народження Кіндрат Калитка воїволице перечить йому, доводить, що своїми подачками вони беруть гріх на душу — псують Несолонь, що так це

село повік не зречеться від давньої звички. Але Товкач занеполює на своєму: «А там побачимо, — думас собі. — Я не позичав, то й віддавати не буду. Борг залишиться на совісті Хоми». І чимдуж гукає: «Позичити! Не лишати сусідів у біді!» Чого-небудь іншого нізачо не позичили б. А в хлібі не наважились відмовити, взяли гріх на душу — позичили. Мабуть, всяк пригадав, як тяжко без хліба...

У всі віки, на всіх перепахтах історії хліб був найбільшим з багатств. Коли його обмаль — чваньковите золото просто непотріб. Його закопують в землю як мерця, його ховають за ковані двері як найпідлішого злочинця. А хліб і в бундючній хоромі, і в простій селянській оселі здавна вносили на підносах з шанобою. Ти, золото, годишся тільки для того, щоб на тобі подавати до столу звичайний чорний житній хліб. Недарма збіднілі народи відверталися від держав, що мали багато золота, й простягали руки до тих, що мали багато хліба. Хліб переважає все. Одне пшеничне зерно тяжче за гори золота. Вкинута в землю, воно за один лише рік дає тисячі зерен. А золотий мішок вік пролежить в землі і нічого не вродить. Тож недарма хлібом і сіллю зустрічає Русь своїх дорогих гостей. Ідять, народи! Русь не відмовить вам, як не відмовить у хлібі сусід сусідові, село селу. Можливо, в інших державах не так заведено. Можливо, там, де владарює золото, за хліб і гребуть золото. А у нас ні. У нас віддають хліб тією ж міркою, якою позичили. Там, де владарює золото, Несолонь розорилася б і пішла б по світу жебрачкою. А у нас ні. Ми позичасмо хліб на багатство. Ми хочемо, щоб і Несолонь мала свій хліб, і, може, тому так боляче дорікаємо: «Ну й скарав бог сусідами! Пора, Хомо, мати свій хліб!..»

* * *

Коли розходились, Зоя віддала Євгенові його книжки з тихим, уразливим «дякую» й побігла шукати свого Порошу, який по доброті душевній, а може, з якихось інших, йому одному відомих міркувань не схотів бути свідком цієї сцени. Все трапилось так несподівано, і стільки неприкритого докору було в її погляді, що Євген навіть не встиг обізватися, стояв і безтямно дивився услід Зої, поки серед інших хусток не загубилась її тернова хустина — перший сімейний подарунок Пороші. Та ось ніби з-під землі виріс Товкач. Лукаво веміхаючись, він провів Євгена до виходу. Надворі шепнув:

— Не печалься, приходь на весілля. Моя Василинка буде дуже рада тобі...

Підбадьорююче потис руку і теж зник в юрбі. Євген когось шукав, комусь хотів повісти про свою печаль, але ніхто не звертав на нього уваги — люди поодиноці і парами розбігалися додому точнісінько, як тоді, навесні, врятовані ними птахи з шкільної сторожки розліталися до своїх гнізд. Он почимчикували у свою вуличку дядя Ваня з тьотею Фросею. Трималися віддалік одне від одного — чути було їх стриманий пересвар — ще не дійшли додому, а вже посварилися; співчутливо поклонився Євгенові Антон План і незвично взяв під руку свою причепурену на городський лад Полікарпівну (досить сказати, що з усіх жінок вона одна прийшла на збори в беретик); Марійка по-дівчачому вчепилась до свого велетня — Карпа Сили; десь в потемках дрібно закашлявся Гордій Гордійович — на ніч на нього насадив приступ старечого задушливого кашлю. Євген хотів наздогнати свого сусіда, але бігти посоромився і відстав — старого, мабуть, підганяв кашель. А ще по хвилі вулицю пересікли гамірні талаївські і ковалівські підводи, розтрушуючи сміх і жарти. На одній з тих підвід — Зоя з Порошею. Пригорнулися одне до одного, а може, обнялись і цілуються — вночі не видно... Євген йшов на вогник своєї хати й думав про те, як багато в селі таких вогників... І, може, з усіх, хто повертався додому, одна Олена Мурова не бачила свого вогника. Вона не залишилась ночувати у шкільній сторожці, хоч Полікарпівна люб'язно запрошувала її. Не пішла Олена і в свою нову, ще не обжиту квартиру, в якій стільки літ змарнував Шайба, — треба спершу побілити її, щоб і не пахло Шайбою. Цього вечора Олені захотілось дальньої дороги для своїх роздумів. Вже не раз запитувала себе: що ж це воно таке?.. Але хіба збагнеш, коли в людині цілий світ почуттів. Вона агроном, та ще і тепер їй трапляються трави, назви яких вона не знає. А хіба всьому є назва в людській душі, хіба там все розкладено по поличках, все з етикетками? Звичайно, ні. Олена знала одне: все в ній безроздільно належить Мурову — і запашні ласкаві ромашки, і колючі будячки. Та ось вона дарує з того букета кілька стеблинок Євгенові. Дарує і не знає їм ані назви, ані ціни. Але вона буде мовчати. Буде ховати те почуття, буде тихенько носити його в собі, щоб ніхто не знав, ніхто не догадувався... Поки добереться додому — Муров вже спатиме. Може, це й добре, що він спатиме.

Вона нечутно пройде в свою половину, обцілує маленьку Тапюшу й не вийде до ранку. Хіба що Петро сам завітає до неї... Та скоро і вона помітила з дороги свій вогник — єдиний в райцентрі, маленький, веселий — мерехтить на горбочку. Дивувалась і раділа, що він так допізна не гасне — світить для неї... Пішла швидше. Де-не-де потьмарене небо зрідка розсікає зорі, ніби хотіли викресати з тихої ночі ще один неспокійний день...

ЧАСТИНА ДРУГА

Повні вози скриплять не так верескливо, як порожні. Тільки вряди-годи старе з'їджене колесо завищить навіжено, ніби щось недобре промовля до Хоми. І Слоні на повних мішках не такі пригнічені. Навіть коні і ті підняли голови, ніби й вони тямлять, що сталося. А втім, коні завжди ідуть додому охоче, піж з дому.

За селом, на житищиці, показався рідкісний в цих місцях ховрах. Він піс пророслого колоска. Зачувши скрип возів, став на задні ланки, свиснув і побіг до пори. Хома подумав: «Теж маленький хазяїн. Хіба в його норі нема зерна? Є. Але як славно поніс колоска. Теж не хоче лишатися без запасу. Мабуть, і родичі в нього є...» Хома оглянувся на своїх родичів, поплескав долонею по мішку. А родичі йому в один голос:

— Хомо! Чувш, Хомо? Зима довга, а запасу нема...

— Не дам! — буркнув Хома на ті сімейні натяки. — На моїй голові вся Несолонь, а не одні ви. Собі не візьму і вам не дам!..

Більше не озирався на родичів, аби не спокунали його на гріх. Мовчки дивився на дорогу і, помітивши на ній свіжий піший слід, підганяв Яська:

«Гоци, Яську! При чужім чоловікові не так насідати-муть...» Частішає перестук коліс, і хоч коні у Яська виїзні, годовані, але родичі не відстають ні на крок.

Подорожній озирнувся на валку, постояв якусь мить в нерішучості і пішов далі. Переднім уже видно, як в'язнуть в болоті його туфлі, вже чути, як шурхотить дешевенький плащ подорожнього. Та ось він поклав на мішки чемодан, а вслід за тим і сам опинився на возі, звисивши ноги.

Ясько підозріло глянув на чемодан. Мовляв, чемодан поклав, ще й сам сів!

— Не дивіться що він великий,— жартома зауважив подорожній.— В нім нічого нема, крім сорочки, рушника і зубної щітки.

«Ага,— підмітив про себе Хома.— Чистить зуби — значить, інтелігент. Ану спитаюся». Опустивши чорного цигейкового коміра, зиркнув через плече. Відбулася звичайна в таких випадках розмова, з якої слово за словом довідуються про все, навіть про сімейне становище. Хома ніби ненароком спом'янув Парасю — свою родичку — і, призамислившись, знову підняв коміра.

Обидва надовго вмовкли, й від того наче голосніше пересварюються вози. Таке буває в дорозі: поки не знають одне одного,— говорять вільно, невимушено, а досить познайомитись, як обох залишає дар мови. Але самою мовчанкою іноді можна сказати більше, ніж будь-якими словами. Є час на роздуми. Мовчить подорожній: «Ага, значить, ви Несолопський голова Слонь Хома Харитонович. У вас такі гострі вогнисті вуса, що можуть наскрізь просвердлити людину. Це з вами доведеться мені сперечатися. Цікаво, який же у вас характер? Невже такий гострий, як оті вуса? А що це вас так безжално приплюснуло? Невже колись, у дитинстві, причинили дверима? Але чому всі, кого бачу я на підводах, схожі на вас? Ага, це ви таким вродились. А чому он той, що на задній підводі, дуже схожий лицем на вас, гукав, щоб ви мене не підвозили? І чому ви не послухались його і не перечили, коли я сів на вашу підводу? І чому ви не призналися, звідки везете хліб? І нарепті, неже ви проти, що я, зоотехнік Федір Громський, або просто Федя, як звали мене в управлінні, по своїй власній волі їду до вас, в Несолоп? Невже ви проти! І останнє: Парася... Чому не просто вдова, а «славна вдова»? Це ви всім так говорите чи одному мені?» А Хома Слонь слухає тії роздуми й відповідає своєю хитрою селянською мовою, а вірніше, теж мовчить: «Так, я голова. А тобі хіба дивно? А ото, на підводах, все мої родичі — брати рідні, двоюрідні і племінники, такі довгообрази, руді, як я. Але то ще не все. Нас півсела Слонів, і всі на один копил, всі в мене. Ти зирни на мої вуса. Я знаю, вони не подобаються тобі. Вони багатьом не подобаються. Але в них сила моя. Навіть мої родичі бояться їх. В них шух на людей. Досить обрізати їх, і нюх пропаде. Хіба ти не чув, як Кузьма, той, що на задній підводі, гукав мені: «Хомо, не підвозь, чужий чоловік заважатиме!» Але я не послухався. Я взяв тебе, щоб потім наодинці сказати

Кузьмі: «Що можна було зробити, коли чужий чоловік на підводі сидить». Так що, чоловіче, я рад тобі. Добре було б, якби ти вголос полічив підводи та полічив мішки. Тоді б я сказав своїм родичам: «Нічого не можу вдіяти. Хіба ви не чули, як стотисячник мішки лічив?» Ні, чоловіче, в тебе, мабуть, нема родичів. Ти не знаєш, що то за згуба, коли ти голова, колгосп бідний, а родичів півсела. Оце беру я позичений хліб, а вони раді забрати його у свої комори. А навесні знову скажуть: «Ідь, Хомо, проси, Хомо!» А не випрошу — зберуться і знімуть мене з голови. Оце такі родичі. Оце так, чоловіче... Дивлюсь я на тебе і думаю: ти зоотехнік, стотисячник. Але з чим ти їдеш в наше село? З рушником і зубною щіткою... Якби ти валку хліба привіз — це да, це поміч була б. А так що? Ну, приїдеш ти в Несолонь. Познайомлю тебе з Парасею. Скажу їй: це ваш зоотехнік, слухайся його. А далі що? Хіба ти розумніший за мене? Отак вже корови почнуть доїтися від того, що ти приїдеш. Мовчиц, посміхаєшся, чоловіче. По одежі видно, що помиляєшся. Я, бачиш, в чоботях, а ти в парусинових туфлях ходиш до гупої осепі. На мені лейбик який, повецький, теплий, за літа куплений, а ти у холодному плащіку. На мені он яка ладна сорочка, а у тебе комір посічений. Хома Слонь бачить все, від цього ти не сховаєшся. А гроші в тебе є? Ага, зажурився, мабуть, без грошей. А нам цього і треба. Квартири не дамо, харчів не дамо, грошей не дамо, і куди тобі? Або втечеш, або до Парасі підеш. Не стане витримки, і підеш до Парасі у прийми. А Параса — моя родичка, друге коліно мов. От ми і породичаємося. Зрозумів?... — І Хома Слонь в який уже раз озирнувся на Громського.

— То ти хочеш у малому котлі поваритися? Трудно тобі буде в нашій котлі. Земля замісрована, ферми плохенькі, кормів — чортма. А то все знаєш чому? Голови часто міняються. Ніде нема такого градобоя, як у нас...

І Хома Слонь навалився на своїх попередників, виписуючи кожного найчорнішими фарбами. І знову найбільше дісталось останньому — Марку Кваші, при якому Хома Слонь був заступником голови. А, дійшовши до себе, він знову притих, озирнувшись, пригрозив Кузьмі здоровенним вузлуватим кулаком, і той більше не показував бато-гом на ліс. Його віз, навантажений більше інших, немов присмирнів разом з ним — вмовк, не скрипів.

Лист опав, і в лісі тихо, як після пожежі. Тільки де-не-де з-поміж беріз шелестить дубок. І раптом чудо серед

цієї одноманітності: над самою дорогою в червоних сержках стоїть запечалена горобина.

— От хитре дерево,— каже Хома.— В глушині його не побачите, а все тут, понад дорогою. І як воно так прироститься, хотів би я знать? Ніби й ніхто не сіє, й не садить його, само шукає собі людного місця.

— Так звіку йде,— озивається Громський.— Всякому дереву місце своє. Дуб любить на горі рости. Там краще йому розсівати насіння своє. Впаде жолудь і котиться вниз. Береза любить похизуватися у видолку, серед дубів, а красуня горобина любить показатися людям. І ще, мабуть, тому понад дорогою, що сонця тут більше. Може, у затінку не достигла б вона.

— Е, чоловіче, ти, знать, на дереві розумієшся. А нашу поліську корівку бачив коли-небудь? — кольнув Хома Слопн.

«Поліська корівка? Може, яку місцеву породу вивели?» — подумав Громський і захитав головою: мовляв, ні, не бачив.

— Отож,— просіяв Хома.— Я догадався, що ти городський чоловік. Що ж, покажемо. Корівки нікудишні — погано дояться. Але щоб не вийшло, як із тим конем. Послухай, чоловіче. Заходжу якимось у кооперацію, дивлюсь — нові книжки на полицях лежать. Питаю лавочниці, що там є для таких грамотів, як я. Вона й показує мені книжечку: «Як запрягати коня». Ану, думаю, як це його запрягати? Читаю, а воно зовсім не так, як ми запрягаємо. Даю нашим їздовим: «Може, я забув, як запрягати, гляньте-но ви». Дивляться, і теж нічого не ймуть. Мене злість взяла. Я ту книжечку в конверт і в обком. А оце прийшла відповідь, що писав її один вчений муж, який сам ніколи не запрягав коня. Дивись, чоловіче, щоб з тобою такого не трапилось. Бо ми народ принципіальний. Не так, то в конверт і в обком.— Хома підморгнув: — Але ти зоотехнік, то, може, навчиш нашу Парасю, як треба дойти корів. Ми тобі хвартуха, рушник, дійницю придбаємо. Стільчика змайструємо. Все як положено..

І на сміх його: ха-ха-ха! Просто так, не знаючи з чого, сміються на задніх підводах, і Громський своїм докірливим поглядом питає їх: ну чого? А їм ще смішніше стає, і вже всі аж тремтять, так регочуться. Громський переждав той дикий, безглуздий сміх, підсів вище, на верхній мішок, заткнутий в однім місці солом'яним віхтем, і спитав зразу всіх:

— А ваші власні корови якої породи?

І знову: ха-ха-ха! Коні щулять вуха, Ясько вертить батоном, піби одганяється від того настирливого сміху, а присоромлений Громський відвертає погляд від задніх підвід.

Що ж, смійтеся, коли вам так весело.

Не чекаючи, поки уляжеться сміх сам по собі, Ясько підвівся на возі і погрозив Слоням гнучким пужалном.

— Гей, ви, умники! Чоловік їде помагати вам, а ви сидите на чужім хлібі та ще насміхаєтесь?

Ясько сів, почав зі злості шмагати коней, і вся валка поїхала швидше. А Громському з думки не сходив той уїдлиний і, може, справедливий сміх. Бо й справді, кому потрібна та брошура — «Як запрягати коня»? Але він, Федір Громський, почне саме з того, як дойти корів. З халатів, рушників і ослонів почне. Так що сміялися ви подаремно. Але не все, з чого сміються, смішне. Іноді викикають сміх і серйозні речі, коли дивляться на них жартома. Хотілося розпитати Хому про ферми, але на задніх підводах всі так похмуріли і такі зловісні погляди кидали в його бік, що Громський не посмів ворухнутися. Думав собі: «Яка це ти, Несолонь? Невже вся така понура, сумна, як ось тут, на задніх підводах? Невже вся така хитра, як Хома Слонь? А може, така, як Ясько, молода, привітна, щира?..»

Мішаний ліс поріднав, гостро запахло хвобю, дорога вбігла в глибокий пісок і загубилась між соснами. Коням стало тяжче. Помітивши це, Громський зліз з воза і, тримаючись за люшню, дивився собі під ноги. В туфлі набивався пісок, вогнем пік п'яти, але Громський терпляче йшов за возом. Виїхали на краю дороги, тоді знову сів на своє місце. Чув, як пелехатий Кузьма кинув своїм:

— Ти дивись, скотину шкодує. Може, воно й справді добрий чоловік?

За живим сосновим частоколом показалось село. Витялось поїд лісом довгою рівною вулицею. По один бік дерев'яні хати, обнесені де лісою, а де тинами, мало не в кожному подвір'ї, крім хати — ціла шеренга повіток — більших, менших і зовсім маленьких. Там же, де немає повіток, лежать сувої почорнілих соснових колодок. Просто з лісу виступають сади і тільки де-не-де підходять до вулиці. Височенні дикі груші — літ їм і літ! — вольготно розправили своє крючкувате гілля та немов притисли ним

до землі своїх лісових сестриць — яблуні й замізеровані сливи. Крім своєї владної моці кожна така груша ще має на собі кілька здоровенних колодок і нагадує древнього лицаря в доспіхах. Це залишки старого бортництва. Може, бджіл в тих колодах і нема, але жоден господар не знімає їх, бо, мабуть, сподівається, що коли-небудь там оселиться роботяща сім'я. Подекудъ, на відшибі од саду, все ще стоять старі, згорьовані в'язи, з яких в давні часи безжалісно дерли лико на личаки. В'язи не всохли, взялися молодю корою, але заподіяне каліцтво далось взнаки: куди їм до груш!.. Це по один бік вулиці, від лісу. А по другий — городи. Довші, коротші, хто скільки міг, стільки і взяв, бо за городами, мабуть, ніким не змірянній, безкрайній мокрий луг. За лугом видніється озеро, якому теж нема кінця,— його води зливаються з небом.

— Ото наша болячка,— показав Хома Слонь на озеро.— Все літо Несолонь там, а тут хоч караул кричи: один жіночий персонал залишається.

Громський довго, до сльози дивився на мокрий луг, на озеро й дивувався: «Гей, гей, яке багатство Хома називає болячкою!..» Спитав:

— Сіно з луку збираєте?

— Всяк собі.

— А рибу в озері ловите?

— Теж всяк собі,— недвозначно обізвався за Хому Ясько.

— Он воно як!

— А ти що, хочеш переіпакшити? — здивувався Хома.— Ні, чоловіче, то вже так встановилося. Туди колгосп не втручається. Луг і озеро звіку-роду для всіх...

Зачувши скрип повних возів, на вулицю висипали діти, повагом підходили до возів жінки. «Везуть, Слопі хліб везуть!» — пішло по селу. Вже на всіх перелазах стриміли жінки. Хома гордовито уклоняється їм і без кінця гострить свої навіжені вуса. Найповажнішим господиням показує великим пальцем пазад. Мовляв, везу. Але ті, мабуть, не розуміли, що Хома мав на увазі: хліб в мішках чи невідомого чоловіка позаду себе? Лічили підводи, мішки на підводах і перебалакували між собою:

— Молодець, Хома! Але що то за чужий чоловік сидить? То часом не замисловицький голова?

— Ні, кумо, Бурчак білявий. А це бачиш, який циганчук.

— Потихше, може, то начальник який!..

— А мені з ним до вінця не йти,— закінчила ті балачки молодичка в вишиванім фартусі.

Уклонившись на Хомич привіт, вона склала під фартухом руки й заспішила до хати. На ній були чобітки з високими каблуками, спідєця в рубчик, тепла байкова кофта, а з-під косинки спадала на плечі довга світла коса й гоїдалась, як маятник на стінному годиннику. В порозі жінка оглянулась, посміхнулась Яську й, показавши кудись рукою, зникла. З комина її хати тоненькою цівкою сочив дим. Та ось він вибухнув сірими клубами: жіпка, мабуть, підкинула в піч сухої сосни. Промінь відбився в кухоннім вікні. Громський бачив, як палахкотіли шибки, і стало йому якось тепліше, приємніше на душі. Саме на вечерю потрапив у село. Сміються шибки... Колись отак променітиме і його вікно. Можливо, не в цьому, а в яким іншій селі. І його любов теж ходитиме у фартусі, і неодмінно в білому, вишиваному. І теж отак з комина буде сочитися в надвечір'я димок. Та коли це буде?.. Громський згадав, що сьогодні він весь день нічого не їв, і мимохіть оглянувся на привітну хату. А Хома йому:

— Ну, нашу Парасю бачив?

...Сміялось багряне віконце. За тим віконцем розрум'янена весела Парася стоїть біля печі. Знову підкинула дров — живим стовпом устає над хатою дим, мабуть, на погоду... Глянув на інші комини: так, на погоду... Поклав руку до серця: «Привіт тобі, Несолонь! Ти не знаси мене, я не знаю тебе, але бачу, що ти те, чого я шукаю...»

* * *

Вже так заведено, що кожен, хто вперше потрапляє в Несолонь, мусить посидіти за столом голови. Це неписане правило ніхто не встановлював, воно склалося само по собі. Якщо гість жаданий — йому викладуть все, його запросять вдруге і втретє. А якщо ні, то він скористається столом голови не більше одного разу. Надалі його водитимуть по селу виконавці з хати до хати, і в кожній хаті з новою обмовкою, а частіше з такою: «Голова просили, щоб цей чоловік пожив у вас». Не чекаючи згоди господарів, виконавець поспішно зникає, а розгублений гість все ще стоїть в порозі, поки, нарешті, не скажуть йому всім знайоме «сідайте», яке має стільки ж відтінків, скільки людей на світі. Це «сідайте» треба розуміти приблизно так, як розуміли його в старовину: непроханий гість гірше

татарипа. Все ж сідаєте, а господарі хати тим часом перезираються й мовчки, поглядами вирішують вашу дальшу долю. Нарешті господиня запитує вас: «Їсти хочете?» Якщо вам спаде на думку сказати «ні», то ви багато втратите і всю піч вам будуть снитися кращі дні вашого життя. На тутешній мові це означає «поставити на квартиру». Не влаштувати, а поставити, що далеко не одне і те ж.

Так-от, перед тим як «поставити» Громського на квартиру, Хома Слонь запросив його до себе додому. Повів навпрошки, левадами, понад тихою глибоченькою річкою — безіменною притокою Уборті. Балансуючи, він легко перейшов через кладку, вітрохи не схожу на зручні дощані кладки. Це була звичайна сукувата сосна, перекинута з одного берега на другий.

— Невже не можна зробити ширшої кладки? — завагавшись, запитав Громський.

— Не можна, — відповів Хома з протилежного берега. — Поклади тут ще одну сосну, то завтра зникнуть обидві, обидві підуть на дрова, а цієї, бачиш, ніхто не чіпає. Не знаєш ти, чоловіче, песоловського життя. Вузька кладка, тоненька скибка, пісний борщ з грибами — це все суть Несолонь. Я вже звик, я вже цажився таким життям, а ти тільки звикаєш. Ну, не вагайся!

Підбадьорений Хомаю, Громський побіг по хисткій сосні й по-хлоп'ячому впав на протилежний берег. Хома засміявся, розправив вуса й ловив гостя далі. На городі зеленіла латка житнього вруна. Під хатою стояв чималенький лаштунок сіна на високих підставках, мабуть, для того, щоб не підмокало. Хома підійшов до того лаштунку й, звично покопавшись рукою, вийняв з сіна дві пляшки, які тут же сховав у кишені свого новенького лейбика. Шеннув Громському:

— Дивись не проговорися моїй Килині. У мене, чоловіче, така баба, що не пірве — все на ярмарок.

Та видно було, що Килина і дома не нудьгувала без діла. В сінях чисто, підметено, в кухні теж був добрий давній порядок. Посуд у миснику аж лиснів, підлога вимита, на кухоннім столі, який в інших хатах рідко застеляється, лежала новенька узорчага клейонка. Сама ж Килина сиділа на дубовій лаві і прядла коловоротку. Її нога в постелику із старого чобота хиталася ритмічно, і навіть прихід хазяїна не порушив того доброго ритму. Допрявни сталку, вона встала й відчинила кімнатні двері.

— Заходьте далі, — звернулася до гостя.

Громський подякував і пройшов у світлицю, дуже схожу на інші сільські світлиці, з тією лишень різницею, що в ній все нагадувало про першу молодість її господарів. Подушки з прошвами, рушники з червоними півниками, ціла галерея портретів, якими владно верховодили портрети Хоми і Килина. Портрети свідчили, що сімейне щастя цієї пари не було передчасним, що вони обоє дозріли для нього. Хома вже тоді мав вуса, а Килина зморшки під очима.

Обід почався просто, невимушено, але не був тим обідом, якого сподівався Громський у цім домі. На столі з'явилися дві пляшки, а до них дві миски. В одній парувала картопля, ледь-ледь закрошена салом, у другій — звичайнісінькі квашені огірки, і нічого більше. Килина не прийшла до столу, лишилась на кухні. Хома сам обхідливо припрошував гостя. Скляпки наливав повні і за кожною склянкою приказував: «Трудно живеться...» Громський пив неохоче, сяк-так заїдав картоплею та все позирав на двері. На кухні щось піби шкварчало. «Ясчня», — подумав Громський. На своїм недовгім віку він не раз куптував сільську яечню, зроблену из салі й на пічному вогні. Пригадався їй чудодійний арснат, і скоро справді пею запахло в хаті. Так, не було сумніву, що в печі шкварчала ясчня, і зголоднілий за день Громський уже упивався її пахощами. Тільки Хома був до цього байдужий, налягав на картоплю та огірки й спонукав гостя робити те саме. Громський відчув, що починає п'яніти, і нарешті терпець йому увірвався.

— Я більше не можу, — сказав Хомі, відсунувши свою пову долю житнянки. А на кухні шкварчала яечня!.. Коли ж, нарешті, відчиняться двері і Килина подасть її на гарячій сковороді? Громський встав, пройшовся по кімнаті й, піби ненароком, зазирнув крізь щілинку на кухню. Піч затулена, Килина не видно, а яечня шкварчить ще голосніше. Громський відхилив двері і тільки тепер збагнув, що він став жертвою своєї власної ілюзії. То Килина пряде на коловоротку, а йому видалось, що шкварчить яечня. Якось зразу понесло дубовою бочкою, неприємно запахло огірками. Гостро відчувши голод, Громський підсів до столу, але знову був розчарований: картоплі вже не було, а в другій мисці залишилися одні жовтяки, та й ті порожні. Хома ж сидів за столом зовсім охмелілий і хвалився на всі лади, що він живе чесно, що він не може інакше жити.

— Годі тобі! — стрельнула з кухні Килина, і цього було досить, щоб припинити зайві розмови. Хома одягся і повів гостя з хати.

Вже звечоріло. До річки дійшли мовчки.

— Мені погано,— раптом схопився за груди Громський біля самої кладки і мерщій побіг за ближчі куці. Він не звик до таких великих доз, та ще без закуски. Хома цього разу не зважився перейти кладку. Користуючись відсутністю Громського (при ньому, може, і посоромився б), він ліг і поповз по сосні, підтягуючись заодно руками й ногами. Видно було, що йому це доводиться робити не вперше. Його тіль у воді скидалась на велику жабу. Добравшись до берега, він встав і скомандував збліднілому Громському, який уже встиг позбавитись клятої житнянки:

— Я-то перейшов, а ти лягай і повзи, бо річка глибока і за твоє життя відповідати не хочу!

Але Громський не послухався Хоми. Балансуючи руками, він миттю перебіг через кладку й подумав чомусь про те, що Несолонь не така вже страшна, як її малюють.

— Ну, а тепер куди? — запитав Хома.—Тобі ж треба десь жити?.. Слухай, а що, коли я поставлю тебе до Парасі? Громський погодився.

І. ПАРАСЯ

Цієї ж ночі Громського «поставили на квартиру» до вдови Парасі Перегуди. Зробив це не виконавець, а сам Хома Слонь. Він був далекий від того, щоб просити Парасю. Кліпнувши лівим оком, що означало «я знаю, що роблю», він сказав: «Цей чоловік житиме в тебе...» Парася якусь мить розгублено дивилась на Громського, кинула вивчаючий погляд на його чемодан, відтак, посміхнувшись, мовила привітно: «Сідайте». По тому, як було сказане це «сідайте», Громський відчув, що він в цій хаті гість не так вже небажаний. Він сів і, поки Парася збирала на кухні вечерю, оглянув світлицю. Між двома причільними вікнами, що світили на вулицю, цокотів стінний годинник з мідною гирею, мабуть, найстаріша реліквія в цій кімнаті. На щитку годинника невтомно йшла кудись боса розмальована жінка з граблями. Громський знайшов, що вона дуже схожа на Парасю. Він не помилився. То дійсно була Парася, і намалював її не хто інший, як її покійний чоловік, який був майстром на всі руки й залишив після себе не одну цю картину на годиннику, а ще

кілька картин з видами Несолоні, розвішаних на стінах цієї ж світлиці. Ось знамените несолонське озеро Корма. Здавалось, живі нещірні води його так і виплюснуть на хату, і цього не сталося досі тільки тому, що їх притримує золотим веслом молодий завзятий рибалка. На другій картині — подвір'я, в яке щойно зайшов Громський. Він впізнав його по хаті й по грушах, увішаних колодками. Так, це було Парасине подвір'я, схоплене художником рапо-вранці. У ньому ще не почалось, але зараз почнеться звичайне щоденне життя. Свідченням тому була жіноча рука, що десь звідти, з хати розчиняла прозоре віконце. Ще на іншій картині Громський впізнав кладку, по якій сьогодні двічі переходив. Тільки за кладку правила в ті часи куди товща, сучкувата сосна й переходив по ній не Хома Слонь, а приземкуватий веселий школярик з книжками. Його тінь падала в річку, і школярик позирав на неї з острахом, мабуть, потерпаючи, щоб і самому не опинитися там, де купається його тінь. Були на стінах й інші картини — плід безсонних ночей доброго Парасиноного чоловіка, який мав ніжне серце, спостережливе око і, мабуть, любив несолонську природу не менше своєї Парасі. Бо тільки люблячий чоловік міг так божеественно, неповторно увічнити на годиннику свою дружину... Зі стін погляд Громського опустився нижче. Стіл із різьбленими ніжками, два дерев'яні ліжка, розмальовані якнайдивніше, і лава з тисячею наймудріших столярських витівок, аж до вирізьбленого орла на поруччі — все це теж була робота одних крохотливих рук, і не чийх, як знову ж таки Парасиноного чоловіка. Тільки столяр, який був художником, міг створити подібне. Тільки такий столяр міг знати, що те, що зробив він долотом і рубанком, мусить бути гармонійно довершене найтоншим різцем і пензлем художника. Жодне його творіння Парася не обезславила своєю роботою. Вишиті нею рушники шанобливо звисали під картинами, піби віддаючи їм свою давнину, постіль на ліжках була свіжа, біла до холодного, лава покрита вузьким шерстяним рябчаком, в якому переливалося не менше топів, ніж в райдузі. Підлога була застелена сталками вибіленого полотна, і Громський з жахом глянув на свої не дуже чисті туфлі. В ту ж мить він вийшов на кухню й попросив віника. Парася спитала — для чого, і коли він показав на свої туфлі, вона сказала:

— Чого-чого, а води в Несолоні хватає. Наслідите — помію, — і не дала віника.

За вечерею Парася не проронила жодного слова про себе, про своє життя-буття, а все говорила про Несолонь, про ту тяжбу, з якої ніяк не може вибратись їхнє село. На запитання Громського, хто винен, Парася сказала, що всі винні потроху, і вона, Парася, теж винна. Вона не призналася, в чому саме її вина, а Громський не посмів допитуватись про це. Лише згодом він довідався від людей, та й сам побачив, що Парася — чи не наймудріша людина в Несолоні. Коли збиралися збори з якогось великого приводу, то всі чекали, що скаже Парася. Це Парася сказала, що треба зняти Косматенка і поставити головою Марка Квашу. Потім Парася виступила проти Марка, і той мусив поступитися місцем Хоми. І хоч Парася ніколи не показувала свою силу сповна, але Хома тремтів перед нею, Хома знав, що досить Парасі сказати «скиньмо Хому», як люди зберуться і скинуть його з голови. Але звідки такий послух, звідки така сила в маленькій Парасі? Це йде віддавна, з часів війни, коли Парася, тоді ще зовсім молода, своєю мудрістю врятувала від смерті ціле село. Але про це потім. Не будемо також забігати наперед, залишимо за Парасею показати свою силу, як тільки, певна річ, для цього трапиться підходяща нагода. Якщо ж такої нагоди не трапиться, то скажемо лише одне: в кожному селі, як і в кожному хорі, є заспівувач. В однім селі — це мудрий старик, який бачив на своїм віку не менше, ніж написано у всіх книжках, разом взятих. У нього немає ніякого чину, окрім старості, його ніхто нікуди не запрошує, він сам приходить на правління, на відкриті партійні збори і на великий сільський сход. Він завжди говорить останнім, вислухавши всіх, і, може, тому в його слові найбільше поради і правди. Але є в наших селах й інші заспівувачі, на зразок Парасі. Коли скаже Хома: «Люди, пора сіяти, бо довкола нас уже сіють», — це одне; а коли скаже Парася те саме на свій лад: «Люди, пора сіяти, щоб не було голоду», — це зовсім інше. Парася відас фермами, Парася — член правління, Парася якийсь тиждень тому стала колгоспним парторгом. Парася б'ється як риба об лід, але не скрізь їй вдасться пробити той лід, і, може, саме в цьому її найбільша вина. Але вона не збирається задихатися під тим льодом і своїми проникливими очима дивиться на Громського, як на свого нового, ще не відомого їй сподвижника. Може, це він допоможе їй розбити товстий несолонський лід? А може, вона думає зовсім не про те...

Вона жінка, до того ж вдова, і всі жіночі слабості, мабуть, властиві їй. Вона сміється з якимось мідним веселкуватим віддзвоном. В її очах нема ні краплі вдовиного смутку. Вона весела перед молодим Громським, і її приязнь, її неприховані радощі, її невимушена щира розмова можуть зробити його своїм у цій затишній хаті. А втім, вона ні на що не претендує. Він для неї квартирант і мусить лишатися квартирантом. Поза хатою він зоотехнік. І йому нема ніякого діла до того, що вона вдова. Так і трохи не так думалось Громському. Під кінець вечері він мимохіть зиркнув на щиток годинника з її зображенням. Вона іде. Боса, з граблями, в червоній косинці... Куди ж вона іде по стерні, на які жнива?..

— Тримайся,— шепотів він собі,— не дивись на неї, ти прийшов не до Парасі, а в Несолонь...

Але хіба міг молодий допитливий Громський не дивитися на неї й не порівнювати її з тим портретом, що на годиннику. «Яка схожість! — дивувався він. — Парася і трішки не постаріла. Невже всі вдови так довго цвітуть?» — милувався Громський Парасею. Ні, це, мабуть, виняток. Не так давно в якійсь книзі він вичитав, що жінки в'януть швидше квіток. Та що вичитав. Громський знав Олену Мурову ще в інституті, коли вона і не думала бути Муровою. Громський був на другому курсі, а вона на останньому. І все ж то була зовсім дівчинка. Сьогодні побачив її в МТС і не впізнав, настільки змінилася вона з тих пір. А Парася геть така, як там, на годиннику, її чоловік ніби увічнив її молодість.

Постеливши Громському, вона тут же розібрала і свою постіль. Поклала собі не одну, а дві подушки. Помітивши, що Громського це здивувало, сказала майже урочисто:

— По старій звичці кладу дві подушки. Одну собі, другу своєму Миколі. Тільки не думайте, що я вірю в духів. Це так, для спомину...

Парася погасила світло, і Громський бачив при місяці, як вона роздягалась. Тільки тоді, як вона зникла в ліжку, він теж почав роздягатись. Носки і туфлі були мокрі, холоші теж не дуже сухі, але він не посмів пройти в кухню, щоб покласти мокру одежу біля печі.

Парася ще довго не спала. Він чув, як поскрипувало дерев'яне ліжко, коли вона перекидалась з боку на бік, і Громському нізащо не хотілось заснути раніше неї. Десь аж перед ранком вона спитала його:

— Ви спите?

А може, це почулось йому, бо він не відповів, він спав. Коли прокинувся, Парасі вже не було на її ліжку, він чув тихі кроки на кухні. Замість мокрих посків лежали сухі, холоші теж були висушені, і Громський дивувався, коли все це Парася встигла зробити. Він сказав їй те перше «дякую», яке говорять вже не зовсім чужій людині, але Парася відповіла йому трішки роздратовано:

— Самому треба думати про себе. До того ж вже осінь...

Разом снідали, разом пішли на роботу. На людях Парася трималася з ним офіційно, якщо зверталась, то не інакше, як «товаришу зоотехнік». І Громський в душі був радий цьому і навіть гордився тим, що він вистояв, не порушив ні до чого не спонукаючого становища квартиранта. Він волів і надалі лишатись в такому становищі, але Парася, мабуть, сподівалась на більше... Товариш зоотехнік вдома називався не інакше, як Федя, і хоч зверталась вона до нього на «ви», однак їй коштувало великих зусиль, щоб не збитись на що-небудь ближче. Холодний плац і парусинові туфлі не дуже гріли — Громський по ночах кашляв, і Парася неабияк клопоталася, щоб припинити той кашель. На піч заварювала для нього липового цвіту й подавала ліки з медом, позиченим у сусідів. Поверх теплої ковдри Парася вкривала хворого своїм рясеньким кожушком, в комірці якого ще, мабуть, з минулої зими трималися пахощі якихось стійких присмних духів. Громський буквально втрачав рівновагу від тих пахощів, і коли Парася гасила світло, він пишком повертав кожушка клятим комірцем униз до піг, а полою до голови. Не віриться, щоб цей прийом врятував його від спокуси, та як би там не було, а Громський кашляв менше і продовжував мужньо триматися в рамках квартиранта. Щоранку ще в ліжку квартирант одержував чашку гарячого молока, залитого коров'ячим маслом. Мабуть, тим же лікувальним цілям служила також куряча печеня. Не щодня, а через день Парася різала курочку, одну з тих безтурботних чубатих курочок, які, мабуть, ще довго не знали б ніякого лиха, якби в Парасиній хаті не поселився квартирант. Громський помічав, що курочок у подвір'ї стає все рідше, але печеня від цих спостережень ніскільки не втрачала, а навіть вдавалась Парасі дедалі краще. Безневинною жертвою Парасиних піклувань про здоров'я Громського став також півень, що співом своїм не один рік будив Парасю до праці. З вигляду це був велетень, завбільшки з індика,

з червоним висячим гребенем, у кошлатих попелястих штанах, сам теж попелястий, як старий ворон. Коли почали зникати кращі курочки, півень затужив, перестав співати і дуже швидко потрапив у немилість за своє мовчання. Тепер Парасю будять сусідські півні. Зате ж Громський почуваче себе куди краще, зовсім не кашляє по ночах і не надякується Парасі за її турботи. Як і раніше, вони щоранку разом ідуть з дому, але повертаються тепер не разом.

Громський завів новий облік на фермах і часто затримується у правлінні. Парася приходиться додому раніше, але не вечеряє без нього. У них на двох один ключ від хати, але схованку всяк має свою. Парася ховає ключа на сінешнім віконечку, а Громський — в дуслі старенької груші, що росте на причілку. І кожного разу, коли одне з них знаходить ключа в схованці іншого, то мимохіть усміхається: невже не краще класти ключа в одному місці?.. І це обом відкриває очі на те, чого їм так вперто не хочеться помічати. Їм бракує маленької-маленької згоди, щоб класти ключа в одній схованці. Обое чекають, що це непорозуміння минеться і згода прийде сама по собі, як приходиться день на зміну ночі.

* * *

Ніщо так не чіпляється до людини, як прізвисько. Якщо вже кому вліплять його, то на все життя. Все інше можна змінити, а прізвисько не міняється. Одніносять його з дідапрадіда, інші заробляють при своїм житті, і хто вже має його, той може сподіватися на одне: іншого не дадуть, а якщо дадуть, то ще дотепніше, але без прізвиська в селі неможливо, як в місті без паспорта. Вас можуть не знати по імені, по прізвищу, але по прізвиську знатиме вас кожне маля. Ви, скажемо, Хома Слонь. Але Слонів у селі багато, та й Хома не один. Йому і вліплено: Рондель. Століття тому жив у Песолоні бідний чесний чоловік Рондель. Він їздив по селах і на броньки, шиньки та інші принадні речі вимінював усяке захміття для паперової фабрики. Хома Слонь по селах не їздить, ганчірок не збирає, але має трохи недобру звичку: що підніме на вулиці — стару каструлю, щербатого горщика, жіночу зав'язку — все, що викидають чи гублять, — тягне додому. От і згадали покійного Ронделя та й вчепили його ім'я Хомі. І тепер часто називають Хому не Хома Слонь, а товариш Рондель. І Хома сприймає це як належне, а дехто з його родичів навіть

заздрить йому, бо Слоням все припадали прізвиська з тваринного світу на зразок: Цап, Козодій, Куромац і таке інше.

У Парасі теж є прізвисько, яке успадкувала вона від свого покійного чоловіка. В документах вона Парася Перегуда, а на людях трішки простіше: Парася Штучка, що пішло, мабуть, від слова штукар, тобто майстер на всі руки. Але якщо всі в селі мають прізвиська, то чим Громський гірший за всіх. Десь на другий чи третій день після приїзду в Несолонь його теж охрестили. Зробив це не щц, певна річ, і вже аж ніяк не сільрада, а хтось із сільських дотепників. Хома аж в долоні сплеснув, як зачув його прізвисько. Сказав з хитринкою:

— Ну, от ми і родичі. Хай тепер спробує відчепитися від Парасі...

На всю Несолонь один Громський поки що не знав свого прізвиська, все ще вважаючи себе безневинним чемним Парасиним квартирантом. Так би йшло бог вість доки, якби Громський не наробив галасу на весь район. Галас, правда, зчинився добрий, але це нічого не додало до відносин Громського з Парасею, а тільки напсувало. Отож розкажемо все по порядку.

Громський не тільки попивав молочко з коров'ячим маслом і ласував печенею з курей. Громський трудився. Трудився більше за всіх і, мабуть, більше за саму Парасю. Вірніше, він так захопився, що взяв на себе і її, Парасину, роботу. Він сам вів журнали падою, сам виписував таблички й вивішував їх на яслах, сам щодня висварював у Хоми Слоня мішок товчі на пійло для корів. Хома сердився, одбивався, журився, що залишиться до весни, якщо вже з цих пір давати коровам товч. Говорив Громському:

— Не лізь на неприємність, вона сама на тебе налізе.— Але Громський все-таки виривав мішок товчі й давав не всім, а щойно розтелепим коровам гаряче пійло. До Громського коровам закидали в ясла голу ячмінку й коли-неколи появлявся в жолобі кришений бурячок. Громський тут же, в корівнику, своїми ж руками збудував запарну яму на два загони й навчив несолонських хазяїв запарювати січку. Кірат, який багато років стояв без ужитку, тепер крутився всі дні. Він рухав січкарню, коренерізку й інші машини, стягнуті Громським в корівник. І від того, що деренчав кірат, веселіше стало на колгоспнім подвір'ї. Було таке враження, що щось робиться, що люди не сплять,

не шукають від неробства вчорашнього дня, а зайняті ділом. Один поганяє в кіраті стару шкапину, інший підвозить солому, ще інший відгортає січку, і так кожному — якесь невеличке діло. Та найбільше припадало дояркам. Громський вимагав від них ідеальної чистоти, встановив цілодобове чергування на фермі. Собі теж вибрав день для чергування. В цей день на фермі панував порядок. Навіть гукати голосно заборонялося. Громський привчав говорити тихо, спокійно, ні в якому разі не погукувати на тварин. Співати теж дозволяв тільки стиха.

— Це не моя примха,— говорив він.— Це закони фізіології.— Парася та й інші доярки не дуже розумілися на фізіології, проміж себе посміювалися з Громського, і він мусив прочитати їм не одну лекцію, перш ніж примусити їх поважати його вимоги. Тепер в корівнику тиша і спокій. Особливо під час доїння. Тільки чути, як корови жують жуйку і як б'є у дійниці запашне молоко.

Не було дня, щоб Громський чого-небудь не придумав. Скоро він затіяв таке, що й сам Хома Слонь, в принципі чоловік хитрий, так і той не міг розібратися в його намірах. Громський поділив корів на три групи й відповідно розмістив їх у корівнику. В першу групу потрапили наймолочніші, у другу — менш молочні, а в третю ті, яких доярки називали «биками». «Бики» одержували парену січку і буряки, друга група до цього пайка мала ще й обмішку, а перша — тепле пійло, гарбузи й інші ласощі. Коли Хома Слонь жахався такого марнотратства, Громський говорив йому:

— Корови на себе зароблять... — Громський не помилявся. Замість одної підводи, якою возили молоко на маслозавод через день, довелось виділити спершу дві, а згодом три підводи, які возили молоко щодня. Додому порожняком не повертались. За продане молоко колгосп одержував макуху, дерть та інші корми, яких раніше і не пюхали несолонські корови. Тепер і друга група одержувала кращі пайки і почала підправлятися. Тільки «бики» все ще стояли на січці. Та вже закрутилася, загриміла новина про несолонське молоко, як старий кірат на колгоспнім подвір'ї. Дійшла та новина до Замисловичів і вразила старого Мізинця в саме серце.

— Де? — не повірив Овсій, — в тій Несолоні, що недавно у нас хліб позичала, таке молоко? Бути того не може! — Мізинець не міг потерпіти такого суперництва й незагайки виїхав у Несолонь побачити правду на власні очі.

Він знав Парасю, слухав її на нарадах — розумна, тямуща жінка, але чогось особливого, видатного в її виступах і разу не чув. Не було чим хвалитись. І раптом Парася робить такі удої? Та тільки в'їхав у село, зразу довідався, що то не стільки її заслуга, як її, Парасиною, приймака. Прибувши на ферму, старий так і спитав Громського:

— Де тут Парасин приймак?

— Вам кого? — перепитав Громський, багровіючи від сорому.

— Ясно кого, — з гідністю відповів Овсій. — Парасиною приймака, який мене, старого хазяїна, обігнав.

Громський озирнувся по боках і, переконавшись, що поблизу нікого нема, розгублено показав на себе:

— Це я.

— Дай, дай я подивлюся на тебе, який ти Парасин приймак, — без найменшого зла знущався над Громським Овсій. Поклав йому на плечі свої старі руки: — Так це ти той самий приймак? Славного приймака знайшла ваша Парася! — Отак пасміявшись, сказав, нарешті, серйозно: — Ну, ну, показуй свої діла. Може, ми і для себе позичимо що-небудь.

Громський ні з чим не крився, все показав, познайомив старого з доярками. Овсій помітив, що всі доярки не в білих, а в зелених халатах, і спитав Парасю, чому так. Адже на всіх фермах доярки в білих халатах. Парася, зиркнувши на Громського, ніби питаючи дозволу, пояснила старому, що білі халати незвичні для тварин і лякають їх. Громський кивком голови підтвердив, що це так, і додав, що білі халати з руки носити тільки ветеринарам. Закінчивши свою незвичну екскурсію, старий щось шепнув Громському на прощання, сів у візок і поїхав. Громський довго стояв у розчиненій брамі, дивився вслід старому Мізицю та щось ніби вирішував. Нарешті сказав собі журливо, з докором:

— Парасин приймак, — і зачинив браму. В цей вечір Парася вела журнал надоїв, а Громський ходив з ліхтарем «летюча миша» по інших фермах. Завітав до свинарок, до вівчарів і десь аж опівночі опинився у стайні.

— Хто там? — окликнув його сторож.

— Це я, Громський. Ви не проти, якщо я заночую у вас?

— Ночуйте, хіба мені тісно. Але чи зручно вам почувати у стайні?

Громський про щось подумав, але, не сказавши ні слова, погасив ліхтаря й пішов додому. Весела Парася вже чекала його до вечері. Але він не сів вечеряти. Узяв свого чемодана, поклав туди рушника, зубну щітку й перішуче взявся за клямку сінешніх дверей.

— Ви куди, Федю? — оторопіла Парася.

Гризькувато кинув з порога:

— Не хочу бути у приймах. Приїхав сюди не для приймів, — і вийшов.

Можливо, якби Парася наздогнала його, попросила, — він повернувся б. Але Парася і не ворухнулася з місця. Вже в подвір'ї він почув, як сокочуть на сідалі сонні, чимсь потривожені курочки, залишені Парасею на плем'я.

Громський послухався сторожа, не пішов у стайню. Влаштувався в правлінні, на столі бухгалтера. Вранці всі побачили його чемодан під тим же столом бухгалтера й співчували Парасі. Хома Слоп' розшукав Громського, сказав йому своє звичайне: «Не лізь на неприємність — вона сама на тебе палізе» — й порадив повернутися до Парасі. Але Громський тільки посміхнувся на те й пішов своєю дорогою.

Діював на фермах, а ночував у холодній прокуреній конторі. Одна з доярок принесла нібито з дому ковдру, подушечку і два простирала. Але Громський впізнав Парасину постіль. Вишивана подушечка пахла точнісінько, як комірець Парасиною колушка.

На роботі обос трималися так, ніби між ними нічого не трапилось. Але замість літра молока, яке виписував Громський собі до хліба, Парася наливала півтора, а часом і два літри. Вона помітила, що він знову почав кашляти, й подумувала, де б це дістати для нього меду.

Він же мерз, недоїдав, покашлював, але до Парасі не повертався й не шукав іншої квартири. Йому хотілось, щоб усі бачили, що він не Парасин приймак, а зоотехнік Федір Громський, і приїхав сюди не для приймів, а для діла, якому хотів віддатися весь. Але чим далі він був від тієї ночі, в яку пішов від Парасі, тим менше виправдань знаходив своєму вчинку. Він здавався собі нікчемним проти доброї, щирої Парасі. Її увага, її теплота, наренгі її безкорисливість не пройшли для нього безслідно. Парася ввійшла в його душу непомітно, незримо, і тільки тепер там обізвалася до нього по-своєму, по-вдовиному. Обізвалася й не зникла, як зникають іноді слабенькі жінки. Вона почала потроху володіти ним, і хоч примушувала ро-

бити не все, що хотіла, але йшлося до цього. Він же не мав над нею ніякої влади, окрім чисто службової. А ця влада ніколи не дає радості. Нею не можна наказати Парасі: «Не смій ходити до клубу одна», «Не смій дозволяти, щоб Яєчко Слонь проводив тебе додому...» Нею не скажеш жодного «не смій», не скажеш тоді, коли цього не хочеться серцю.

І найтяжчими були для Громського дні, коли хто-небудь приїздив з райцентру й залишався в Несолопі ночувати. Громський потерпав, щоб приїжджого не поставили на квартиру до Парасі. Одного разу це все-таки трапилось.

Приїхав Муров. Громський водив його по фермах, називав кличку кожної корови й викладав весь її родовід. Особливо детально Громський розповідав про тих корів, які він вибракував і які, на його думку, мусять бути замінені молочними коровами. Зоотехнік шкодував, що над цим ніхто не думав раніше, і тому багато років тримали на фермах «хвости», переводили корми, а молока не мали. Тим часом споконвіку було так: погану корову хазяїн виводив на ярмарок. Не в корові, а в молоці діло. Державі мусить бути байдуже, скільки в колгоспі корів, але державі зовсім не байдуже, скільки колгосп дає молока. Мурова зацікавили думки Громського, схотілося скласти повнішу уяву про його досвід, і він залишився на вечірнє доїння. Сам вів журнал надоїв, жартував з доярками, але ті на його дотепи тільки всміхалися. Йому ж хотілося розсмішити декотрих, і особливо Парасю, яка раніше тільки командувала, а тепер, при Громському, теж взяла групу корів.

На те Парася сказала Мурову:

— У нас заборонено шуміти й сміятися.

— Заборонено? — допитливо глянув Муров на Громського. Той підтвердив, що це так.

Муров слухняно притих. Записи в журналі робив так, щоб не скрипіло перо. Він пошепки попросив Громського розшукати старий журнал надоїв. І коли порівняв, скільки було молока колись і є тепер, то був неабияк здивований.

— Тобі, Громський, треба за життя поставити пам'ятник з масла.

— Ви нам краще кормів підкиньте.

Муров нічого не пообіцяв, тільки понюхував у душі, що Громський не приїхав сюди за літа. Не треба було б тепер бідкатись про корми.

Поки закінчили вечірнє доїння, надворі відлигло, пішов мокрий сніг. Дорога розквасилась, і Муров мусив залишитись на ніч в Несолоні. Сидять вони у правлінні, бесіднують з Громським, 'як раптом відчиняються двері і входить Парася. Вона запросила Мурова до себе додому, і той не відмовився. Громському всю ніч гуло в голові. О, як тяжко страждав він від того, що Муров пішов на нічліг до Парасі...

Але для самої Парасі це було так звично, що вранці, зустрівши Громського, вона навіть не клігнула оком. Сказала ніби між іншим, що Муров ще спить, і запросила Громського на сніданок. «Посидимо втрюх, поміркуємо про нашу Несолонь»,— додала Парася. Але Громський ввічливо відмовився від сніданку під тим приводом, що він має запрошення на весілля. Парася зблідла, але не видала до кінця свого хвилювання. В її словах вчувся роблений спокій:

— Що ж, коли запрошують, то ідіть, щоб не було гніву.

Парася зняла свого зеленого халата, повісила на свій цвяшок і вийшла з теплоного корівника. Назустріч їй, через колгоспний двір, мчала машина Мурова. Парася зупинила її жестом руки.

— Куди ж ви так рано? Поснідали б на дорогу.

— Підмерзло, може, проскочимо,— виглянув Муров з віконця.— Спасибі за добру хату.

Парася не сказала більше ні слова, тільки якось дрібно, роздратовано затупотіла по мерзлій землі чобітками. Муров оглянувся з машини, а Парася не оглядалась. Пішла навпрошки додому. Далека, ледь чутна музика нагадала Парасі про її перше весілля. Чи діждеться вона коли-небудь другого? Чи отак все життя змарнує вдовою?.. Те, що Муров поїхав, її не доймало. Парасі страх не хотілося, щоб Громський йшов на весілля без неї. Адаже тоді, зразу ж після її весілля, на селі відгуляли ще кілька несподіваних весіль. Одна ластівка не робить весни, але одне весілля може зробити ще кілька весіль. Парася побоювалась за Громського, але втішала себе тим, що її вдовині передчуття хибні, богвість чим нав'яні... Топила піч і раз по раз позирала у віконце, чи не йде Громський. Іде, та не до неї... Парася схилилась на припічок і тихо заплакала. Але хто знатиме про вдовині сльози?..

Громський іде на весілля повз Парасину хату. Бачить з дороги: в печі палахкотить полум'я, сміється знайоме віконце, а Громському хочеться, щоб воно плакало — розкаювалось. Не плаче. Дим устає невисоко й, перекочуючись по селу, ховається у верболозах...

Небо сіре, холодше як лід. Та ось з того неба впала сніжинка, друга, і скоро ніби хто розіп'яв пад землею цідило й поливає її свіжим парним молоком. Розлилося по всьому полю — піде пі живинки, довкола стало так чисто, біло, незвично, що запекло в очах, і Громський мусив утерти сльозу. Сніжиночка до сніжинки, й непомітно виростають перші казкові будови. Захоче примхлива зима — залишить їх, не захоче — зруйнує й поставить інші. Громський іде у вибілену далечінь, а пазустріч йому музика. Хвацько витанцьовує бубон, йому підсоблює неповоротка труба, а флейта ніби насміхасться з їхнього танцю. Громський глянув на свої парусинові туфлі, звично підсмікнув штани й, поборовни вагання, войовниче пішов на музику. Веселун-бубон діяв підбадьорююче, і Громський скоро опинився в Талаях. Хай плаче Парасине віконце!..

В селі не треба питати, де, в якій хаті весілля. Його видно здалеку, його чути на всю околицю. Видно по виїздах, що запруджують мало не всю вулицю. Сапи в рябчаках, а коні в сережках і веселі всі незвичайно, бо і їм дотікає під час весілля — в їх опалки сиплять побільше вівса. А що вже чути — то не тільки по бравій музиці, піснях та веселощах, але й по запаху страв, якими уставлені весільні столи. Гей-гей, куди дістає індича печеня та всякі прянощі, придумані найвидатнішою кухаркою нашого часу Товкачевою Настею. Громський розгубився в першу мить, скільки на нього обрушилось звукових і смакових чарів. Хотів піти геть від воріт, але юрба хлопчиків, що злетілися, як горобці на хліб, цвіркотлива юрба цих вічних свідків усяких сільських див якнайзапальніше просила його: «Ідіть, ідіть!» — ніби він мав бути їхнім посланцем на весіллі. Громський зовсім розгубився й відчув себе не більшим за найменшого хлопчика, в якого посповзали на черевки великі, мабуть, мамнині папчохи. Але музика в сінях переключилась на марш, і Громський збавнув, що це для нього. Пройшов у відчинені ворота. Перед самим порогом оглянувся на хлопчиків. Ніхто з них не порушив неписаної конвенції — всі залишилися по той бік

воріт і хором підбадьорювали: «Ідіть, ідіть!» В сінях Громський уклонився музикантам, присоромлено одвішав поклони вліво і вправо. Всі двері в обох половинах хати були відчинені навстіж, і сотні очей разом привітали його. Але Громський впізнав тільки одні очі — старого Мізиця, й потягся до них.

— А, Парасин приймак! — вигукнув Мізинець. — Прощу до мене, на покут.

Громський спопелів від сорому, нічого не чув і не бачив, крім білої бороди й безвіїх очей. Поручкався з Овсієм і сів. Весілля знову пішло своїм незрушним розвеселим порядком.

Талимон Товкач, навхрест перев'язаний вишпиваним рушником, обходив столи з повною чаркою на тарілці. Зупинявся біля кожного гостя й, усміхаючись, промовляв: «Прийміть сватів дар». Хто вишпив чарку, той мусив покласти на тарілку гроші. Всяк хотів пересплести свого попередника по круговій чарці, й від зелених троячок діло дійшло до прозорих новеньких сотень. В кого мало грошей, той викладав їх зразу, в кого багато — той довше конався в кишені, а у Громського саме безгрошів'я, до того ж він не знав, що на весілля треба приходити з грішми. Тим часом грізний сват в рушнику паближався. Громський зблід і ніяково глянув на молодих, які серед весілля були чи не єдиним острівцем печалі і смутку. Пороша в чорному костюмі, при галстуку, мабуть, почував себе дуже незручно і нацьось конався виделкою в індичій печені — може, згадав індіка з своєї ферми, а може, мав яку іншу певеселу думу. Поруч запечалена Зоя у велені з віночком мірти й барвінку пагадувала лісову царівну. Її очі-блискавиці на мить зупинились на Громському, відтак подали якийсь чарівний знак Євгенові. Товкач з чаркою стояв біля Громського. У вусах лукава посмішка: «Прийміть цей сватів дар». Громський тяжко зітхнув, паготувався до вибачення, але в цю тяжку мить його руку під столом торкнула чиясь інша рука і щось поклала в тремтячі пальці. Громський зиркнув униз і не повірив очам своїм: у його руці шелестіла новенька сотня. Устав, поклав її до загалу — і випив чарку. Потім довго не міг розкрити свого рятівника. Тільки тоді, як Євген підморгнув, йому все стало ясно, і Громський сердечно подякував за виручку.

Після кругової чарки Товкач сказав голосно, щоб чуло все весілля:

— А тепер дозвольте вишпнти самому сватові Талимону Івановичу Товкачу.

Музиканти вдарили туш. Товкач випив, утер кулаком вуса й підняв тарілку з грішми:

— Я дарую молодим теличку. Хто бичка?

Підвелася чорноока Устя:

— А я бичка.

Підвівся Євген і, зачекавши, поки уляжуться сміх і жарти, сказав:

— Правління колгоспу дарує молодим нову хату.

Підводились інші й дарували молодим все необхідне для хати: ліжку, скриню, стола, старий Шепетун подарував навіть коша на борошно (за зиму мав сплести того коша), а Товкачева Настя умудрилась подарувати коліску, в якій виросла Василянка і яка вже багато літ стоїть на горіщі без ужитку.

— А я,— пізніше усіх підвівся Карпо Сила й осікся. Хотів сказати: «А я дарую вам трактора», але збагнув, що цього зробити не зможе, й підправився на ходу: — А я дарую вам приймача, щоб ви чули весь світ.

Вискочив, а потім засмутився — шкода йому було того приймача, нещодавно купленого Марійкою. Та й чи дозволить Марійка зробити такого збитку для дому? Де там! Вже штовхає ліктем Карпа під бік, вже сичить: «Ач, роздарувався...» Карпо глянув на Порошу, подумав: «Господи, неже і він все життя буде отак боятися Зої, як я боюся своєї Марійки? А ще як присвоять Марійці Героя, тоді, Карпе, тікай з хати». Нишком спитав Євгена:

— Не чув, моїй молодиці Героя за льон не рихтують?!

— Як же пі? Уже все в Москві, чекай свята.

Карпо скис, якісь невтішні роздуми набігли на нього, але що весіллю до Карпових роздумів. Почались переспівки, і якомсь зразу молодиці заперечались з дівчатами. Дружки доводили, що Зоя ще дівчина, тримали її в своїм колі, тихо паспівували:

Будь здорова — як вода,
Будь багата — як земля,
Будь пригожа — як рожка...

А молодиці підморгували й хвацько пасміхалися з пав'ївних дівчат:

Що хотіли — те зробили,
З кнпша — паливицю,
З дівки — молодицю...

Одна по одній виходили в сіни й у вихорі тавцю глузували з Пороші:

Ой меде наш, меде,
Зять тещу веде
За білу ручку,
За хорошу дочку...

Тетці нема, то Пороша бере Зою за білу ручку й, прихорювавшись до музики, вводять у коло. І якось зразу стає всім тісніше — нікому не хочеться наступити на ногу молодій чи молодому. А Купрієвому Яшці і зовсім тісно, його бистрі ноги так і поровлять піти по чужих мозолях. Він завбачливо вислизнув з Василюшкою на подвір'я — закружляв на всю свою душу — і це був добрий знак для всіх. Маленька завірюшка піддавала вогню, і нікому, хіба що одному Громському, який випити випив, а закусити не встиг, не хотілось більше до тісної хати.

— Ви танцюєте? — спитав Євген Громського.

— А ви?

— Я не танцюю.

— Погано, — сказав Громський.

Він не встиг пояснити, чому це погано, бо підійшов Товкач, все ще перев'язаний рунником, і, кивнувши на свою Василю, спитав їх обох:

— Ну, як вам моя Василюшка?

— Дивлюсь і думаю, — посміхнувся Євген, — звідки беруться погані молодіці? Дівчата ж такі славні.

Громський згадав Парасю — хай поплаче її віконце! — й не зводив очей з Василюшки. Господи, що з нею виробляв Яшка! І вліво, і вправо, поки хтось встигне притупити раз — він тричі, і не молодим давали дорогу, а йому, Яшці. У Василюшки спарасолоювалась спідничка, миготіли червоні резинки вище колін, а коса, біла, як куделя, біла по плечах тих, хто не хотів поступатися місцем. П'януватий Купрій з ямочками на вилицях — чим більше він пив, тим глибшими ставали його ямочки й добрішою була посмішка, — з жаром диригував музикантам, притупував, присвистував, ще й приспівував:

Ой що ж то за шум учився,
Що комарик та й на мусі оженився?..

— Ну, і Яшка! — забентежився Товкач. — Замучить дівчину. Василюшко, а Василюшко! — покликав дочку. А як та підійшла, з хитринкою запитав: — Ти знайома з цими людьми?

— Трохи знайома,— відповіла Василюкка.

— То познайомся ближче,— браз знайшовся Товкач.

Він обох відрекомендував Василюкці й шепнув Євгенові так, щоб чув і Громський:

— Воно молоде, дурне, песмиліве...

Шмигнув до хати під тим приводом, що треба допомогти Насті подати на столи солодке. Насправді ж притаївся в сінях і дослухався, яку річ поведе Василюкка зі своїми знайомими. Слухав-слухав та й сплюнув зі злості. Василюкка мовчала, присоромлено м'яла червону стрічку, а щоби папіли так, ніби в них було по жаринці. Купріїв Яша тим часом, втративши пару, підхопив з кола іншу дівчину, пову Зоїну товаришку, Степку, й, приземкуватий, щупленький, задеркуватю шкірив зуби до велетня Карпа Сили, що на диво хвацько витанцьовував з бурчливою Марійкою, яка пізацо не згодна подарувати молодим свого приймача. Шептала Карпові в розхристані груди:

— Вискочив, як Пилип з конопель, а тепер віддувайся. Хіба не можна було назвати що-небудь інше?

— Ну що, що?..— злився Карпо, звисока позираючи на жінку.

— Тепер уже пізно. Тепер вивалюй гроші на приймача,— шепотіла Марійка.— Та шукай подешевше. Бо я тебе знаю. Ти останню сорочку скинеш.

— І скину, і скину! — притупував Карпо.

Марійка від люті аж зіпнула зуби. Щоб хоч трохи розважитись, гукнула Євгенові:

— Танцюйте.

Але Громський прийняв це на свій рахунок, зняв плаща, віддав Євгенові й на кіпець «коробочки» запросив Василюкку. Влучивши мить, сказав:

— Я не приймак.

— А мені байдуже, хто ви такі.

— Так-от, я не приймак...

Невідомо, як далеко зайшла б ця розмова, якби в дверях не з'явилася Настя у білому фартусі й медово не проголосила:

— Запрошую усіх на солодке.

— А хто не любить солодкого?

— Тому гірке...

Завірюшка зовсім втихла.

Помітивши у Євгена на руці плащ, Зоя затривожилась і щось шепнула Пороші. Той підійшов, забрав плаща і сказав з дратівною ноткою:

— Заходь, ти тут гість, а не голова.

— Всі гості.

— Ні, не всі,— недвозначно показав Пороша на себе. Взяв Зою під руку й сановито повів до хати, щоб бачили, що він тут не гість, а хазяїн на віки вічні...

Євгену нічим було відпарирувати Пороші, і він покійно пішов за стіл. Уникав боязких Зоїних поглядів, перше, коли хто вигукував «гірко!», тільки дотулявся до чарки губами, а тепер, на зло Зої, пив нарівні з іншими, але не дивився, як молоді цілувалися... Хтось ніби навмисне знущався з Євгена й вигукував «гірко!» раз по раз. Здавалось, ще мпть — і Євген устане й піде з весілля. Але на самому небезпечному місці підвівся Товкач:

— На сани! Всім на сани!

Кому припали звичайні роботящі гринджоли, кому залубні з високо вигнутими полозками, а молодим легкі сани-крилатки найтоншої роботи. І коні в цих саях теж крилаті — рисаки з Орловщини, куплені Євгеном на резвід. Кучерував на цих саях сам Товкач. А Євген примостився на самих задніх. Дзвіночків не було, то їх замінили Зоїні «Колокольчики», якими задзвонила вона за селом тихо, спроквола, але так ніжно, ніби якийсь чарівний молоточок вистукував по найспівучіших цимбалах. Євген же силкувався збагнути єдине: що то було — печаль чи радість? Так, то була радість нової незвіданої ще дороги, яку починати на крилатках легко, а йти пішки, мабуть, тяжко. Та що на крилатках! Громський і на тяжких гринджолах почував себе з Василянкою нітрохи не гірше. Пригорнувся до неї, і йому тепло, приємно. Хай плаче Парасине віконце!..

З білого поля вїхали в лісовий вечір і зупинились.

— Що там? — спитався Євген передніх.

— Якийсь подорожній молодих вітає.

По хвилі Євген побачив на обочині маленькі саночки і впряжену в них колячину. Віжки тримала жінка в козушці і в теплій хустині. Це була Олена. Євген ніколи не бачив її в зимовій одежі і впізнав не зразу.

— Це ви, Олено? Чому ж не прийшли на весілля?

— У мого Мурова ніколи нема педілі, а самій не хотілось.

Вона виправила на дорогу, і Євген чув, як сошла конячина. Взяв з саней жмуток сіна, протяг конячині, і та повеселішала. Очі засвітились теплом, та скоро погасли —

вона не могла дістати сіна, а може, збагнула, що її обманюють.

— Дозвольте на ваші сани?

І, не чекаючи дозволу, Євген зіскочив з своїх саней і підсів до Олени. На її саночках двом було тісно, але бувають в житті хвилини, коли незручність стає у пригоді. Їхні саночки почали відставати від весільного поїзда, і Зоя, оглянувшись, помітила в глибині лісової дороги всього лиш чорнепьку цятку. В Зоїних очах заіскрилися пригнатовані сльози.

— Що з тобою? — пахилився до неї Пороша.

Зоя мовчала... Трусив легкий сніжок.

* * *

Ви, мабуть, помітили, що на весіллі нема багатьох наших знайомих. І хоч це не дуже цікаво, чому їх нема, але, поки хурделить тепла завірюшка й замітає сліди одиноких Олениних санчат, які без всякої цілі помчали по лісовій дорозі, сповістимо дещо про тих, кого нема на весіллі. Всіх, про кого йтиме мова, запрошували Зоя від себе, а Пороша від себе, одного Антона Плана і його Полікарпівну запросив Овсій Мізинець по старій дружбі. Чому ж вони не прийшли? Адже якби всі, кого запрошували і кого не запрошували, та не прийшли, не віддали молодим честі, то й не було б весілля.

Кіндрат Калитка не прийшов з чисто бухгалтерських міркувань. Ніяких інших міркувань у нього не буває, і бухгалтерію з подвійною італійською системою він ставить над усе. Недарма Товкач називає його «хванатиком». Він, Калитка, що з таким скрипом виписував бичка па ковбаси й доводив, що хватило б півбичка; виписував індиків і доводив, що на весіллі можна обійтися без індичини; вираховував, у що обійдеться колгоспові нова хата для молодих і, жахаючись, брався за голову — такий чоловік, чесний і скупий до запаморочення, не міг прийти за весільний стіл і скористатися тим, проти чого він повставав. Калитка вираховував до копійки, скільки колгоспного капіталу в переводі на гроші пішло на весілля, і не міг простити собі подібного, як він вважав, безцільного марнотратства.

— Хіба від цього вони будуть любитися більше, чи що? — допитувався скупий бухгалтер ощадливого голови.

— То вже діло не наше,— втихомирював Калитку Євген.

— Як не наше? Це наше кровне діло. Хай тільки спробують розійтися — я негайно вирахую з Пороші всю цю кругленьку суму.

Він тикав прокуреним пальцем у аркуш, з болем називав потрачені карбованці й копійки. Навіть головбух МТС Йосип Копійка міг би позаздрити Калитці у свяності. Сам же Калитка вважав себе найщедрішим серед людей, і, щоб його не запідозрили в цьому, не пришили порушення фінансової та всякої іншої дисципліни,— не пішов на весілля. Якби пішов, то мусив би їсти й пити, і йому довелося б нарахувати певну суму на себе. Він не зміг би інакше, бо все, що вживав з громадського загалу, він найретельніше обліковує, щоб не стати об'єктом сільських побрехеньок, які особливо прилипають до голів, бухгалтерів і комірників. Можливо, деінде вопо так і є, але в Калитки того не може бути, на що вже більше — сам не пішов і вмовляв Євгена не йти. Шкода, що Євген не послухався. Не було на весіллі й Вареників — дяді Вані і тьоті Фросі, яких запросив Пороша від свого імені. Ці не прийшли по чистій випадковості. У неділю вранці хтось з клієнтів жартома шепнув дяді Вані, що на весіллі має бути Максим Минович Шайба, як обласний Зойн начальник. І цього було досить. Дядя Ваня, поголивши клієнта, склав свої інструменти, зачинив перукарню й подався додому. Тьотя Фрося вже стояла перед дзеркалом прибраца, наодеколонена і навіть припудрена.

— Роздягайся! — скомандував дядя Ваня, ледь відчипивши двері.— Ніякого весілля.

— Ага, ти не йдеш, то я й без тебе дорогу знаю.

Вона сказала це так кокетливо, що дяді Вані зразу все прояснилося. Кинув на неї допитливий погляд, подумав: «Ач як припудрилася до Шайби...» Тьотя Фрося сном і духом нічого не відала, не мала іншого наміру, як похизуватися собою, весь ранок потратила на убори, і раптом чиясь примха може все зіпсувати. Сказала манірно:

— Я молода — мені треба розваги.

— Ти — молода?! — зовсім отетерів дядя Ваня.

Підбіг до стола, відчинив шухляду і, вихопивши з неї найгострішу бритву, кинувся до дружини:

— Заріжу!!!

Тьотя Фрося в паніці вибігла з хати і, спинившись в воротах, залемтувала:

— Гвалт, людоньки! Чоловік хоче рідну жінку зарізати!

Дядя Ваня лякливо сховав бритву, сказав лагідно:

— Схаменися, Фросю, кому ти потрібна!..

Скоро вони помирились, але на весілля так і не пішли — вдома випили миру. Тут тьотя Фрося призналась, що їй остогидли бурі лиці і на весну вона все-таки мотне в місто.

— До Шайби?..— знову побагровів дядя Ваня.

Йому дуже хотілося погуляти, він сердився сам на себе, на свої ревності, й полегшало йому тільки тоді, як дізнався, що не один він пропустив таке чудове весілля.

У Антона Плана скоїлось інше лихо. Він вважав себе педагогом і тому не міг абияк виходити на люди, щоб подавати поганий приклад батькам і дітям. Ще вдосвіта він взявся прасувати свого чорного вихідного костюма. Вже кінчав прасувати штани, коли раптом вбігла в хату Полікарпівна, з відром і віником (взимку вона допомагала чоловікові, мила в класах підлогу), і під великим секретом повідомила, що Марту Іванівну забирають в райком партії, а Артема Климовича переводять з директора МТС на іншу роботу, бо він не має диплома.

— Знімають нашу Марту Іванівну? — забентежився шкільний сторож, який так само звик до свого директора, як кучер або шофер звекає до свого начальника.

— Не знімають, а висувають,— поправила його Полікарпівна.

Поки Антон Парамонович оцінював факт з чисто педагогічного боку, штани закуріли під прасом — вигоріла чималенька латка, і в хаті ще довго стояв сморід від спаленої шерсті. Інших, підходящих для весілля штанів не знайшлося, і Антон План мусив залишитися вдома. Весь день закладав з Полікарпівною шкільні парники й дослухався до музики, яка нагадувала йому про його молодість. Шкодував, що він, женячись удруге, не справив весілля. Може б, не так скоро постарів.

Що ж до Мурова, то справа саме в тому, про що говорила Олена на лісовій дорозі. У нього ніколи немає вільної неділі. З тих пір як на селах почались весілля, безпорядків у колгоспах побільшало. Особливо страждали ферми. Худоба подекуди стоїть непосна й негодована. Хоч баба Тройчиха не буває на всіх весіллях — нема її і на цім весіллі, але її дух у вигляді знайомого всім запаху витає

пад захмелілими людьми, і Муров разом з усім районним активом мусить бути в такі дні на чатах.

І ще не було на весіллі однієї людини, яка конче мала б бути. Не було професора Живана. Перед цим він обіцяв, що неодмінно приїде. Але в самий переддень весілля Зоя одержала іншу вістку. Живан простудився і захворів. Працював він тепер не в інституті, не на викладацькій роботі, а старшим науковцем на дослідній станції, закинутій в лісову глушину, як він писав, на самім дні Полісся. Вранці, коли дружки саме рядили Зою у велен, сільський листоноша приніс від Живана телеграму. Зоя прочитала її і сховала — нікому, навіть Пороші не могла показати. Телеграма тільки додала їй журби і смутку. Живан нічого не знав та й не міг знати про Порошу — Зоя у своїх листах мовчала про нього, і, мабуть, тому дав таку телеграму: «Бажаю тобі і Євгенові великого сімейного щастя. Видужаю — неодмінно приїду».

...Три дні і три ночі гриміло весілля, щоб утвердити сімейне щастя нової пари. І ніхто, крім Зої, не знав, що вже на самому весіллі цю пару підчатовус горе. Зоя в душі не зреклася Бурчака. Але про це пізніше, бо приїхав Степан Якович Стійвода, забрав весільного свата й повіз, як він сказав, сватати в Несолонь. Всю дорогу Стійвода наспівував якусь пісеньку, лише в самій Несолоні він спитав Товкача через плече:

— Ти згоден? Подумаї гаразд, це Несолонь...

— О, голубчику, я в саме пекло згоден, аби головою!

Він добивався цього, він скаржився в обком, в ЦК, що його, колгоспного ветерана, затирають, не дають йому розгорнути свого таланту. За порадою Шайби він особисто побував у секретаря обкому, розкаюючись перед ним і тут же виклав йому свої блискучі плани про те, як би він вів господарство в сучасних умовах. Це, мабуть, вплинуло на секретаря, бо Муров одержав неофіціальну вказівку «використати Талимона Івановича Товкача при першій нагоді». Нагода трапилась. Хома Слонь подавав не великі надії, і в райкомі згадали про людину, не вельми порядну, але яка вміє з нічого робити все. Тут Муров погіршив перед власною совістю і дав волю Степану Яковичу. Той запевняв Мурова, що Товкач після «очищення совісті» є чи не найкращою кандидатурою для Несолоні. А що, коли це помилка? Райком не простить йому такого покровительства. Цікаво, що думає про це Громський?

— А ти, Громський, не проти Товкача?

— За все інше не знаю, а за одне знаю: добре мати такого свата, як Товкач.

— Ну, от, з весілля — на сватахня,— посміхнувся Степан Якович.

Коли проїздили повз Парасину хату, Громський глянув на знайоме віконце. Воно засльозилося, плакало. А в копторі, на тім столі, який вже не раз правив Громському за ліжко, він знайшов два зачерствілих пиріжки з горохом, загорнуті в газетку. Парасині, чекають Громського ще з неділі...

Глянувши на пиріжки, Товкач спитав Громського:

— Де ця сама, твоя Парася? Мені конче треба поговорити з нею до зборів. Це, кажуть, в Несолоні сила, і я хотів би мати її на своєму боці.

— По-перше, вона не моя,— покосився Громський на Товкача.— А знайти її дуже просто: або на фермі, або вдома, або витащовує в клубі.

— Допоможи мені, Громський, допоможи,— заблагав Товкач.— Я тебе, голубчику, повік не забуду.— Віл-бо знав, хитрюга, як багато залежить від того, що скаже про нього маленька Парася.

ІІІ. ЛЕБЕДИНА ПІСНЯ

Хома Слонь, підозріло позираючи на Товкача (вже догадувався, що це кандидат на його місце), нічого поганого не міг сказати про свою роботу, але й нічого доброго теж не мав за душею. Лише в кінці свого звіту згадав про несолонське молоко, але тут же показав довжелезною рукою в бік президії, на Парасю: «Це не моя, а її, Парасина, заслуга». Парася підвелася і в свою чергу показала на Громського: «Ні, це заслуга нашого Громського». Хома ще сказав кілька гливких незв'язних слів і зійшов з трибуни. Килина чекала його на передній лаві, закутана в білу, а поверх ще в теплу хустку. І от стало людям неясно, був у них голова чи не був... За Хоми всяк собі жив, як хотів — ніхто не знав від Хоми ніякого утиску. Але ж користь з того яка? Кругом люди живуть, багатіють, а тут все як з каменя. Одне молоко потекло і то, хіба це падовго, як кормів нема.

— Може, цього, Парасиною приймака, взяти за голову? — перешіптувались між собою жінки.— В Замисловичах такий молодий, то діло йде».

— Теж не дуже, — усмиряли гарячих найбільш обізнані. — Той все розбудовує, все копить добро на колгосп, а людям небагато дає.

— Кумо, а, кумо, — допитувалась у своєї сусідки дорідна чепурна молодиця. — А що-то за чоловік збоку-прип'юку сидить?

Кума приглянулася до Товкача:

— А це, мабуть, його хотять усватати замість Хоми.

— Вуса в нього такі, як у Хоми, то, мабуть, і толк буде такий, — підмітила молодиця. Кума сказала на те:

— Ні, цей, кажуть, хитрий, як хорт. Двадцять літ панував у Талаях.

— На несолопських харчах панувати не буде. — Проміж себе всі сходились на тому, що далі не можна без голови, що так вік проживуть і добра не знаають. І пішло по людях, як електричний струм:

— Парасю, Парасю...

Товкач почув ті слова, і всього його пересмикнуло, піби вдарило колючим протягом. Їв очима маленьку Парасю й кепкував у душі: «Який же з неї голова, господи, коли вона всякій бабі по груди? До Несолоні треба доброго дядька, щоб міг декого і за шиворот узять. Я ваш суджений...»

Нарешті підвівся Стійвода, остудив усіх холодними окулярами і зверхнім почальницьким тоном сказав:

— Я рекомендую Талимона Івановича Товкача. Встань, Талимоне. Поклонись людям!

Талимон Іванович встав, поправив вуса і посміхнувся до молодиць.

— Прошу любити і жалувати, — продовжував Стійвода, поки Талимон Іванович показував людям свою персону. — Чоловік башковитий, вухливий і не ледачий. Тільки він може поправити Несолонь. Розкажи, Талимоне, людям про себе.

Стійвода сів, зняв окуляри. Він так захопився протиранням своїх других очей, що й не помітив, як замість Товкача на трибуні опинилась Парася. Кинув наугад:

— Говори, Талимоне, чого ж мовчиш.

І вона почала говорити:

— Спасибі вам, Степане Яковичу, що ви привезли в Несолонь Товкача. Про цього чоловіка ми чули, і чули немало. — При цих словах Товкач опустився на лаву, а Стійвода поспіхом надів окуляри й нахмурих брови. Парася ж продовжувала: — Ви нам: па тобі, боже, що мені

пегоже. А ми вам ось що скажемо: у пас такого свого добра хватає. У нас є свої Товкачі. — І вона показала на передню лаву, на якій осанисто повсідалися колишні голови. — Дивіться на них! Косматенко був головою? Був. А тепер сидить на млині, хоч і молоти там нічого. Кваша був головою? Був. А тепер сидить на кооперації і теж не виконує плану, бо гроші в людей від біди не беруться. — Пошадивши дядька свого Хому Слоня, вона пішла перечисувати інших, і в залі зразу пригнулось кільканадцять людей, які хоч місяць а хоч два були на посту голови колгоспу. — Всі вони тепер на легких хлібах, — з гнівом сказала Парася, — а своїми руками добути хліб ніхто з них не хоче. А ви ще накидаєте нам привізного Товкача. Ні, Степане Яковичу, завезіть його назад у Талаї, а самі залишайтеся в Несололі і покажіть всім, всім Товкачам, як треба виходити в люди. Я рекомендую Степана Яковича Стійводу. Встайте, Степане Яковичу, покажіться людям, а ви, товаришу, — звернулася вона до Товкача, — можете сидіти, ми вашу персону знаємо. — І пішла на своє місце.

Стійвода зблід, а в масного, зовсім зажирілого па весіллі Товкача гороником котився піт, холодний чи гарячий — те знав він один. На задніх рядах хтось насмішливо кашкпуп, либонь Ясько Слонь, і це було для Стійводи сигналом до того, що треба якось рятувати становище. Він змозжено підвівся й заговорив уже не тим тоном, яким рекомендував Товкача.

— Я не проти, я навіть дякую за довір'я, але тут трапилось малецьке непорозуміння. Справа в тому, що я людина державна і не можу розпоряджатися сам собою.

— Ми всі державні! — хтось вигукнув з кутка.

— Воно так, але я — це, правда, не всі знають, — без згоди райкому не можу залишити район і перейти на колгосп. Я мушу порадитись і тому пропоную відкласти збори.

Але з цим ніхто не погодився. Навіть Товкач і той стійко проголосував проти відкладу. Тоді Стійвода пішов на компроміс — цю єдину соломинку, за яку ще можна було вхопитись, — він попросив зробити перерву, щоб хоча б по телефону доповісти Мурову й одержати згоду райкому, без якої нібито він не може залишити району, який ось уже десять років «тримається на його плечах».

— Таких плечей нам і треба, — посміхнулася Парася.

Надворі Стійвода натрапив на Товкача, одвів його вбік і сказав, метаючи кризь скельця сердиті вогпикки:

— Ну й підвів же ти мене, Талимоне. Добре, як Муров виручить. А як Муров не виручить? Це ж Несолопы!..

Товкач сконфужено застогнав на те і при всій його винахідливості нічим не міг допомогти своєму, як він вважав, єдиному з районних начальників доброзичливцю. Все ще тримаючи в руках шапку, Товкач дмухнув поза клуб на Талаї. Таким розгубленим Стійвода його ще ніколи не бачив. Та й себе не пам'ятав у такому скрутному становищі. «Добре, як Муров виручить! — заспішив до телефону Стійвода.— Але кого ж я запропоную замість себе?»

— Талимон, Талимон! — заволав Стійвода.

Трудно сказати, чув його Товкач чи не чув, але не оглянувся — засніженими городами та левадами попрощував на Талаї.

«Доведеться рекомендувати кого-небудь з місцевих,— вирішив Стійвода.— Але кого, кого?..»

В телефон говорив все тим же начальницьким тоном:

— Дівчинко, дай мені Мурова.— Та, затуливши долонею трубку, запитав самого себе: — Невже Муров не виручить?..— Саме з цього Стійвода і почав свою розмову...

— Виручайте, Петре Парамоновичу!..

Муров вислухав Стійводу, пообіцяв зараз же приїхати.

Невдовзі його машина зупинилася біля клубу, поруч з машиною голови. Сам же голова чекав Мурова при вході і, тільки той вийшов з машини, рушив йому назустріч. Привітавшись, сказав упалим півголосом:

— Все залежить від вас.

— Ви даремно хвилюєтесь, Степане Яковичу.

Проходячи між притхлими рядами, Муров кланявся знайомим, а з Парасею і Громським привітався за руку. Хомі теж подав руку, спитав ущипливо:

— Зпімають? — Той безнадійно кивнув головою.— А кого ж ставлять?

Хома повів вусом у бік Стійводи. Муров не сказав, погапо це чи добре, тільки мовив так, щоб чули всі:

— Райком не проти. Але самі собі вибирайте хазяїпа, якого хочете і якого знаєте. Це ваше право, і скористайтесь ним так, як підказує вам ваша совість.

— Ми його знаємо ще Стюпкою!

— Тим краще.

— На голос, на голос його!

Густо піднялись руки — одні голосували за давнього Стюпку, інші — за Степана Яковича, який сидів перед ними, а хто лише тому, що голосували інші. Степан Яко-

вич перово зісмикнув окуляри і схвильовано, прощикливо дивився на людей, з якими доведеться ламати стару Несолонь і будувати нову. Це були хвили великого перелому. Він пікодував, що цього не трапилось на чверть століття раніше, тоді, як приїхав сюди з шахтарської Горлівки. Скільки вже було б зроблено!.. Йому довіряли «одноголосно», і він ще ніколи в світі пічим так не гордився, як цим. Ніби нараз скинув з себе ту чверть століття, помолодів. Соромився того, яким був годину тому, і в душі святкував своє друге народження. Згадав батька — свого старешького Якова Стійводу, який і досі ще ходить до забою й добуває вугілля. А коли ворушиш своє добре коріння, то і сам підростаєш.

Після зборів не поїхав додому — залишився в Несолоні.

Його шоферу Юрці не вірилось, що Степан Якович уже ніколи не буде сидіти поруч з ним, не буде морити його голодом в своїх безконечних поїздах, не буде наспівувати своїх пісеньок, які допомагали Юрці забути про дорожні лиха і настроювали його на добрий лад. Він відвернувся, щоб сховати сльозу.

— Чого ж ти плачеш? — спитав його зворушений Степан Якович. — Хіба мало ти набідувався зі мною?

— Звичка...

Степан Якович сердечно простився з Юркою і тут же почав приймати колгосп. Хома Слонь патякав на обід, жартував, що «недвижиме майно» не втече, зачекає до завтра. Але Степан Якович робив для себе стільки відкриттів, що не міг чекати. Він немов читав книгу бідності, де на кожній сторінці сховане велике багатство. Хіба ж мислимо, щоб за весь рік взяти з озера всього шість центнерів риби? З мокрого луку, який займав добру півтисячу гектарів, колгосп зовсім не збирає сіна. По клунях, на горищах лежав неперероблений льон з кількох урожаїв.

— Як же ви виконували план? — дивувався Стійвода. Хома Слонь похнюплено відповів:

— План виконували, а це зверх плану лишалось.

— Для чого? Це ж гроші, пшениця, олія.

— Все одно на виручені гроші банк накладає арешт. То хай краще полежнить. Старі борги заїдають, Степане Яковичу.

— І багато їх, ваших боргів?

— Мільйончик... Бухгалтерія знає точно.

У високій дерев'яній сушарні надибали куну начинцевого люпину, центнерів з двісті. Степан Якович взяв па

зуби бубку, розкусив, пожував. Здоровий, придатний на насіння.

— Це гіркий люпин, вже третій рік лежить без ужитку. Я приймав без ваги від Кваші і вам здаю без ваги. Якби солодкий, то довго б не влежав.

Степан Якович ще дістав одну бубку з глибини, розкусив і поклав на долоню:

— Так, Хомо. Люпин гіркий, а хліб від нього солодкий. А тепер скажи, Хомо, це часом не хмелесушарня?

— Вона сама.

— А де ж хміль?

— Що ви, Степане Яковичу? Це поміщик колись розводив хміль. З тих пір і сушарня. А ми ніякого хмелю не розводимо. Тут і без хмелю голова іде обертом.

Так він ходив і на кожному кроці помічав те, чого не бачив двадцять п'ять років. Невже він був сліпим, невже не знав, що оця сinya песолонська бідність заводилась на багатстві і це робилось не де-небудь, а в районі, в якому він стільки літ головою. Ні, він знав про це. Він не раз бачив оцю високу хмелесушарню й догадувався, що колись в Несолоні розводили хміль. Він не раз рибалив на озері, захоплювався безкрайнім водяним простором, але дивився на озеро всього лише очима рибалки, а не голови району. Полуда байдужості була тоді на його очах. Він не раз бачив безкрайній мокрий луг, в пору сінокосу бачив людей на нім, але й разу не подікавився, кому ті люди збирають сіно. Один льон сховали від нього на горища — так він не лазив тоді по горищах: роз'їжджав у машині й ходив по м'яких килимах. Хазяїн району мусив би знати все. Осліп він, а тепер відчував, як повертається до нього молодість, повертається той давній, невідомо коли і як приспаний інтерес до життя. Це було справді пробудження.

Прийнявши колгосп, Степан Якович не посоромився зайти в кожну хату, цікавився, як люди живуть, чого просять, як житимуть далі. На це він потратив немало часу — кілька перших своїх днів у Несолоні, зате мав про село найповнішу уяву. «Пора починати», — говорив він собі, одян розуміючи смисл тих слів. Загадав людям на льон, але того першого наряду ніхто не виконав. Тоді розшукав Парасю і з нею ще раз пішов по хатах. Добре говорила з людьми Парася. Щиро, одверто, по-своєму. Степан Якович тільки підтакував. Але у відповідь чулося одне: «Не хочемо даром робити. Хай пропаде він, той льон, щоб тіпати його серед зими. Та й одежі такої нема, щоб

вистояти цілий день на морозі. Було б думати про льон за тепла...»

На другий день прийшло все-таки кілька молодичь. Похукали в руки, постукали закаблуками і розійшлись. Стійвода очманіло дивився їм услід, хотів сказати щось дуже-дуже прикре, але промовчав і, схилений, пригнічений, пішов до стайні. Запріг пайкращі коні у виїзні сани і сам сів за кучера. Дивувалися того дня Замисловичі, чому це Степап Якович Стійвода пересів з машини на сани, та ще й сам кучерус! Не всі знали, що він уже не районний голова. Бурчак теж зустрів його так, ніби не знав цього. Вірніше, так приязно Бурчак ще ніколи не зустрічав Стійводу. Потис руку і зразу ж повів у свій кабінет, який тепер нагадував справжню лабораторію. Крім того, що вже не раз бачив Стійвода, з'явилося чимало нового. Особливо сподобались Стійводі моноліти озимих хлібів. Жито було, правда, кволеньке, а пшениця розкущилась — пашниста, зелена, як рута. В іншому ящику саме-саме вивалась з землі кукурудза.

— А це для чого? — спитав Стійвода про кукурудзу.

— Хочу спробувати на колишнім Вдовинім болоті.

Стійвода протер окуляри, надів їх знову і таємниче сказав Євгенові:

— Сусід, виручай. Горить льон на горищах. Пришли на підмогу своїх молодичь. Гроші плачу щодня, а пшеницю й олію після віддам.

— У мене ж своя робота. Не за горами весна.

— Все це я знаю. Але прошу тебе — виручи, допоможи стати на ноги. Як хочеш — по-сусідському, по-товариському, але допоможи.

Євген запросив Стійводу на обід, як рівний рівного, і ще ніколи вони так дружньо, щиро не бесідували. Стійвода завжди мав Бурчака за вискочку, а Бурчак на Стійводу дивився так, як дивиться молодий голова колгоспу на голову райвиконкому, від якого діставалось не раз, і дуже рідко — заслужено. Але те все ніби кудись кануло, і обидва майже разом відчували, що тому вже нема вороття.

Почалась та добра приязнь, за якою недалеко й до справжньої дружби.

— Тебе на район не запрошують? — спитав Стійвода.

— Ні. Якби й хотіли, то я не хочу.

— Правильно, не лізь туди. Бо там... Коли-небудь я тобі розкажу, що робиться з людиною, яка довго ходить в начальстві. А поки що бувай, — подякував Стійвода за обід.

— Заждіть,— вже в дверях зупинив його Євген.— Не знаєте, ваш Громський і досі ходить в парусинових туфлях і в плащику?

— Не помітив, мабуть, так,— з почуттям якоїсь незручності сказав Стійвода, а про себе подумав: «Ні, в мені все ще сидить районний голова. Як це так, не помітити, в чому ходять підлеглі?»

Євген дістав з-під лави чоботи, зняв з жердки приношеного лейбика й, вийшовши з хати, поклав все те у сани, ще й притрусив сіном.

— Передасте Громському. Що з ним, що він так одягнений? Бува, не п'яниця?

— Ні, не п'яниця. У нього мати в місті з меншими дітьми, то, мабуть, всі свої заробітки посилає їй.

— Он воно що! — Євген кинув у сани свої нові рукавиці.— Тоді передайте йому й рукавиці.

— Спасибі, Євгене, персдам.

Під кованими полозками заскрипів сніг. Стійвода одяг свої начальницькі замшеві рукавички, але віжки були такі холодні, що скоро він мусив зняти їх і одягнути теплі, Євгенові. Потім так і сказав Громському, передаючи чоботи і лейбика: «А замість Євгенових рукавиць дарую тобі свої. Якраз для парубка». Громський, синій від холоду, цокочучи зубами, побіг в корівник переодягатись, бо діло було під вечір і в конторі саме сходились люди.

Всю ніч Стійвода не спав, готувався прийняти замисловицьких тіпальниць. Настроював громадську кухню, разом з бригадирами затуляв віктами підстрішки в тіпальному пункті, щоб не було протягів. Сам оглянув всі тіпальні колеса і ще вдосвіта викликав майстрів, щоб дещо підлагодити. Потім весь ранок сидів у конторі біля вікна.

Збоку здавалось, що він спав, насправді ж тільки підкушовав і позирав на замисловицьку дорогу. І ось вони приїхали — гамірки замисловицькі молодиці. На передніх санях — Марія Сшла в клітчастій гупці. Стійвода вийшов до них, привітав з добрим ранком і повів на тіпальний пункт.

За ворітьми оглянувся на жіночу ватагу — пад нею клубочився теплих дух. Надворі тріщав мороз, і на пункті теж було не тепліше. Простуджено чмихав двигун.

— А де ж вані люди?

— Наші? — Стійводі не хотілося признаватися про своїх людей, і він трішки схитрив: — У нас є другий пункт, то всі наші працюють там.

— А на цвинтарі вони працювали б! Дотримати льон до цієї пори!

— За роботу, дівчата! — скомандувала Марійка. — Пам аби гроші — ми й чорта зробимо.

Двигун розігрівся, розстогнався й пішов на лад. Чути було, як мірно крутяться тіпальні колеса, а ще згодом почалась тиха підбадьорююча пісня замисловицьких льонарів. І Стійводи любо було ходити по подвір'ю й слухати той робочий шумок.

На другий день не всім замисловицьким тіпальницям Зчинилася сварка.

— Без вас сухарі гризли — без вас і сало з'їмо, — доколяли несолонські.

— Рідке ваше сало, як льон до цієї пори лежить на горищах, — відбивалися замисловицькі. Та скоро уляглась сварка, і всі слухали Марію Силу, як треба жити на світі.

— Візьму я себе. Гроші маю? Маю. Хату нову маю? Маю. Гора від хліба тріщить? Тріщить. І все в хаті є.

— А чоловік є? — вилупилась на неї ще молода несолонська вдова Вітка.

— О, ще й який чоловік! Карпо Сила.

— Так і кажи. А ти спробувала б, як ось я. Троє сипів-пуп'яків і одна я. Тоді б ти мала!..

Співу в цей день не було, але й суперечки теж тривали недовго — всякому хотілося натіпати побільше волокна. Розходились мирно.

— Приходьте та чоловіків з собою беріть, — наказувала запилена Вітка. — Може, й ми справді з вами подружимо.

— Прийдемо, прийдемо! — обіцяла Марійка, ховаючи в пазушку зароблені гроші.

Стійвода їй подякував і на прощання сказав, що поки що не треба приходити. І таки що не треба. З цих пір не втихав двигун, день і ніч, у дві зміни крутились колеса. Ішов льон, текло молочко, і в банк на колгоспний рахунок стікалися гроші. Люпин, що роками лежав у сушарні, пустили на горку й набрали чимало насіння. Все йшло добре, коли раптом з банку дзвінок: «На ваші гроші накладено арешт».

Через годину Стійвода вже був у директора банку, який позирав на боржника звисока й розмовляв неохоче, у всякому разі, далеко не так, як тоді, коли Стійвода міг цього ж директора покликати на квітчастий райвиконкомівський килимок.

— Ну добре, арештуєте ви наші тисячі, а хто ж вам віддасть мільйон?

— Не моє діло, мені так наказано зверху. Про мене, хоч і не віддавайте.

— Помилився я в тобі, товаришок,— з гіркотою сказав Стійвода директорові банку,— тобі ягнят пасти, а не державні гроші лічити. Вівці у тебе порозбігаються.

Вийшов на знайомий городок і загорював. Куди піти за порадою? В тім кабінеті, де стільки літ просидів він, сидить тепер Марта Іванівна Стернова. Вона була депутатом, і на останній сесії її обрали головою. Біля хвіртки райкому зупинився на мить, та, одумавшись, рушив далі, до Марти. Хай порадить.

Іде він, коли хтось тупотить ззаду. Дівчина з райкому, друкарка.

— Муров просить, щоб ви зайшли до нього.

— Побачив? А я, признатись, не дуже й хотів, щоб він бачив. Скаже — роз'їздився.

— Ну, як ви там? — спитала дівчина.

— Як в Несолоні,— посміхнувся Стійвода.

А тільки привітався з Муровим, то зразу спитав:

— Скажіть мені, Петре Парамоповичу, ви ті мільйони, що колгоспи винні державі, коли-небудь думаєте віддавати?

Ще ніколи Муров не чув такої цікавої, обгрупкованої лекції про колгоспні фінанси. Стійвода розбирався у всіх рахунках, у всіх касах, пояснив природу «чорної каси», знав, звідки береться і де дівається кожна копійка, а в кінці своїх викладок не забув про своє, болюче:

— Припиніть фінансові арешти. На грошах-в'язнях широко не ступиш. Нема обороту — нема господарства. Не в банку, а там, на полях, на фермах з копійки робиться дві, з двох — чотири, з тисячі — мільйони. Тож дайте з цієї копійки що-небудь виплодити.

Муров дивився на нього і думав: «Чи це той Стійвода? Ні, не той». Підійшов, обійняв Степана Яковича якимось тепло, по-родинному, і поцілував у гарячу небриту щоку.

— За Несолонь...

І тут Степан Якович не витримав, відкрив Мурову свою душу:

— Несолонь — це моя лебедина пісня. Або я проспівую її, або скажу: «Я не жив». І тоді вмирати мені Стійводою, як нарекли мене предки за якусь провину.

— Жити з народом душа в душу не всякий вмiє і не всякий може. Я завжди прагну до цього, але мені, мабуть, бракує народної простоти, народної мудрості. Без цього все iнше нічого не варте на такій роботі, як наша. І нехай поки що це буде між нами, але я не дуже здивуюсь, якщо на конференції мене прокотять на вороних...

— Чорт візьми, а я завжди заздрив вам! Мене завжди захоплювала ваша романтика. І коли вже на те пішло, то скажу вам одверто, що для моєї лебединої пісні потрібні ви. Тут, у райкомі,— ви, а там, в Несолоні,— Парася...

* * *

Ось уже кілька днів у домі Мурових папувала моторошна тиша. Посіяв її сам господар, охоплений якимись невідступними думами. Він загадково посміхався, але матері від того не ставало легше. Її пильне око підстежило, що на його скронях побільшало сивини, а в його погляді — тієї мрійливої піднесеності, яку помічала мати і раніше. Ще не вродився той син, що міг би що-небудь приховати від матері.

— Щось недобре діється з нашим Петриком,— сказала мати невістці, коли та приїхала з Замисловичів. Олена не здивувалася, не загоріювала, тільки сказала матері так, ніби докоряла за сина:

— Нічого особливого. Конференція. Може, оберуть знову, а можуть і зняти вашого Петрика.

Мати, вражена цим, хотіла сказати: «Чого ж ти сердитися, доню?» — але промовчала. Невістка буває вдома так рідко, що мати не хотіла псувати їй і без того поганого настрою. А ще прикро було їй, що всі знають, яка подія в районі, а вона, мати, не знає. Господи, які невдячні діти! Той криється від рідної матері, а ця сердиться, що виховала для неї сина. І мати глянула на онуку, враз відчувши себе не матір'ю і не свекрухою, а доброю, ніжною бабусею: «Якого-то чоловіка тобі пошле доля, коли ти виростеш? Десять уже бавить його мати, як я колись бавила для Олени свого Петрика. І нехай йому стане сто років від роду, а мені сто двадцять, все рівно я буду називати його Петриком, бо він мій, рідний». Бабусі не стало прикро, що онука враз про неї забула і почала влаштовувати для матері концерт своїх плюшевих звірів. Увага, зараз буде

виступати мавпа в окулярах!.. Після невдалого концерту звівів знову запанувала напружена тиша, яка, здавалось, нічого доброго не обіцяла цьому щасливому дому.

Муров не появлявся, і до пізньої ночі ніхто в домі не спав. Всі мовчки сиділи за кухонним столом. Мати, озброївшись окулярами, куди більшими, ніж у Тапиної мавпочки, навіть щопаєла стару панчошу, яка полізла в багатьох місцях і вже зовсім не годилася для вжитку. Ця даремна робота драгувала Олену, але для матері вона була зовсім не розвагою. Мати штопала не панчошу, а свої невтішні спогади...

Мати звикла до митарств по світу і до біди, але всі її доинішні митарства й біди були чимсь необхідним, бо вистраждувались вони ради сина, який, як їй здавалось, ішов угору. Тепер сина можуть зняти, і матері чомусь пригадалися перші повесні роки: квартира їхня була тісною, грошей син приносив мало, і обіди були не з трьох блюд, як тепер, а з двох, а то й з одного блюда... Але він не зважав на це і після пісного кулешу любив цитувати їй якихось філософів. На те, що люди якось влаштовуються, він відповідав їй словами тих філософів: комуніст першим повинен випити чашу горя народного й останнім скористатися народними благами. Чим трудніше жилося, тим ріднішими ставали ті філософи сипові, і мати часто жартувала, підливаючи кулешу: «Сьогодні на друге філософія». Олена не скуштувала того життя, та й часи ті давно минули. Та все ж матері боляче, що сина можуть зняти, бо хто краще неї знає його? Хто бачить його безсонні ночі, хто відчуває його тривогу, його вболівання за район так, як вона? І все ж вона нічим не може допомогти йому, вона обіцяє йому тільки одне: що б не трапилось з ним, вона буде йому найвірнішим попутником. Штопала панчошу і думала собі: а чи не могла б Олена заступитися за її сина?

— Олєнко, чого ти сидиш? Хіба ти не можеш піти, заступитись за паного Петрика? Ти ж його знаєш і вдома, і по роботі — хіба ж він поганий секретар?

— Смішні ви, мамо. По-перше, він мій чоловік, а по-друге, я безпартійна. Таких туди не запрошують...

— Це й погано. Хто краще може сказати про партійного чоловіка, як безпартійні? Для них же він живе, для них і працює. І це погано, що їхнє слово тут ніпочім. Адже він для всіх секретар райкому, для всього району. Нехай собі що хочуть радять, а я знаю свого Петрика. Такого

секретаря, як він, тут більше не буде. Гірші будуть, а такого завзятого не буде.

Олені не хотілось встрявати в цю безплідну розмову. Старим людям життя завжди здається простішим, ніж воно є насправді. Може, то самовпевненість — адже у стількох сьутичках побували вони й вистояли, а може, звичайна стареча наївність, чудакуватість, які навідуються до людини двічі: в дитинстві і в старості, мовби завершуючи почате коло.

Вона взяла на руки свою білокосу доньку, яку теж не обминув журливий сімейний пастрій. Олені чомусь хотілось заплакати, але вона згадала, що навіть коли хоронять сильних людей, то з поваги до них не плачуть. Почала ловко підкидати Танюшу і разом з нею сміятися.

— Ну от, вам весело,— буркнула мати.

Олена раптом притихла, пригорнула до себе доньку — чути було, як за вікном вулицею пролітають сани. Застоялись коні, і тепер їх не втримати. Зараз прийде Муров. Може, вже не секретар і, може, не такий, як завжди, а схилений, змучений, знедолений. Що ж, нехай. Олена кинесться йому в обійми, щоб підбадьорити його, щоб не дати йому занемогти у біді. Вже, здається, пролетіли всі сани, а його нема й нема. Ще довго довелось чекати Олені, перш ніж почувлися його кроки. Донька не діждалася батька, заснула в своїй матері на руках, а його мати все ще штопала панчошу...

— Господи, скрізь романтика! — кинув з порога Муров. — Невже весь світ цієї ночі не спить? Ну скажіть, чому б вам не спати?..

Донька несподівано прокинулась і дивилась на батька великими круглими очима, повними дитячого блаженства і довір'я. Мурову видалось, що точно такими очима сьогодні дивилась на нього нестримна Парася...

* * *

Останніми залишили районний городок несолонські сани. Громський кучерував, а Парася, щоб познущатися з нього, горнулася до Степана Яковича під тим безневинним приводом, що їй холодно. Нехай Громського беруть завидки. Але той мав надто багато гонору й цілком віддавався кучеруванню. За день відлигло, коні провалювались, і Громський не міг угнатися за замисловицькими саньми, які руйнували розбухлу дорогу. Там і кучер був пемплосорд-

ний, а Громський жалів коней, і скоро несолонські сани лишилися одні на все поле. Заохоченого Парасею Степана Яковича повело на жарти. Але на повороті Громський так круто звернув на Несолонь, що Парася випала з саней на сніг. Вона засміялася, а Громському було не до сміху. Він з ляку осік коні, зіскочив з саней і миттю подав Парасі обидві руки. Коли посадив її на килимок, цілу, неушкоджену, то так вибачався, ніби заподіяв їй щось дуже погане. Який він чудненький! Хіба не приємно такої чудової ночі випасти з саней в пухнастий сніг? Їй хотілось, щоб Громський повторив свою витівку, але по тому, як він вибачався, вона зрозуміла, що він цього більше не здогадається зробити. Він такий недогадливий...

— З таким кучером я далі не їду, — сказала Парася. — Покучеруйте-но ви, Степане Яковичу. Я ще хочу пожити. Не помирати ж мені вдовою?

Степан Якович неохоче зайняв місце Громського, а той, аж ніяк не чекаючи такого несподіваного повороту, сів поруч з Парасею. Новий кучер по-новому правив кінсьми, сани полетіли мов на крилах. Парася горнулась до Громського, і він не протестував. Їм обом стало тепло, приємно і незвичайно хороше на душі. В балці вони ніби ненароком поцілувались — то був їхній перший таємний поцілунок, почутий, хоч як їм цього не хотілось, Степаном Яковичем.

Несолонь спала. Степан Якович зупинив коні біля Парасиної хати. Парася зійшла з саней і якусь мить чекала, поки те саме зробить Громський. Помітивши його замішання, Степан Якович не розгубився, шарпнув за віжки і повіз Громського далі.

— Заночуш у мене, — сказав він Громському, коли вони випрягли паруючих коней. Потім обидва бачили сумовитий вогник Парасиної хати і кожному з них здавалось, що тільки він помітив той вогник і має до нього якість пряме родинне відношення.

...Життя в Несолоні пішло так, як того хотілося Степану Яковичу Стійводі. Підправилося і його особисте життя. Він утвердився, став громадянином Несолоні, назавжди порвав зі своїм старим гніздом, в якому прожив бобилем стільки дорогих років. Обладнав собі в будинку правління кімнату, яка, відколи колгосп — була порожньою, поставив чавунну плитку, дві койки, стола, привіз приймача і, щоб було веселіше, взяв собі в пожилеця Громського. О, той не відмовився. З радістю забрав свого, тепер вже не зовсім

порожнього чемодана з бухгалтерії і перепіс в теплу, вибілену кімнату. Мав тепер у тім чемодані, крім зубної щітки та рушника, плаща і пару нової білизни, яку купив у сільмазі за свою першу несолонську получку. У всьому іншому поки що відчував залежність від Стійводи. Коли Громський приходив пізніше й заставав Стійводу в ліжку, то не запалював світла, ходив навшпиньках і вкладався спати не ївши. І щоразу траплялося так, що Стійвода не спав. Одного разу наугад сказав Громському:

— Я бачив, як ти вистоював з Парасею.

Та як би там не було, а Стійвода був задоволений Громським і як зоотехніком, і як пожитльцем. Суперником же його не вважав, бо поки що поглядав на Парасю просто так, крізь окуляри. Йому більше не давали спати роздуми про колгосп. Він дивився на Несолонь не як на що-небудь скороминуще, а бачив у ній смисл свого життя, і тому зазиравав далеко вперед, мріяв. Випишував собі в уяві майбутню Несолонь, яка доконче мусить обігнати всі села довкола. Люди у нього є: Парася, Громський, Хома Слонь, Марко Кваца і Косматенко, яких він з допомогою Мурова швидко навернув у колгосп, є люди біля правління, на яких теж можна покластися. Йому не вистачало однієї людини. Лише однієї — агронома, тямущого, досвідченого. Він не хотів відривати Громського від зоотехнічної роботи. І тут він згадав про свого колишнього друга Максима Миновича Шайбу. Написав Шайбі особистого листа:

«Дорогий Максиме Миновичу!

Ти завжди шукав слави і вічно скаржився на те, що вона тебе обминає, що твої заслуги ідуть на інших, а ти всього лише робочий віл. Тепер тобі випадає можливість, може, остання в житті, показати себе. Куди-ка канцелярію і приїзди в Несолонь — будемо разом виводити в люди це приупале духом село. Просить тебе твій колишній друг Степан Якович Стійвода. Тепер я, як кажуть, хазяїн в Несолоні. Приїдь, підсоби людям, здобудь собі славу своїми руками».

Ніякої відповіді на цей лист Стійвода не одержав. Другого листа написав в обком партії. В ньому просив відправити Шайбу з канцелярії в Несолонь. Невдовзі прийшла відповідь: «Ваше прохання задоволено». Але сам Шайба не з'являвся...

IV. ЗНИКНЕННЯ ШАЙБИ

Шайбі здавалося, що він доживає останні дні. На його столі ставало все менше паперів, і майже щодня хто-небудь заходив до нього прощатися. О, вже скільки заходило після Громського!.. І кожен пік його в саме серце: «А ви не збираєтесь?» Він здивовано піднімав водяні очі: «Аякже, хіба я не такий, як усі?» А коли зачиняв за колегою двері й залишався в кабінеті сам, то говорив собі: «Ні, не такий. Моє місце тут. Мені остогидло тинятися по ріллі. Я вас годував хлібом, а тепер ви погодуйте мене».

Він обходив усі міські лікарні, всюди доводив, що у нього ядуха, що він здатний тільки до сидячої роботи, і про всяк випадок озброївся довідками. А ще не так давно вважав себе настільки здоровим, що подумував навіть женитися. Тепер він цю думку облишив. Тепер весь його інстинкт самозахисту штовхав на одне: віліти, не потрапити знову в ріллю. В душі він проклинав той день і той час, коли пішов вчитися на агронома. Щоправда, ті, з ким він вчився, стали міністрами, відомими вченими, але він... Хто такий він? Його хворобливе самолюбство не дозволяло йому назвати себе тим, чим він є. Але він умів ховати своє «я», і, мабуть, тому, що умів, проніс його крізь усе життя. Свого безпосереднього начальника Кузьму Митрофановича Деркачова він теж мав за ніщо, і якби той міг заглянути в його душу, то звільнив би Шайбу негайно. Але Шайба умів бути підлеглим, тим більшим тепер. У ці повересневі дні він щоразу тремтів, коли Деркачов викликав його до себе. Чекав, що той скаже: «Збирайтесь, Максиме Миновичу...» Так він говорив тим, хто не поспішав подавати заяву, хто вагався. Але ж Максим Минович не вагався. Деркачов саме так розумів Шайбу і, може, тому приберігав його при собі. І раптом трапилось несподіване: Шайбі прийшов лист. Степан Якович Стійвода запрошує його в Несолонь. Подумати тільки — в Несолонь!.. Шайба спалив того листа, щоб і сліду по нім не було, але з того самого дня йому все здавалося, що він приречений і доживає останні дні. Ні, ні, він не знесе над собою такої наруги: агрономом у Несолонь...

Стояв під важкими шторами і дивився в той бік, де мала бути Несолонь. За вікном відлига. Чув, як сумно капає з даху. Тільки де-не-де уцілів перший сніг. «До чого ж гнила зима», — вилаявся Шайба, пробуючи хоч чим-небудь відвернути свою увагу від щойно спаленого листа. Та да-

ремпо. Стейвода в окулярах його переслідував скрізь: в коридорах управління, на вулиці, всюди, де тільки миготіли скельця. Він навіть дивувався, чому так багато людей в окулярах. Раніше, здається, їх було менше. І все ж, коли його викликали в обком і спитали, чи згоден поїхати в Несолонь, він, не задумуючись, сказав: «Згоден». Чекав, що коли так скаже, то його зупинять, попросять залишитись тут, в управлінні. Але ним не подорожили.

Годиною пізніше Шайбу викликав Деркачов, запропонував сісти (вперше за весь час роботи в управлінні) і не дуже скорботним тоном сказав: «Збирайтесь, Максиме Миновичу. Стейвода запрошує вас до себе». Шайба упрів, обм'як і тремтячою рукою покопався в кишені. Діставши те, чого шукав, він самовдоволено посміхнувся: все-таки пригодились! І поклав свої пацери на стіл. Деркачов глянув на них одним оком, перебіг штампи лікарень і відсунув на край стола.

— Будемо вважати, що ви їдете в Несолонь по своїй добрій волі.

Шайба вийшов з кабінету свого начальника, якого ще й зараз мав за піщю, а ще через десь, ні з ким не прощаючись, з першими сутінками вийшов з міста на розгрозлу польову дорогу. Міг бути певен, що тільки на такій дорозі він не зустріне знайомих і ніхто грішним ділом не спитає його: «Куди, Максиме Миновичу?»

Сіяв не то сніг, не то дощ — рання зима часто скидається на пізню осінь. Повіяла, побавила людей морозцем і знову розкисла. Хлюпотять під ногами калюжі, вихоплені місяцем з чорної в'язкої землі. Шайбин слід запливає водою, але не зникає зовсім, і віднині щоранку, поки не випаде сніг, на нім буде з'являтися тендітна біла плівка льоду, у сто крат біліша і хворобливіша від льоду на річці, понад якою пролягла його дорога. І дивуватимуться люди, кого це погнало пішки по такій розкислій дорозі.

Набрякла постать Шайби у чорній шапці хиталася, і здавалось, що то підгнилий дорожній стовп рушив кудись, щоб не впасти й не загородити собою дороги, якій він так довго, але не дуже вірно, манячно служив. Вік простояв на тій місці, де поставили його, а коли дорога звернула в інший бік, він виявився зайвим, навіть шкідливим, бо збивав людей з пантелику. За це люди розхитали його і викинули — він далі стояти не може, він не потрібен, він іде геть... Але він ще де-небудь вигулькне...

Шайби нема, а йому ідуть листи. Пише якийсь Талимон Іванович Товкач з Талаїв. Головний зоотехнік управління — чоловік порядний, чесний, не читає їх, а вкладає в нові конверти й переадресовує на Несолонь Максиму Миновичу Шайбі. А тут Шайби нема, і листи приймає Степан Якович Стійвода. Оскільки він теж чоловік порядний, то складає їх у свій стіл і разом з ними жде Шайбу. Але той не з'являється. Скоро Стійвода зовсім забув про листи і згадав тільки тоді, коли подзвонили з управління міліції й спитали, чи не було Шайби. Тоді Стійвода роздукав їх і прочитав. В першу мить йому захотілося побити Товкача. Отак просто поставити перед собою й побити, як він це зробив під час війни з одним старшиною, який мав слабкість пропивати солдатські пайки. Але скоро він охолов, бо знав, що Товкач не дав би себе побити. Вийшов, застріг коні й навпрошки, полями помчав у Талаї. Рвучко зупинив коні біля хати Товкача. Стійвода не вперше відчиняв цю хвіртку. Але ніколи той скрип не був такий тягучий, як зараз. Літня кухня, пахощами якої він не раз упивався, була завалена спігом. Між нею і хатою, прикутий до своєї доріжки дротом, бігав на ланцюгу великий пес Ідол. Він впізнав гостя, розчулено заскиглив, ніби сподівався, що той зніме з нього ошийника, але гість тупнув до нього ногою, сказав «Геть!» В очах Ідола він помітив лукавинку, яку не раз помічав в очах Товкача. Суть тієї лукавинки Стійвода розгадав тільки тепер, коли прочитав злополучні листи. Озирався, щоб Ідол тишком не вкусив...

Настя відчинила йому двері й заметушилась по хаті:

— Талимон, Талимон!

З кімнати вийшов сонний, скуйовджений Талимон і простяг гостеві руку. Але Стійвода не прийняв його руки, піймав на свої скельця ту лукавинку, яку бачив тільки що надворі, й сказав:

— Геть! — Затим віддав Товкачеві його листи: — Забери і більше ніколи не роби подібних дурниць. — Повернувся до виходу, але Товкач заблагав надірваним голосом:

— Степане Яковичу, змилуйтесь! Насте, чого ж ти стоїш? Швиденько накрий стола! Проси, проси!..

— Більше я в цій хаті не гість.

Коли виходив, то помітив на жердці дві шапки. Одна руда, цигейкова — не раз бачив її на Товкачеві, а друга

чорна, з потертим каракулем. Стійвода піколи не мав двох шапок і рідко зустрічав людей, які дозволяли б собі таку розкіш. Коли купується нова шапка, то стара дарується кому-небудь з тих, хто вирішив зимувати в кашкеті. Навіть у найскупіших людей вона не залежується, бо від хрещенських морозів треба багато шапок, по одній для кожного, в кого є вуха...

Товкач накинув на себе козушка наопашки й вибіг до воріт. Стояв і дивився, на яку дорогу поверне Стійвода. З плечей упав козушок — Стійвода повернувся на Замисловичі... Товкач підняв козушка, стріснув з нього сніг. З вікна визирала сполохана Настя. Вона на козушку чимсь нагадувала скуйовджене волосся на голові її Талимона. Тільки смушок був чорним, аж лиснів, мабуть, з молоденького баранця, а в Талимоновому волоссі вигравала голками сивина. Повертався до хати похмурий, пасуплений. Пес хотів полащитись біля його ніг, але замість звичайної ласки Талимон з усієї сили вдарив свого Ідола чоботом в зуби, ніби це він, а Ідол вищеп у тому, що Стійвода більше не буде гостем у його хаті.

— Що таке? Куди він поїхав? — спиталася Настя в порозі.

— В Замисловичі...

— А що за болячка?

— Стара болячка... — простогнав Товкач.

Під самими Замисловичами Стійвода нагнав Товкачеву Василинку. Вона працювала піонержатою в школі й поспішала, щоб не опізнитись на велику перерву. Одягнута легко: в шубці, в чобітках-скороходах, з тернової квітчастої хустини виглядало рум'яне, свіже личко. Впізнавши її, Стійвода круто осадив коні, сказав:

— Сідай, підвезу.

Василинка сіла на полудрабок і передками чобіт за віграшки підорювала придорожній сніг.

Помітивши це, Стійвода сказав:

— Порвеш чоботи.

— Тато другі справлять, — з підкресленою легковажністю відповіла Василинка. Все ж послухалась, підігнула ноги.

— Василинко, скільки у твого тата шапок? — мовби жартівливо запитав Стійвода.

— Одна, — не задумуючись, відповіла Василинка.

— А я бачив дві. Значить, у вас хтось гостює?

— Ні, не було нікого, як я виходила з дому, — вперше в житті схитрувала Василинка. Стійвода, мабуть, їй не

повірів, термосив копей. Василишка дивилась на його плетені рукавиці — десь уже бачила їх. Згадала: точнісінько такі у Євгена. Біля школи зіскочила з саней і підтюпцем побігла до зелених воріт, старанно вифарбуваних Антоном Планом під колір зеленої «флори».

Євген теж впізнав свої рукавиці, але зробив вигляд, що не помітив їх. Тоді Стійвода виклав їх з кишені на стіл і сказав:

— Твої тепліші, то я їх залишив собі, а свої, парубоцькі, віддав Громському.— Він розстібнув кожуха, сів. Лисина парувала, а на носі, трішки поволохатілому на зиму, виступили краплини поту.

— Ну, як ви там, в Несолоні? Не привіяло вас?

— Тепер не привіє. Ти не хочеш проїхатись?

Євген тільки що з поля, дивився, чи, бува, не випріла озимина у відлигу, все ж охоче пішов на сусідові сани. Стійвода повіз Євгена на ферму.

— Покажи мені тих корівок, що родять мертвих телят.

Євген неабияк був вражений цим раптовим запитанням, все як показав Стійводі корівок. Всі воли стояли в одному ряду й скидалися на телят-рочаків. Окремо, на відшибі, уткнувши голови в повні ясла, помахували білими хвостами ті, що вже розтелились. Але від цього вони ніскільки не стали коровами. Тільки погорбилися та поволохатіли. І дивно було Стійводі, що телята приводять телят. Хотів псбачити, що з того вийшло.

— Покажи-по мені їхній приплід. Телят покажи.

— Нема ніяких телят,— пояснив Євген.— Були недопоски, то ми їх на сани і в ліс.

— Хлопче,— позадкував Стійвода,— ти забуваєш, що ці корівки говорити не вміють...

Стійвода цікавився всім, про що писав Товкач у своїх листах до Шайби. І Зоїним весіллям, яке справили за колгоспний рахунок, і хатою, яку добудовує колгосп молодим, і Євгеновими взаєминами з Оленою Муровою. Для перевірки всього цього Товкач вимагав «авторитетних комісій». Він захопився і, мабуть, зовсім забув, що є речі, яких не може перевірити жодна комісія. Як, скажіть, можна перевірити інтимні зв'язки Євгена з Оленою, якби навіть такі зв'язки й були?..

Стійвода не пояснив причини свого візиту, тільки порадив Бурчакові якомога швидше відшкодувати збиток. Сів у сани, сказав: «Не забувай про сусіда» — і поїхав. Курилась за ним снігова доріжка. Поблякле, знедолене сонце

розчісувало своїми промінцями чорні кінські гриви. Захоплений роботою сонця, Євген радів, що в особі Стійводи має тепер сердечного старшого друга, якого йому все життя бракувало. Він виріс без батька...

Тихий, але підступний мороз голками колов йому вуха, пік щокви, але він не йшов з ганку — дочікувався Зої, яка усміхалась з дороги. Підійшла до ганку, стала на нижній приступці й підвела схоплені памороззю вії. Дивилась на нього з прикринкою і любов'ю, дивилася так, ніби після довгої розлуки мала повісти тим поглядом дуже-дуже багато.

— Ну, як твоїй медовий місяць? — спитав Євген, не витримавши її погляду.

Зоя зняла плетені рукавички з зеленими стрілочками й показала Євгенові засмальцьовані руки — вже й тепла вода з милом їх не могла одбілити. «Нема ніякого медового місяця. Готуємось до сівби». Війнуло майстернею, але пахучіше, ніж пайкоштовнішими духами. Зоя озирнулась, сказала:

— Приходь на повосілля...— і зійшла з ганку. Весело поскрипував сніг під її ногами. Євген ледве устигав за нею.

Над селом тяглися вгору надвечірні шовкові дими, ніби хотіли зігріти холодну синяву неба. Зоїна хата самотою стояла на відшибі, під лісом, і теж куріла червоном коминном. В її чистих вікнах бавилось сонце — у порожній хаті і найбільші морози не замурують вікон. Йшли понад лісом. З сосни на сосну кралася білочка. Помітивши людей, вона завагалась на великій пухнастій гілці, струснула сніг і помчала в гліб лісу. Ось і стежка, якою Зоя посила сухостій до нової хати. Євген пішов твердо, безпечно, як до себе додому.

У хаті пахло фарбами й живицею, дикувато гула ще не обпалена грубка. В ній потріскувало і сичало, ніби щось живе боролось там з вогнем. Біля глухої стіни, під килимком, на якому ніжилась русалка, стояло ліжко. На ньому спочивали всі Зоїні родичі, кого тільки заставала ніч в Замисловичах. Уже не один раз спав на цьому ліжку і сам господар Павло Пороша. Сьогодні спочиватиме на нім Зоя — їй у майстерню на вранішню зміну, і вона пішки з Талаїв ніяк не встигає і треба виходити дуже рано. А тут МТС під боком. Всяк, хто знає, де ховається ключ, може заночувати в новій хаті, але для цього треба принести з лісу сухостою і натопити грубку. Так обживається це одна нова хата, перш ніж настане справжнє новосілля.

Правда, кого прикрутит, той перебирається зразу, але в кого є де пожити, той не спить, тому конче хочеться сісти в готову, суху, чисту, вибілену і вифарбовану хату.

Зоя підклала сухостою — гул у грубці притих, але тріскотні стало більше. Підійшла до Євгена, сказала:

— Роздягайся, сідай. Зараз прийде Пороша. Дід теж обіцяв прийти.— Кинула його одержу на ліжко, де вже лежав її кожушок.

Під ліжком щось забилось, і Євген здригнувся.

— Хто це? — спитався Зої. Вона підняла до нього гаряче, злегка усмінене лице:

— Максим Шайба.

Євген якусь мить здивовано дивився під ліжко і теж розсміявся. З-під ліжка показала ворона й устала на Євгена свої дурнувачі очі. А ще по хвилі Зоя показала Євгенові на вікно, в яке зазиравав Талимон Товкач,— Євген зразу впізнав його по вусах. Зоя і його запрасила на новосілля.

Коли всі зібрались, Євген підняв першу чарку, як годиться, за домовика, без якого нібито не буде ладу. Але коли б він сам міг стати хоч на день домовиком у цій хаті, то щастя назавжди полишило б її...

* * *

Мете завірюха.

В Замисловичі прибув прокурор, посадив на сани Гриця Пропажу з лопатою і поїхав в ліс добувати з-під снігу тих телят, які вродилися недоносками. Заведено справу на старого Мізинця і на Бурчака. Талимон Іванович робить вигляд, що співчуває їм, а в душі сміється. Недарма кажуть про нього, що три чверті його сховано під землею, і тільки одна чверть на поверхні. Хто близько знає Товкача, той помітив, що в його душі знову коїться щось недобре. Життя грас йому на руку, і він посміхається...

А Мізинець заворушився, затривожився. Побував у Мурова, у Марти Іванівни, а коли ті нічого певного не сказали йому, сів на попутку і подався вище — в обком партії. Наслідив своїми чупами у приймальній секретаря обкому, та тільки й того. Але не поїхав додому. Заночував у колгоспнім готелі при ярмарку, вранці вибанився, підстригся і знову з'явився в тій же приймальній. І знову сказали йому, що секретар не може його прийняти. Мізинець пом'яв у руках свою шапку, з прикрістю глянув на

байдужі обличчя, що згудьгувалися у приймальній, і сказав так голосно, щоб зачув сам секретар, мовби схований десь там, за чорними дверима:

— Мене сам секретар губкому приймав, коли послала громада. А секретар обкому не може прийняти!.. Що ж, піду у свою готельню...

Не поклонився і вийшов. Підняв потертого комірця й почимчикував завірюшною вулицею... А його вже розшукували, вже розшуквали по всіх готелях, чи не почував, бува, старичок з білою бородою, підстрижений під макітерку, в чунях. Тільки Овсій повернувся в колгоспний готель, щоб забрати дорожнього кошика з неспожитими харчами, як адміністраторка пильно оглянула його з ніг до голови й об'явила:

— Вас хоче бачити сам секретар обкому.

Тут Мізинець набрав такого незалежного вигляду, що адміністраторка, яка ще вчора не дуже хотіла приймати його у свій готель, медовим голосом запитала:

— Ви й сьогодні у нас почуватимете?

— Побачу,— зверхньо сказав Мізинець.

Він, колишній голова комнезаму, нині завідуючий кращою в районі фермою, на якій, правда, трапилась неприємність, зайшов до секретаря обкому з гідністю, сів у м'яке крісло, поклав собі на коліна свою сиву козацьку шапку, розправив долонями слухняпу «макітерку». «Я прийшов...» — і неквапливо почав говорити, чого він прийшов. Секретар вислухав його дуже уважно, не перебивав і навіть висловив співчуття, тільки Мізинець не збагнув кому: корівкам-недоросткам чи йому, старому Мізинцеві, на якого вже заведено справу в районській прокуратурі.

— Повірте, що ми не мали ніякого поганого паміру. Думали про поголів'я, а вийшло безголів'я.— Мізинець ледве стримався, щоб не сплюнути спересердя. Він побачив на паркеті свою кошлату тінь і злякався своєї поганої звички — аудієнція могла б завалитися, і тоді повертай додому ні з чим. Мізинець в душі перехрестився, хоч був закоренілим безбожником.

Секретар пообіцяв розібратися і на прощання щиро, приязно тис Мізинцеві руку. У приймальній все ті ж обличчя тепер дивились на нього приязніше, але він з почуття гордості навіть не удостоїв їх своїм поглядом. Але на самім виході його зупинив міліціонер, помітивши якийсь непорядок у перепустці.

— Що там? — запитав Мізинець.

— Нічого особливого, нема підпису.

— Хіба ти, синок, не бачиш, що це я, той самий Овсій Мізинець, який заходив сюди?

— Я-то бачу, але в нашій службі є правило, не вір очам своїм.

— Як собі хочеш, синок, а я повертатися не буду, бо це невдача, а для мене невдача пахне тюрмою. Такі, брат, обставини.— І він збіг по східцях на вулицю, мислено ліквідувавши всі на світі перепустки там, де вони зовсім не потрібні. Міліціонерів він теж прибрав, дав їм більш корисну для громади роботу, а на всіх «відповідальних» дверях поставив симпатичних мудрих старичків, які вміють говорити з народом людською мовою. Певна річ, що після таких державних роздумів він з'явився в готель ще більш монументальним і, маючи на завтра ще одне невеличке дільце, милостиво погодився заночувати ще одну ніч. Його згоду адміністраторка сприйняла як честь для готелю.

Поки Мізинець «добивався правди», Євген з матір'ю поспішав на ярмарок. Виїхали вдосвіта, щоб ніхто в селі не бачив їхньої біди. Вивели з подвір'я корову, якої дочекався з теляти, Євген поклав у сани свої особисті речі: приймача, рушницю і костюм, якого зодягав лише один раз, на Зоїне весілля. Було з тим костюмом! Охочих купити багато, але ніхто не купував, все збивали ціну. Дивились, примірювали й повертали, мовляв, вже пошений — хоч задарма віддавай. Нема піде таких перебірливих покупців, як на ярмарку. Терпець увірвався, і Євген хотів заховати костюм, аж раптом помітив у натовпі Громського. Привітавшись, Євген ніяково спитав:

— Слухай, Громський, тобі костюма не треба?

— Оце ж шукаю. Дешевенького, для роботи.

Громський просіяв. Він ще ніколи не мав бостопового костюма, ніколи не чув на собі того приємного шелесту, який не раз чув на інших. Враз уявив себе в цьому костюмі на танцях в несолонському клубі. У першу мить ніхто не впізнає його, зоотехніка Громського, а потім Парася буде весь вечір танцювати з ним одним. Чудовий костюм, чорт візьми, тільки грошей малувато.

— В розстрочку даеш?

— Не можу, мені зараз потрібні гроші.

Євген розповів Громському про свою біду і зразу побачив всю свою торговельну безпорадність. Громський у кілька хвилин продав костюм по найвищій ціні, спитав, чи ще по-небудь є, і залюбки пішов торгувати телят. Віп умів

миттю зробити найкраще теля найгіршим, нічого не вартим, і брав їх за півціни. Євген совістився, накидав на могорич, і ця його поблажливість тільки драгувала Громського.

— Ярмарок є ярмарком,— говорив він.— Хто не вміє, нехай не продає. Не візьмемо ми — спекулянт забере.— Не торгувався він тільки з удовами, яких упізнавав безпомилково і точно.— Це вдова — цій заплати більше,— наказував Євгенові. Той слухався і дивувався з ярмаркової кмітливості Громського. Щиро шкодував, що не продав йому костюма в розстрочку.

Завдяки Громському Євген повертався додому в тому доброму настрої, з яким повертаються люди з вдалого ярмарку. Для парікань справді не було підстав: все продано і все куплено. Він гнав додому цілий гурт телят, худеньких, заволохатілих, але живих.

— На колгоспних харчах поправляється,— потішав його Громський. Коли проїздили повз Товкачеву хату, Євген пятакцув Громському на Васплицу:

— Ходиш?

— Зрідка,— засоромився Громський.— Ноги ходять, а душа не лежить. Щось не те...

Товкач спостерігав за ними з вікна й говорив комусь третьому, хто боявся показати людям своє обличчя:

— Бачили, яких теляток пригнав? Ні, голубчику, ти постав таких, про які я писав.

— А то, мабуть, були добрі телята?

— Хіба б я про погані писав? Але стійте-но! Чого це мій зятько по ярмарках вештається? Може, перейшов до нас? У нас теж нема зоотехніка. Ще й копилиться, не заходить. Завжди, ти заспіваєш у мене! Я тебе оженю в один день...

Товкач ще довго дивився на дорогу, розбиту, покльовану телячими ратичками. Як же це так? Невже цим і кінчиться вся історія, на яку він покладав стільки подій?

— А як ви думаєте, Максиме Миновичу?

Шайба мовчав. Засуджені завжди заздрять виправданім.

* * *

Тоді, як Шайба переховувався від Несолоні, в районі творилося щось незвичайне. Призначались останні побачення, влаштовувались останні прощальні вечірки: молодь готувалася в далеку дорогу, у дикі необжиті краї — на

цілину. Сумував Артем Климович Стерновий — він майже щодня не долічувався когось із своїх кращих трактористів і трактористок. Була така небезпека, що Замисловицька МТС залишиться без людей. Артему Климовичу декого доводилось відвойовувати від цілини. Робив він це обережно, але з тією селянською впертістю, якої мав чимало на всякий чорний день. Він хотів помирити цілину з собою, але це йому зовсім не вдавалось. Інтереси цілини відстоювала Степка. Це була маленька на зріст, підстрижена хлоп'ячому дівчинка, яка лише минулого літа з'явилася на горизонті, вона була причіплювачем на плугах. Про Степку згадували тільки тоді, коли вже не можна було обійтись без неї, у всіх інших випадках її майже не помічали. А тепер вона стала душею всього цього великого руху, і Артем Климович виявився зовсім не спроможним вгамувати її, маленьку, недосвідчену Степку. Тим, хто вагався, вона говорила: «Вам жити тільки в болоті». Степка захоплювала молодь своєю нескореністю. В числі перших біля Степки з'явилася Товкачева Васплицка. А коли вже хитрий Товкач посилає свою дочку, то чого вагатися іншим? Тепер всі нестримно пішли за Степкою...

Тільки Шайба сидів у своєму схроні як на голках. Степка ніби підкреслювала його пікчемність. Невже це та Степка? Не вірилось йому.

— Та сама, — запевнив Товкач.

— Колись і я був таким, — гордовито сказав Шайба, хоч він ніколи не був схожим на Степку. Таких, як Степка, на світі мало. А втім, може, їх і багато, але до пори до часу вони скромні, тихі, покірні, і ми не помічаємо їх. Іноді й гадки не масмо, що перед нами велетні.

V. СТЕПКА

Маленьке Степчине життя повне загадок. Її мати, яку в селі звать Маруханкою, ніколи не виходила заміж і придбала дочку певідомо від кого. В дитинстві лихі люди глумилися з Степки, називали «байстрам», і Степка вічно заздрила дітям, які, крім матері, мали ще й батька. Їй хотілося швидше вирости й помститися лихим людям за жорстоку образу. Вона рахувала свої роки, як рахує їх в'язень, відбуваючи покарання. І от вона виросла, і хоч була набагато меншою від своїх одноліток, але мала характер і завжди верховодила ними. І помітила Степка, що люди

не такі лихі, як здавалося їй у дитинстві. Найбільше з усіх полюбила вона Зою, старшу за себе, але щирі, сердечну до неї. Степка шкодувала, що не знала її раніше, хоч багато чула про Зою, коли та ще була пастушкою. Тепер Степка зверталась до неї не інакше, як «сестричко», і Зоя гордилася цим родичанням. Якось спитала її:

— Степко, а де твій батько?

Степка відчула, що земля валиться під нею,— ще ніхто ніколи не запитував її про це. Але Степка вже була сильна і не побоялась признатися Зої:

— Я байстря. Моя Маруханка сама не знає, від кого я. Може, від вовка. Але я, сестричко, люблю людей. І тебе особливо.— І Степка, в якій ніхто ніколи не бачив сліз, заплакала в Зоїних обіймах. Зрештою, вона вже доросла, на цій підставі вона запиталася Маруханки, яку любила і шанувала:

— Мамо, я хочу знати, хто мій батько.

І мати призналася їй одній на світі: Максим Минович Шайба...

— Він знає про це? — запиталася Степка. Мати тяжко зітхнула, на її обличчі відбився гнів:

— Знає. Він негідник...

Більше ніколи вони не згадували про нього. Степка ще більше любила матір і ненавиділа Шайбу. І все ж їй хотілось побачити його і зробити йому щось непримне, щось нестерпно болюче. І вона його побачила, зовсім несподівано.

У ці тривожні дні Степка взяла собі за правило вечорами провідувати тих, хто збирався з нею на цілину. Такі обходини були для неї дуже приємними і приносили їй багато радості. Вона вселяла добрий дух у батьків, які ще вагалися, роздумували, вичікували, підбадьорювала їхніх синопків і доньок, допомагала їм відібрати найнеобхідніше у дорогу, малювала перед ними захоплюючі картини степового життя, які поставали в її уяві. Від Купрієвого Япки, де знайшла «все в порядку», Степка побігла до Товкачів. Її прихід був таким несподіваним (Ідол вже знав Степку), що вони не встигли сховати від неї свого таємного гостя.

Блідий, насторожений Шайба сидів на лаві, ніби прикутий до неї залізними ланцюгами. Його маленькі очіці сполохано глянули на Степку і потупились. У Степки були такі ж маленькі очіці, але блискучі-блискучі — так і сяяли з-під чорних брів. Усі Товкачі ніби зацімili, їм було дуже

прикро на душі, що їхнього гостя побачила Степка. Але найбільш незручно почував себе Шайба.

— Ти чия? — запитав він Степку.

— Я — Степка,— спалахнула дівчина.

— А, знаю, знаю...— Він посміхнувся. Мабуть, був то для нього приємний спомин.— Теж їдеш?

— Вона записалася перша,— вставила Василинка.

— Це добре,— схвалив Шайба.— Ми тут, ви там... Так і повинно бути. Я ось старий і то не проти помапдрувати по світу.

Степка дивилась на нього своїми синіми зірочками, захоплено, довго, нестримно. Батько! Так може говорити тільки батько! Мати назвала його пегідником, певно, за те, що він не розділив її любові. Степка відчула, що зараз кинеться йому в обійми і заридас. Він ніби вгадав той Степчин намір, опустив додолу свої очіці, по кирпатовому носі скотилась краплина поту. Степка похитнулася і вийшла з хати.

— Що з тобою? — запитала її на ганку Василинка.

— Зо мною нічого. А що з тобою? Усі вже готові. А в тебе, бачу, нічого не складено.

— Я не поїду...— ховаючи очі, промовила Василинка.

І ніби їй не було страждаючої Степки. Гнів проти зрадливого батька, проти всього поганого, печесного піднявся в ній і обрушився на розгублену Василинку.

— Ти не поїдеш?! Та я задушу тебе ось цими руками, якщо ти не поїдеш! І не тільки я. Ніхто з наших не знесе такої ганьби. Я завтра ж оповіщу про тебе всьому району. Нехай знають, хто ти така!

— Не треба, не треба,— заблагала Василинка.— Я поїду.

Василинка потрапила в Степчину компанію не випадково. Цього захотів Талимон Товкач. Розрахунок був дуже простий: залякати обережного Громського, примусити його оженитись в один день. Батько так і сказав Василинці: «Або Громський, або цілпа». Наставали останні дні, скоро добровольцям подадуть ешелона, а Громський ніби глузував з Товкачєвого задуму і не виявляв ніякого занепокоєння. Він навіть не прийшов на прощальну вечірку, під час якої Шайбі довелося посидіти в холодній коморі.

Але відступати вже пізно. Тепер йшлося про престиж Товкача і його дочки. Останні падії покладались на останній день. Товкачам здавалось, що Громський прибіжить перед самим від'їздом і скаже: не їдь, я беру тебе. Та кля-

тий Громський явно знущався над їхнім сподіванням. І чим більше олімпійського спокою виказував він, тим більше занепокоєння проявляв Товкач. Він розпитував про Громського у несолонських людей, які возили молоко на маслозавод, примушував Василюнку повторити йому все сказане Громським на тих побаченнях, які траплялися у них після Зоїного весілля, не забув запитати у Бурчака:

— Слухай, ти нічого поганого не ляпнув про мене Громському?

— Не маю вашої звички, — роздосадувано відрубав Бурчак. Довелося Товкачам смиренно чекати останнього дня...

А Євгенові всі ці дні голова боліла про інше. Люди прощались з колгоспом назавжди, і треба було по-батьківськи спорядити їх у дорогу. Кому чоботи, кому одержу, а кому білого борошна на пиріжки. Нестатки якось раптом показали себе, а втім, їх завжди видніше при зборах у дорогу. Відчував він їх і в своїм домі. Ось трапилась у нього біда, але він, голова колгоспу, не міг виїняти гроші і заплатити. Він мусив вивести з дому останню корову, мусив продати свої особисті речі, які придбав не за один рік. А довкола думають: о, який багатий колгосп і який багатий в цім колгоспі голова! Але не всякий знає, що на все те пішли гроші, пішов труд, а сторнці поки що з нього нема і не з усього буде. І от він, Євген Бурчак, хоче повернути якось інакше, хоче зробити так, щоб кожен колгоспник, який трудиться чесно, не чекав, що випаде на його долю в кінці року, а вже тепер мав якийсь гарантований мінімум за свою працю. Звірити свої думки поїхав у Несолонь, до Степана Яковича.

Крім Стійводи і Громського, застав у конторі Олену. Вона допомагала складати план весняної сівби. Сиділа за столом у теплій кофті, в сірій вузенькій спідничці, кучерява — це дядя Ваня її так накучерявив. Вона була така заклопотана, що Євген і собі присів до їхнього столу. Тільки тепер помітив на жердці її кожушка, прикритого теплою хусткою. Виклав їм свій план. Всі троє погодились, а Стійвода шкодував, що в нього мало грошей, щоб почати таке і в Несолоні.

Поки Олена одягалась, щоб під'їхати з Євгеном у Замисловичі, Степан Якович встиг шепнути йому:

— Що, може, любиш її? Гляди, не влюбись!..

Євген ніяково усміхнувся на те, попрощався з Громським і вийшов услід за нею. Вона вже сиділа в санях, вже тривожились коні. Десь від лісу перебігав їм дорогу тихий

надвечірок. В Олені зашарілися щоки — може, від морозу, а може, від близького сусідства з погоничем. Коли проїздили через Талаї, Олена зиркнула на заінесну хату Мішпцевих.

Чи знає Євген, що Зоя теж збирається на цілину? Вчора Артем Клімович довго вмовляв її залишитись, але вона відповіла, що все тепер залежить від Пороші. Якщо він погодиться, то Зоя неодмінно поїде, щоб пожити справжнім степовим життям, про яке вона знала не більше Степки. Зоя належала до тих людей, для яких світ завжди здається напівказковим і звабним — це, мабуть, іде від того, що вони дуже мало бачили і дуже багато уявляли. Такі люди ніколи не вагаються, коли їм випадає можливість вимряне побачити на власні очі.

Повернувшись з Несолоні, Євген випріг коні, перевірів обрік і зайшов у контору. Калитка сидів у заячій шапці-ушанці, веселий, підрум'янений морозцем, мабуть, теж тільки що повернувся знадвору. Євген глянув на його чоботи під столом: так і є, на них ще не станув сніг. Очі в Калитки сяяли, як два промінчики, а вусики без кінця цілувалися з язичком — вірна ознака того, що Кіндрат Каленикович торжествує.

— Що там? — спитав Євген, бажаючи розділити Калитчину радість.

— Ха-ха, діло! — підвівся Калитка. — Тільки не здумай зіпсувати мені настрої. Ти знаси, що колгосп подарував молодим хату. На це є рішення, є протоколи, все, так сказати, законно. А я ту хату тепер законно повернув у колгосп.

— Як так повернув? — обурився Євген.

— Дуже просто. Молоді відмовляються від хати на користь колгоспу. Яка радість, яка радість!

Євген догадався, що трапилось. Адже сьогодні мали подати ешелон для цілинників. Тільки й устиг сказати Калитці: «Дивний ви чоловік, Калениковичу», — і вибіг з контори. Калитка не вийшов за Євгеном, прохукав у шибці проталину й дивився, що буде далі. Бачив, як Євген зник у стайні, як поквапливо запрягав коні, і не виїхав, а вилетів на дорогу. Мороз замальовував проталину, і більше нічого Калитка не бачив.

Поїзд уже рушив, коли Євген добрався до станції. Тяжка то мить — слухати рушання поїзда, який, може, й назавжди завезе в далекі краї дорогу для тебе людину. І нема ніякої сили зупинити той поїзд. Скорений, майже зпище-

ний, мусиш стояти і слухати. Поїзд вистукує, і серце теж вистукує, ніби хоче вирватись з грудей. Видно обличчя всякі — радісні, сумні і навіть заплакані. Видно руки — теж всякі: тендітні, білі, дівочі — хіба до цілици такі руки; мозолясті, натружені, беручкі руки; жилаві, кволі, вже ген-ген як спрацьовані; а Зоїних, позначених майстернею, це видно... В дверях теплушки стоїть розхристана щупленька Степка і махає хустинкою. Її очі когось шукають у натовпі проводжаючих. На мить вони спипилися на Євгенові. Але не його шукала Степка. Вона шукала свого осоружного батька. Всі батьки поприходили, а він не прийшов. І збагнула тоді Степка, що в неї нема батька...

* * *

Велика Росія, коли летіти над нею, ще більша, коли їхати по її землі, а вже як пішки йти, то нема їй краю. На щастя, нікому не довелося іти пішки: ніхто не відбився, ніхто не відстав, усі приїхали в степ. За дорогу Степці полюбилися російські села з берізками, говір зрозумілий, чистий, ніби одвіку свій; тут люди нічим не відрізнялися від тих, серед яких вона виросла.

І як же вона була здивована, коли на маленькій степовій станції їх привітав молоденький смаглявий казах, з очима, ніби прорізаними нашою українською осокою. Голос у нього був топенький, як звук сопілки. Говорив він запально, російсько-казахським суржиком, і тільки кінець вийшов у нього український, мабуть, завчив його і вже говорив не раз: «Привіт товаришам з України!» Звали казаху трьома прізвищами, але Степка запам'ятала одне, перше: Собіт. Він був секретарем тутешнього райкому комсомолу, а слово тутешній тут мало значення на кілометрів сто навкруги, якщо не на більше. Після виступу Собіт з кожним вітався за руку. Особливо довго і щиро тис маленьку Яшкову руку.

— Що, маленький? — спитала Степка, на цілий вершок менша від Яшки.— Не дивіться, що він маленький. Маленький та важенький.

Собіт не дуже її розумів, і вона пояснила членороздільно:

— Товариші з України не підведуть. Тут не підведуть і там не підведуть,— показала вона в той бік, де, за її уявою, мала бути рідна Україна.

Не встиг Собіт прийняти товаришів з України, як прибув точнісінько такий ешелон з Воронежа. Через весь ешелон, по одній букві на кожній теплушці, написано: «Даєшь целину!» Знову заговорив Собіт, і нітрохи не з меншим запалом, як годину тому, і знову вітався з кожним за руку. Один хлопчина в Яшин зріст, і теж, мабуть, такий веселун, як і Яша, відрекомендував себе Собітові:

— Юрка з Воронежа.

— Хорош, Юрка, хорош,— сказав на те Собіт.

На маленькій станції починалась весна і тишком-нишком забігала у степ. Хтось розтяг міхи гармонії, і зразу стало тісно на пероні. Але навіть у тій тісняві вистачило місця на круг. Грали соло Собіту, і він вибрав собі найкращу з дівчат — Василинку. Пройшовся по кругу раз-другий, але не зловживав зробленою йому честю — запросив до танцю гостей. І тут-то почалось.

— Ширше! — вигукнув Юрко з Воронежа.— На перепляс!

Кілька дівчат і хлопців разом вихопились з гурту на круг. Дівчата приспівували:

Валенки, валенки,
Не подшиты, стареньки!
Нельзя в валенках ходить,
Нельзя Валеньку любить...

Не втримався Курпіїв Яша, прудкі талаївські ноги вивнесли його на круг, а за ним понеслися в танок українські дівчата і бистрим наспівом підсобляли собі:

Чоботи, чоботи ви мої,
Наробили клопогу ви мені!
А це тії чоботи, що зять дав,
А за тії чоботи дочку взяв...

Гармоніст заодно грав і «Валенки», і «Чоботи», хотів переграти танцюючих. У крузі справді ставало вільніше, вільніше, і ось залишилось тільки двос: Юрко і Яша. Як тільки не ходив Юрко — і вихилисом, і вприсядку, і на одних підборах, але Яшці до того нема діла — у нього свої талаївські прийоми: кинув солдатську шапку денцем донизу і закружляв навкруг неї. Якби не шапка — може, і здався б, а так і не думав здаватись.

Юрко з Яшею обнялись і, взявшись за руки, пішли з круга. Гармоніст заграв тиху вечорову пісню. Всім вона прийшлася під настрій. Молодь бралась за руки і йшла

в степ, до ближнього березового гайка, чи не єдиного на цих безкрайніх просторах. Стискаючи чийось гарячу руку, Степка вглядалась в прозору синяву. Мабуть, і орел не знає, де край цього степу. Там сушимо болота, з-під води добуваємо землю, а тут лежить готове, віками не займане поле. Отарка білих худеньких берізок пасеться на ньому, роками пасеться на однім місці — і не знає, яке велике довкола багатство... Вже присмерком, коли поверталися до теплушок, Степка розшукала Василюнку. Вона йшла сумовита, одна.

— Не тужи, Василюнко,— обняла її Степка.— Нашого зілля по всьому світу. Тепер це наша рідна сторона, тепер тут будуть народжуватись наші діти.

— Ого, в цих колючках ще й дітей родити,— здригнулася Василюнка, горнучись до Степки.— Мені страшно...

— Тримайся мене, добрі люди вибили з мене страх ще в дитинстві...

М'яко, обережно западала пад степом ніч, ніби боялася поколотися об колючки злостивого карагачу. Заночували в петоплених теплушках. Степка довго не могла заснути. Хіба заснеш, коли Василюнка всю ніч зітхас.

У віконце теплушки лється станційне світло і косо падає на сонного Яшку. В'ються білі кучері на його голові, біліші за світло. І кучеряво у Степчиній душі...

Перша побудка в степу була такою несподіваною, як весняний дощ,— після нього все піднімається. Підійшли машини, і замисловицька бригада рушила в степ. Юрко з Воронежа поклав свої речі біля Яшкових: хлопці уже встигли здружитися. Надвечір добралися до місця, і почалось у них суворе степове життя.

* * *

Диво в степу: летять бусли... Старожили кажуть, що це рідко трапляється. Не інакше як збились з путі або знесло бурею. Та вже видно всім: дзьоби червоні, як стручки доспілого перцю,— в них ще он скільки вогню, а білі крила з чорною міткою ледь-ледь похитують. Натомилися... Тож чого тільки не бачили вони на своєму шляху! І епінейний океан, і безмовні гори, і, нарешті, оцей дикий степ... Летять у своє обійстя, а чи далеко їм, чи близько — того ніхто не знає, крім них самих. Добре он тому беркуту, що спозарапку прочісує степ. Він може піднятися і спитати: куди? В цьому небі царює він, і ніхто не сміє без його дозволу займати його володіння.

Неподалік притихлого табору новоселів стоїть Степка, зачарована буслами, до яких звикла з дитячих літ. Була б орлицею, то піднялася до них і спитала: «Ви, бува, не в Замисловичі летите?» А так зняла з голови білу хустину й низько показала буслам на степ: «Лишайтеся з нами! Не бійтеся беркута! Він тут більше не цар! Тут ми хазяї!»

І знову диво! Натомлена пара зробила коло, заклекотала про щось і, розпластавши крила, опустилась на степ. А кмітливий Яша вже на самім вершкуні тополі, колись всадженої невідомим мандрівником біля ключа, лаштував перекладину для родинного гнізда незвичайних новоселів.

Обурився старий беркут, піднявся в небо й понуро закружляв над буслами, що хазяйновито походжали в розшуках прісної води. А Степка беркуту:

— Не гнівайся, орле! Ти всі віки прожив на відлюдді. Ти один безроздільно тут царював. Тебе страхалися небо і степ. Тепер тобі лишається небо, а нам — степ...

Вона урочисто ступила до табору. А друзі тісною горсткою назустріч їй:

— Степко, ти орлиця! Ми чули, як ти розмовляла з птахами...

— Ха-ха-ха! — розсміялася Степка, упавши в обійми з печаленої Василянки. — Чувш, Василяно? Я — орлиця!..

«А хто ж тоді я?» — замислилася Василянка. Іншим весело, а її гризе страшна журба. Щоправда, це не тут почалося. З тих пір, як батька зняли з голови, її невідступно нереслідує думка, що він може загодіяти щось погане. Але там, дома, ця думка не була такою страшною, як тут. Там вона теж щодень мучила її, але вечорами, коли батько повертався додому в доброму настрої, все влягалось. А тут вона гризе її багато днів і ночей підряд... Невже це передчуття чогось поганого?.. Так, це воно, жорстоке передчуття. Воно гадюкою влізло в її душу, в її серце, і сичить там... А опріч всього ще сам степ гнітить її. Вона не може дивитися, як беркут падає на свою жертву. Закриває очі, і потім, вразлива, розчулена, весь день ходить як не своя. Для неї пустою пахне полиновий степ. А немічний карагач піби сколов її всю своїми колючками... Ні, вона далі не може ховати свого відлюдкуватого погляду... Дочекається ночі й полетить, як сова, від куща до куща. Всі речі — стрічки, хустинки, плаття — залишить Степці на пам'ять, а собі візьме тільки те, що пригодиться в дорозі. Вона знає: вранці кинуться шукати її, питатимуть беркута, чи не ба-

чив він, куди поділася Василинка. І яспокий Юрко з Воронежа, що не дає їй проходу, буде ходити один по степу і ридати. Вона злодійкувато зиркнула вбік: туди, і тільки туди! Дорожній клуночок уже наготовлений... І раптом ось ці бусли! Невже вони замисловицькі?..

Гарячі чересла ворушать цілину, і Василиці хочеться, щоб ніколи не було ночі. Хай би вічно тягся оцей безхмарний день. Може, тоді вона не шугнула б із степу. А так... Нараз зустрілися два погляди. Степка перемогла: «Василинко, я чую. Я бачу тебе наскрізь. Думаєш, я не помітила, як ти ховала свого дорожнього вузлика? Думаєш, я не знаю твоєї журби? Мені теж не солодко тут. Але я звикаю, я переборюю себе. Звикай і ти. Ми приїхали сюди назавжди. Ми збудуємо тут Нові Замисловичі, може, ще кращі, ніж ті. Хіба ти не знаєш — коли бусли оселяються в обійсті, то це на добро...» Слухає її Василинка, а сльози як зерно падають у рілля. Чого доброго, ще приймуться, виростуть, і вродять що-небудь людям на сміх. Обтирає ті сльози й глибить плуги. Ще ніколи в житті не бачила такої довгої та глибокої борозни.

Любує беркут. То з шумом падає вниз, то тихо, немов сама його тінь, піднімається вгору й, не збавляючи висоти, знавсініло пливе над степом. А степ цвіте біло, та де-не-де червоніє, ніби на нім розлилася паруюча кров беркутових жертв. Степка приорує той дикий цвіт, який не пахне, але його не стає ні менше, ні більше — до чого ж безкрайній степ! Тільки беркутові видно з висоти, що того цвіту стає все менше: його неблаганно поглинає чорна, родюча рілля. На тій ріллі буслам далеко видно білу Степчину муштину. І вони спокійні за свою долю. Вони виведуть малюків, і в прийдешні весни вже не одна пара прилітатиме сюди, а багато-багато щасливих пар, і щовеспи їх зустрічатиме все та ж степова орлиця. Але, мабуть, теж не одна, а з орлятами...

А Василиці на ранок не стало, і ніхто її не шукав. Її злодійкуватий похапливий слід сходив із степу разом з росою. «Яке коріння, таке й пасіння», — сказала про втікачку Степка. Вона не заздрила Василиці, що у неї є батько.

* * *

Однієї ночі повертається Товкач з Замисловичів і бачить — таємнича жіноча постать ховається в чагарнику. Товкач підкрався до неї і грізно спитав:

— Хто?

Постать мовчала. Тоді від відступив крок назад і, озброївшись олівцем, яким підписував ордери, войовниче протяг руку:

— Кажі хто, бо стрілять буду!

Тасмнича постать розчулено простогнала:

— Не впізнали...

— Допечко, та це ж я, твій батько!

Приганьблений батько сховав олівець й кинувся цілувати свою Василинку. Але зразу перейшов на шепіт, щоб їх ніхто не зачув.

— Відпустили?

— Ні, втекла...

— Дочко, що ж ти наробила? Ти зовсім забула про свого батька. Ганьба! Ганьба! Дочка Талимона Товкача втекла з цілини... О, тепер не бачити мені посади голови, як свого вуха. Все зіпсувала рідна дочка.

Вопа стояла перед ним з порожнім клуночком, згорблена, голодна, змучена дальньою дорогою... І, мабуть, інший батько забрав би її до хати, зігрів, приголубив, а там вже вирішував, як бути далі. А цей батько сказав їй:

— Постій тут, я зараз повернусь.

Прійшов додому, розбудив Настю і спокійним, холодним голосом проказав:

— Налаштовуй мене в дорогу.

— Отак, серед ночі?

Сам знайшов мішечка, кинув туди кілька буханців хліба, вніс з комори просоленого сала, відтак відчинив скриню й дістав гроші.

— Ого, ти ціби в тюрму збираєшся? — сказала вражепа Настя.

— Ще гірше.

Поклав на плечі мішечка і вийшов. Василинка слухняно чекала його на тому ж місці, в чагарниках, під рідним селом. Сказав їй не то співчутливо, не то роздратовано:

— Ходім!

— Куди, тату?

— Вопа ще питає куди? — обурився батько.— На станцію.

— А мама вдома?

— Ніде не дінеться твоя мама.

Він узяв її за руку і потяг за собою до станції. Гілки били її по обличчю, але батько не зважав на те, батько

поспішав, щоб вправитися до ранку. Біля самої станції він зупинився, сказав дочці своє останнє напутнє слово:

— Я живу тепер на своє щастя і прошу не ставити мені палиць у колеса. Їдь, просись! Ти молода, гарна, тебе там приймуть... А не приймуть, даси мені знати, я подумаю, що з тобою робити. На те я твій батько... Оце тобі гроші, а це харчі на дорогу,— і він поклав їй на плечі кропив'яного мішечка, від якого пахло коморою і мишами.

Посадив її на товарнячок, в порожній тамбур; радив не висовуватись, щоб незаконного пасажира не помітили поїздничі.

Прийшов додому і сказав Насті, здивованій тим, що він так скоро повернувся:

— Ти знаєш, хто у нас був цієї ночі?

— Догадуюсь, мабуть, знову Шайба. Не хочу його більше бачити в хаті.

— Наша Василинка...

— Божечку! — піби звіяло Настю з ліжка.— Та де ж вона?

— Уже поїхала,— відсапувався Товкач після дороги.— Втекло, ледащо. Захотілося їй додому. А дауьски!

— Талимоне, і це ти правду говориш?!

Талимон мовчки перехрестився.

— Чого ж ти не сказав мені? — накипулась на нього Настя, обливаючись слізьми.— Хай би я глянула на неї хоч одним оком. Бідна моя донечка! Рідний батько не прийняв до хати... Кінець світу... Кінець світу!..— І вона знепритомніла.

Вранці Талимон Товкач у найкращому настрої — він умів підбирати настрої до своєї погоди,— походжав по селу й дослухався, чи хто не провідав його сімейної таємниці. І якби хто сказав йому, що бачив його Василинку, він тому очевидцю заплював би очі. Але таких не знайшлося, село мовчало. І він цього ж ранку сказав Громському, якого зовсім несподівано зустрів у Замисловичах:

— Ти б написав моїй Василинці листа на цілину. Я знаю — ти не любиш її,— то хоч так, для розваги. Знаєш, як тяжко на чужині.

Громський зачервонівся до самих вух, сказав — напишу, а сам подумав: «Одначе добрий у Василинки батько». Громський був у новому костюмі, в начищених чоботах, але той святковий вигляд псувала неприємна стріха, що з усіх боків стирчала з-під кашкета. Товкач догадався, що він прийшов у перукарню, до дяді Вані. Ніякого свята

у своїх календарях Товкач не знайшов, і щось неприємне ворухнулося в його душі: мабуть, Парася увсватала Громського, якого він мітив собі в зятки. Він не знайшовся, як виштати про це у самого Громського, і, як тільки той був обслужений дядею Ванею, Товкач пішов і собі підстригтися. Дядя Ваня зустрів його як одного з найвидатніших своїх клієнтів, обгорнув найсвіжішим простиралом і, перш ніж приступити до діла, поштиво виклав йому свіженьку новину, тільки що принесену Громським. Товкач зразу ж забув про своє горе. Його очі усміхались йому з старовинного дзеркала, і, щоб посидіти довше, він дозволив покласти собі гарячого компреса, хоч знав напевне, що така розкіш обійдеться йому на цілий карбованець дорожче, ніж для звичайного клієнта. Дядя Ваня мав звичку з близьких знайомих брати більше, ніж з випадкових клієнтів. Але Товкач сьогодні не скупився. Він без грошей не ходить і за таку новину ладен віддати дяді Вані всі гроші, які тільки мав при собі. Сміються лукаві очі. Знать, не один він нещасний на цім світі. Є ще крім цього. Забувши про своє, він тишився чужим горем...

VI. ГОРЕ АРТЕМА КЛИМОВИЧА

Громському не хотілося йти на «чуже місце». До того ж МТС чимсь нагадувала йому управління, яке він нещодавно залишив.

Як уже було сказано, Несолонь припала Громському до душі. Він тільки побоювався, що Парася оженить його на собі рашше, ніж він зважиться на те сам. Він завагався, і, може, не стільки з чисто інтимних міркувань, як із міркувань «політичної економії». Він мусив жити поки що для одної сім'ї, в якій був і сином, і братом, і батьком заодно. Він, зрештою, був задоволений своїм становищем, а сім'я була задоволена його скромними заробітками. Та ось його викликали в райком і запитали, щоправда, не в категоричній формі, чому він не жениться. Саме з цього Муров почав з ним розмову про перехід на іншу роботу. Громський спочатку рішуче відмовився. Але Муров з такою шанобою говорив про Артема Климовича, так щиро посилався на його старість, що Громський, зрештою, погодився, гадаючи, що він не завдасть ніякого горя старому ветеранові, який, до речі сказати, сам назвав Громського замість себе. При цьому замовчувалось про натиск Держка-

чова, який погрожував прислати «свого чоловіка» з освітою. Артема Климовича часто попитували, чи не трудно. Так часто, що він признався: трудно. Цей безневинний спосіб ще довго буде в ужитку, але він куди приємніший за інші. Принаймні він цілить не прямо в серце, щось залишає для очищення совісті, хоч результат у таких випадках вічно буде один: коли когось висувають, то когось і знімають...

Артем Климович востаннє сидів за масивним дубовим столом, зробленим на його замовлення, може, п'ятнадцять, а може, двадцять років тому — точно не пригадував, але пам'ятав: ще задовго до війни у його кабінеті стояв цей же дубовий стіл. Після війни Артем Климович непароком натрапив на нього в Озерянах, в одній поважній організації, впізнав його, показав на інвентаризаційній помер і без всяких суперечок забрав у МТС, як державне майно. Це було в той перший рік, коли по дорогах збирали іржаві спрацьовані гусениці, з підбитих тракторів знімали мотори, по селах розшукували динамо і все стягували в МТС з одним чисто хазяйським наміром: «Пригодиться...» Старий мотлох уже давно переплавили і, може, зробили з нього нові трактори, а старий дерев'яний стіл стоїть. «При добрім директорі він ще може стояти двадцять, а то й двадцять п'ять років,— думає собі Артем Климович. Але приїде інший директор, цього стола виставить і примхи ради потратить кількасот державних грошей на нового стола, який служитиме ніскільки не довше, ніж міг би служити ще цей добротний стіл». Це Артем Климович знає папече — всякий пачальник, за рідким винятком, ознаменовує свій прихід зміною меблів, а вже згодом більш радикальними змінами, тільки не завжди до кращого.

Отак собі роздумує Артем Климович і спокійно чекає своєї останньої години. Нарешті зайшов Громський, причепурений дядею Ванею, привітався і сів. Вигляд у нього був розгублений, винуватий.

— Довго спиш, товаришу,— сказав йому Артем Климович і зразу перейшов на діловий тон.— Директор повинен менше всіх спати. Я за всі роки і разу вволю не виспався.

Артем Климович не просто здавав справи, як водиться,— коли тут не я, то після мене нехай хоч потоп. Ні. Артем Климович виклав Громському всю історію МТС, і хоч в ній була частина і його власної історії, але про себе він і разу не спом'янув. Згадав про всіх своїх сподвижників, які

починали з «фордзона», а тепер працюють на найскладніших машинах, і просив Громського шанувати цих людей. Відтак познайомив Громського з конторою. Особливо довго стояв біля стола головного бухгалтера. Про Йосипа Копійку сказав так:

— Світ зійдеш, а такого головбуха, як наш Йосип, ніде не знайдеш. Калитка — сила, але і той меркне перед нашим Йосипом, як місяць перед сонцем.— Це Артем Климович сказав на той випадок, щоб Громському не спало на думку міняти головного бухгалтера, що при зміні начальства дуже часто трапляється. Про Васютку Артем Климович сказав так:

— Радист, потомок Попова, робить чудеса і може підслухати самого чорта. Один-єдиний незамінимий чоловік.

Васютка аж упрів від таких слів і тут же передав по ефіру Олені Муровій, в сусідню кімнату, що до неї іде делегація. Коли Артем відчинив двері, вона вже стояла в порозі і досить таки пильно розглядала нового директора.

— Наймолодший член нашого старенького колективу, головний агроном Олена Мурова,— проказав Артем Климович, хоч знав, що вона давно, ще з інституту, знайома з Громським.— Вважає, що директор надто державний чоловік. Завжди відстоює інтереси колгоспів і, мабуть, добре робить.

— Дуже присмно,— посміхнувшись, сказав Громський і міцно потис Олені руку.

Олена накинула на плечі пухову хустину, і далі вони ходили по садибі МТС втрьох. Олена любила слухати Артема Климовича: в його мові завжди було щось і просте, і дотепне, і мудре, а сьогодні він говорив більше ніж будь-коли, і їй не хотілось упустити нагоди послухати його.

Про емтесівську кухню Артем Климович сказав Громському так:

— Люблять її хлопці чи ні, а ти харчуйся тут, то не зпатимеш парікань. Усякому, хто парікатиме, говоритимеш так: а я сам де харчуюся?

Про гуртожиток Артем Климович теж сказав по-своєму:

— Спати тобі тут не треба, але інколи забалакайся з хлопцями та піби ненароком заночуй. Зпатимеш, як почувється іншим.

Коли вийшли з гуртожитку, Артем Климович показав вузлуватою рукою на голий сад, на пасіку з утеплених вуликів, на поле в латках осіннього снігу:

— Це наше підсобне господарство. В інших МТС такого нема, а я завів, щоб нікому не кланятись і мати напхвату все своє.

Зайшли в майстерню, і тут він наговорив стільки цікавого, що Громський почував себе ніби на екскурсії. Артем Климович знав болячки кожного трактора, знав, яких болячок не стане після ремонту, а які залишаться. Олена посміхалась, і Артем Климович зауважив на те:

— Ви не смійтеся, у машини теж є невиліковні болячки, як і в людини.

Так він ішов, розповідаючи, а за ним ішла вся майстерня. Зупинились верстати, затих автоген, на якусь мить все завмерло. В куточку майстерні втримала сльозу розчулена Зоя Мізинець. Вона оплакувала Артема Климовича і не відповіла на привітання Громського, якому чомусь пригадалось весілля. Громський ловив на собі вовкуваті, презирливі погляди і без всяких слів розумів, що всі ці люди тому так дивились на нього, на Громського, що дуже любили Артема Климовича.

В кінці майстерні, куди збились всі, крім Зої, Артем Климович сказав їм, показавши на пригніченого Громського:

— Це, хлопці, новий ваш директор. За молодиць я не турбуюсь,— показав він на трактористок,— вони люблять молодих начальників, а ви, шибеники, не дуже слухняні. Отож прошу вас, щоб слухались. А хто не буде слухатись, то ти, Громський, скажеш мені, я з тим наодинці поговорю. А тепер за роботу.

Знову загула майстерня своїм звичайним гулом. Коли тут стихне — гул підніметься на полях. Артем Климович знав цей непорушний порядок і в душі сумував, як житиме без нього. Але коли хтось кинув услід Громському зневажливо: «Директор»,— Артем Климович оглянувся і строго насварився пальцем у той бік, звідки почулося те слово. Там стояв Карпо Сила, і Артему не вірилось, щоб Карпо міг кепкувати з нового директора.

Всю ніч Громський записував те, що наговорив йому Артем Климович за вчорашній день. А вранці, не встиг він ще поснідати, як Артем Климович уже був «на роботі», вже розпитував Громського:

— Ну як? Не страшно?

— Та поки що ні.

— Звикнеш. Шануй людей, і люди шануватимуть тебе. Піди розпитай, як хто живе, може, кому чого треба. Тут

не сиди, тут шани не висидиш,— показував Артем на дубовий стіл.

Громський так і зробив. Пішов в одну, в другу майстерню, поговорив з людьми і ніби подорослішав за цей день. На обід Артем Климович запросив Громського до себе додому. Сказав, що Марти Івапівни нема, що вона вже живе в райцентрі на новій квартирі і скоро він теж переїде туди.

— А поки що ти можеш квартирувати в мене. Я вже тобі послужу як новому директору. Тільки вибачай мені, як буду виходити на роботу. Від цього я одвикну не зразу.

І дійсно, поки Артем Климович не переїхав у містечко, то щоранку будив Громського, вони разом спідали і разом виходили на роботу. І майже щодня Артем Климович відкривав Громському яку-небудь емтеесівську таємницю. Тих таємниць (відтак для Артема Климовича вони не були таємницями), мабуть, вистачило б на багато років, але скоро Артем Климович розпрощався з рідним подвір'ям. Павантажив своє майно на машину Тодося Січки і поїхав. З майстерень, з контори, з усіх усюд висинали люди — вся МТС вийшла провідкати свого старого директора, і Громський в душі трішки заздрив Артему Климовичу. Чи послужить коли-небудь і він такої честі?..

Іхав Артем Климович через Талаї з хатнім майном і зустрів Талимона Товкача. Той сидів на лінійці, впізнав Артема, але і не думав звертати з дороги. Ще здалеку гукав Тодосю Січці: «Стань, стань!»

Артем Климович вийшов з машини, привітався. Товкач сприйняв це як належне і зухвало сказав:

— Ага, це й тебе скинули?! І Марта тобі не допомогла. А що вже мені казати, коли моя безпартійна Настя всього лиш куховаркою вдома?

Артем кліпнув прискаленим оком:

— І що тобі з того, що мене скинули?

— Нічого, голубчику, просто так, до нашого гурту прибуло.

— Прибуло, кажеш?

— Еге, а то ж як? І що ти робитимеш?

— Що дадуть, те й робитиму. А поки що відпочити хочу. «Для відпочипку» дали Артемові не дуже багато.

В кожному районі є така райконтора «Заготскот». Отож і дали Артемові цю райконтору. Її приміщення і будівлі для худоби — обшарпані, напівзруйновані — стояли далеко від містечка, в лісі, понад дорогою. Вже давно почали рубати, а в цю зиму дорубували на паливо старий сад, який

ще міг би багато років родити. Артем Климович припинив таке безчинство, завіз дров. Не чекаючи літа, він почав ремонт всіх будинків. Навесні заклад молодий сад, у старому поставив пасіку, а в підбір'ї, де вічно прів гній, розбив клумби і засіяв їх матіолою, яку любив більше за всі інші квіти. Всі приміщення стояли як лялечки — рівні, чисті, вибілені. І любо було подорожньому зупинитись і посидіти у старому саду на лавочці. А ще ввечері, коли оживали матіоли, то кращого місця ніде не було. І вже всі знали, що тут похазяйнував Артем Климович. Але сам він рвався з цього тихого лісового місця в інший, тривожний світ.

Попри всю свою зайнятість він все-таки ухитрявся хоч раз на тиждень навідуватися в МТС, що-небудь ділове підказати Громському. Той помічав, що з кожним приїздом Артем Климович стає трішки-трішки старішим. Частіше кліпас прискаленим оком, на чолі густішає зморщок, і в голосі все більше хрипінка. Але нічого не казав: боявся, щоб недоречним запитанням, чого доброго, не образити старого. Трохи згодом і Марта Іванівна примітила те саме, і коли натякнула йому на те, що він старіє, Артем Климович сказав, глибоко зітхнувши:

— Демобілізувався...

Отак буває. Поки чоловік на гарячому місці, поки тримає себе в напрузі, то видає здоровим, підтягнутим, ні старість, ні недуги до нього не чіпляються, а тільки зійде з того місця, на якому мужньо вистояв роки, то зразу розслабне, осунеться і починає старіти.

Заплакав Артем Климович з туги, коли довкола почалась велика польова весна... Та ось у самий розпал сівби в «лісовий райок» приїхав Муров. Застав Артема Климовича за роботою — садив щепи. Мурову, видно, було ніколи, і він зразу почав з діла. Найближчим часом у районі буде створений меліоративний загін. Машини вже їдуть, а людей треба підібрати на місці. Треба очолити цей загін.

— А я думав, що ви вже зовсім забули про мене...

І хоч жаль було залишати свій лісовий райок, але Артем Климович сів у відкрити райкомівську машину, як рік, два, як чверть віку тому, і знову дихнув на повні груди. Його чекало гаряче діло, і не якесь дрібненьке, а таке, від якого залежить майбутнє всього району.

З усіх музикальних птахів найраніше починає співати жайворонок. Десь сховається в самім небі, майже ніколи не видно його, а чути далеко-далеко навкруги. Громський виріс у місті, і це його перша сільська весна з жайворонками. Йому полюбилися співанки цієї ранньої пташки. Він виходив у спорожніле подвір'я, помережане зубатими гусевичцями, ставав і слухав: далеким весняним гулом повнився світ, а тут, над Громським, захлинався жайворонок, і навколишній гул тільки підсилював чарівність високої пісні, яка чомусь нагадувала Громському про Парасю. Адже в гомоні життя вона так само не загубилась, як цей жайворонок не загубився в гомоні весни, і безперестанно немовби нагадує Громському про себе. Якось викроїв вечором на самім початку весни і пішов до Парасі.

Прийшов і застав у її домі Степапа Яковича. Саме вечеряли. Трохи незвичайно сяяли очі під окулярами, і весь Степан Якович був на диво щасливим, урочистим. Парася запросила Громського до столу і, піби вибачаючись перед ним, навіщось сказала:

— Степан Якович зовсім вибився з сил і тепер столується в мене.

Вона не знала, якої прикrostі завдасть Громському цією новиною. Все, що забулося, вгамувалося, вляглося, навіть те, чого, може, і не було, але що в душі великодушно простив він Парасі, раптом знову піднялося наверх і кинуло погану тінь на її вдовине життя. Перед очима йшли і йшли якісь невідомі люди, які побували в цій хаті, потім пройшов сам він перед своїми ж очима, нарешті Степан Якович... Громський відвернувся, щоб не бачити його проникливих окулярів, щоб не видати свого дивовижного почуття. А Парася стояла поруч, розгублена, присоромлена, мовчазна, і Громський почув, як тривожно вона дихала. І тільки Степан Якович піби й не зважив на них, спокійно вечеряв. І збагнула в цю мить Парася, що у Степана Яковича зріліша душа, піж у них, і вже не похитується від дрібненьких підозріль, і хто зайде в ту його душу, той уже піколи не вийде...

Після вечері Громський заквапився, але Степан Якович зупинив його владним жестом:

— Посидь. Я твою дорогу знаю. Машиною це всього кілька хвилин їзди.

— Я пішки прийшов,— сказав Громський.

— Пішки? — зраділа Парася не стільки з того, що він не зазнався, залишився таким, як був, скільки з того, що він до неї прийшов, а не приїхав у Несолонь в якійсь службовій справі. Помітив ту її радість Степан Якович і, ніби глузуючи з Парасі, сказав:

— Ну й молодець, у своїх особистих справах треба завжди ходити пішки...

Зачервонілись обоє — і Парася, і Громський, ніби чим завинили перед Степаном Яковичем.

Разом вийшли на подвір'я, таке знайоме Громському. Десь далеко гув Карпо Сила — чи не на колишнім Вдовинім болоті. Громський став прощатися, але Парася рішуче запротестувала:

— Ні, ні, ми проведемо вас.

— Ну, звичайно, — підхопив Степан Якович, відчиняючи половинку воріт. — Просто любо пройтися таким вечором з молодим директором МТС.

Парасі цей жарт не сподобався, але вона не знайшлася, як заступитись за Громського, щоб не образити і самого жартівника. Вона просто промовчала, і Степан Якович догадався, що їй не подобаються його дотени. Він був закоханий у Парасю, а в його віці знають, у кого закохуються...

Вони провели Громського далеко за село. Ніби в чомусь винувата, Парася міцно-міцно тисла йому руку, а Степан Якович просив не забувати про Несолонь...

Прийшов Громський на те подвір'я, де вже не раз слухав милого серцю жайворонка, і чомусь видалось йому, що завтра вранці він уже того невтомного співака не почує. Якесь дивна тиша стояла на подвір'ї, замовк Карпо Сила на колишнім Вдовинім болоті, послуло все навкруги, щоб завтра на зорі встати. Було темно в Олениній кімнаті — Олени нема, вона ночує де-небудь у бригаді, а може, поїхала в городок, додому. Громський зайшов у свою поки що порожню квартиру і ніяк не міг уявити, що крім його сестричок, які скоро приїдуть, тут ще могла б цебетати Парася. Сказав собі: «Ні, це неможливо. Хіба зможе Несолонь обійтись без Парасі?»

* * *

То Олена приїздила щодня, через день, в гіршому разі, а це не було її цілий тиждень, не приїхала і в неділю. Муров весь вихідний прогуляв по містечку з маленькою Танюшею, дивлявся, що можна підправити в цім деревнім

городку, як його прихорошити. Батькові роздуми піскільки не займали Танюшу. Вона захоплювалась лагідним сонцем, струмками і далекими краєвидами. Особливу увагу Танюші привертала одна хмарка на небосхилі. Вона скидалася на велику білку з лапками, загнутим хвостиком і красивою веселою голівкою без очей. У Танюші вдома точнісінько така білочка, тільки маленька, чорноока і ніколи не стоїть на одному місці. А ця хмарка-білка влітала над лісом і хоч би їй що.

— Татку, ти бачиш білочку? — спитала вона батька.

— Де, яку білочку?

— Он-он! — показала Танюша рукою на ліс.

Але вже не було ніякої білочки. Хвостик одірвався й полетів униз, ніжки теж одламалися і попадали в ліс, а з голівки утворилося щось страшне й почало курити на сонці. Танюша закрила ручками очі й розплакалась. Мусив узяти її на руки й занести додому. То заплакав у ній сон. Поклав Танюшу в ліжечко, яке вже скоро доведеться міняти, і знову вийшов надвір. Над містечком стояло весняне надвечір'я, тихе, лагідне, як Танюшин сон. Сонце ще не зайшло, і його найконтрастніші бліки окаймляли високу хмару, яка здавалася здалеку кам'яною горою з золотим шпилем. «Ось що утворилося з маленької білочки», — подумав Муров, відчиняючи хвіртку в подвір'я райкому. Проглянув свіжу пошту і серед неї знайшов листа від Живана, того листа, якого він дуже чекав. Професор писав: «Збрався приїхати до вас, але лежу хворий і не знаю, чи скоро вийду. А між тим у мене майже все готово для вашого району. Пришліть кого-небудь з агрономів. Добре було б, якби приїхав Бурчак, та не один, а з Зоєю. Пишіть, як там у вас весна». Живан вважав, що раз Зоя вийшла заміж, то тільки за Бурчака. Мабуть, кращого чоловіка він їй і не зичив...

Другого дня Євген вирушив у дорогу. Без Зої, звичайно, але з її листом, якого вона довго писала в тракторній будці. Євген не посмів прочитати того листа — не мав звички цікавитись чужими листами, але по тому, як Зоя вручала його, як просила не забути передати, Євген догадався, що то дуже сердечний лист.

Полевий табір, де писався лист, був далеченько від станції, і Євген поспішав, щоб не спізнитись на поїзд. А коли черговий по станції вийшов на перон і оголосив, що поїзд запізнюється: весняні води розмили колію, то в Євгенові ворухнулось передчуття, ніби він не застане

Живана. Те погане передчуття підсилювало гайвороння, зчиняючи тягучий сумовитий лемонт на старих пристанційних осокорах...

* * *

Ні, Живан не збирався вмирати. За вікном стоїть рання весна, і хочеться жити чорт знає скільки! Віп-бо знав найтонші весняні чари — не одну весну вислухав на своїм віку. Як погано, що нікому відчинити вікна, щоб послухати і цю весну. Його квола рука тягнеться до вікна, але голос лікаря з сусідньої кімнати зупиняє його: «Не смійте! Досить того, що я дозволив вам поставити ліжко біля вікна». Рука слухняно опускається. Живан боїться розсердити лікаря, щоб той не забрав його у свої білі холодні палати. Якщо вже вмирати, то тут, серед поля.

І Живан слухас весну крізь вікно. Весь день слухас і з високої подушки дивиться на круті пагорби...

Зранку було тихо на обох пагорбах. За ніч завмерли гвірки струмки, вмовкла маленька річка, ніби тужила по них. Та тільки підбилося сонце, як знову ожили, заговорили, заспівали струмки, збігаючи вниз, зашумувала, заквапилась маленька річка; десь під самим вікном зацвірінькали непосидючі горобці. А як сонце стомлювалось і падало вниз, — вмовкали струмки, річка і горобці, а патоність у лісі, на обох пагорбах, зчинявся лемонт граків, які ніяк не могли поділити між собою торішніх гнізд. І так весь день ні на мить не стихала весна, і Живану хочеться жити... Ні, він буде жити... Ще стільки не зроблено! Йому уявились хліба на колишніх болотах, обводнені піски і степи, чудові луки і пасовиська... Коли людина навчиться управляти водою, коли з допомогою лісу підніме підземні струмки і з'єднає їх з річками й озерами, то стане вона значно багатшою, сміливіше володарюватиме над природою, і нехай згадає тоді професора Живана, який присвятив цьому хоч не все життя, але найзріліші свої дні...

Надломленим голосом він попросив лікаря:

— Покличте мені Шайбу.

По хвилі зайшов Шайба, став у погах Живапа.

— Максиме Миновичу, — з зусиллям мовив Живап. — Ви були моїм лаборантом, я задоволений вами і вірю вам. — Він показав висохлою рукою на столик. — Мої останні роботи. Одна — про кормові сівозміни на Поліссі, друга —

про меліорацію — для Замисловичів. Одну передасте в академію, другу — в Замисловичі. Там чекають її. Я прошу вас, Максиме Миновичу...

Шайба зустрів його смерть лукавою посмішкою. Він забрав названі роботи, сховав під полу і вийшов. Лікар, який куняв на стільці в передній (він знав, що скоро кінець, і не хотів залишити хворого на інших), встав, засвідчив смерть і теж вийшов.

Коли хоронили Живана — пустився перший весняний дощ. Покійник любив воду, від води і помер. Простудився на болотах у своїй осінній експедиції і вже не видужав... Шайба плакав на похорні, плакав для того, щоб усі бачили, що й він любив професора Живана. Під тими слізьми ховав свої найпотаємніші думки про те, як краще видати чужу працю за свою і таким чином, може, навіть пробитись у велику науку. Він, наче спадкоємець багатства, звисока дивився на тих, хто разом з ним повертався з похорону.

Та ось його ніби влучила блискавка. В подвір'ї дослідної станції з непокритою головою стояв Євген. Помітивши Шайбу, пішов йому назустріч.

— А казали, що ви зникли безвісти.

— Ні, я тут, я був першим помічником професора Живана. А тепер продовжуватиму початі ним досліди.

Євген подивився на нього з недовірою і перевів погляд на пагорб, де височів дерев'яний шпиль — скромний пам'ятник Живану.

— Ледве добрався до вас, і опізнився...

— Так, опізнались, професор вже там...

Євген піднімався на пагорб, щоб віддати останню шану професору, а Шайба стояв у подвір'ї і цідив йому вслід:

— Іди, іди. Мертві мовчать...

В архіві Живана не знайшли того, за чим приїхав Євген. Знайшли тільки чернетки, обривки думок, але й цьому Євген був радий, вважав, що професор просто не встиг закінчити свою працю. Євген знав, з яким нетерпінням чекають його в Замисловичах, але не поспішав додому, хотів повернутися з готовим планом, для чого кілька днів і почей просидів над чернетками Живана. Шайба виявився на рідкість добрим, допомагав Євгенові, а в душі радів з кожної його помилки. Зрештою, Євген повіз додому далеко не те, що було у професора Живана, і Шайбі вже снилися лаври, які він пожне на чужому горі. Коли масш діло з водою, то найменше відхилення може погубити цільний район... Тоді Шайба і з'явиться рятівником.

Усі ці дні Євген бачив на письмовому столі покійного Живана Зоїну фотографію. Зоя ніби прийшла сюди з свого лісового життя, щоб нагадувати професору, що він не один на світі, що у нього є велика рідня. Вже прощаючись з нею, Євген згадав про її лист, який вже ніколи не буде прочитаним. Побачив на ній відбитки Зоїних пальців — якесь родинне, ніжне, досі незнайоме йому почуття охопило його і не залишало довго-довго, всю весну... Іноді він зупинявся посеред поля і слухав: у небі про щось співали невгамовні жайворонки...

VIII. НЕ ВСЕ СТАЄ МИНУЛИМ

Люди як птахи — завжди радіють весні, і більше за всіх раділа їй Зоя. Їй оприкріло падокучливе зимове життя — вона рвалася на вслю. На цілину Пороша її не пустив і сам не поїхав. У бригаді Карпа Сили Зої теж видалось тісно. Отож коли Артем Клімович зробив першу об'яву про свій загін, то раніше всіх прийшла до нього Зоя Мізинець. Лице помітно розпливлося у неї, уста розслабли, і тільки в очах все ще горів нестримний дівочий вогонь. Голосом, повним спекою і втоми, вона просилася до загону. Артем Клімович зміряв її прискаленим оком, посміхнувся по-батьківському і відмовив:

— Вагітних не беру. У бригаді тобі буде легше. Та й Пороша не погодиться відпустити тебе на ціле літо.

Вона вийшла ображена. Повернулася в бригаду і жила там нарівні з усіма, всіляко приховуючи свою вагітність.

Зоя була не з тих, що здаються після грізного слова. В ній ще було повно дівочого жару, якого не встигла розтратити, і вона дивилася на життя трохи не так, як дивляться інші в її становищі. Свого Порошу вона вважала тепер найближчим другом, але заодно побоювалась «сімейної неволі». Може, з гордого лісу винесла вона свої дивні погляди на життя, а може, з поля, яке не любить, щоб його поневолювали, — у всякім разі, інша на її місці, може, зразу спалила б за собою всі мости, щоб більше ніколи не повертатись у казкове минуле, а Зоя озиралась на них з відвагою і надією. І справді, хто може заборонити їй любити Євгена? Коли він приходить на Вдовине болото, вона зразу відчуває себе дівчиною й мимоволі виймає з кишеньки своє дівоче дзеркальце. Дивиться в свої очі, піби там шукає пояснення: за що ж тепер любить її Євген?

Тішила себе тим, що скоро вона погарнішає, зійдуть плями з її лица, і тоді Євген любитиме її ще більше. Вона уявляла собі таємні побачення з ним, уявляла себе в обіймах коханого, замріявалась і зовсім забувала, що вона на роботі. І здавалося їй, що вона засіває Вдовине болото не кукурудзою, яку можуть виклювати ворони, а чимсь вічним, великим, ну, хоча б своїм коханням. Кресляр папапері не міг би створити таких точних квадратів, як вона на землі. Євген ставав на межі, дивився з краю в край, заворожений її майже художньою роботою. А вечорами, коли люди розходилися з поля, а вона теж, натомлена, опалена гарячим вітром, вирушала додому, Євген наздоганяв її і проводив аж до села. На лузі зацвітала калина, вони подовгу простоювали біля куща і, може, заздрили калині — адже їхня любов так і не зацвіла... Одного разу Зоя повернулася додому пізно вночі. «Повія!» — гнівно кинув їй Пороша. Зоя посміялася з його гніву, спокійно роздягалася і, не вечеряючи, впала не в своє, а в дідове ліжко. Пороша вийшов з хати і сидів під жасмином, поки не повернувся з роботи Овсій. Пороша плакав, і дід Овсій був те таким простаком, щоб розпитувати, яке в нього горе. Він зайшов до хати, весь охоплений нестримним шаленим гнівом. Так не може тривати далі, зараз він приструнить свою непокірну онуку. Запалив світло і підійшов до ліжка. Але його гніву вистачило тільки на те, щоб скинути з Зої ковдру. Перед ним у всій наготі постала біла красуня. Її шовкова коса спочивала собі на подушці разом з нею, і Овсій не наважився порушити того зачарованого спокою. Обережно прикрив її ковдрою і, заворожений, лагідний, відступив. Потім вийшов з хати, щоб заспокоїти Порошу. Той не піддавався й ганив Зою, погрожував, що покине її й перебереться від них у свою комірчину. Овсій не витримав такої наруги і покликав на поміч свою войовничість. Взяв Порошу за комір і силоміць завів до хати. Відтак протнав Зою на шлюбне ліжко і, теж не вечеряючи, ліг спати. Але не спав до самого ранку. Лише вранці йому полегшало, коли побачив, що вони помирилися. «Значить, вони можуть жити, — вирішив Овсій. — Треба тільки Зої позбутися своєї старої любові, будь вона проклята». Він уже знав, як це зробити. Чекав, поки засіють Вдовине болото. За цей час під великою таємницею устиг побувати в Кошпцях.

Ні, це була не втеча. Віз, вимощений сіном, накритий килимами, і коні в тім возі як звірі — їм ні в що і найдальша дорога. Овсію Мізинцю пригадались його колишні мандрі в Копиці. Посадить, бувало, свою стареньку на візок, з шиком виїде з села, а за селом — не питайте. Шкапина ледь трухує. Надибає добру пашу, випряже її, попасе — і знов далі. «Овсію,— допікала стара,— ти б краще осла запряг, той хоч не так часто зупинявся б до вітру». Овсій зносив той жінчин жарт, посвистував шкапині, коли вона зупинялася, і, нічого не висвиставши, сердився на хитру шкапину, яка таким чином влаштувала собі маленькі перепочинки. Так їздили вони до сина в гості. Овдовівши, Овсій вважав за краще ходити в Копиці пішки. І хоч були то трудні прогулянки, але по-своєму приємні, після кожної він піби молодшав.

Він не ховав від них своєї затиї. Навіщо? Хіба він їм ворог? Хіба є в плгого хто рідніший за Зою? Він сказав їм чесно, одверто:

— Поживете там місяць-другий, а коли і там вам буде погано, то я приїду і розпарую вас пазавжди.

Взяли з собою найнеобхідніше і світанок вже зустрічали в дорозі. Зою щось муляло, вона засунула в сіно руку і, на подив собі, нащупала замасковану там колицку-плетянку, яку не раз бачила на дідовім горинці. Спершу це викликало у неї посмішку, але скоро та дідова відтітка здалася їй зовсім не смішною. Від лісів, від полів, від людей, яких вона полюбила, її хотять одірвати надовго. І хто? Її любий дід, з яким розділила вона стільки горя, стільки всяких життєвських турбот. А все через тебе.— з докором подивляєсь вона на свого Порошу, який тепер ладен був поїхати на край світу, аби тільки з Зоєю...

Вона побачила здалеку своє рідне село і заплакала. Ні батько, ні мати не чекають її там, і їде вона туди не в гості, а на вічне поселення, як вигнанка.

— Не плач,— озирнувся дід.— Ради вашого щастя я міг би зробити не те. Дивись, яке славне твоє село.

Копиці воскресли, помолоділи, тепер і не вірилось, що тут була розіграна страшна Копицанська трагедія. Вони стояли на великому піщаному пагорбі, оточені лісом і болотами. «І тут ви є,— подумала Зоя про болота.— Хіба мало надихалась я вами?» І вона знову зиркнула на притихлого, захопленого селом Порошу. Жодного з тих героїв, яких вона знала, він не нагадував. Він видався їй

нікчемним, безпомічним, і вона вже ладна була сказати дідові: «Діду, завезіть його назад у Талаї, а я залишуся тут». Коли раптом Пороша войовничо глянув на болота і показав на них Зої:

— Бачиш, стоять, нас чекають.— «Нас? — в душі здивувалася Зоя.— Куди тобі, мій бідненький Порошко!» — і вона знову заплакала, що так довго, так безжально здушчалась над ним з того першого дня, коли почала з ним дружити.

— Тут коріння твоє, тут спочиває твоя мати,— обізвася Овсій,— а ти так поводиш себе, ніби везуть тебе на заточення в монастир.

— Я знаю, чого вона плаче,— заїкаючись, вигукнув до краю розстронений її слізьми Пороша.— Сидів би тут не я, а він — повірте, діду, вона не плакала б!

— Не того, Порошенько, не того,— раптом пригорнулася до нього Зоя.— Ти не знаєш моєї дурної душі. Мені страшно, що ти її ніколи не знатимеш...

— Поцілуйтеся, дітки, поцілуйтеся! — заблагав Овсій.— Я хочу, щоб ви з миром в'їхали у своє село, щоб ваша мати благословила вас на велике життя. Вона була мудрою жінкою, і хоч нелегка доля випала їй з моїм красунем Прокопом, але вона говорила мені не раз: «Де є любов, то там може її не стати, а де немає її, то краще жити надією, що вона буде». Поцілуйтеся, дітки, нехай ваша мати з того світу благословить вас...

Три старих могутніх осокори вітали гостей з високого пагорба, і дід Овсій зняв перед ними свою сиву козацьку шапку. Мабуть, багато лиха зазнали вони за своє довге життя, і стільки глибоких зморщок було на їхній корі, що дід Овсій здавався проти них зовсім молодим. Але вони стояли цілі віки, щоб людям, які збиваються на манівці, які шукають великого щастя і не можуть знайти, востаннє повісти свою таємницю і впасти. Вони тільки поскрипували, а за них говорив дід Овсій.

Жила колись красуня дівчина. Її щокви цвіли, як червоний мак, її очі світили, як сонце, руса коса торкалась землі, а стан був гнучким, як в молодій березі. З усіх усюд засилали до неї сватів, і всім вона відмовляла. Любила вона двох молодців з свого села, але і їм не дарувала своєї руки, бо не знала, котрого з них любить більше. Коли ж прийшла пора виходити заміж, вона стала на оцьому пагорбі, а їм обом наказала зійти в долину. Котрий з них раніше добіжить до неї, тому віддасть вона своє серце на-

віки. Пішли побратими в долину, стали там, один одного кращий, один одного миліший для неї. Змахнула вона хустиною, і вони разом помчали на гору швидше вітру. Разом впали до її ніг, але не живі, а мертві. І вона віддала своє серце їм обом і теж впала між ними. Ні вона, ні вони більше не встали, а на тій місці вирости оці три осокори і з давніх-давен розповідали людям, що треба любити не двох, а одного, бо любов тяжко карає тих, хто пускається з нею на жарти.

Як рідну прийняли Зою в Копищах. Далекі і близькі родичі, про яких Зоя зовсім забула в дідових Талаях, благали її не повертатись назад, залишитись у батьковій хаті, яка так довго чекала своїх нових господарів. Хата стояла під старим сосновим лісом, і Зої було мило слухати вечорами, як шумить ліс. Коли зривалася буря — ліс стогнав, тріщав, тонко виспіював хвоєю, і Зоя почувала себе в рідній стихії, до якої звикла з дитинства. «Не все став минулим», — говорила вона своєму Пороші, якого лякав той дикий лісовий шум. Він горнувся до неї і чуввав себе щасливим. Віп гордився тим, що сподобався Зоїним родичам, сподобався всьому селу, і був теж не проти стати громадянином цього села. З дозволу Зої він написав Євгенові, щоб той шукав собі іншого гусівника, а віп, Пороша, тут, у Копищах, буде розводити гусей. Тут теж є озера...

Євген саме збирався в Несолоп, саме сідлав коня, коли Овсій Мізинець передав йому того маленького листа.

— Що ж, — сказав Євген, пробігши листа. — Всяк має право жити там, де йому схочеться. Цікаво тільки, кому це так захотілося: йому, Зої чи вам?

Овсій був хитрим і не став видавати Євгенові своєї сімейної таємниці, до того ж не бачив у тому потреби тепер, коли все так добре владалося.

— Не любила мене ваша Зоя... — дорікнув старому Євгену. Овсій знав добре, що любила, що любить ще й тепер і, може, все життя буде думати тільки про нього, але Євген не розділив тієї любові чесно, благородно, перед всім світом, і Овсієві захотілося хоч раз помститися за свою онуку:

— Світ широкий — все може бути. Коли кохання нема — то його не видумаєш. Нехай собі живе на здоров'я з Порошею. Хіба ти їй ворог? Хіба вона винна, що полюбила не тебе, а його?..

Ображений Євген вискочив на коня й полетів у Несолоп. Вечір мовби поглинув вершника...

Ще з зими в Несолоні почались цікаві вечори. Їх ніхто не влаштував, до них ніхто не готувався заздалегідь. Парася інколи заходила до Стійводи і запрошувала на чай. Але щоразу нагадувала Стійводі: «Громського візьмете з собою». Та його не треба було брати, Громський сам охоче приходив на чай.

На столі, накритому білою скатертю, на бляшаній підставці закипав самовар, печально, зі стогоном, ніби оповідав про якусь давнину. У блюдечках стояло три білих чашки з голубеньким бузком, а біля кожної — по кілька грудочок цукру-рафінаду. Найменше грудочок припадало тій чашці, з якої пила сама Парася. Отак вони втрьох чаювали вечорами, і кожен розповідав про своє життя, але скупуючись, не все зразу, щоб було про що розказати і на інший раз. Менше всіх говорив Громський, а більше всіх — Стійвода. У нього життя багате, і він не боявся, що скоро виговорить все. Але найбільше за тими чаями говорили вони про свою Несолонь. Коли самовар остигав — остигали й розмови, і гості розходились. Парася проводила їх до воріт, казала «на добраніч» і трішки розчарована поверталась до хати. А Стійвода з Громським кожного разу затримувались біля воріт.

— Можє, ти заночуєш тут? — допитувався Стійвода, збираючи з неба на свої скельця зорі.

— Ні, ні. Я тільки з вами, — гарячився Громський.

— Як хочеш, — говорив Стійвода, хазяйновито причинаючи за собою Парасині ворота. Він не любив переходити через перелаз і куди б не заходив, звідки б не виходив, то тільки через ворота.

Згодом Парасині ворота Степан Якович відчипяв не тільки для себе і Громського, але і для інших гостей. Якось Євген привіз Стійводі несолонську землю, яку брав на аналіз, — тепер він міг робити найскладніші хімічні аналізи у своїй лабораторії. Стійвода подякував Євгену за послуги і сам, без Парасі, запросив на Парасин чай. Ще згодом до їхньої компанії пристала Олена Мурова. А коли на несолонських болотах став бівуаком меліоративний загін, то приходив чаювати ще й Артем Климович.

Рідко траплялося, що вони збиралися всі. Але вже як траплялося, то одного самовара їм не вистачало. Чоловіки витрушували свої кишені, давали Громському кошика і, як наймолодшого, посилали в кооперацію. Поки він був зоо-

техніком, слухняно виконував це доручення, а як став директором МТС — почав відмовлятися, і Парася ходила сама. Та скоро Парася збагнула, що цих людей вабить до неї не її чай, не та пляшка-друга вина, яку приносила вона з кооперації. Їх зваблює в Несолонь Степан Якович Стійвода. Він умів чим-небудь уекти Громського, особливо коли той став директором, умів Бурчакові утерти носа своєю порадою. Олена і навіть Артем Климович теж остерігались його. Дивились на нього з неприхованою заздрістю і дивувались: невже це Степан Якович Стійвода? Так, це він і не він. У нього почалось турботливе трудне колгоспне життя, і він хоче, щоб усім їм було трудно, як йому, бо коли котромусь із них буде легше, то довше триватимуть його несолонські труднощі. Та хіба тільки несолонські! В районі ще не одна Несолонь, і Степан Якович тепер думав про це анітрохи не менше, ніж тоді, коли був головою району. Колись на бюро райкому він міг відсидітись мовчки, покладався на Мурова. А тепер, коли на бюро мова заходить про котрийсь колгосп, Стійвода не мовчить, ділиться з іншими досвідом свого колгоспу. Тут, в Несолоні, він знову навчився мріяти, навчився захоплюватися своїми мріями. Це тут, в Несолоні, він пригадав, що колись їхній район славився полуницею. Він заклад добрий шмат полуниці на несолонських пісках і добився через райком, щоб полуницю заклали в усіх колгоспах. Колись він не дуже цікавився апалізом ґрунтів. Він вимагав одного: побільше добрив. А тепер, коли почав хазяйнувати сам, відчув, як це важливо, коли знати природу ґрунту, коли бачиш, якій землі чого і коли треба. У Несолоні через отаку необізнаність зовсім занепали одне поле. Сипали в нього кислий торф і збирали саму сосонку. І от він врятує те поле від сосонки, поверне йому давню силу. Не хто інший, а він цієї весни нагадав Мурову про акацію, якою той хотів келити обсадити всі наші дороги. Найбільше акації посадили в Несолоні. А через рік-другий, коли люди навчаться шанувати колючу акацію, він обсадить дороги плодовими щепами — вже замовив для Несолоні десяток тисяч щеп у Полікарпівни, яка цієї весни заклала перший в районі плодорозсадник. Дайте дожити до осені — і він теж назбирає дичок і закладе свій розсадник на сто-двісті тисяч щеп. Йому тепер всього мало, всього не вистачає йому і, що найдивніше, йому здається, що всі, і він в тому числі, кудись запізнюються. Сам квапився і квапив інших. Особливо навідався на Артема Климовича, щоб той швидше сушив болота.

Ще цього літа хотів посяти на них що-небудь поживне. Тріска у нього не пропадала даремно, він знав, що й вона може згодитися в господарстві.

Всяк повертався з тих Парасиних вечорів трішки зрілішим, замріянішим і трішки закоханим у Степана Яковича. І може, більше інших захоплювалась ним Парася. З деяких пір вона перестала говорити: «Беріть з собою Громського». Коли розходились, Степан Якович теж не затримувався біля воріт і не запитував Громського: «Може, залишишся?» Тепер Громський міг би навіть образитись за таке запитання. Хіба він не бачив, як Парася упадала біля Степана Яковича, як ловилася на скельця його окулярів?

Після одного такого вечора Степан Якович і Парася не стали проводити Громського. Вони попрощалися з ним біля воріт, і тут Громський збагнув, що в цей вечір Степан Якович, можливо, був уже не гостем, а господарем у Парасиній хаті. Громському було дивно, що він не помітив цього з самого початку, ще за чаєм. До чого ж красиво умів триматися Степан Якович.

Громський повертався в Замисловичі з гнітючим почуттям якоїсь великої непоправної втрати. Він заздрив Степану Яковичу, який так просто, непомітно і безповоротно заволодів Парасею, досить було Громському ледь-ледь одступитись від неї. Степан Якович не боявся її вдовиного життя, і Громський ще більше упевнився, що в тім її житті не було нічого осоружного. Він непавидів, лаяв себе за свою обережність, за свої нікчемні дріб'язкові підозріння. «Ех, ти! — говорив він собі, крокуючи полем. Сама доля послала тобі Парасю, найніжнішу, найдобрішу серед жінок. А ти відвернувся, ти думав тільки про себе, про своїх сестричок, про благополуччя своєї сім'ї і так гірко, так тяжко образив Парасю, не вцінив її доброти, її ласки, впустив таке велике щастя...» Він згадав, як минулої осені плакало Парасине віконце, і тепер йому самому хотілось заплакати. Але він посоромився себе, він все-таки був директором МТС, дуже великою і дуже потрібною людиною в районі. І ще тому не заплакав, що був радий за Парасю, за її щастя, нехай навіть не він виявився його вершителем.

Непомітно, вечорком, Парася перенесла додому речі Степана Яковича, дещо переставила в своїй хаті. Винесла на горище те ліжко, на якому спали всі її квартиранти, в тому числі і Громський. Приголубила Степана Яковича так, як тільки може голубити молоденька вдова трішки старшого

і, може, трішки бувалішого за неї вдівця. І він сказав їй замріяно:

— Так можна було зробити давно.

— Ще нічого не зроблено, — дзвінко, безпечно засміялась Парася. — Може, я ще розлюблю тебе?.. Я така!

Вони спали при відхиленім віконці, і десь аж під ранок, коли похолоднішало, Степан Якович причинив його — боявся, щоб не простудилася його рідна Парася. Вранці вийшов з хати хазяїном не тільки там, у колгоспі, але й тут, у своїм подвір'ї. Примітив, що треба підповити сад, облюбував місце для пасіки, яку поставив тимчасово до колгоспних бджіл, оглянув хату, яка потребувала і нової стріхи, і нового комина, бо старий вже геть почорнів, перекосився і, чого доброго, може спалахнути від пічного вогню. Тина теж вирішив поставити нового, без перелазу, а з хвірткою — він не любив сільських перелазів. Все те не міг зробити за один день — знав, що на все літо вистачить роботи, щоб це подвір'я не було більш вдовиним подвір'ям. Але таких подвір'їв у Несолоні багато, і, перш ніж взятися за своє, взявся за інші. Почав з Вітчиної хати, яка одряхліла зовсім. Хорошіла Несолонь і зелений травень зустрічала чистою, вибіленою, розквітлою — саме розцвіли медові сади, невеличкі, старі, але високі-високі — таких, мабуть, в жоднім селі не було. Знав добре, що все то — лісова дичина, але чомусь сподівався великих яблук і груш, було таке почуття, що коли він тут — то дрібнота не зможе вродити, все, навіть і той цвіт, мало підкоритися його волі. Парася називала його Стьопкою, і це дуже пагадувало йому про його молодість. Він і справді став молодим — до того неабияк спонукала Парася, а ще більше спонукала до того Несолонь. То ж щодня стільки справ! І найменша з них не проходила повз Степана Яковича. Всьому він мусив давати лад, і то не який-небудь, а такий, щоб не соромно було за своє шахтарське коріння, за свої роки і за свій досвід. Він хотів жити в Несолоні на правах першої людини і мусив трудитись, мусив думати-передумувати, щоб Несолонь повірила в нього і пішла за ним так, як він поведе, як того хоче його чесне серце.

* * *

До інших сердець Парася і не докопувалась — нащо вони їй, вона дякувала долі за те, що мала. Її дядько Хома Слонь з запізненням на цілу весну падумався благословити її, перед тим зробивши такий вступ:

— Тепер ми з головою родичі.

— На роботі нема ніяких родичів, — відрубала Парася, даючи цим зрозуміти дядькові, що йому не дадуть, а тільки візьмуть з нього, якщо не по лінії голови, то, у всякому разі, по партійній лінії. Про це вже потурбується сама Парася. Отож не вийшло у Хоми благословення.

Але по сівбі, коли роботи поменшало, і він приходив на Парасин чайок. Мовчав, дослухався, про що тут говорять, і на щось приносив ті думки своїй Килипі, яка зроду нічим не цікавилась і не сягала далі свого обійстя. Якось прийшов опівночі і доповів Килині:

— Ти знаєш, думають ставити на озері птахофабрику.

— Пехай ставлять, — спросоння проказала Килина й перекинулася на другий бік.

Іншим разом прийшов від Парасі і повідомив:

— Ти знаєш, уже їй у нас буде помісячне авансування колгоспників.

— Помісячне? А що це таке — помісячне?

— Щомісяця будуть давати колгоспникам гроші. Як в Замисловичах.

Зачувши про гроші, Килина схопилась і попросила Хому розказати їй толком про все.

І хоч стара компанія збиралась рідше, Хома Слонь не пропускав жодного вечора. Він почав читати газети, зазиравав у журнали, при нагоді наслуховував радіоприймача, щоб і собі не сидіти мовчки в Парасиній хаті, де говорили про все: про проблеми світові, союзні, районні і несолонські, де всяк по-своєму оцінював діла минулі й сьогочасні. Коли він щось говорив, то запитував: «А правду я кажу?» — і, не чекаючи пічпійого схвалення, сам відповідав: «Йй-бо, правду». Олена посміхалася йому кутками уст, а Парася дивилась на нього і думала: «У мого дядька теж добре чесне серце, але маленьке, мабуть, як горошина». Десь тріснув далекий грім, і воно заблось, затряслося — Хома підвівся й побіг додому, — у свої немолоді роки він все ще боявся грому. А Олена відчинила віконце — вона любила слухати те, чого боялися інші. Слухала далеку громовицю і не вчула за нею машини, тільки бачила, як наближалися, прощупуючи пільму, два снопи світла. Ось вони освітили куц бузку — і погасли. По хвилі зайшов Муров з Артемом Климовичем. Обидва забрьохані, стомлені, засмаглі, — мабуть, весь день ходили по болоту. Муров привітав Парасю і Степана Яковича, побажав їм

щастя. Хмурячи брови, спитав Олену, яка незрушно сиділа біля відчиненого віконця:

— А ти когось виглядаєш?

— Грому, першого весняного грому...

— Вона вже другий день у моєму колгоспі. Добиваємо картоплю по всіх правилах агротехніки, — сказав Стійвода правду про неї.

Олена посміхалась трішки розгублено, але з тим витонченим кокетством, яке піколи не залишає закоханих жінок. Парася швиденько накрила стіл, розвела самовар. Степан Якович поставив білоголову пляшку — з тих пір, як він став головою, мав звичку тримати в хаті це зілля для несподіваного гостя. Час був пізній, і вечір не дуже затяглася. Артем Климович пішов туди, звідки прийшов, — у табір свого загону, що стояв тепер біля самого Кормиозера. Олена сіла поруч з Муровим — тепер він сам водить машину, без шофера. Їхали грозам назустріч...

— Ти зовсім відбилась від дому.

— Робота.

— Тапоша скучас.

— І я за нею скучаю.

— Тільки за нею?..

Талаї вже спали, а в Замисловичах ще де-не-де блимали хворобливі підсліпуваті вогники — станція на Уборті берегла воду для літа. Світилось в Бурчаковій лабораторії. Через вікно Олена помітила Євгена і Громського — вони розмахували руками, мабуть, про щось сперечалися. Муров хотів зупинити машину, але Олена сказала:

— Не треба, вони уточнюють план Живана. Та й пізно вже, — і машина слухняно побігла нагору, до МТС. Тут море чистого світла — в подвір'ї, в майстернях, на арці, — піде жодного темного закутка — це вже робота Громського, який виріс у місті і не терпів темряви. В його квартирі світилось, він вже встиг перевезти з міста сім'ю — матір і двох менших сестричок.

Олена зачинила за Муровим двері, ввімкнула світло. На столі лежала розгорнута, все ще не закінчена карта групів Замисловицької МТС. Забарвлення масиву вказували на тип ґрунту, на його хімічні особливості. Олена згорнула ту карту і пошкодувала. Під картою, на самім кінці столу, стояла попільничка, в якій залишились педокурки «Сєвера».

— Ти що, почала курити?

— Ні, це гості,— розгубилась Олена й понесла ту попільничку витрушувати.

Муров тим часом оглянув знайому йому кімнату. Відтоді, як був тут востаннє, нічого в ній не змінилось. Тільки на туалетному столику побільшало парфюмерії, а на неприбраім ліжку лежала прим'ята нічна кремова сорочка з білими часечками на погрудді. Муров раніше не бачив цієї сорочки і догадався, що Олена купила її зовсім недавно тут, у Замисловичах.

Він поклав і свій недокурок в чисту попільничку, допитливо зиркнув на Олену. Її очі винувато дивилися в землю. Спитав її причепливо, з докором, спитав так, що вона не могла не відповісти:

— Дівуси?

— Ні, тільки збираюся дівувати.

— Пізно...

Він роздягся, приніс відро свіжої води, вмився і залишився почувати.

— А може, ти когось чекаєш? — спитався Олени вже в ліжку з таким виглядом, ніби ладеп був одягтись і поїхати. Він ніколи не ревнував її, і Олені було трохи дивно, що в ньому заговорило це почуття. Дивно і приємно. Жінки люблять, коли їх ревнують, хоч як би вони не крились з цим «пережитком». В них же самих це почуття загострюється до краю. Хіба мало настраждалася Олена цієї весни, коли бачила Євгена з Зосю? І хоч ніхто ніколи не знав про це, але їй хотілось, щоб і її ревнували. Нехай навіть даремно.

— Рідненький, кого я можу чекати, крім тебе,— з теплою сказала Олена.

— Не знаю, я не ворожбит...

Вона призналася Мурову, що заходив до неї Громський, але він може бути спокійний за Громського — цей чоловік такий обережний і настільки захоплений своєю новою службою, що зовсім не помічає жінок. Взагалі Громський дивний чоловік, якого Олена ніяк не може збагнути.

— Зате я його розумію,— сказав Муров, тим самим довірливою Олені, що вона не вмів читати людей.— З такими, як Громський, не пропадеш.

І жодне з них в цю мить не згадало про Євгена, хоч обом їм він був на думці. Муров дивився на нього як на свою праву руку, як на частку самого себе. Гріш ціна була б усій його романтиці, яку так недолюблює обком, коли б у Замисловичах не Бурчак. Все, за що він брався, навіть

найбуденніше, зараз набувало якогось романтичного забарвлення. Цю його особливість Муров вважав природженою і не раз користувався нею, коли треба було чим-небудь найбуденнішим захопити район. А Олена в душі заздрила йому як агрономові — тут він завжди виявлявся вищим за неї. Але вона ще дивилась на нього очима жінки, зовсім не байдужої до нього, жінки такої, якій наймиліше те, чого трудно досягти. Вона жодній людині на світі не повіряла своєї ганебної таємниці, але в житті ще не мала нічого чудовішого за неї. Та таємниця окрилювала її, допомагала ще більше любити землю, Замисловичі, свою роботу і своє дослідне поле в Липниках... Одного вечора, повертаючись з Євгеном від Парасі, вона хотіла зупинити коні в ліску і про все признатись йому. Але якийсь нічний птах сполохнув її вразливим благаючим співом, і вона ще й зараз дякує тому своєму крилатому рятівнику. Вона і далі сподівається на такі щасливі випадковості й ховає від людей свою таємницю. Один Муров мовби відчув її, але Олена в легкостю чарівниці знову закрила до неї всі підступи.

Він спав приголублений і щасливий, а Олена злізла з ліжка, відчинила вікно й до ранку не спала. Бачила, коли повернувся Громський. Мати, мабуть, чекала його, відчинила перед ним двері раніше, піж він встиг постукатись. «Діти різні, а матері всі однакові», — згадала Олена про свою матір. З прохідної будки виглянув сторож і, мабуть, зачувши дощ, ліг спати. І може, з усіх жител цього пагорба одна Олена слухала весняні грози.

Є щось одухотворене, чарівне в нашій весні. То тиха вона, така тиха, що чути, як розквітають ранні черешні; то раптом кине на все такими гromовицями, що земля захищається. Весняні грози молоді, сильні, голосні — не такі, як літні, осінні. Ті ходять по всьому пебу, десь далеко затріщать, а тут обізвуться, і знову далі, далі — немов у інший світ. І там вмирають... І голос їх хриплий, крихкий, як у дідів. А ці, молоді грози, ходять по пебу дружними отарками і падають на грішну землю з чистим гулом — кого вб'ють, кого пощадять, але нікого не скалічать...

Х. ТРАГЕДІЯ ТОВКАЧІВ

Вся бригада зібралася судити Василюнку. Були тут всі наші знайомі, прийшло також чимало люду з інших бригад. Одні тільки що зійшли з тракторів, стояли певмивапі,

у промаслених комбінезонах, з червоними від пилюки, а може, від безсоння очима. Були й такі, що відробили нічну зміну, встигли спочити й прийшли з вихідним, святковим виглядом. Тільки обвітрені обличчя й мозолясті руки свідчили, що це теж польові люди, які ненадовго вийшли з борозни. За маленьким кухонним столиком, який винесли з вагончика і для такої okazji прикрили газетами, сиділи троє: Собіт, Степка і Юрка з Воронежа. Проти них, на хисткій лавочці, збитій з трьох дощок, сиділа змучена, згорьована Василинка з хворобливо блискучими очима і блідим загостреним лицем. Біля її ніг лежав кропив'яний мішечок з жирними плямами від сала. Від мішечка вже не пахло коморою, а тільки просоленим салом. Яша, який стояв до Василинки ближче інших, облизувався — йому був добре знайомий запах старого прожовклого сала. Особливо любив той запах в зеленім борщі, якого тут не варили: не мали щавлю. Василинка безпідійно дивилася в одну точку, на вершок тополі, де черногузи встигли звити гніздо і тепер з того гнізда дослухались до Собітової, мабуть, не дуже зрозумілої їм мови. Він говорив, що цього ганебного факту не радить записувати у протоколи, що про цей факт не варто залишати слідів для історії. Тому і збори ці незвичайні — це швидше товариський степовий суд, вирок якого буде здійснений, але не записаний, знову ж таки, щоб не лишилось слідів для історії. І назвали ті збори комсомольським вічем. Ніхто не перечив проти такої назви. В самім житті степовиків щось було від тих древніх племен. Такі ж довкола необжиті простори, таке ж поки що не влаштоване, по-своєму первобутнє життя. Хтось навіть жартував, що у степу тільки почався «залізний вік». Отож слово «віче» було тут досить підходящим історичним терміном.

— Для ведення віча потрібен старійшина, — сказав Собіт. — Признайтесь, хто з вас найстарший.

Почали признаватись, і виявилось, що найстаршим був Собіт. Тому він законно залишився на своєму місці і тут же перейшов до розгляду справи. Старійшина надав слово Василиці. Вона говорила небагато, призналась, що втекла, що була в Талаях і повернулась назад.

У Собіта було добре серце, він співчутливо дивився на Василицю й на кожне її слово похитував головою. У багатьох викликав жаль її змучений вигляд і її кропив'яний мішечок, що лежав біля її ніг. Купріїв Яша не витримав і сказав:

— Прийняти її!

Юрко з Воронежа, зачувши таке від свого друга, мало не кинувся цілувати Яшу. Але, згадавши, що це видасть його, сказав з робленим спокоєм:

— Я теж за те, щоб прийняти.

І Собіт був не проти цього, але чекав, поки висловляться всі.

Та ось підвелася Степка. Вона уперлась руками в стілик, щоб надати собі солідності, проміряла Василинку з ніг до голови й почала говорити. Її очі випромінювали щось добре, а лице стало схвильованим і не по ній суворим.

— Ніхто так не знає Василинки, як я. Останнім часом ми дружили з нею, але у нас не вийшло великої дружби. Хто з нас винен — того я не знаю. Може, я не здатна до великої дружби, а може, вона, Василюкка. Але це наша особиста справа, і в ній кожна колись розбереться. А зараз, на цім вічі, я хочу розібратися в іншому: чому Товкачева Василюкка залишила друзів, товаришів і втекла? Чому на весь степ одна вона заплямилла честь комсомолу?

Нікому не хотілось пропустити жодного Степчиного слова, коло, в якому сиділа втікачка, звужувалось, і у Василюкки було таке почуття, що зараз ці люди згрудяться і задушать її. Василюкці раптом стало тісно, душно, і вона розстебнула комірця біленької заяложеної кофти, понустила на шиї вузлики хустини.

— Говори, Степко, говори!

— Ви не знаєте її батька. А я знаю, — продовжувала Степка. — Це такий чоловік, який завжди думає тільки про себе, про свою утробу. Чуже горе ніколи не зворушило його серця, а чуже щастя викликало в нього тільки заздрість. Не він для світу, а світ для нього. Такий старий Товкач. А це — дивіться! — показала вона на Василюкку. — Перед вами молодий Товкач. — Василюкка перелякано озирнулася і поникла головою, з очей на мішечок покапували сльози. А Степка говорила до неї: — Ти прожила як вареник у маслі. Ти і разу в житті не змерзла, не була голодною, і разу не випрала собі сорочки. Ти не зазнала ніякого людського горя, і коли потрапила в цей степ разом з нами, коли пожила як усі, то не витримала і побігла до того життя, до якого звикла. Ти залишила друзів, товаришів, залишила степ і втекла. Ти залишила степ, як нікчемний боягуз залишає поле бою. І за те нема тобі прощення. Іди, звідкіля прийшла, таким, як ти, нема місця в степу, тобі вистачить гнилого болотця.

Василинка встала, з розпачем подивилась на Степку і, як щур, якого виливають з норі, поквапливо протислася з кола. У неї не стало сили слухати цих людей, дивитися їм у вічі. Принижена, згорблена, вона пішла в степ. В тісному комсомольському колі залишився її мішечок з жирними плямами. В першу мить всі дивилися на той мішечок, відтак повернули свої погляди в той бік, куди пішла Василинка.

У вечірньому степу гостро пахло полином і свіжою ріллею. Сонце впало на дальній курган і, ніби поколовшись об нього, закривавилось, розм'якло. Від Василинки падала на степ довга тінь. Степка помітила ту тінь, і раптом в ній обізвалось добре серце.

— А може, простимо її?

Всі мовчали. Стояли, горнучись одне до одного, і дивилися в степ. Бачили, як Василинка виходила в сутінки. Вже самої її не видно, одна її хустина білою цяткою віддалялась. Степ великий, і в ньому багато доріг. Побачимо, котру з тих доріг вибере її совість...

* * *

Саме в цей час у Товкача визрів один «геніальний» план. Суть цього плану така: Марії Силі присвоєно Героя за льон. І коли інші, передусім Бурчак, з цього щиро раділи, вітали її, пили за її здоров'я, то він, Товкач, забіг трішки вперед і наодинці шепнув Марії:

— Тепер ти Герой. Кидай ланку і ставай на колгосп. Тепер ти заслужена і чого хочеш — те матимеш.

Потім те саме сказав Карпові, і хоч Карпо в душі протестував проти цього, але Товкачів диявол оселився в Карповій хаті й заважав Силам спокійно спати. А справді, чи не замало Герою сидіти на ланці? Те, що Марійка не мала за душею ні школи, ні досвіду, завбачливо обминалось. До того ж Карпо вважав, що коли чоловік не вмєє до ладу ніякого діла, не може бути ні агрономом, ні зоотехніком, ні хоча б трактористом, то найкраще місце йому — головою колгоспу. В душі він навіть дивувався, чому Бурчак, людина з освітою, погодився стати головою. Інше діло його Марійка... Ні, їй-богу, Товкач має рацію — це для Героя якраз підходяще місце. І коли Карпо, по простоті душевній, сказав Бурчакові:

— Дивись, щоб моя Марійка не зіпхнула тебе, — той розсміявся. А Товкач передавав їй свою науку одверто: —

— Не буду я Товкачем, коли не зроблю тебе головою.— Про себе ж думав: «А що ти скажеш, коли я скину тебе?» Оце і був його план: з допомогою Марійки скинути, ошельмувати Бурчака, а потім, коли вона почне валити діла, стати головою замість неї. Для того треба бути в очах людей чистим, добрим, непорочним, треба годити людям, вистраждати їхнє довір'я. Йому трапилась на те добра нагода. Бурчак відлучався з колгоспу для уточнення плану Живана. Його часто бачили на болотах з теодолітом.

Все так добре йшло, що кращого Товкач і не бажав. Марійка приходила на кожне правління і не мовчала, як раніше, а вдавала з себе досвідченого господаря, Кіндрат Калитка позирав на неї трішки здивовано, але разом з тим і схвально. Думав собі: «З такої вийде колись добрий хазяїн». Товкач хотів, щоб це трапилось якнайшвидше, хоч і не бажав, щоб вона справді головувала. «Який з баби хазяїн? — думав собі.— Для колгоспу треба такого чоловіка, як я, щоб умів і покласти, і взяти, і колгоспника обійти, і начальству вгодити». Дома говорив Насті:

— Ти знаєш, я підучую Карпову Марійку, зроблю її головою замість Бурчака, а тоді її скину і сам стану. Тепер мені головне — натравити Мурова на Бурчака. А натравити є чим, славні козири є.

— Ой Талимоне, у тебе козирів завжди багато, а як дійде до діла, то з шістками сидиш,— стогнала Настя. «Стогни, стогни,— думав собі Товкач.— Може, мене зразу після Бурчака оберуть. Тоді я Марійку в поле — як ти Герой, то покажи, що Герой,— а собі візьму такого заступника, щоб ніколи не міг стати головою замість мене. Тоді я вічний голова. Товкач, Настусю, для того вродився. Вічний голова!» Щоразу, коли він мислено вибирав собі заступника, його вибір падав на Романа Колісницю, що бригадирує в Ковалях. «Це чоловік темний,— думав про нього Товкач,— і вже ніколи не виб'ється в голову».

Словом, все йшло як слід, вічний голова чекав нагоди зіпхнути Бурчака з допомогою Марійки, аж раптом трапилась неприємність, районна газета об'явила всьому району, що його, Товкачева, дочка втекла з цілини. Настя не вмiла писати, але читати могла і теж прочитала листа про свою Василюнку. Читала по складах і плакала. Просила Талимона, щоб написав Василюнці, і він написав теплого, батьківського листа. І скоро прийшла їм відповідь на той лист. І стало ясно обом, що Василюнки нема ні там, ні тут.

Затужила Настя тяжко, як тільки може затужити мати по дочці. Страшне підозріння закралося в Настину душу, і вона часто позирала на Талимонові руки, чи, бува, нема на них доччиної крові. З тих пір, як його зняли, в ньому весь час коїться щось страшне. То встане і піде десь посеред ночі, то почне говорити зі сну таке, що Насті страшно стає. Одного разу почувла його розмову з Грицем Пропажею:

— Ти, Грицю, закутайся в біле рядно і стань на дорозі. Я запряжу йому молоді коні, і, коли він буде повертатися впочі з Несолоні, кинеш біле рядно коням під ноги. Не пикодуй коней, кинь, і тоді я стану головою, а тебе, Грицю, комірником зроблю. Кидай, чого ж ти стоїш, як білий ворон! Кидай, гадино!

— Талимоне, Талимоне, — розбудила його Настя. — Що ти говориш?

Він розплющив очі, сказав:

— Нічого, це тобі видалось, — і заснув. Тепер Настя пригадала його марення, пригадала багато інших розмов, і те страшне підозріння ще більше вченилось до неї. Вона по-тай від Талимона обшукорила всі ліси, від Талаїв до самісінької станції, але ніяких слідів не знайшла. Талимон якось спитався її:

— Що з тобою, Насте? Ходиш, як пришиблена.

Вона заглянула йому в очі якось відчужено, з острахом.

— Ти міг би вбити людину?

— Ради того, щоб стати головою, я міг би піти на все, — посміхнувся Товкач. — Е, ти не знаєш історії. А царі колись як ішли до трону?

— Ти ж, Талимоне, не цар? — жахнулась Настя.

— Не цар, але й не простий смертний.

Насті стало погано. Кілька днів пролежала в ліжку, а одного ранку встала й пішла до Купрія. Але ні Купрія, ні Онипки в сільраді не було, поїхали на збори в Замисловичі. Згадала, що Талимон ще звечора їй говорив, що сьогодні в Замисловичах великі збори. Настя й собі пішла на ті збори, хотілось подивитися їй на свої Замисловичі, хоч трохи розрадити своє згорьоване серце. Коли переходила через місточок — заглянула в воду й помітила, що не розчесана. Вийняла з кіс гребінця, розчесалася й пішла далі. В Замисловичах теж нікого не зустріла — всі, мабуть, були на зборах. На вигоні, проти клубу, стояли підводи, вимощені свіжим сіном. «Скоро жжива», — подумала Настя, за-

ходячи до прохолодного кам'яного клубу. Протиснулася в двері й зачула голос свого Талимона.

— Що ви всі докоряєте мене мою дочкою? Якщо вже на те пішло, то я зрікаюсь її. Чуєте, я зрікаюсь своєї дочки!..

— Люди! — заголосила в дверях Настя. — А я її не зрікаюсь! Я люблю свою Василинку! Це через нього пропала вона. Її там нема, вона прийшла додому, і мій Талимон міг убити її!..

— Не вірте їй, вона збожеволіла! — знавісніло ступив до неї зблідлий Талимон. Кілька рук разом зупинили його, і він їв Настю очима.

— О, ви не знаєте мого Талимона, — голосила Настя. — Спитайтеся Колісниці, спитайтеся Гриця Пропажі, вони скажуть вам, що таке Талимон.

Насті стало погано, і кілька молодниць взяли її під руки і вивели з клубу. А Товкач, все ще притримуваний, шукав поглядами тих, кого назвала Настя своїми свідками.

— Говоріть, чого ж ви мовчите! Може, хто бачив, як я вбивав свою дочку, то хай вийде і скаже! Що, більше нема божевільних? — злорадно спитав він примовклу юрбу і стріннув з себе тяжкі руки. — Пустіть мене, я не втечу.

Він сів і слухав про себе те, чого ніколи не сподівався слухати. Кожен виляпував всі Товкачеві секрети, кожен просив громаду вислати Товкача із села. Таку думку подав Роман Колісниця, щоб показати свою повну непричетність до Товкача. А на зборах часто буває так: один зачне, то всі йому в лад. Тільки Євген заступився за Товкача. І Товкач цим був так розчулений, що підійшов до Євгена і впав перед ним на коліна:

— Я був твоїм ворогом, а ти мені друг. Ти один зрозумів Товкача. — Він встав і сказав людям: — Люди, шануйте його, він на зло вас не введе!

Звіркувано озираючись, він вийшов, забрав свою хвору Настю й повів у Талаї. Штовхаючи її, всю дорогу приказував:

— Пропади ти пропадом, яке ти дурне!

...Чи ж я вже такий звір, що міг би підняти руку на свою рідну дочку?

...От скажи, що тобі стукнуло в голову, що ти проти рідного чоловіка пішла?

...Ходи тепер пішки, а на твоїй ліпійці буде Марійка Сила кататися.

...Фу, до чого я докотився на старості літ? Трохи з села не вигнали.

Настя за всю дорогу не промовила жодного слова. Йшла, ніби в чаду, чула тільки його стусани і які-не-які його слова. На місточку він зупинив її, підвів до березових перил і сказав спокійно:

— Втоплю тебе.

— Топи,— сказала Настя.— Нема Василянки, то хай і мене не буде.

Обоє бачили себе в чистій спокійній Уборті. О, як вони обоє постаріли з тих пір, як не стало Василянки! А тепер та старість буде насуватися на них ще швидше.

Прийшли у своє подвір'я. Ідол лежав біля літньої кухні, ловив мух і страшно клацав зубами. Коли Талимон виїшов з хати з вузликом, Ідол теж не звернув на це ніякої уваги і клацав зубами.

— Прощай, Ідоле! — сказав Товкач.

Вибігла Настя і спитала його:

— Ти куди?

— Світ за очі,— сказав Товкач.

Але він побоявся вириватись у далекий світ. Пішов на Несолонські болота, в загін Артема Климовича. Знав, що тому завжди не вистачає людей. В МТС — кого тільки міг — переманював, а тепер в оцей самий загін переманює. Це інших. А Товкачу прийшлося проситися перед усім загonom, що саме зібрався обідати.

— Артеме Климовичу, прийми погорілого.

— Зовсім погорів чи що-небудь врятував? — спитав Артем Климович.

— Зовсім,— видушив Товкач з глибини душі.

— Ну що з тобою робити? Іди. А тільки почнеш і тут воду мутити — вижену. Нам і так остогидла каламутна вода.

Усміхаючись, Товкач перехрестився, що означало, що він буде тут тихше води і нижче трави. Але вже другого дня Товкач подумав, що не погано б стати начальником цього загону замість Артема Климовича. Тут він показав би себе, а звідси його без всяких розмов могли б послати головою хоча б у невеличкий колгосп, якщо вже великого бояться довірити. Сидів на дренажному плузі, а все думав про те, яким чином зайняти місце Артема Климовича.

— Ей, Талимоне Івановичу,— все погукував йому тракторист Хома.— Чого задумались? Ви-но плуга глибїть!

Глибив того клятого плуга і за день наплужив такі кри-
ваві мозолі, що зроду таких не мав. «Ні,— сказав собі,—
не можу я бути рядовим. Мої руки до цього не пристосо-
вані!» Ніч спочивав славно, на свіжій повітрі, а вранці
знову мусив сідати на плуга, хоч вогнем пекли мозолі.

* * *

Поки Товкач наживе справжніх трудових мозолів, жов-
тих, закам'янілих, блискучих — що не мозоль, то ціла гора
роботи, повернемось до Василянки, залишеної у степу.
Жаль Василянки, а ще більше її молодих літ, змарнованих
під дахом Талимона Товкача — людини дивної, осоружної
і разом з тим по-своєму самотньої. Доброго під тим да-
хом Василянка зазнала мало, а лихого для себе вхопила
стільки, що може вистачити на все життя. І коли Степка
назвала її «молодим Товкачем», то це Василянці було бо-
лючішим за всі інші слова. Вона не витримала і пішла
в степ. Вона не знала, куди йде, знала одне: що більше пі-
коли не повернеться в Талаї, під батькову крівлю. За ці
дні тяжких бідувань вона перекопала себе, що в неї біль-
ше немає батька. І в цю піч Василянка думала тільки про
матір. Йшла степом і розмовляла з нею: «Ти не знаєш, як
мені страшно. Десь недалеко ячать сови, а кругом степ,
степ... степ... Ти питаєш, куди я іду? В степ. Отак ітиму
до ранку, потім до вечора, потім знову до ранку, поки не
впаду. А вони оратимуть цей степ, знайдуть мене і пани-
нуть тобі». Отак вона йшла, а ноги в неї папіли вогнем.
За весь цей час, відколи подорожує, вона і разу не роз-
зувалася, і разу не мила ніг. І може, від того, що ноги пек-
ло вогнем, їй несамовито хотілось пити. От би знайти хоч
малесеньке джерельце. Але ніяких ознак води вона не по-
мічала. Перед нею губився в мороці почі рівний, випале-
ний за день і тепер остиглий степ. Здавалось — ось, неда-
леко, кінець йому, але від того, що вона йшла, його не
ставало менше. І здавалось їй, що вона орала цей степ,
глибила плуги, і тоді в неї було таке почуття, що все жит-
тя, геть до глибокої старості, їй треба глибити плуги, та
й тоді вона не доорала б цього степу до краю. Коли б їй
сказали: «Тобі, Василянко, треба доорати ген до тих пір»,
вона не втекла б, вона б чесно достояла свою долю... Хоча б
дощ — дивилась вона на безхмарне небо. Напилася б дощу.
Але на дощ не було ніяких прикмет. Побачила зірку і йшла

па ту зірку. Кудись таки вона її виведе. Та раптом та остання зірка погасла...

Опритоміла Василюкка в чийось теплих руках.

— Води,— попрохала вона. Ті руки не змогли їй подати води, але обійняли й приголубили. То були маленькі, але вже набиті роботою, пружкі Степчині руки...

* * *

Товкачам у Талаї прийшло зречення. Зрікалася батька рідна дочка Василюкка. У своєму листі вона писала: «Я зрікаюся вас, тату, я більше ніколи не переступлю порога вашої хати. Тяжка мені ваша хата і тяжкі мені ви, тату. Ви самі живете не так, як люди, і мене не павчили, як треба жити на світі. Цьому вчить мене інша людина. А ви, тату, не мучте матері і забудьте про мене. Я більше не ваша, не шукайте мене, все одно не знайдете. Обнімаю маму. Василюкка». Більше нічого не було в тім листі. Товкач пошматував доччине писання й кинув у піч, яку саме топшила Настя. Настя вихопила з вогню лише кілька листочків і сховала їх біля серця.

— Паскуда,— сказав Товкач.— Рідного батька зреклася. Жди від неї добра. Оце, Насте, такі діти. Годуй їх, виховуй, а вони на тебе наплюють на старість. Було б удушити, як малою була.

— Які батьки, такі й діти,— простогнала Настя, обливаючись тихими гіркими слізьми.

Товкач надів капелюха і вийшов з хати. В пім теж вирувала розпука, і він не знав, чим вгамувати її. Пішов у Замисловичі, до Громського. Той саме лаштувався в дорогу. Тодось Січка вже чекав його під конторою. Товкач відкликає Громського вбік, прошепотів:

— Знайшлася...

Громський нічого на те не сказав Товкачу, сів у машину і коїхав. Мовляв, тепер для мене це байдуже. Принаймні так його зрозумів Товкач. «І він зрікся мене»,— роздумував Товкач, повертаючись в Талаї. Ось те місце, де він зустрів Василюкку, з якого востаннє спровадив на станцію. Став, заскреготів зубами: «Було б убити її, і тоді не знав би ніякого клопоту... Ні, удушити, ось цими руками вдушити й сховати від усього світу». Прийшов додому, Настя голосила, і він сказав їй:

— Мовчи!

Настя голосила, і він кинув її на середину хати. Вона вмовкла, більше не стогнала і не плакала.

Настя була розумною і вольовою людиною і не хотіла рештки свого життя віддати на милість знівиснілого Товкача. Коли він пішов у загін, щоб знову повернутись додому в суботу, на вихідний, Настя не стала чекати його, а, користуючись його відсутністю, почала спішно лаштуватись у дорогу. Не чіпала його речей, а всі свої речі оптом спрдала тьоті Фросі, яка чудово поєднувала роботу на звірофермі із своїм старим ремеслом.

— Ти що, залишаєш Товкача? — допитувалась тьотя Фрося, міряючи Настю оком досвідченої перекупки.— Я теж хочу залишити свого Вареника. Не маю з нього ніякої користі. Що забриє за день, то ввечері в кооперації проп'є, та й знову гол як сокол.

Насті було не до її розмов, Насті потрібні на дорогу гроші. Від тьоті Фросі вона зайшла до Маруханки, може, та щось передасть своїй Степці. Насті здавалось, що коли Василинка жива, то тільки завдяки Степці. Отож хотілось віддячити Степці хоча б якоюсь маленькою послугою, привезти їй гостинця від матері.

Була саме обідня пора. На грушах біля зчорнілих від часу колодок хвилювалися бджоли. Маленький кудлатий песик, який стеріг Маруханчину хату, заховався від спеки і навіть не гавкнув на Настю. Двері були на засові, і Настя постукала, бо знала, що тільки в обід можна застати Маруханку вдома. Але тут трапилось те, чого аж ніяк не сподівалася Настя. Двері відчинив Максим Минович Шайба. Він думав, що прийшла Маруханка, і вийшов заспаний, розварений, у спідній білизні, босоніж.

— Це ви з тих пір тут? — здивувалася Настя.

— З яких пір? — перепитав Шайба, ледь перемагаючи замішання.

— З тих пір, як від нас пішли?

— О ні! — вигукнув Шайба.— Я вже встиг проробити велику роботу. А це так, по дорозі.

— Дурна Маруханка, що вас приймає.

— Насте, що з вами?

— А те, що ви ідол. Ви хотіли вбити мою дочку. Ви мого Талимона зробили таким, як самі. Я ненавиджу вас! Ненавиджу і проклинаю...— Вона гримпула дверима, щоб більше ніколи не бачити Шайбу. Кудлатий песик, почувши небезпеку, кинувся їй до піг, але вона пішла з подвір'я так гордо, величаво, що він не наважився її укусити. На

грушах гули бджоли, і потім на станціях їй ще не раз доводилось чути подібний гул, тільки голосніший і ще три-вожніший. Вона їхала в степ, до дочки... Товкач жив один, з Ідолом, який погримував ланцюгом, і з заздрістю дивлявся, як живуть інші.

* * *

У тім житті, якому тепер заздрив Товкач, чи не найдивніше жила Маруханка. Вона скинула собі тяжких сімнадцять років, безкорисливо відданих Степці, й ніби повернулася у своє дівоцтво. Вона ще була красивою, дужою, чоловіки задивлялись на неї. Вона звикла, повернувшись з роботи, вмившись, прибравшись у чисту сорочку, піти до клубу на танці. Було в неї минуле, була любов і омана, жорстока, нещепна, після якої з'явилась Степка, а тепер нічого немає. Маруханка відчула себе вільною, як птаха без пари,— куди хоче може летіти, з ким хоче може кохатись.

Коли в Замисловичах з'явився Громський і прийшов до клубу, Маруханка про всяк випадок показала себе новому директору. Весь вечір вона витанцювувала з ним, розпашіла вся, була красивою незвичайно, викликаючи заздрість всього жіноцтва. Під кінець вечора, коли музиканти заграли марш, вона підійшла і сказала йому:

— Може, ви проведете мене?

Поруч стояв Євген і, мабуть, побоюючись, щоб цього не довелось зробити йому, підморгнув Громському: «Чого ж, проведи».

Давно Маруханка не йшла з таким молодим і заодно з таким боязким парубком. Він навіть не взяв її під руку, і навіть не поруч ішов, а на досить безпечній відстані і навітьось говорив про те, що Маруханці давно оприкріло слухати: про Замисловичі, якими вони є і якими могли б бути, коли б збудувати їх наново. «Господи, які всі далекі від життя»,— думала Маруханка, згадавши про свою хату, в якій ще сконав Маруханчин дід.

Коли Громський замовк, помітивши неувагу своєї слухачки, Маруханка запитала його:

— Скільки вам літ?

— Добирає до тридцяти,— відповів Громський.

— Ех ви, романтики, як говорила моя Степка,— і вона сама підхопила Громського під руку й повела, як годиться вести старшій молодшого. Привела у своє подвір'я й ска-

зала: — Оце тут я живу. — Але Громському вже не сходила з думки Степка. Невже Маруханка, така молода, квітуча, вже встигла вродити і випестувати таку героїчну дочку?

— То Степка ваша? — запитав Громський, все ще не вірячи в можливість подібного.

— Моя рідна, — з материнською гідністю відповіла Маруханка. Він потис Маруханці руку, пообіцяв прийти іншим разом і заквапився додому під тим приводом, що його чекають невідкладні діла. Всю дорогу додому він думав про те, чи могла б Парася вже мати таку велику дочку. Про вік людини іноді судять по дітях. І дивно йому було, що Парася могла б мати ще старших дітей, хоч на вигляд здавалась зовсім молоденькою, ще молодшою, ніж Маруханка.

Була і ще одна маленька причина такої поспішної «втечі» Громського. Він побоювався, щоб сільські дотепники знову не вчепили йому якого-небудь прізвиська на зразок «Парасин приймак», якого він ледве позбавився. Адже вони, дотепники, є в кожному селі, і Громський був певен, що тут, в Замисловичах, вони теж є і тільки ждуть нагоди. Бідний Громський не знав, що ця робота над його прізвиськом уже пророблена в ті приємні для нього хвили, коли він до самозабуття витанцьовував з Маруханкою, і пророблена, звичайно, без всякого злого наміру, а з користю для села. Адже цим село позбавляло себе необхідності запам'ятовувати нове ім'я.

Ніби нічого їй не трапилось у Маруханчиному житті, а якась тривога охопила її тієї ночі. Дивна тривога! Серцю захотілося спокою, і вона не пішла до порожньої хати, віддалась думам, тихим і давнім, випошуваним роками. Невже все життя пропадати одній? Добре було б полюбити когось одного віднині й на все життя. Вона відчула, що могла б полюбити цього дивного Громського. Коли танцювала з ним, то вся тремтіла, відчуваючи його теплу руку на своїм плечі. Радість, маленьку людську радість залишив їй Громський тієї ночі. Маруханка й нечувалася, як заплакала...

Однієї такої ж ночі хтось до неї постукався, тихо, тихо. Не Громський, ні, тому нічого було б ховатися. Неохоче відчинила вона нічному гостю, навіть не питаючи — хто? Хтось схилений, пікчемний стояв перед нею, і вона сказала йому:

— Заждіть, я одягнуся. — Одяглась і знову вийшла до нього. Він все ще стояв. То був Максим Минович Шайба...

Шайба розжалобився над собою і розповів Маруханці те, з чим крився від інших. Тяжкі дні настали для Шайби після того, коли він залишив управління. Він вирішив будь-що врятуватись від Несолопі, вважав себе надто до-свідченим і вченим для неї і, правду сказати, боявся її. Просто боявся, не хотів запропащувати свою старість. Якийсь час він жив у своїх друзів, а коли звільнилося місце лаборанта на дослідній станції, він без пайменшого вагання став лаборантом. Тут пібито він був сподвижником професора Живана, а коли той помер, то Шайба продовжував не закінчену Живаном роботу. Але Шайбі не вдалося віддатись цій великій роботі. Його запідозрили в чомусь (він-бо знав добре, у чому) і почали переслідувати. І от він прийшов до неї... Маруханка вислухала його і сказала:

— Пізно ти до мене прийшов...

Вона зробила для нього все, що може зробити жінка для ненависного чоловіка. Нагодувала й обіграла його, приютила його у своїй хаті, але не розділила з ним жодної миті. Вона не простила йому старої омани й не повірила вдруге. Він клявся, плакав, що прийшов назавжди, але ненависть пустила таке глибоке коріння, що Маруханка вже не могла зростити для нього щось інше. Вона напекла йому пироги, зібрала в дорогу, а вивівши за село, сказала кризь сльозп:

— Іди з богом, Максиме! Може, ще кудись і прийдеш...

Була піч. Маруханка в білій хустині ще довго стояла на дорозі, а Шайба йшов невість куди. Є у нього рід, старий рід Шайб з-під Чорнобиля, але нема племені, нічого він не зростив, не вишлекав. Навіть Степка, рідна Степка виросла без нього. А тепер... Куди ж йому діватись тепер? Він ішов всю піч, а ранок застав його біля нічого. Це був перший ранок, коли він злякався свого осоружного життя, сховився за голову й почав ховатися від людей...

* * *

Якось присмерком сидить Товкач на приступцях ганку, думає свою невеселу думу, а йому з-за воріт:

— Здрастуйте, Талимоне Івановичу! Ваш Ідол на прив'язі?

Встає, біжить до хвіртки і зупиняється в нерішучості. І нема йому сили відповісти на привітання. Несподіваний гість дивиться на нього своїми водяними очима і питає:

— Як живете, Талимоне Івановичу? — І знову мовчання, жалюгідне, безпомічне, але коротке. Одна мить — і Товкач промовляє — показує свої криваві мозолі, нажиті на дренажному плузі:

— Так і живемо, — стогне Товкач. — Все пішло прахом. А ви як, Максиме Миновичу? Забули про свого вірного друга...

Шайба таємниче озирається й заходить в огорожене подвір'я. Ідол гримить ланцюгом, кидається на Шайбу, але в останню мить впізнає і ліниво, невдоволено повертається у свою собачу конуру.

— Впізнав, — зітхає переляканий Шайба. — А я думав, що не впізнає.

Заходять до хати, і Шайба просить Товкача завішати вікна. Товкачеві стає страшно, все ж він завішує вікна, потім вибігає в подвір'я і про всяк випадок спускає Ідола. Повертається до хати блідий, тривожний і пошепки запитує Шайбу:

— Ви що, ховаєтесь?

— Тихо, — благає Шайба. — Мене шукають, мене переслідують, у мене хочуть одібрати... — Він вийняв з-за пазухи потерту, заяложену схему, складену вчетверо і ще раз вчетверо: — Ось. Не чули, вода в Корму не прибуває?

— Ні, не прибуває, — наздогад відповів Товкач.

— І не прибуде. — Очі у Шайби спалахнули, підійшли кров'ю.

— Чому, Максиме Миновичу?

— А тому, що я не даю свого плану. — І Шайба заховав свій скарб поглибше, відтак знову оглянув вікна, тяжко зітхнув: — Нікому ні слова. Я переможу. Я їх усіх переможу! Я доведу їм, хто такий Максим Минович Шайба... Величина! Професор!.. — і далі він знову почав говорити про те, що його переслідують.

Товкач відвів від нього свій погляд. «Він збожеволів», — майнуло у Товкача. Рішення прийшло блискавично. Товкач зняв з вікон суконні ковдри, і Шайба, вражений цим викривальним заходом хазяїна, сам позадкував у темпі сїни:

— Що ви робите, Талимоне Івановичу?

Але Товкач уже був неблагающий. Він мовчки взяв Шайбу за тремтячу руку і повів до воріт. Шайба не пручався, не обурювався, покїрно йшов за Товкачем. За ворітьми Товкач показав йому на дорогу. Шайба засміявся хрипло, дико, не по-людськи і пішов, пошурхотів штанами.

З п'ятьми прийшов і зник у п'ятьмі... Десь піймають його лікарі і, довідавшись, хто він, напишуть цілу історію його хвороби і, може, даремно лікуватимуть його в білих пала-тах...

А тим часом Талимону Товкачу стало страшно за себе. Все, що вляглося в ньому, заспокоїлось, остигло, раптом знову піднялося паверх, почало мучити, душити, пити, як стара рана. Стало страшно своєї порожньої хати, свого подвір'я, свого Ідола, що дзеленчав ланцюгом. «Коли б не збожеволіти»,— хашався Товкач за голову. На зорі устав і побіг на Корму. Невже справді не прибуває вода, яку він щодень спускає з боліт? За задумом професора Живана тут, на Кормі, має зробитись велетенське море. Воно затопить все дрібнолісся, омие села, а потім його сполучать з іншими морями, в які зберуть води з Пінських боліт. Нікчемним видалось Товкачеві його життя, коли він заглибився в ці грандіозні задуми. Не шукав ні дороги, ні стежки, побіг наврошки, йому не терпілось побачити, який вигляд має Корма після того, як він нажив свої мозолі.

Озеро вийшло з своїх берегів, і тепер ніби замріялось, що діяти далі. Вдалині з води виступали голі, безлисті вільхи — їх затопило цієї весни. Мертві піщані плеса теж зникли під водою. Те, про що мріяв Живан,— збувається. Товкач зайшов по коліна в воду — може, так заходили у Дніпро язичники, щоб прийняти пову віру, глянув на себе і заплакав, тихо, по-чоловічому... У воді, яку він потривожив, була і його частка. Він плакав, що так пізно почав жити для загалу...

— Що з вами, Талимоне Івановичу?

Товкач присоромлено вийшов із води. Перед ним стояв Муров, у солом'яному брилі, з відерцем і ліщиновими вудочками. Товкач поклонився йому, похапцем утер сльозу і в одну мить знову став Товкачем, хитрим, підступним, запобігливим.

— Горюю, голубчику, мучуся, не можу спати. Не звик я до такого тихого мертвого життя. Ви там пічого для мене не маєте?

— Маю,— посміхнувся з-під бриля Муров.— Ось зробимо море і поставимо вас начальником над цим морем.

Образився Товкач, гнівно глянув на Мурова: всі Товкачеві лиха почалися через нього... До ломоти в кістках стис кулаки, але не виказав свого гніву — пішов геть, гордо поніс свою збуйнілу голову. Як одійшов — засичав по-зміїному:

— Була б це ніч — утопив би я тебе в тому озері. Тільки бриль плавав би зверху. — І так добре бачив того бриля, блукаючи по воді, що мимохить засміявся... Той зловіщий сміх озвався луною на озері й примусив Мурова сторожко озирнутись.

XI. КОРМА-ОЗЕРО

Світ зійдїть, а другого такого озера не знайдете. Вода видає зелено-бурою від водоростей, а насправді чиста, як сльоза, довкола мокрий луг чергується з гаями, що підступають до самої води, а по всьому озеру цілий архіпелаг блукаючих островів у зарослях берізок і верболозу. Ввечері ті острови в одному місці, а вранці встанеш — вони вже в іншому, навіть легенький вітерець і той може гонити їх по озеру. І, може, тому, що вони під владою одного, а не кількох вітрів, то ще ніхто не бачив катастрофи на озері — острови блукають, але не зустрічаються. Живуть на тих островах дикі качки, горласті бугаї і деркачі. Вдень усе те мовчить, а вночі вирунає у невідомі мацдри на своїх живих кораблях і сповнює озеро хто чим може: качки кричуть, бугаї стогнуть, а деркачі тріщать — ніякі симфонічні оркестри не здатні відтворити подібної музики. А ще як втрутиться соловейко на прибережній калині, тоді слухайте і милуйтеся, бо такого чуда не почуєте ніде в світі.

Причаливши до плавучого острівця, зупиняєшся на рибній ямі й закидаєш одну, другу вудочку. Не клює. В інших рибалок клює, а в тебе ні. Сьогодні ти певдаха — на рибалці не буває без цього, і, як усі певдахи, задивляєшся на щасливе місце, з якого тільки що, на ваших очах, виїняли шаленого окуня. З надією дивишся на свої поплавки і зовсім забуваєш, що ти секретар райкому. Ти просто рибалка. Сьогодні тобі ні з чого зварити рибної юшки, і на вечерю буде прозаїчний суп з гороху, взятого для приманки. Біля палатки, в якій живе Муров, промишляють пастушки — два молодших сини вдови Вітки. За те, що вони збирають сухостій для багаття, він запросить їх до запашної юшки, а якщо юшки не буде, то вони вдовольняться гороховим супом, на вигляд таким, як вдома, але тут далеко смачнішим.

Отак він відпочиває. До нього приходять люди. Несолонський листоноша зрідка приносить йому листи, відомий на всю округу рибалка Аптон План присилає свіжу

наживку, якщо йому не припадає нанести візит особисто, після денних турбот завітає на юшку Степан Якович Стійвода, зрідка, але навідується Марта Іванівна за якою-небудь порадою.

— Товариші,— трішки сердиться Муров,— як би обійтись без мене. Адже я у відпустці.

Не обходяться, не забувають.

Але нікого Муров не приймав з таким задоволенням, як Громського. Уже сам вигляд Громського не міг не звернути на себе уваги. Громський одягався у все нове, чіпляв галстука і на кожних відвідинах легко попахував одеконлончиком з дешевої парфюмерії дяді Вані. Тримався Громський теж не так, як усі. Ще здалеку запитував: «Можна?»,— червонів, як дівчина, і перш ніж потиснути руку, кланявся Мурову. Що її казати, на березі озера така вишукана чемність смішала і водночас тривожила Мурова. Директор МТС мав би триматися трохи простіше, поважніше. Але ця вада не заважала йому бути добрим хазяїном, прозорливим і винахідливим. На обличчі Громського була написана готовність зробити все, чого зажадає Муров. Муров боявся тієї готовності, він хотів мати в особі Громського не тільки підлеглого, але її товариша. Він говорив з Громським про такі речі, від яких у того в'янули вуха (наприклад, про парубочу «непорочність» Громського). Скоро Громський збагнув, що він має діло з людиною, яку цікавлять не тільки «оперативні дані» про молоко, про люпин, про торф, а ще дещо, без чого нема людини. За свої кілька зустрічей на озері вони так здружилися, що при інших обставинах на це довелося б потратити місяці, а то й роки. «Якби з усіма людьми в районі я порозумівся, як з Громським, тоді тільки міг би почувати себе справжнім секретарем»,— роздумував Муров на самоті. Тепер Громський не боявся заїхати до секретаря просто з поля, запилений, натомлений, і навіть не боявся захопити «для апетиту» до рибної юшки, якою Муров найгостинніше частував гостя. Він навіть зробив на озері з лози загороду, в якій притримував живу рибку спеціально для Громського. Громський, звичайно, не знав про такі привілеї і за гарячим чавунним банячком не скромничав, діставав рибку за рибкою. Така працьовитість Громського викликала у Мурова справжнє захоплення... Скоро під впливом Громського, який щодня робив якесь діло, Мурову оприкрів відпочинок. Який відпочинок, коли інші працюють! Він виходив з своєї палатки, що примостилася на узліссі, і по-

довгу дивився на озеро. Відчував, як оживає в нім секретар райкому з усіма районними турботами, планами, надіями.

— Хлопці,— якимось сказав він Вітчиним синам, які все рідше розлучалися з ним.— А що, як отут, де ми стоїмо, збудувати гігантську птахофабрику?.. Не курячу, а водоплавної птиці...

Хлопчики мовчали, презиралися, ніби їм розказано про щось фантастичне.

Кожна людина — родич невідомого їй великого мрійника, Муров же був його близьким родичем, за що не раз перепадало йому від обкому. «Ну, мечтатель,— звертався до нього секретар обкому на неофіціальних нарадах.— Говори, скільки в тебе яєць на фуражну курку». І хоч ніколи не траплялося, щоб Муров не знав цих подробиць, все ж йому не переставали дорікати за мрійливість, за романтику. Муров тим не журився. Він ніколи не читав з трибуни своїх звітів, ніколи не запевняв обком, як інші секретарі, але вмів при нагоді красиво, захоплено розповісти про свій район. Але сам він теж недолюбливав мрійників і більше цинив у людях діловитість. Тому завжди оточував себе діловими настирливими людьми. Вітчині сини тепер дивилися на нього, як на велетня, який все може зробити.

Скоро і справді заворушилося, захвилювалося все навкруги. Приїхали проектанти, на грузьких, болотних дорогах застрягали машини з лісом, Гордій Гордійович привів на Корму свою будівельну бригаду, така ж бригада прийшла з Несолоні, здійнявся гомін, який ущухав тільки вночі. Рибалки проклинали в дуні свого недавнього приятеля, а його самого більше і разу не бачили з вудочками. Він згадав своє давнє ремесло й не випускав з рук сокири, подарованої йому Гордієм Гордійовичем. В Кормі прибувало води, яку спускав сюди з довколишніх боліт Артем Климович, і вже не озеро, а ціле море розливалося перед будівничими. Так, без рішень, без волокити, на паї всього двох колгоспів будувалася птахофабрика — перша в області.

І, може, нікого так не схвилювала вість про фабрику на Кормі, як Товкача. Значить, Муров не пожартував, він мав на увазі не море, а фабрику на морі. Товкач прикинувся хворим і попросив Артема Климовича відпустити його на деньок серед тижня. Прийшов він на Корму і хоч ніякої фабрики там не побачив, але вже уявив себе її директором

і під три чорти послав у душі дренажного плуга. Знявши снітнілого капелюха, низько-низько кланявся будівничим, а Мурову, якого не зразу впізнав, поклонився окремо.

— Будуєте? — доброзичливо запитався Товкач. — Хороше діло, дуже хороше діло. На такій воді можна тримати море птиці. — Він ходив по будові гордовито, статечно, як хазяїн. Заглянув у курінь, збитий з дощок, і побачив там Парасю за столиком. — А ти що тут робиш?

Парася підвела на нього веселі, ясні очі.

— Як що? — пожартувала Парася. — Я директор цієї фабрики.

Тяжкий погляд упав на Парасю. Товкач ладен був схопити її, викинути геть з-за стола і самочинно, без всяких гризначень, хоч на одну мить стати директором. Але йому згадалась забідована, обурена Несолонь, яка не прийняла його й безцеремонно прогнала геть, згадалась запальна, войовнича Парася, яка тоді задала топ всій Несолоні, згадалися усі невдачі його, і він смиренно вийшов, скорившись гіркій долі своїй. Але двері за собою зачинив так, як зачиняє їх тюремний сторож — повагом, смакуючи, ніби хотів навіки ув'язнити Парасю в цьому сосновому курені. Зачинив, ще й постояв, послухав: умовкли цвіркуни, які поселилися там разом з Парасею. І тільки будівничі били сокирами, роблячи з довгих струнких сосон ще стрункіші бантини. Хтось засміявся, і Товкач збагнув, що сміються з нього. Тут він відчув більше ніж будь-коли, що йому приходить кінець, що всі війни, проведені ним після Несолоні, не дали йому нічого, окрім жорстоких, неоправданих поразок, але він палежав до тих людей, котрі не здаються до останнього подиху. Товкач у душі проклинав Мурова, який так жорстоко насміявся з нього, пообіцявши йому море. «Зажди, ще я насміюся з тебе. Ти ще нічого не знаєш, а я знаю. Я все знаю. Твоя дружина помститься тобі за мене...» — погрозив йому Товкач своїми лютими очима. Але Мурову було байдуже до тих погроз — кінчалась його відлустка, і він шкодував, що так пізно взявся за фабрику і так мало побув теслею. Ночував Муров у своїй палатці, а харчувався з одного котла нарівні з усіма. Біля нічних вогнищ слухав бувалих людей і був безмежно щасливим, що люди так добре порозумілися з ним, ні з чим не крилися від нього. З-поміж звичайних безневинних історій він часто слухав їхні роздуми про наше життя. Особливо любив поміркувати вголос Гордій Гордійович. У таких випадках він розмотував з вуха ни-

точку, знімав окуляри і вицвілими очима допитливо дивився на своїх слухачів. Цього разу він говорив про землю.

— Людина вічно тяглася до землі.— І він повів кістлявими руками до полум'я.— Земля облагороджує людину, проганяє з неї лінь і байдужість, освячує найкращі людські почуття. Скільки було в районі нероб, поки ми не взялися за болота? А от почали добувати землю — і піднялося старе й мале, знайшлася в людях сила, і тепер навіть дивно нам, що стільки нової землі ми здобули там, де віками не мали і клаптя. Але я хочу сказати не про ту землю, яка нас годує. Можна мати багато хліба, сала, молока, можна бути вічно ситим — і не відчувати всієї краси життя. Отож я хочу сказати про ту землю, яка потрібна людям для затишку. Мені, будівничому, доводилось на віку будувати всякі доми: маленькі й великі, на підмурку й без підмурка — хто які статки мав, так будував. Потім, через багато літ, я любив подивитись на свою роботу...

Гордій Гордійович так і не встиг висловитись. З мороку ночі вийшов Шайба. Він когось пошукав своїм розгубленим блукаючим поглядом, відтак рвучко підійшов до Мурова, поклав йому на коліна те, за що, йому здавалось, переслідували його, і, не промовивши жодного слова, знову майнув у ніч, скрадливо, легко, нечутно, як звір. Муров розгорнув пакет, підніс до полум'я і, впізнавши Живанову руку, з гіркотою промовив:

— Пізно...

Гордій Гордійович поспіхом надів окуляри, глянув і собі на ту Живанову працю і по-старечому, гірко зітхнув:

— Землю можна любити по-різному. Один бачить у ній скарби тільки для себе, а інший — для всіх. Я знав професора Живана і цього теж добре знав...— Він показав рукою у ніч.

Подув вітерець. Затривожилося Корма-озеро, вихлюпувала хвиля на непідмиті, необвалені береги — здійснювалась мрія професора Живана. Цього вечора всі повірили, що колись тут клокотатиме море.

Коли погасли вогнища, стало добре видно Замисловицьку МТС — острівко заграви серед пільми. Щоб не обходити озеро, Муров сів на човна і поплив у бік Замисловичів, па Оленині вогники. Але й цього вечора він не застав Олени. Від нічних сторожів довідався, що Бурчака теж нема вдома, що він десь аж біля Копищів міряє болота. І якась

незрозуміла тривога охопила Мурова. Заспокоївся тим, що досі вірив Олені. Але ту його віру зовсім ненароком похитнув один чоловік, який ніколи нікому не заподіяв ніякого зла. Цим чоловіком був перукар дядя Ваня. Муров зайшов підстригтись до нього, і той так зрадив свосму клієнтові, що й забув відповісти на привітання.

— Давно, давно не заходили! Розуміється, ніколи.

А далі, за стрижкою, виляпав усе про Олену.

— Ваша дружина останнім часом буває у мене часто. Гона завивок не любить, то я їй роблю хитромудрі виглядки на тиждень-другий з ніжним парком. Чепуриться, розуміється, у вас закохана.

— Не конче в мене,— посміхнувся з дзеркала Муров.

— Ну, що ви? — витягся дядя Ваня.— Це неможливо, щоб дружина секретаря райкому дозволила собі щось погане. Розуміється, жінки непостійні. Моя Фрося тричі мене покидала і тричі поверталась назад. Але Фрося — містечкова баба. А ваша жінка — взірець чесноти і постійності. Я, розуміється, вибачаюсь за свої міркування. Вам видніше.

Дядя Ваня старався, не шкодував найкоштовнішого одеколону, припасеного для «найвищих чипів», не забувши нагадати при тому, що він тепер майстер першого класу. На прощання затримав Мурова на східцях:

— Маю до вас прохання. Ви жінці своїй ні слова про те, що вона буває в мене. Я, знаєте, тремчу тепер за кожного клієнта. Кооперація доводить такі великі плани, що я зовсім збанкрутував.

Ця маленька хитрість дяді Вані примусила Мурова посміхнутись. Але, скоріше, то була посмішка над самим собою. Дядя Ваня своєю обережністю тільки роздмухав підозріння. На щастя, з Корми-озера вже доносився го-мін, і Муров мав чим заповнити свою стривожену душу.

* * *

Прощай, озеро! Прощайте, друзі! І ви, Гординю Гордійовичу! Я пам'ятатиму ваші роздуми про землю.

А де Парася? Чудова, вічно весела, непосидюща Парася! Ще немає, ще ніжиться біля свого Степана Яковича. У них відчинене навстіж віконце, і в цю пору вони вже не сплять, слухають соловейка, що співає їм про їх запізніле, але завдяки тому визріле щастя. Нехай, нехай полюбуються.

Плесо озера тихе, спокійне, мабуть, жде не діждеться вітру. Всі острови стоять на якорі і теж чекають вітрів-капітанів. «Чому я не вітер? — думає Муров. — В одну мить я міг би бути біля своєї Олени, міг би завжди бачити, як вона живе, що робить». І він просить шофера поспішити, щоб потрапити на сніданок.

— Сьогодні, — каже йому, — я весь день не відпущу тебе, нехай інші секретарі самі заправляють свої машини.

По волі Мурова цей шофер став механіком-заправщиком, один на всі райкомівські машини. Правду кажучи, він трохи засидівся в гаражі і тепер охоче проїдеться по району. Біжать назустріч несолонські поля з такими чудовими хлібами, що шофер мимоволі запитус Мурова:

— Невже це несолонські?

Але Мурову не довелось переконувати його в цьому. У вибалку, в житі, що саме вимітало колос, стояв Степан Якович Стійвода.

Він сподівався великого хліба на несолонських полях. У дитинстві його роздуми про хліб були простішими. Коли батько його, шахтар Яків Стійвода, приносив з крамниці свіжий хліб, то Стюпка легко уявляв собі, як родиться хліб. Чієсь руки сіють його, потім жнуть, молотять, і не чим-небудь, а тільки ціпами. Потім везуть хліб на водяні млини, старі, старі, як світ, перемелюють на борошно й відправляють в пекарні. Тут демінують дріжджів, він сходить у великих діжах, виробляють і подають в печі. Коли хліб виймають з печей, він пахне на всю Горлівку. З пекарні старий Йосько забирає його в свою крамницю і, коли навіть не буває грошей, — у борг продає батькові. В получку батько заносить гроші, і матері завжди здавалось, що Йосько бере більше, ніж треба. А батько вічно доводив, що Йосько чоловік чесний і лишньої копійки не візьме, інакше йому повсихали б руки. І здавалось тоді Стюпці, що ті руки, що сіють, і ті, що продають хліб, роблять одну і ту ж велику роботу... І ось тут, у житі, яке ще може полягти від злив, яке ще може бути начорно вибите градом або взятись пустоколосом від засухи, через багато років згадальсь ті дитячі роздуми про хліб і зігріли йому душу. Тепер він сам хлібороб і знає, як тяжко дістається хліб. А скільки треба хліба, щоб нагодувати народ? І тут він відчув більше, ніж будь-коли, всю значимість свого життя, своєї благословенної праці. Честь тим, хто вирощує хліб! Тут, на цілині, скрізь. У нас

буде багато хліба! Стільки, що коли б більше ніде не родив хліб, а тільки у нас, то ми змогли б прогодувати весь світ. Але поки що треба віддати боржок Замисловичам, і Степан Якович Стійвода щоранку виходить на поле, ніби готується до подвигу в своєму житті. Йому хочеться, щоб вся країна бачила, як він буде віддавати хліб, бачила і знала, що Несолонь більше не бідна. Виколилуйся, жито, не тривож його хліборобську душу!.. Він примусив землю, а тепер ще примусить небо догоджати тобі, щоб ти добре вродило...

Муров не чіпав його, не зупинився, не привітав його з добрим ранком. Не завжди людина повинна робити те, що вже не раз робила. Нехай собі Степан Якович помріє на самоті, нехай порозмовляє з полем.

Муров згадав чомусь про Максима Миновича Шайбу, про його несподіваний нічний візит на озері. Дістав принесений ним проект, розгорнув його й не повірив очам своїм. Живан пропонував на магістральних каналах зробити шлюзи для регулювання води. Якщо таких шлюзів не буде, застерігав професор в поясненні до проекту, то район через кілька років може зовсім залишитись без великої води. Муров отерп від цього застереження — він нам'ятав добре, що в проекті, привезеному Бурчаком, нічого не говорилось про шлюзи. Тоді було б море посередині району, а довкола могла б лютувати груптова засуха. Муров дивився на половіючі жита, на наливні пшениці, і трудно йому було звикнути з думкою, що в тих хлібах ховається Шайба, який міг стати винуватцем спустошення цілого району. Трудно тому, що в Шайби ще залишилось щось людське, чесне, хліборобське, і воно перемогло, воно взяло верх над хворобливим честолюбством, над егоїзмом людським і примусило вже зовсім розбитого Шайбу прийти на Корму-озеро й повернути людям те, що ніколи йому не належало...

З комишевих боліт повіяло прохолодою. Загін Артема Климовича ще спав, тільки сам начальник загону вже ходив по господарству. Побачивши Мурова, він не побіг йому назустріч — Артем Климович завжди був поважною, сновненою гідності людиною і ніколи не запобігав перед начальством.

— Ви з озера? — запитав він Мурова. — Не помітили, вода прибуває?

— Прибуває, — без захоплення сказав Муров.

— Значить, ми йдемо вірно? А Бурчак непокоївся,

— Він тут? — запитав Муров з помітною тривогою в голосі.

Артем Климович сприйняв ту тривогу по-своєму, маючи на увазі Олену, і, посміхнувшись, сказав неквапливо:

— Зараз його нема. Ще з вечора пішов у Копищі. Мої хлопці гадають, що до лісової дівчини на новосілля пішов. Пам'ятаєте Зою? Тепер вона в Копищах, в отчому домі живе. А ваша Оленка тут, он у тому наметі спить.

— Будіть людей, поговоримо, є важливі справи.

— Агов, козаки, підйом! — вигукнув Артем Климович, відтак пояснив Мурову: — Вчора допізна працювали, то я дозволив сьогодні довше спочити.— Він глянув на велике, ще не розжарене сонце, що вставало з-за синього бору.

Муров тихенько пройшов до намету, в якому спочивала Олена. Взяв травипку і повів під красивим жіночим носиком. Вона посміхнулась уві сні, розкрила очі, як дві вранішні квітки. Побачивши над собою Мурова, присоромлено закрила очі рукою. Вона думала, що це жартує Євген...

* * *

Близька людина не забувається. І пехай живе вона за тридев'ять земель, пехай ти не чуєш і не бачиш її, але вона завжди поруч, і коли ти хочеш зустрітись з нею, то тобі не конче треба їхати чи йти туди, де вона живе. Ти можеш викликати її образ до себе. Коли поблизу більше нікого нема, то навіть можеш поговорити, посміятися з нею, побути, що називається, на побаченні,— це право твоєї душі, і тобі ніхто не може завадити. Вчора Євген частенько користувався цим своїм правом. Щодразу, коли в теодоліті з'являлось село, він забував про свої теодолітні зйомки, забував, що перед ним стоїть Олена з землемірською тичкою. Село ледь-ледь пробивалося з теплого марева і знову надовго поринало в синяву. Все здавалось Євгену, що з тієї синяви зараз вийде лісова царівна, заспіває свою чарівну пісню, а потім почне замість Олени носити йому землемірські тички. І тоді Олена не буде допитуватись його: «Що ви маєте до того села?..»

Хіба Олена не знає, що там Зоя? Ну, й добре, не все повинна знати його помічниця: Олена стоїть біля тички, як дівчинка, мружить очі й сердиться:

— Скільки ж можна стояти? Записуйте!

Знову в теодоліті село... Коли сонце звернуло на захід, село ніби поближало, ніби все вийшло з долини на

пагорбок, і тепер Євген добре бачив його контури. Синій ліс своїм шпилем ніби хотів перейняти його, загородити йому дорогу до світла.

Діждавшись вечора, Євген умився біля кринички, у ривчаку, причесався і, не сказавши нікому й слова, пішов навиростець. Олена провела його недобрим ревним поглядом, їй навіть хотілося встати і гукнути: «Верніться! Як ви смієте залишати мене одну? Адже весь день я трудилася разом з вами як проклята, і я хочу, щоб ви бачили мене натомлену, кволу, я хочу, щоб хоч ви пожаліли мене, коли цього не може зробити мій Муров...» Вона бачила його довго-довго — ревниве око бачить далі орлиного, і щомиті ладна була кинутись за ним. Але як добре, що в такі відчайдушні хвили біля нас майже завжди виявляються люди. Темні, загрубілі, заклопотані, вони мовчки розводили пічні багаття, не сміялися, не жартували і не співали. Вони всі почули б Олену, і це примусило її відступитись від свого наміру, затамувати крик свого серця і тихо-тихо, потай від них, заплакати. У багатті, яке щойно розвели, сичала мокра осичина. Олені стало легше, коли над полум'ям зашкварчало Товкачеве сало. Олена кінчиком косинки втерла сльозу і з вдячністю глянула на Товкача. Хоч він не забуває про неї.

— Ех, Олено, коли я був молодим, то вмів задобрити свою Настю. А тепер, крім сала на вертелі, більше нічого не смію запропонувати для вашої ласки. Беріть, їжте, такого сала ви не пробували у рідного батька на пасху.— Правою рукою він дістав з кошика окраєць домашнього хліба і разом з салом подав Олені.— Не цурайтесь, Талимон Товкач не така вже погана людина, як ви гадали. Зараз я і для себе зготую таку вечерю.

В полум'ї знову запищало сало, тоненько, жалібно, Олена вечеряла, і Товкач не заважав їй своїми розмовами, він був досить чемним, щоб помовчати, дати людині спокійно поїсти. Потім він своє надолужить, викаже їй усю свою кривду, нехай знає дружина Мурова, що її чоловік у районі не вічний, а він, Талимон Товкач, тут з діда-прадіда, і він ще діждеться свята. О, як він хотів, щоб у неї з Євгеном почалось велике кохання! Таке велике, щоб Євген згорів від нього дотла, а Муров утік від ганьби з району. Це була його остання надія... Товкач сидів розхристаний, безликий, у чорному заяложеному капелюсі, як нічний ворожбит, який узявся відгадати на багатті чийсь долю...

А там, у селі, завалували собаки — нікого так далеко не чути вночі, як їх, ніби шакали в степу, і Олені було страшно цієї ночі. Страшно Товкача, страшно своєї самотності і своїх думок. Коли весь табір заснув, вона тихенько вийшла з намету, пробралася до кринички, і тільки там її залишило це презренте почуття. Може, тому, що разом з нею не спало джерельце і про щось дивне оповідало їй всю ніч. «Мое щастя,— роздумувала Олена,— що він нічого не знає про мою любов...» Він там, з нею. Ніч тиха-тиха, і вони стоять собі де-небудь у гайку, і, може, ідуть лугом, і клянуться, божаться, що вони завжди кохались, і це випадковість, що вони не разом, це якась кричуща, жорстока недоля... Гомонить джерельце, а не хоче видати Олені найбільшої таємниці, яку ненароком сьогодні підслухало від Євгена. Не хоче сказати змученій жінці, що Євген пішов туди не тому, що йому дуже хотілося туди йти. Ось що він сказав сам собі, п'ючи воду: «На ніч не залишуся з нею. Страшно. Вона така сьогодні чудова. Піду провідаю Зою, а там побачу. Заночую де-небудь у полі, тільки не тут, тільки не з нею...» І він пішов, гнаний найпалкішим бажанням не заповідати Олені горя, залишити собі право і завтра чесно дивитись на неї крізь скельце теодоліта. Завтра вони кіпчають роботу, Олена пехай їде з богом до Мурова, а він поїде додому з чистим сумлінням.

ХІІ. ОТЧИЙ ДІМ

Буває таке на селах: роками стоїть незаймана хата в задичавілому подвір'ї, самотня, полишена, оббита дощами, і тільки іржавий замок на дверях нагадує людям, що десь на світі ще є хазяїн цієї хати. Добре, як хазяїн знайдеться. А якщо ні, то хату розхитає вітер, підточать шашлі, і її нікчемні останки зберуть родичі того хазяїна на паливо. Така доля чекала і Зоїну хату. Але, знать, стояла вона на щасливому місці, і судилося їй знову ожити.

Євген хвилювався. Щось хороше, світле було у нього до Зої і не погасло, жевріло, як зорі на небі. Усі ці дні Зоя мовби охороняла його від Олени, і в тому, мабуть, була найвища мораль їхньої дружби, мораль підтримки і допомоги, якою ні разу не скористалась Зоя, але якою так довго користується він. І тепер він не знає, яке

почуття до Зої найбільше хвилює його. Це він з'ясує сьогодні, і тим гірше буде для нього, якщо Зоя в його душі перестане бути тим, ким вона була досі.

Скоро звичайна людська допитливість запаувала ним і він ніби входив у якийсь інший світ, невідомий, повний несподіванок і загадковостей. Теплі світлячки вікон манили його, і було приємно думати, що за тими світлячками — вона, не нав'яна спомином, не вигадана, а жива лісова дівчина. По вечірніх квітах, що запахли на дощ, по загіздку для буслів, запрошених оселитись на хаті, і ще по якихось ледь вловимих прикметах він відчув, що це її вогнище. Уже був біля порога, як раптом у хаті заплакало, а може, засміялося немовля. Того не знав, що вона вже стала матір'ю. Підійшов до вікна не як нічний розбійник, а як друг тому маленькому громадянинуві. Посередині хати стояла порожня колиска-плетянка, а її мешканець тимчасово переселився у ночви. Парувала купіль. Над нею розкрилися Павло Пороша, як лебідь над озером, — він став батьком! А Зоя лежала в ліжку, на червоних подушках, і блаженно, заворожено посміхалася. Вуста і щоки в неї схололи, наситились — їх більше не пік загадковий дівочий рум'янець, очі не сигнали лісовим смутком, під ніжними зубчиками сорочки не тривожились виспілі груди. Тепер це була не дівчина, а справжня лісова царівна, холодна, горда і владна. Усю її переповнювала свідомість чогось значного, довершеного, а може, навіть не зовсім земного. І Євген збагнув, що тепер він для Зої ніхто, що в її казковому світі він — забуте, загублене деревце...

Більше ніколи Євген не бачив Зої, але не міг забути її отчого дому, в якому після стількох літ нітьми і пустки знову забилося життя, розквітло велике людське щастя. І Євген почав приглядатись до свого отчого дому — досі був для нього трохи байдужим, а тепер почав підлаштовувати й чепурити його — теж тільки своїми руками. Тихо раділа мати — син оновить хату і приведе невістку. Хіба не так було споконвіку?.. Він зпімав стару порохняву стріху, вшивав хату новими сніпками і таке задоволення мав у тій недолугій роботі, що мимоволі наспівував, дивуючи буслів на повітці і сусідів своїми мелодіями. Ніхто не підозривав — ні птахи, ні сусіди, що то була відома їм пісня про отчий дім...

Старенький, підсліпуватий, сутулуватий, іноді навіть горбатий, але рідний, до болю рідний. Усе бачив він на своєму віку, все вистраждав і вистояв — він, пездолан-

ний, як та земля, на якій він стоїть. Він може десять раз погоріти дотла, але досить якогось маленького паростка, як у нім знову теплиться життя, і знову підбілюють, підфарбовують, причепурюють його, обсівають мальвами, огороджують березовим тином або обносять лісою, і знову чистими вікнами він дивиться на сільську вулицю, в кінці якої ставлять та ставлять нові дома. Коли ж він дуже старенький і починає хилитися, а нового поставити ні за що, то його нишком підпирають дубовими стовпами з тильної сторони, і він знову стоїть наперекір негодам. Але навіть коли руйнують його, то дещо беруть з нього для нового дому — так батько щось передає синові, а син — своєму синові. Одні вмирають, інші народжуються, і на тому віками стоїть отчий дім, як пам'ятник тим, хто поселився у нім вперше. І нехай ви живете в кам'яних палацах, нехай люстри сяють над вами, але якщо ви живете чесно і тому інколи буває вам трудно, то вам мило згадати осіннє бездоріжжя і той отчий дім, у якому починалось ваше життя. Від вас залежить, що залишите своїм дітям, але не ганьте свого батька за скупість: він мріяв залишити по собі кращу спадщину. Шануйте те, що він залишив, трудіться на більше і якщо не виходить вам жити в отчому домі — може, тісно, незручно там, а може, великі діла вершите вдалині від нього, то хоч поїдьте, погляньте, провідайте те подвір'я, в якому пройшли ваші перші весни — це вам згодиться для серця і для душі, для щоденної праці, бо крім шаноби до людей, до простих людей, які породили вас, ви більше нічого не винесете з отчого дому. Може, за це я і люблю його...

Так він співав, а дім ставав усе кращим, усе веселішим, усе молодшим, і птахи, повертаючись з полювання, не зразу впізнавали його. Потім з повітки їм було любо дивитися на нову стріху, ніби вишиту з золота, на пофарбовані вікна і двері, на нові ворота, що, мабуть, почували себе трохи незручно на перших порах. Після своєї хати він узявся за інші — вже як голова, і в Замисловичах зчипилося щось незвичайне — село чепурилося, прихорошувалося, ніби готувалося до якогось великого торжества. Щодня пилось крокове, щодня збирались на толоку, день і ніч випалював цеглу старий Шепетун, і Євген помітив, що люди ніби помолоділи разом з селом. Тільки його мати лишилась все такою ж старенькою: вона мала причину старіти, свою, чисто материнську причину...

Її добрий син не вберіг свого серця від іржі. Відчувши, що воно вільне, ніким не зайняте і ще чекає чогось, він безрозсудно кинув його в обійми дрібпенької втіхи. Часто повертався додому аж на світанку. В такі почі мати не спала, відчиняла кухонне віконце, що виходило в палісадник, і з тривогою виглядала сина. Вона вже знала все, не знала тільки, до кого він ходить. Зрештою підстежила, що він повертається з тієї вулиці, де живе Карпо Сила. І тут її хвороблива уява намалювала жахливу картину: приходять від тракторів промаслений грязний Карпо Сила, застає Євгена біля своєї Марійки і вбиває його. Хіба зможе Євген оборонитися від такого велетня, як Карпо? Поклала собі, поки не пізно, врятувати сина від тих страшних походеньок... Яюсь зустріла Марійку, святкову, веселу, підрум'янену, відкликкала її вбік і тасмниче сказала:

— Марійко, запропастиш і себе, і його...

— Кого, тітонько, кого? — згораючи від цікавості, перенитала Марійка.

— Сипа мого, — відповіла мати, лихо глянувши на Марійку. Але та не зпїтилась, навіть не кліпнула хитрими карими очима, тільки приснула безневинним, безтурботним сміхом, і мати збагнула, що даремно видала їй свою тасмницю.

Мати стала обережнішою, хоча замість одного підозріння тепер заворушилося в ній тисяча підозрінь. Тепер вона не боялася, що Карпо Сила вб'є її сина, а боялася, що сип сам ославить себе. Тремтіла, з дня на день чекала тієї слави і пічим не могла зарадити горю. Одного разу пересиджувала вона своє безсоння, дивилась на троянду, яка в страшних муках народжувалась під вікном, прориваючи насталену маску, і зовсім це журилась за сина — сьогодні він всю ніч скригус з людьми лугове сіпо. Ніч скригуча, суха, безросяна, і чути далеко-далеко. Кожен звук у таку ніч лунає як у бочці. Мати чула, як люди поверталися з сіна, як співали пісень. Може, на одному з возів, патомлених, торохтливих, сидить її син і виводить:

Ой не шуми, луже, зелений байраче,
Не плач, не журися, молодий козаче!..

Це його улюблена пісня. І матері так добре, легко. Коли б так було завжди, то, може, відлягла б від неї жорстока, невблаганна старість. Але, людоньки, що узріла вона того світанку! Її син повертався в село не з усіма

людьми, і не один, а з Оленою. Вони йшли вуличкою, не поспішали. Олена несла на плечах граблі з кількома виламаними зубцями... Передчуття чогось поганого примусило матір причинити віконце, але вона нікому не призналася про своє страшне підозріння. Тільки печалилася ще більше, заежджала і несподівано злягла — від журби і від старості.

І нічого в житті так не хотілося Євгенові, як підвести матір, знову поставити її на поги. Досі він якось не задумувався над тим, як важко було старенькій матері самій. Пив воду і не думав, що ту воду приносила мати, вечеряв і не думав, що ту вечерю йому готувала мати, одягав чисту сорочку, забуваючи, що її випрала мати, одягав з такою байдужістю, ніби одвіку лежали в скрині чисті, білі сорочки... Тепер все те він робив сам, привчав до хатньої роботи маленьку Галю, яка старалась, бо хотіла догодити хворій бабусі. Нехай би вже так було, аби тільки жила мати, аби тільки ніколи не стихав у хаті її голос. Євген привозив лікарів, про щось потай від матері перепіитувався з ними, вірив їм. А мати вже не вірила, тільки посміхалася кутиками вуст. Так і померла з доброю материнською посмішкою. Перед смертю нащось просила покликати Олену Мурову. Хотіли задовольнити цю її останню забаганку, шукали Олену і не знайшли: в той день не було її в Замисловичах.

Але на поминковій вечері Олена правила в хаті за господарю. Робила все так просто, природно, невимушено, що якби це інша вечеря, то, може, він і не відчув би відсутності матері. Та після цієї вечері Євген ще довго бідкував оди, з маленькою Галею, яка не переставала оплакувати небіжчицю. Її слюзи, зрештою, почали дратувати Євгена, і якось у неділю він сказав Галі:

— Бабуся не любила плаксивих і сама рідко плакала. Давай краще провідаємо її.

Ніде так буйно не ростуть квіти, як на кладовиськах. Пад батьком ціле сімейство вродливих, високих мальв, але він не міг уділити жодної для матері, яка спочивала по сусідству. Але що за диво? Раніше них уже хтось припіс квіти. Ще не зів'яв польовий спопик, з якого чвапливо визирала колюча гілка шипшини з піжними кремовими квіточками. Чия ж то добра рука зв'язала його?.. Поклали й вони поруч білі домашні троянди, в яких кохалася мати, та ще довго стояли в задумі. Було тихо і врочисто. Навіть бджоли не залітали сюди за медом. Усе змовкло.

А скільки сварок і непорозумінь поховано під тим мовчанням? Одні прожили життя славно, чесно, інші вистраждали своє щастя та вміли його берегти, а ще інші, може, й не бачили, яке воно...

Збиралось на дощ, і Євгенові не захотілось іти додому — сумно дощової години сидіти самому в хаті. Разом з Галею пішов до Олени. Мав приїхати Муров, міг завітати Громський, який жив по сусідству, і вони разом посидять, поговорять за часом. Застав Олену в садочку, біля багаття — вона варила варення з зелених слив. Дивно було бачити цю польову, обшмагану вітрами жінку за таким незвичним для неї заняттям. У білій вив'язці, в сарафанчику, в шкарбачках, вона справляла зовсім не таке враження, як за своїм робочим столом або на ресорках у полі. Жінці, яка має підлеглих, дуже легко втратити свою чарівність, підсушити себе, стати холодною керівною особою. Починається все з лексикона, з тих порожніх словечок, які нічого не будять у душі, крім послухання, але жінка мусить користуватися ними нарівні з нами і кінчається тим, що вона непомітно для себе придбає на роботі несе додому, і тоді це вже справжнє нещастя. Краєцях пехай і на роботі вона лишається жінкою, нехай не знають скреготу білі зуби, нехай уста не сициють од злості, нехай вічно сміються очі, — від того її розумітимуть підлеглі анітрохи не гірше, а чоловік буде дякувати їй. Олена не розтратила своєї жіночності, і, може, за це її любив Муров; а на роботі слухались і шанували її польові люди, на вигляд грубі і грізні, насправді дуже лагідні, добродушні — жінці дуже легко завоювати їхні серця. Олена знала, що кожен з її підлеглих трішки закоханий у неї, навіть велетень Карпо Сила не може сховати своєї розгубленості, коли Олена буває в його бригаді. І тільки одне серце не скоряється їй, якраз те, до якого вона вже давно не байдужа. Хто милий тобі, тому ти не милий — це вічне протиріччя ніби знущалося з Олени. Боляче посміхнулись оріхово-чорні уста, спрагли, потріскані, покосились на гостя сині лукаві очі. Зараз приїде Муров і хтосьна-що подумає, — Олена глянула на хижку хмару, яка тільки що проковтнула сонце, і лебедина шия її вразила Євгена своєю несказанною піжкістю.

— Ви сьогодні така чудова!

— Така, як завжди, і зовсім не чудова.

— О ні, сьогодні ви якась особлива...

— Може, перед дощем? Хіба ви не чекаєте дощу?..

— Чекаю... Саме наливає жито...

Полум'я похитнулось од вітру, в вогні зашипіла одна, друга краплина, пішов дощ, і Олена запросила гостей до хати. Частувала їх сливами, на диво смачними, і Галя була так здивована цим перетворенням слив, що дивилася на Олену як на чародійку. А Євген був здивований іншим. На столі, в зеленому глечику, наповненому водою, одинок сумувала гілка шипшини, колюча, неприступна, ще жива. Олена помітила його замішання і з поткою запальності сказала:

— Не подобається? Що ж, комусь треба і шипшину любити...

Він зітхнув, так і не сказавши Олені, чим вразила його та гілка. Йому не захотілось зустрічатися з Муровим. Коли виходив, то спіткнувся на порозі, а біля воріт насмішкувато скрипнула йому вслід хвіртка на ланцюжку — не суха, не мала б скрипіти... Здається, сьогодні довершилось те, чого він боявся, чого майже надлюдськими зусиллями так довго і старанно уникав. Невже віднині йому не стане життя без неї?.. Після дощу зелено піднімалась травичка, а в душі коїлось щось незвичайне — ще ніколи в житті він не почував себе таким безнадійно щасливим і разом з тим щасливим до запаморочення. Невже людина сама собі кус кайдани і сама розковує їх? Саморозкутий Євген відчув потребу летіти кудись. І хоч він ще довго кружляв над селом і все викликало в нім тільки захоплення, навіть те, що за інших обставин могло б бути розкритикованим вцент,— але коли він опинився, зрештою, біля свого дому, йому знову захотілося піднятися на пагорб, за село, де живе Олена. Але там уже гостював Муров, і Євген покірно зайшов у свою порожню хату. На стінах красувалися жар-птиці, намальовані матір'ю, і все в хаті нагадувало йому про неї — поки він обновлював хату знадвору, мати оздоблювала її зсередини, щоб молодим було затишно і приємно тут жити. Мати не знала, яка страшна любов судилася синові... Коли б дізналась, то, мабуть, устала б з мертвих і замість благословення прийшла б висловити свій осуд.

* * *

Давно відцвіла шипшина понад дорогами, осипались польові маки, посліпли волошки і загубилися в жпті. Галя більше не оплакувала бабусі, а Євген не ходив на

кладовисько — кого не стає серед нас, ті забуваються, і тільки коли-не-коли ми згадаємо про них добрим словом. Що не день, то людям нові турботи, за якими ніколи віддаватися печалям та тугам. Євген з Оленою оглядали поля перед жнивками — раніше такі оглядини влаштовувались трохи в іншому складі. Десь на рові, в калні, лукавила вивірка, а в пшениці горював перепел, дочікуючись стиглого зерна. «Тихше, — шепоче йому подруга, — тут люди...» Перепелине сімейство стихає, після одного лиха насувається інше, — над полем ліннво прокочується відлуння далекого гromу: «Крім птахів, більше нікого немає поблизу, — думають люди. — Тут нас ніхто не почує...»

Олена так довго чекала цієї нагоди, так багато хотіла повісти Євгенові — і не могла підшукати жодного підходящого слова — великі слова погубились, а маленькі здавалися нікчемними для такої розмови. Досі, мабуть, не це спонукало її до мовчання, а те, що вона мати, що вона дружина... А зараз вона скаже йому — вона відчуває себе так, ніби досі у неї не було нікого, ніщо не зв'язує її і вся вона належить йому. Євген глянув на неї з-під опалених брів і мовби промовив: «Не треба. Я все знаю. Хіба не ради тебе зрікся Зої? Хіба не ти одна володіла моєю душею так довго і так непомітно? З першої зустрічі — пам'ятаєш шахи? — я відчув у тобі щось незвичайне, миле для мене, і з тих пір я і разу не розлучався з тобою. Я ходив з тобою до Зої, я думав, що Зоя прожене тебе геть від мене, але ти виявилась сильнішою за неї, ти перемогла без жодного слова, і за це я хочу обійняти тебе, міцно-міцно, вперше і, може, востаннє, бо я завжди знав, що ти не можеш бути моєю. Твоя совість має обов'язки, які стоять вище за наше кохання. Ти допомагала мені жити, і за це я обнімаю тебе чисто-чисто. Тільки мовчи. Навіщо слова, коли розмовляє серце? Хіба тобі цього не досить?..» Спалахнула Олена в його обіймах і тільки тепер збагнула всю велич свого почуття, виношеного в жорстоких муках. Невже це правда? І не вже нікого немає поблизу, крім птахів? Їй хочеться, щоб ніхто ніколи не знав про їхню любов... Може, колись люди складуть про неї легенду, але нехай не вигадують того, чого не було, бо люди завжди люблять додати...

Теплий краплистий дощ застав птахів і людей серед поля. Легке штапельне плаття на Олені промокло наскрізь, збіглося, покоротшало, парувало, коси-рижик теж причесав дощ, живі краплини вигравали на гарячій об-

личчі, надаючи йому загадкової романтичності. Птахи залишалися в полі, а люди, довірливо побравшись за руки, побігли до лісу. На баштані, під лісом, дощ прибав гудиння, а омиті кавуни виблискували, як викупані діти. Нікого не було, ні Полікарпівни, ні її Антона Плана: кавуни ще зелені і їх можна не стерегти. В курені чудодійно пахло влечжаним сіном, а дощ лив мов з відра. Над баштаном стрельнула блискавиця, гостра, метка, стурбовано обізвався грім. Але літні дощі недовгі, а літні громи люблять кочувати по світу, як циганська кузня. Скоро ніби з-за лісу, а насправді далеко-далеко виступила райдуга, грандіозна, на весь небосхил, як казкові ворота в якесь невідоме, але звабне життя. І людям майже завжди шкода, що ті ворота недовгочасні — постоять, поваблять і зникнуть...

Перечекавши дощ у курені, люди ідуть далі полем, омитим, свіжим, напоєним. Олена любить жнива. Як це чудово! Стоїш на скирті, кладеш сніп до снопа, скирта все росте, і ти на ній стаєш якоюсь могутньою, крилатою, чуєш всі польові пахощі, впливаєшся, п'янієш, і тоді нічого не страшно тобі і видно далеко-далеко навкруги... Над тобою глибоке, задумливе небо, а внизу тихо западає вечір. Звідкілясь набігають тумани, теплі, рухливі, немов живі. Перебіжать дорогу, перекотяться з однієї долинки в іншу і стоять, ніби чогось чекають. З Корми-озера в такі вечори піднімається вигодуване качине сімейство, на яке полювати ще заборонено, і кружляє, не підозріваючи, що скоро воно не долічиться багатьох своїх родичів... Олена згадала, що Муров теж мисливець і теж вийде на полювання. Щоосені він приносить диких качок, і з цього приводу в домі влаштовується маленьке сімейне свято, незмінним гостем якого майже завжди був Степан Якович Стійвода. Цієї осені, якщо тільки Мурову пощастить, Степан Якович прийде на дику качку не один, а з своєю Парасею...

* * *

Післяжнив'я на Поліссі коротке, повне див і несподіванок. Непомітно, без вихорів, прориваються вологі вітри і приносять дощі з останніми грозами. Спорожнілі, мовби пограбовані людьми, поля змовкають, журиються по своїх скарбах. Над полями проносяться кудись тісні, дружні зграйки вгодованих ішаків... Засмучений ліс обронує перші пожовклі листочки, ніби хоче очистити від них своє

зелене вбрання. Але чим більше листочків обронює він, тим більше зловіщої позолоти з'являється на його гордовитих непокірних верхах — уже ніщо не може зупинити наступу осені.

Громський повертався додому в тому чудовому настрої, який навідується до директорів МТС рідко, бо в них дуже багато турбот і, може, тому вони майже завжди трохи журні, заклопотані. Громський чомусь згадав, що йому давно не доводилось танцювати, і він з задоволенням піде сьогодні на танці, якщо, певна річ, замисловицький клуб не забув, що нині субота. Ні, не забув. Про це сповіщала афіша, прикріплена на своєму традиційному місці, між двома, чомусь вічно заспаними вікнами. «Сьогодні вечір народних танців», — прочитав Громський і посміхнувся. На такий вечір обов'язково прийде Маруханка, а кращої напарниці для танців Громський і не бажає. Маруханка танцює легко, сміливо, якимось по-своєму крилато. За все літо Громський вперше згадав про неї і, може, всміхнувся з того, що за роботою він зовсім забув про своє парубоцтво і про те, що є на світі жінки... А може, й не дивно, що він забув про неї. Один лише раз провів він Маруханку додому. Сьогодні, звичайно, він проведе її ще разочок, якщо тільки Маруханка побажає цього, не відмовить йому в такій люб'язності. Адже перші проводи обійшлись благополучно, роздумував Громський, радий з того, що йому не дали прізвиська, якого він боявся понад усе.

Ось і зараз, нічого поганого не підозріваючи за собою, в чудовому настрої, Громський зігнав з дороги ватагу сільських хлопчаків, чимось схожу на зграйку шпаків, яких тільки що бачив у полі. Ці так само перелітають з вигошу на вигін, так само щебечуть... Розступившись, зграйка кинулася за машиною і на всю вулицю почала галасувати:

— Маруханчин жених поїхав, Маруханчин жених поїхав!..

Громський, згораючи від сорому, зупинив машину і, не сходячи, навіщось перепитав захеканих хлопчаків:

— Хто, хто?

Один з них, який, мабуть, горланив більше від усіх, злякався, потупив очі, але не покривив душею й промремив:

— Маруханчин жених... Так вас усі називають.

«Прокляття! — подумав Громський, в якого зразу відпала всяка охота до танців. — Там я був Парасиним при-

ймаком, тут Маруханчиним женихом... Доки це буде тривати?..» Громський відчув, далєбі, не вперше, що до його становища, до його авторитету, до того місця, яке він здобув у житті не легко і не випадково, йому чогось ще бракує. Але зараз він зовсім не подумав про Парасю, пам'ятаючи слова одного нашого філософа: не позичай вогню у сусідів, а вмій запалити своє вогнище... Громський згадав про одну дівчину, яка залишилась у місті, але з якою колись довго дружив. Не те що він любив її, пі, але ніколи не був до неї байдужим. Навіть в Несолоні, коли на його путі з'явилась чудова Парася, Громський не забував про ту дівчину — якась Парасина рисочка пагадувала йому про неї... Щоправда, у тієї дівчини були завжди холодні руки. Громський добре пам'ятав цю примічеу ним ваду — коли він не поспішав женитись, та вада пабирала якоїсь педвозначної, відштовхуючої сили. Але тепер Громський не надавав їй рішуче ніякого значення.

Невдовзі він привіз її, ту дівчину, і деякий час нікому не показував. «Якась дуже домашня», — говорили про неї в Замисловичах. Але ніхто не здивувався з того, що він оженився. Такі обачливці, як Громський, майже завжди женяться несподівано. Та ось однієї неділі він прийшов з нею на танці. Вона була непоказна собою, маленька, чорнява, зодягнута простенько, зовсім не на міський лад — замисловицькі молодички одягались куди вишуканіше. Але це не заважало Громському тремтіти пад нею, сміятися, бути щасливим. Танцював з нею обережно, лагідно, ніби боявся, щоб вона не перевтомилась. А називав її Надюшенькою...

У цей вечір Громський подивував Замисловичі не лише своєю дружиною. На домагання Надюшеньки він привів до клубу своїх сестричок — це був їх перший дівочий вихід на люди після того, як вони залишили місто і стали жителями Замисловичів. Сестрички теж були зодягнуті простенько, ще по-учнівському, в коричневих кашемірових платтях, але без білих гаптованих фартушків, і цим, мабуть, підкреслювалось, що вони вже вийшли з учнівського віку. Сестрички ще не мали в селі ні друзів, ні товаришів і почували себе дуже незручно, самотньо, презирались, блідли і червоніли, поглядами благаючи брата і Надюшеньку не залишати їх самих. Але Громський, мабуть, не мав наміру бути їхнім вічним опікуном (колись заведуться у нього і свої діти!), до того ж йому хотілося танцювати, його ноги були влаштовані так, що не могли

липатись спокійними при музиці, особливо тепер, коли на душі стільки радості. Пізніше інших до клубу прийшов Євген, причепурений сільським перукарем і зодягнутий по-святковому, в коштовний темно-сірий костюм, якому Громський, незважаючи на всю свою колишню обізнаність, не міг скласти ціни. Волосся шовкове, покірне, полегле, ніби перестиглий овес; засмагле, обвітрене обличчя; ніс з гордовитою горбишкою і білий крилатий комір сорочки, викладений наверх,— все це чудово імпонувало тій мрійливості, яка теплилася в Євгенових очах, строгих, сірих, з голубинкою. У цей вечір замисловицький голова здавався особливо недосяжним для жіночих сердець, навіть найнестримніших, найхитріших, найпідступніших, та для Громського він був просто Євгеном, гарним собою, але з тими вадами і нещастями, котрі для Громського вже стали минулим, а Євген, мабуть, ще не скоро позбудеться їх і буде приходити на вечори один. Може, це мав на увазі Громський, а може, далася взнаки директорська гідність, але він привітався з Євгеном підкреслено звисока, як вітаються старші з молодшими, а краще сказати, сімейні з самотніми. Відтак Громський почав знайомити Євгена зі своїм сімейством, а познайомивши, не втримався, щоб не пощупати костюм пучками пальців, і був тут же присоромлений Надюшенькою за таку безтактну допитливість.

— Вибачаюсь,— ніяково сказав Громський. А ще по хвилі залишив на Євгена своїх сестричок і вже котрий раз пішов у коло з Надюшенькою. Потім позирав на них з-під звисаючого на лоба поруділого за літо чуба, посміхався і щось нашіпував Надюшеньці. Євгенові не важко було здогадатись, що Громський розповідає дружині про нього, він ненароком піймав на собі проникливий погляд Надюшеньки, коли та ніжно ступала за своїм Громським у повільному коліні вальсу. Євген шкодував, що не вмів танцювати і мусив розважати сестричок Громського більш примітивним способом, тобто розмовами, які в таких випадках піколи не ладяться. На всі запитання свого нового знайомого сестрички відповідали стримано, боязко, розгублено — в інших обставинах вони неодмінно звірили б свої відповіді у брата, і Євген в душі сміявся з їхньої житейської безпомічності. Але як дівчата вони обидві були бездоганними, навіть красивими. Старша, строга і сором'язлива, носила косу з червоною стрічкою, мала глибокі задумливі, такі, як у Громського, карі очі, а молодша

ніби відбилась від їхнього роду — була білявою, трішки легковажною красунею, не дуже дослухалася до розмови, а більше цікавилась сільською публікою і вже навіть устигла відповісти стриманою посмішкою на чийсь причепливий погляд.

Після вальсу підвівся Антон План в чорному випрасуваному костюмі і важним педагогічним тоном нагадав, що вже десята година вечора і дітям шкільного віку пора додому. Обидві сестрички злякались на смерть, зблідли, але не послухались грізного шкільного сторожа і не пішли додому, залишились до кінця вечора. Останній танок Громський танцював з Маруханкою, і її гаряча, спітніла рука нагадала Громському про його парубоцтво...

Цього вечора Євген проводив Громських додому. Євген в душі відчував, що їхня сім'я принесе щось нове в Замисловичі, щось таке, чого селу, може, одвіку бракувало. Найдовше Євген тис руку Надюшеньки... Адже з її появою якомсь зразу окреслилась і впевнено вийшла на люди вся їхня чудова сім'я, у яку сьогодні встиг трішки захатись не він один, а всі Замисловичі...

Скоро в Замисловичах відкрили амбулаторію, по сусідству з перукарнею дяді Вані. Надюшенька стала завідуючою амбулаторії і непомітно почала входити в замисловицьке життя. Надюшенька виявилась дуже турботливою і дуже уважною до людей. За це люди полюбили її, вшанували і називали Надією Миколаївною. А Громського тепер теж почали називати Громським.

У Надюшеньки, як і раніше, були холодні руки. Але Громський не тільки не дорікав їй у цьому, але в душі ніби вибачався перед нею за свою колишню надмірну спостережливість. Що руки, коли він тепер любив її всю, а в любимій людині навіть вади іноді здаються достоїнствами. Зрідка, коли своїх справ траплялося менше, Громський проводив Надюшеньку на роботу. Йому здавалось, що тепер щасливішої людини за нього нема на світі. А тут ще осінь така сонячна, звабна, прозора. Громський дивувався, чому не співають жайворонки. Забув на radoщах, що це та пора...

* * *

Привіт вам, Замисловичі, з усіма вашими скарбами, з коханням, з усім, що у вас є хорошого! Не відповідають... Знать, забагатіли, загордилися. А може, зачули скрип возів і знову подумали недобре про Несолонь? О ні,

ті часи вже минулися, і нехай більше не буде їм вороття! Хіба ви не бачите, хто сидить на передньому возі? Парася. Може, Степану Яковичу, як колишньому голові району, трохи незручно віддавати чужі позички, а може, з якихось інших йому одному відомих міркувань, він не поїхав і послав замість себе Парасю. Кучерує все той же Ясько Слонь, молодий, червонощокий, дужий, а Парася, зодягнута по-осінньому, в чорній як галка хустині, сидить на килимку і розглядає Замисловичі, в яких не бувала зроду. Це тут щосені жебрачила Несолонь. Парася завжди була проти цього, і сьогодні вона пояснить Замисловичам, чому так траплялося. Це навіть добре, що Степан Якович послав її замість себе. Може, йому було б трохи незручно заступатись за Несолонь, а вона, Парася, розкаже весь родовід свого села, розкаже, як заводилися і як виводилися злидні, і ще розкаже про майбутнє Несолоні — нехай знають люди всю правду. Парася озирнулася і не могла не засміятися від душі: Хома Слонь і його родичі, схожі на нього, сидять на повних мішках, такі горді, звитяжні і перухомі, ніби їм віднині належить півсвіту. Краще заснівали б, чи що, а то й справді смішно... «Нехай собі»,— сказав Ясько, розділяючи їхній урочистий настрій. Парасі самій ніколи не доводилось позичати хліб, і вона не знає всієї гіркоти позичання і радості віддавання. А вони знають, вони ще й зараз не зовсім вірять, що так змінилася їхня фортуна, але під ними повні мішки, набрані не десь, на колишній їхній парафії, а в рідній Несолоні, і радості їхній немає меж, у цю годину світ належить їм, бо вони вважають себе найбагатшими на землі. Вони, з давніх-давен бідні Слоні, вчиняють вперше у житті такий подвиг...

Хома відчуває, що геросм цієї години є віп, і гукає Парасі:

— Парасю, ти ж не забудеш сказати про мене! Небагато, кілька слів: обіцяв віддати і віддав...

— Скажу, скажу,— відповідає Парася, розправляючи шовкову бахрому хустини, і вже зовсім не смішно їй за своїх родичів, а трішки боляче, ніяково за те, що вона досі не могла збагнути їхнього настрою, їхньої великої гордості.

Приїхали, стали довжелезною валкою посеред села, і ніхто не зустрічає їх, ніхто не вітає — мовчать Замисловичі, ніби й справді не трапилося ніякого дива. Тільки відчинилося віконце в конторі правління, висунувся з того віконця Кіндрат Калитка, хитро поцестив свої піджаристі

вусики і, вклонившись Парасі, з якою не раз зустрічався на семінарах у райкомі як парторг з парторгом, діловито сказав:

— А, хлібець привезли! Туди, туди, в комору...

Він хотів причинити віконце, щоб знову віддатися своїй роботі, і Парася, розгадавши цей його мерзенний намір, сказала своїм:

— Заждіть, ми зараз Бурчака розшукаємо.

— А навіщо Бурчак? — здивувався Калитка.— Хазяйство велике — три села, і хто знає, де його зараз шукати. А може, він на качок пішов. Нині ж сезон...

— Хотілося б якось подякувати людям,— присоромлено сказала Парася — в її голосі чулося благання.— Може, ви зберете парод?

— А павіщо дякувати? — майже обурився Калитка.— Та це і не весь той хліб, який ви позичили!

— Ні, не весь,— похнюпилась Парася.

Хома Слонь не витерпів, з докором кинув з повного воза, ніби хотів просвердлити Калитку своїми рудими гострими вусами:

— Ех, і вредний же ти чоловік, Калениковичу!

— Ну да, вредний, бо мені ніколи, тепер осінь, добро пливе, а я ж то бухгалтер!.. — і він зачитав їх: — А решту коли віддасте?

Парася не знесла такої образи, її перше замішання ніби рукою зняло, вона встала з килимка і сказала:

— Коли паш хліб тут не потрібен, то повертаймо в Несолонь! Нам він згодиться.

— Що?.. — розгубився Калитка.

Але на цього вже піхто не зважав. Рушили коні, разом закрутилися всі колеса, і в Калитки від того потемніло в очах, голова пішла обертом. Чи ж міг він, Кіндрат Калитка, найскупіший і найретельніший чоловік у районі, подарувати Несолоні стільки хліба?! Для цього це зовсім неможлива річ. Калитка в одну мить опинився по цей бік віконця і заблагав відчайдушно, тоненько:

— Стійте, стійте! Будуть вам люди! Все буде, чого захоче ваша Парася.— Захеканий, блідий з ляку, шанобливо підійшов до Парасі, яка дала своїм знак зупинитись, сказав: — Ого, якою ти гордою стала!

— Не я, а моя Несолонь,— відказала Парася.

— А як же ти думав? — підкинув слівце, мабуть, не те, що треба, Хома Слонь.— Треба не тільки вміти позичити, але й вміти віддати...

Невдоволено і строго глянула на нього Парася — поникли у Хоми вуса. Таке виляпав! Не дрібна селянська хитринка потрібна Парасі, а щось більше, вагоміше. Честь села — що честь держави: її треба берегти і відстоювати.

Пропа́в день у Кіндрата Калитки...

Тим часом Євген був зовсім недалечко — ходив у поле дивитися, чи зійшло пізньє жито. Зійшло. Учора ще було голо, чорно, де-не-де визирав паросток, а за ніч чи, може, за ранок, пробилось...

Повертається Євген з поля, а над селом, під задумливим небом, прощально кружляють чорногузи, тримаючи путь на південь. Все парами, і тільки один серед них лишній. Бува, не той, що колись виплотився на Євгеновій повітці? Невже і для нього ще десь зріє його доля?.. Євген гаряче співчував йому і трішки заздрив. Може, й собі залишити отчий дім і полетіти кудись?.. Якби то знав він, де саме та його доля. А може, вона десь зовсім поруч? Тут, у Замисловичах...

Великий покровитель перелітних птахів Антон Плац стоїть посеред шкільного подвір'я, усипаного першим листям, і прощально махає птахам своїм стареньким кашкетом. Здасться, що й він зніметься й полетить разом з ними на своїх білих вусах-крилах. Ні, не летить, тільки волає не то птахам, не то людям:

— Не забувайте рідної сторони!

Невідомо, як люди, а птахи послухаються його — настає весна, і вони знову повернуться до свого отчого дому, як поверталися споконвіку.

Житомир, 1952—1954 рр.

КАМ'ЯНИЙ БРІД

ПОВІСТЬ

I

В районній столиці заспівали досвітні півні. І хоч все інше в цій теж не по-столичному — замість станційного велетня на околиці стоїть напівзотлілий від часу лісовий теремок, головна вулиця дуже скидається на провулочок передмістя, а між спокійними цегляними будинками ляжливо туляться причепурені селянські хатки, — але ви входите в неї не з меншим трепетом, ніж у древнє короноване місто. А ще як столиця спить, а ви крокуєте по ній, то вам залишається одне: слухати півнів і уявляти далеке минуле того міста, з якого ви щойно приїхали. І кому знати, може, колись, ще при вашім житті, цей тихенький земний задвірок теж стане гучним містом, і тоді в цім павіки замовкнуть півні. А жаль. Ці пайчутливіші провісники ранку ніколи не будять в людині поганого, а тільки добре.

Слухаючи їх, Коропов з полегшенням прочитав вивіску на будинку райкому й підморгнув синові:

— Заходь, Дмитрику.

Але не встиг Дмитрик відчинити масивні різьблені двері, як у них появився райкомівський сторож Макарович, низенький, підстаркуватий, з хитрючими, аніскілочки не заспанними очима. Дмитрик був йому по плечі, а Коропов проти нього, та ще нав'ючений двома чемоданами, здавався просто велетнем. Розпитавши, хто вони, звідки і в якій справі приїхали, сторож спантеличено почував потилицю, зламав брову й сказав значуще:

— Коропов Антон Миколайович? Говорив, говорив секретар. Ми вас чекаємо. А чому запізнились? Всі ваші давно тут. І не знаю, куди це тепер пошлемо вас...

Але зміркувавши, що він далеко зайшов, Макарович скопфужено прикусив язика і взяв під козирок. У

приймальній склав у куток речі приїжджих, а їм показав на просиджаний диван (такі просиджені дивани не рідкість в райкомах).

— Семен Полікарпович приходять о дев'ятій, то ви з сином можете спочити з дороги, — сказав Макарович і, доброзичливо уклонившись, вийшов з приймальної.

Скоро знадвору почулося деренчання сухого березового дряпака — Макарович підмітав райкомівське подвір'я. Коропов погасив світло — у вікнах вже добре розвиднілось — і, пригорнувши до себе Дмитрика, заснув на дивані. Дихав глибоко, і від кожного його подиху спроквола поскрипували пружини дивана. В той поскрип розмірено і владно вмішувався дзвін старого настінного годинника.

Семен Полікарпович Войтюк був людиною точною — на роботу ніколи не спізнювався. Виходив з дому з невеличким запасом часу, бо, перш ніж прийти в райком, любив поблукати по врацішньому містечку. Він був особисто знайомий з усіма двірпиками і з їх допомогою підтримував той елементарний порядок, якого бракує іншим містечкам. Тепер столиця не тільки підмітається, підбілюється, прихорошується. Завдяки зусиллям Семена Полікарповича, вона більше не нагадує універсальної комісійної крамниці, переновленої всяким побутовим крамом, починаючи з вивернутих кожухів, розвішаних для провітрювання вздовж вулиці, і кіпчаючи дрібним посудом. Все це поволі зійшло з переднього плану, перебралось у внутрішні двори і дворики, і тепер ніщо не псує столичної романтики, хіба що низка білизни, викинутої спозаранку котроюсь господинею для громадського огляду. В передсвяткові дні білизною увішувалось усе містечко, і Семен Полікарпович зпосив це з належним спокоєм. По білизні він догадувався, хто як живе, і хоч піколи не бував у квартирах районних працівників, але про їхній побут знав не менше, ніж треба знати секретареві райкому. Щоправда, іноді ця прикмета була неповною. По ній виходило, що найбільше живе бездітний директор МТС Авдот Юхимович Бубон — його єдина верхня сорочка просунувалась на жердині, о дев'ятій без чверті вона зипкала з жердини, а рівно о дев'ятій товариш Бубон вже з'являвся у тій сорочці на люди. Але цілком випадково Семен Полікарпович довідався, що це робилося для показності — Бубон мав на оцадній книжці солідну суму, і чим та сума ставала більшою, тим магірніше Бубон нарікав на невлаштованість містечкового життя.

Отож після своїх звичайних обходів Семен Полікарпович у найкращому настрої з'явився в райком. Макарович привітав його з добрим ранком і обережним півголосом — сторожі з усього люблять робити тасмницю — доповів про Коропова. Не проминув запитати, куди Семен Полікарпович думає справити Коропова, і, вхопивши посмішку замість відповіді, знову запрацював своїм березовим дряпком. «Отак воно йде, — роздумував на самоті Макарович. — Зараз Семен Полікарпович ввічливо побесідує з ним, назве село, і впряжеться чоловік на все життя...»

В приймальній пробило дев'ять. Семен Полікарпович обережно причинив за собою двері й нечутно підійшов до дивана. Хотілося розбудити Коропова, але так, щоб не збудити сина, який грівся, згорнувшись калачиком, під батьковим боком. Сын був несхожим на батька, мабуть, пішов у матір. Білявеньке довгообразе личко взялось теплим рум'янцем, брови-рижики ріденькі, носик хитрий, веснякуватий. А в батька — лице широке, добре, запітніле з дороги, брови густі, надщерблені, ніс хижкуватий, з горбочком. В чубі повно сорокалітнього срібла, хоч Коропову тільки пішло на четвертий десяток. На обох прості чоботи, в самий раз для осені, тільки в сина маленькі, ще не розношені, а в батька великі, вже неабияк розбиті.

«Знали, куди їдуть», — подумав Семен Полікарпович. Дотиком руки він розбудив Коропова, шепнув:

— Сын хай поспить.

Коропов обережно підвівся, протер очі й, зніяковіло глянувши на секретаря, простяг йому свою теплу зі сну руку.

Моложавий, повновидий, в костюмі районщика, в окулярах з чорною оправою, він чемно запросив Коропова до свого кабінету, посадив у м'яке крісло, пожартувавши при цьому, що на твердих стільцях Коропов ще насидиться, і почав ту звичайну розмову, яку ведуть в райкомах при перших знайомстві. В жестах секретаря, в очах, в голосі було стільки доброти, ніжності і турботи! Розпитував Коропова про його життя-буття і після кожної відповіді схвально похитував головою зі своїм звичайним, мабуть, прибереженим з війни «хорошо», яке вимовляв з розтяжкою, в кожному окремому випадку надаючи йому іншого відтінку. Коли Коропов нічого певного не зміг сказати про свою Мар'яну, яка залишилась з дочкою вдома, Семен Полікарпович теж протяг своє «хорошо», але цього разу з явним співчуттям Коропову. І тут же поправився:

— Я сказав «хорошо» але це, Коропов, погано, люди спитають про це.

Нарешті Семен Полікарпович вийняв з стола карту району, стареньку, підклеєну, розправив її і, тяжко зітхнувши, показав Коропову на чорний трикутник серед умовних позначень лісів і боліт.

— На твою долю випав Кам'яний Брід... Буди сна...

Тільки Коропов вийшов з сином з подвір'я, як Макарович був уже біля них.

— Куди? — тасмниче спитав він Коропова.

— В Кам'яний Брід.

— Я так і знав, — зітхнув Макарович і знову запрацював дряпаком. Він так замітав, ніби водив косою, і Коропов подумав, що колись Макарович був непоганим косарем. Хотів розпитати його про Кам'яний Брід, але не встиг — підійшла машина. Її вивів з подвір'я сам Семен Полікарпович.

Скоро Коропов догадався, що його везуть не прямою дорогою. Він чув про слабість секретарів показувати свій район з парадного боку. Семен Полікарпович, мабуть, теж мав таку слабкість і завбачливо обминав те, за що у нього самого боліла душа, чого не хотілось показувати Коропову. Але діватися нікуди. Дорога кінчається... З лісу зухвало визирнув білий монастир, що притулився на скелях під самим селом. Загуб дерев'яний, розхитаний міст...

— Дивись, дивись, татку! — захоплено вигукнув Дмитрик, показуючи вниз.

Внизу, під червоними прибережними скелями, стояв водяний млиן — маленький, дерев'яний, залишавний, але роботящий. Тряся на велетенському плоскому камені, як водяник-старець, і річка, щоб пробити собі дорогу, мусить обминати його і все життя крутити млинове колесо. Вода під колесом пішлась, клекотіла і гарячою стежкою бігла далі, під холодні кам'яні береги, непомітно підмиваючи їх. Було таке враження, що ось-ось скелі рухнуть, навек завалять казковий млиן, загатять річку, і тоді стихне неугавше млинове колесо. Але вода робить своє діло поволі, і, мабуть, до того дня ще дуже далеко...

— Оце, Коропов, Кам'яний Брід, — озирнувся Семен Полікарпович, як тільки благополучно проїхали розхитаний міст.

Дорогу їм перейшла молода жінка з порожніми відрами. Спираючись на коромисло, вона спиритно спускалася по крутій кам'яній стежині до річки.

— На нещастя, Коропов,— жартома сказав Семен Полікарпович, маючи на увазі порожні відра.— Чи ти не віриш в погані прикмети?

Коропов глянув на тихе село понад річкою, на казковий водяний млин, що трясся внизу.

— Колись не вірив, а тепер вірю.

На колгоспнім дворі їх зустрічав уже немолодий літами, але чисто поголений, причепурений кам'янобрідський голова Кузьма Гопченко. Пропашим від перепою, а може, і від простуди (що малоймовірно) голосом він спитав Семена Полікарповича:

— Що, зміну мені привезли? — і, не діждавшись відповіді, відлюдкувато, з лукавиною глянув на Коропова: — Давай, чоловіче, давай! Не знаєш ти, що таке Кам'яний Брід. А не знаєш броду, не лізь у воду...

— Ви, Гопченко, без агітації,— осік його Семен Полікарпович.

— Ні, я просто правду кажу,— зіщулювся Гопченко.

— Хорошо,— задумливо протяг Семен Полікарпович, і Коропов так і не вловив, що розумілося під цим «хорошо»: Гопченкова правда, на диво погодна осінь чи щось таке, про що знав один Семен Полікарпович. А може, це «хорошо» відносилось ген до тих журавлів, що прощально поскринують в чистому небі?

Коропову так захотілось назад, у Донбас, коли захув він те журавлине курликання. «Ой Коропов!..» — розгадавши його, їдкувато всміхнувся Семен Полікарпович. Коропову стало шйяково за себе. Його син вже встиг познайомитися з сільськими хлопчиками, що злетілися до машини, вже залюбки прощається з журавлями — помахує їм кашкетом, а він, Коропов, стоїть посеред двору ні в сих ні в тих. І Семен Полікарпович своїм проникливим поглядом піби питає його: «Чого ж ти стоїш? А, вагаєшся?..» Він мовчки виставив на моріжок чемодани, сів у машину і на прощання сказав Коропову:

— Гопченко сам рекомендуватиме тебе замість себе. Прощай, Коропов. Я приїду, коли ти влаштуєшся. А на зборах від райкому буде коваль...

Він повів машину до кузні й поставив на тому місці, де звичайно ставлять коней для підковки. Вмовкло ковадло — вірна ознака того, що почав говорити коваль. Невідомо про що вони говорили, але скоро Семен Полікарпович виїшов з кузні, а ще по хвилі його машина з розгону пролетіла через дерев'яний міст.

Жінка, що перейшла їм дорогу, вже наспівувала в подвір'ї біля високої хати. Коропов помітив, що те подвір'я нове — на ньому ще не встигли викопати кривницю. На моріжку стояли повні відра, а жінка, що принесла їх, на приступцях ганку наглясовувала хромові чобітки. Гопченко зиркнув на неї й тяжко зітхнув.

— То моя Любка, — сказав він Коропову. — Вона ще нічого не зна, наспівує. Бідна Любка...

— Чого ж вона бідна? — здивувався Коропов.

— Е, що тобі, чоловіче, казати...

Гопченка не вперше знімали з голови, але й разу йому не доводилось рекомендувати когось замість себе. Те завжди робив Семен Полікарпович, а до нього — інші секретарі. А це ж треба сказати самому — зніміть мене й оберіть Коропова. «Самогубство», — з розпачем подумав Гопченко. Але зречення легше від смерті, і він вибрав зречення. Все ж рекомендував Коропова не від щирої душі, а приблизно так: «Вибирайте, кого хочете, я нікого вам не нав'язую: ні його, ні себе». Він потерпав, що люди скажуть: «Веди нас, Коропов!» Але цього не трапилось. Були й такі, що трималися Гопченка. Коропову поспинались запитання, в яких було все — і вагання, і співчуття, і недовір'я, а найбільше сміху — хитрого, їдкого, селянського сміху. Хіба не для того запитують Коропова: скільки зубів має боропа? Котрий плуг мудріший — той, що оре, чи той, що стоїть? Якої масті коні водяться, а якої зводяться? Від чого кури несуть вилівки? Нащо індику коралі? З якого дерева роблять ярмо? Чи п'ють бджоли воду?..

— Товариші, товариші! — спробував врятувати Коропова коваль, якому припало головувати на зборах. — Прощу васні запитання задавати в письмовій формі.

— Що? — обурився Терешко, який прийшов сюди з нерозлучним батіжком. — У письмовій? Він ще не став головою, та вже в письмовій. А що то буде, як стане? В якій тоді формі з ним говорити? Я проти!

Коропов стояв, згоряючи з сорому, кліпав очима й ладен був іти геть. Але ненароком натрапив на приятний, співчутливий погляд молоденької жінки в хромових чобітках. Вона сиділа в передньому ряду й наперекір усім не сміялася. Коропов у душі подякував їй і несподівано для всіх сказав:

— Посмійтеся. Я зачекаю.

Жінка в чобітках озирнулася на пасмішників, коваль вдарив олівчиком по графіну, вимагаючи уваги, а Гопченко нервово засовався на стільці. Коропов обвів поглядом притихлих людей.

— Бачите, як тісно. Адже вам і посміятися ніде. Мовчите? А де ваші індики, кури, бджоли? Що, ви не любите індичини, курятини, меду? А чому ваші мудрі плуги ржавіють на подвір'ї, коли поле не оране? А де ваш хліб, де ваші гроші? — наступав Коропов. Жінка в чобітках завбачливо підігнула ноги, щоб Коропов, бува, не наступив на них. Але він пройшов мимо, він вже посеред тісного клубу. Його очі, ще недавно такі спокійні, метнули вогневицями: — Чому така бідність у вас?!

Наперед протиснувся дідок з клуночком на горбатій спині (він завітав сюди прямо з млина) й уставився на Гопченка:

— Хоч ти і мій зять, але скажи людям чому?

— Я ж сказав, що нікого вам не нав'язую: ні його, ні себе. Вибірайте собі, кого хочете, — прогукнявив у ніс Гопченко, насунив сиві кошлаті брови і сів. Його грізний погляд упав на жінку в хромових чобітках. Дідок перехопив той погляд і проказав значуще:

— Ти не дивись на Любку! Не вона, а я питаю тебе: чому?

— Ясно чому, — сказав коваль, побоюючись сімейної драми. — Тому що бідність заводити легко, а виводити тяжко. Але я вірю... — І тут він виклав людям свою велику віру, виношену біля ковальського горна.

Замріяна, а може, присоромлена Любка сховала під її свої красиві, грошки лукаві очі і до кінця зборів, наскільки міг устежити Коропов, більше й разу не підводила їх, все дивилася вниз, не інакше, як видивлялася у хром своїх наглясованих чобітків, і нащось м'яла в руках кінчик шовкової хустини... Голос головуючого не займає її — воца мовби впала в забуття.

— Ти за кого, Любко? — вже вдруге запитує її коваль.

— Я? — стрепенулася Любка. — Я ні за кого...

Але коли лічили голоси за Коропова, вона озирнулася і по хвилинному замішанні боязко підняла свою ніжну, випещену ручку, яка здавалась чужою серед шерхлих, мозолястих, запрацьованих рук. Коропову стало соромно за ту мізерну ручку, і він відвернувся, щоб не бачити її. Але зневага до Любчиного голосу була передчасною — і крапля в морі іноді вирішує долю великого корабля...

Коропова обрали більшістю всього на два голоси, які належали Гопченку і його молоденькій дружині. Що Гопченко голосував проти себе — це вже не так дивно, таке лицемірство грапляється. Але Любчин голос був для Коропова просто загадкою, бо яка дружина не хоче добра своєму чоловікові? Ту загадку ще більше поглибив Гопченко.

— Оце, Коропов, такі люди, — сказав він після зборів. — Іржа, а не люди. Мене з'їли і тебе з'їдять. Вкинь сюди залізяку, так і ту з'їдять... Бачив, рідну жіжку натравили проти мене. А ти хочеш добра... Ходімо повечеряємо з того всього, бо тут тепер такі люди, що й повечеряти не дадуть...

Ніби вчинивши щось незвичайне, люди виходили мовчки і розпивались у свої вулиці. Хтось залушкето засміявся — здригнулася тиха осіпня піч і знову пришикла. Тільки па річці про щось тасмниче белькотіло млинове колесо...

II

Гопченко жив добре. Це було видно по хаті, проти якої обидві її сусідки здавались всього лиш заможними жебрачками, й по тому, як у хаті. Своє гніздо, далебі, не перше, Гопченко вимостив зі смаком, і, може, не так для себе, як для своєї молоденької Любки. Було в тім гнізді затишно і м'яко — жодної зайвої гілочки, жодної зайвої соломинки. На підлозі лежали смушки з вбитої Гопченком звірини, такі пухнасті, чисті, ласкаві, що мимоволі хотілось роззутися й походити по тих смушках босому — Коропов навіть уявив, як легко, приємно ступається по них босій Любці. Дерев'яне ліжко з високими білими подушками нагадувало парусник, налаштований в далеку дорогу; а щоб високі стіни не гнітили його, їх оздоблено не одними впшиваними рушниками, як ведеться на селі, а ще й килимками. На пайменшому килимку дочікувалась нового сезону рушниця, а над нею, ніби спіймані на брехні, розгублено презирались мисливці з відомої всім картини. І єдине, що здавалося в цій хаті чужим і полишеним, — бандура, яка стояла в кутку, взявшись пилюкою. Вона-то й запала Коропову в око.

— Граєте? — спитав він Гопченка.

— Колись грав. А тепер рідко. Для Любки...— Він зиркнув на кухонні двері.— Ну, як тобі моя Любка?

— Славна,— усміхнувся Коропов, в душі дивуючись такому нерівному подружжю.— Не страшно?

— Страшно, коли жінка старша. А коли молодша...— Він не доказав — ввійшла Любка, внесла гарячу печешо, з якої гостро запахло лавровим листом, і якимось позичено, несміло присіла до столу. Може, соромилась Коропова, а може, боялася Гопченка...

Його зозуля вже накувалася — йому давно минула третя молодість. Він прихорошувався, чепурився, але своїх літ вже не міг сховати ні від Любки, ні від людей. Під очима у нього звисали хворобливі мішки, ніс, колись, мабуть, досить красивий, тепер загострився, посинів. А коли вже псується ніс, то так і знайте — старість стукається в двері, бо та деталь (ніс) псується останньою. Висохнуть губи, зів'януть очі, зблякнуть щоки й візьмуться старечими кровинками, а ніс не здається. У Гопченка ж він давно показав на другу половину віку. А Любці було двадцять — не більше. В ній пашіло здоров'я, в ній саме-само пробуджувалася та добра сила, якої вистачає жінкам на довгі роки. Її сині звабні очі сипали такими м'якенькими промінцями, що, здавалось, камінь від них міг би розм'якнути. Багато жіночих очей втрачають від того, що не мають оздоб. А Любчині очі мали все: і хмуркуваті брови, і густі, з прозолоткою на кінчиках вії, і той не зачеплений безсонням обідень, який кожному дається з дитинства, а потім зникає бозна-куди — або випивається віями, або виплакується слізьми, словом, не стає того обідця, і це маленька, але дошкульна втрата. Бо очі в жіночій букеті — та найпомітніша квітка, на яку завжди летять бджоли. У Любки ця квітка була в тім первозданнім цвітінні, з якого ще не випили меду. Коропов помітив, що Любка ховала від Гопченка свої очі. Навіть тоді, коли цокались застольними чарками, Любка дивилась кудись повз Гопченка. Не тільки очі — у Любки все було чарувачим. Кирпатенький носик — і той нічого не псував у її портреті, хіба що свідчив, що вона — з характером. Біленька крилата кофта чарівно підкреслювала м'яку природну смаглявість її лица — з цього Коропов вивів, що Любка мала неабиякий смак до одежі. Та хіба тільки до одежі?.. Може, Любці не сидіти з підстаркуватим Гопченком, а ще виходити ввечері до милого на побачення. Притамована

печаль вже з цих молодих літ гризла її. А може, то сором нерівності, гіркота образи...

Після першої дози хмелю Гопченко почав забалакуватися і тут, за хатнім столом, не раз називав Любку Катрею. Любка робила вигляд, що не чує цього, але Коропов бачив, як сльози підступали до її очей і зникали під ніжними обідцями. Інша могла б зірватись, розплакатись, а Любка зносила ту кривду мовчки. Любка навіть сміялася. Коли вона сміялася, її кирпатенький носик випрямлювався і здавався ще красивішим. Гопченко сторожко позирав на Коропова: чи то, бува, не до нього вона сміється? Безцеремонно обривав її сміх і тоном хазяїна посилав за чим-небудь на кухню, в комору, а то навіть в льох. Десь в половині вечері, коли вона від душі засміялася з якогось Коропового дотепу, Гопченко буркнув:

— Що ти розсміялася, як на безголів'я?

Вона притихла, він теж притих, приשמирнів, їв собі — він любив добре поїсти, — та раптом, щось піби згадавши, наказав Любці:

— Катре, внеси-по нам шуляків * з льоху.

Тільки вона вийшла, Коропов спитав Гопченка:

— Не розумію, вона Катря у вас чи Любка?

— А я сказав Катря? — здивувався Гопченко. — Нехай вибачає, я плутаю. Вона в мене не перша і не друга... А перша моя — Горпина Гопченко, тут, у Кам'яному Броді. З цією виходив у люди, вона і дітей довела до пуття, а я вівся по світу, як поцрикаючий, котився, як переко-типоло, і докотився. А якби був тримався першої, Горпини своєї, то, може б, ти собі спокійно проживав у Донбасі, а я хазяйнував би в Кам'яному Броді. А так... Ех, Гопченко! Чом тебе мати на кропиву не вихлюпнула з першої купелі?.. Не було б біди ні людям, ні мені.

— А яка вам біда?

— А то ти не бачиш яка? — Гопченко уп'явся в Коропова своїми рудими очима. — Що я тепер робитиму? Крім головування, я більш нічого не вмю. Люди вчилися, люди звикали до тяжкої роботи, а я півжиття зголовував. Я то сказав: «Вибирайте собі, кого хочете». Але що я думав — того, Коропов, ти повік не знатпмеш. В ту хвилину мені хотілося, щоб підо мною земля провалилась. А ще як Любка підняла руку за тебе, то я ладен був убити її. Що скажеш про інших, коли рідна жінка посить камінь за пазухою.

* Шуляки — капуста, квашена в качанах. (Прим. автора).

А за що? За те, що бідують її родичі. Хіба я можу на всіх настачити? Хіба я можу, щоб усі в Кам'яному Броді жили так, як живу я? Хто вміє — той живе. А хто не вміє — той з окропу на воду перебивається. Здавна ж так. Чи не правда, Коропов?

— Ні, не правда, — видихнув Коропов.

— А, не правда?! Ну-ну, роби по-своєму. Я побачу, до чого ти тут доробишся... — Пам'ять цього разу не зрадила його, і він вигукнув, тамуючи злість: — Любка, де ж це твої шуляки?

— Несу, несу! — почулося з підземелля.

Разом з шуляками Любка внесла грибкуватий запах льоху і, може, наперекір Гопченку сіла біля Коропова. Гопченко спідлоба зиркнув на неї, побагровів, але вона не послухалась, не пересіла на своє попереднє місце. Тоді Гопченко палив усім по повній склянці і, не цокаючись, осушив свою. Його рудуваті очі п'яніли, зловісно підходили кров'ю, і скоро він показав пими Коропову на двері... Зрозумівши той погляд, Коропов устав, поклонився збептежній Любці і вийшов з хати.

Тим часом в хаті трапилось те, що завжди трапляється, коли в гості приходять незагнуздані ревності. В Любку полетів посуд і з дзенькотом розсипався на черепки. Тиранія чинилася мовчки, і жодного іншого звуку, крім бою пі в чому не винного посуду, з хати не доносилось. Коропов завагався у воротах: може, піти втихомирити Гопченка, обороняти Любку? Повернувся, але з ганку зачув, що сварка вже вщухла — в хаті стало тихо. Коропов закурив і подумав про свою сім'ю.

В пій ніколи не було сімейних скандалів, сліпих неорозумінь. Навіть в останній день, коли він складався в дорогу, обійшлося без гострих розмов, хоч його Мар'яна була проти будь-яких змін. Вона провела його до вокзалу й не пішла з перону, поки не рушив поїзд. «Подумай, Антоне, — все благала вона. — Хіба мало ми набідувалися, поки почали жити по-людськи. На місці і камінь обростає. І раптом все залишити й кипутись невідомо куди... Надійка любить музику, Дмитрик любить свою школу, ти любиш свою шахту, а я люблю всіх вас, я хочу тобі і дітям тільки добра. Добра, Антоне...» Він збагнув, що вона не скоро зречеться свого маленького добра, не скоро полине за ним у трудну дорогу... Сердився на неї за це, докоряв їй, а пізніше, коли побачив з вікна вагона її рідне село на Лубенщині, ту хату, в якій Мар'яна народилася і виросла, то ще

більша злість, ще гарячіший докір гризли його. «Як це так, що Мар'япа, дитя села, тепер боїться села? Невже місто зніжило її, убило у ній все, з чим вона в нього прийшла? Якщо навіть так, то це я винен, я», — твердив собі Коропов. Він, інженер Коропов, всі роки тремтів над своєю Мар'яною. Не давав їй пилінку здути — взяв на себе всю домашню роботу. Щоліта посилав Мар'яну відпочивати на узмор'я, а сам залишався вдома з дітьми — сам і разу людськи не відпочив... Все його життя з Мар'яною пропливло спогадом на цім ганку, і коротке і довге життя, коротке щастям, а довге — горем, але Коропову відлягло на душі від тих спогадів, бо там все-таки не було того, що побачив і почув він у Гонченковій хаті.

— Любко, прости!.. — благав Гонченко.

Коропов, не сходячи з ганку, побачив крізь вікно дивну, хоч і трохи звичайну для цієї хати сцену. Гонченко стояв на колінах і, обійнявши Любчині ноги в хромових чобітках, плакав у її пелену. У нього здригалися плечі, жалюгідно тряслася прихилена голова, а Любка стояла в розшматованій кофті, з-під якої тепер виділялася свіжа кремова сорочка, її дивилася перед себе, безмовна, як водяна лілія серед латаття. Коропов не бачив, що було далі, пішов геть.

Спить Кам'яний Брід. Янчить сова на чиемусь порожньому горищі, з-за лісу виходить обезкровлений місяць, ніби викунаний в холодній росі, про щось мріє самотня хмарка на небосхилі. Обминула місяць і пішла спати за ліс. І, може, присняться їй дивні сни, ще дивніші, ніж Дмитрику Коропову, який начитався проти ночі пригод Тома Соєра.

Ветха хатина дитячих ясел, в якій тимчасово притулились Коропови, після літа і разу не відчинялась, не опалювалась і не провітрювалась. Може, тому й досі в ній пахне кам'янобрідськими дітьми. Був то не стільки приємний, знайомий кожному батькові запах паруючої ромашкової купелі, скільки гіркуватий, якого не зносять деякі капризні батьки, забуваючи, що й вони колись були дітьми. Той запах пагадав про маленького Дмитрика, якого Коропову не раз доводилось купати.

Не запалюючи світла, Коропов роздягся і ліг обережно, щоб не розбудити сина. Лежав і боявся заснути. Чув від бувалих хазяїв, що голова повинен вставати раніше всіх. Перед очима стояла Любка в порваній кофті і Гонченко на колінах. Ледве відігнав від себе те видиво. Якби поруч

Мар'яна, можна було б і заснути — вона завжди будила його на ранішню зміну, і він міг спати безпечно. А тут його розбудити нікому, і він не спатиме. Лежить, дивиться у срібне віконце, і диво-дивне — вчувається йому тиха зворушлива музика. То Мар'яна грає на роялі свій улюблений полонез Огіпського. Вона грала цей полонез на прощальному сімейному вечорі. За столом сиділи товариші і друзі. Вікна були відчинені, і вітер сумовито погойдував тюлевими занавісками, а Коропову здавалось, що то погойдує ними Мар'янина музика. «Грай, Мар'янко, грай, я не спатиму...» Але хто рятується від сну лежачи, коли з тим підступним розбійником іноді і стоячи несила боротися? Як тільки втихла музика, сон накинувся і перемиг Коропова. Безпечно спалось біля теплого Дмитрика. Коропов, мабуть, уві сні гадав, що то Мар'яна, і дивувався, чому так довго вона не будить його...

Вже відспівали всі до єдиного півні, відкуріли хати мирними вранішніми димами, а Коропов спить. Сільський коваль Степан Васильович Загоруйко, з яким познайомимось трошки пізніше, відчинив кузню й розвів горно — заспівало стареньке ковадло на в'язовій колодці, а Коропов спить. Біля колгоспної стайні не першу цигарку міцної домашньої махорки розкурюють вайлуваті бувалі їздові, серед них підлітки нарочито ліпиво поцьовхкують батіжками, нудьгують, а Коропов спить...

...

— Славного голову послав бог Кам'яному Броду, — нашішкувато каже Терешко, негласний старійшина серед їздових. — Може, хоч при ньому спочинемо.

— А що, братці, коли розбудити його?

— Будити? На свою голову? Нехай його чорти будять.

Але зібралися і юрбою пішли до ясел. Після Терешка всі по черзі зазирали у віконце. Коропов обійняв Дмитрика і спав міцно, солодко, спокійно.

— Чоловік здоровий — спить добре, — проказав Терешко.

Голова спить, то і колгосп спить. Один Степан Васильович не дрімав у кузні — його молоточок квапив молотобійця. Степан Васильович не мав звички виглядати з кузні, а то б він побачив дивне видовище: біля хатини дитячих ясел сиділи кружка всі колгоспні їздові і різались в карти.

На дорозі стояв вродливий переспілок* Толя Вершок. Він мав подати сигнал, як тільки картярів помітить Степан Васильович. Коваль не любив карт і владою парторга вів нещадну боротьбу з картярами. В його горні спалена не одна «пікова дама». Та замість спалених сільська кооперація привозила новенькі, і Степан Васильович вів тепер боротьбу з картярами в двох напрямках: ловив картярів на гарячому й забороняв кооперації торгувати цим середньовічним товаром. Він загнав картярство в глибоке підпілля, від чого цим злом почали захоплюватись ще азартніше. Тепер кожен їздовий посив при собі колоду новеньких карт. Навіть Толя Вершок, якого коваль на майбутнє мітив собі в помічники по комсомолу, і той мав саморобні карти і чванився ними не менше, ніж батіжком з червоною китичкою. Дозорець з Толі був надійний — це знали всі і тому грали безпечно.

Та ось з кузні вийшов Степан Васильович. «Братці», — попередив Толя. Картярі повставали і з невинним виглядом зиркали на кузню. Степан Васильович в ковальському фартусі, зрешеченому іскрами, підійшов до їздових, спитав:

— Ви чому досі не в полі?

— Нема команди, — за всіх відповів Терешко.

— А де Коропов?

— Спить, — показав Толя Вершок на ясла.

Степан Васильович витер з чола сажу, підійшов до віконця й, зазірнувши в хату, сердито постукав.

— Коропов, а Коропов! Чого ж ти спиши?

Ще ніколи Коропов не одягався так швидко. Вибіг невмиваний, незачесаний, мружив проти сонця свої заспані очі. Це тільки смішило їздових.

— Доброго ранку, — ехидно привітався Терешко.

— Доброго, доброго, — розгублено відповів Коропов. Скоса глянувши на сонце, сказав Степану Васильовичу: — Погано без жінки.

— Будильничка треба купити, — відповів на те Степан Васильович. — Я своїм ковадлом буджу весь Кам'яний Брід, а тобі, чоловікові з города, який звик до всякого шуму, не вадить будильничок.

— Хочете, я можу підрядитись будити, — набивався Терешко. — Трудодень за кожну побудку, і буде повний перядок.

* Переспілок — той, що виріс з підлітків і не доріс в парубки. (Прим. автора).

— А ви рано встаєте? — з серйозним виглядом спитав Коропов.

— Раніше нього, — показав Терешко на Степана Васильовича.

— От ми і домовились, — сказав Коропов. — Як тільки прийдете — стукніть у моє віконце. Просто так, за спасибі.

— Я можу стукнути раніше дядька Терешка, — нагодився Толя.

— Ну, ну, жевжик, тебе не просять, — штовхнув Терешко хлопчину вишневим пужалном.

Неподалік стайні велетенським грибом вросло в землю гнойове родовище, зібране за багато років. Коропов тут же дав їздовим роботу: вивезти те родовище на поле. Тільки відправив їздових, як прийшла Любка — змарніла, пригнічена. Сказала Коропову:

— Дайте і мені яку-небудь роботу.

— Яку ж тобі, Любко, роботу?

— Яку всім, таку й мені.

Запрягла вільні коні, позичила в конюхів вила-триріжки і теж стала до гною. Її одежа і хромові чобітки не дуже пасували до такої роботи.

Їздові насміхалися з неї:

— Любко, а що краще, панувати чи гній возити?

— Що вмієш — те краще, — віджартувувалась Любка.

— Твій Гопченко, проте, не хоче ставати до гною.

— Я — не Гопченко, а Гопченко — не я.

Любка працювала за двох і накидала таку хуру, що коні ледве везли — аж горбились від патуги. Але не всі поганяли за Любкою в поле. Дехто з їздових одну хуру вивозив на поле, а другу — додому, на свій город. Так у Кам'яному Броді робилося здавна, відколи заснували колгосп.

— Ви нічого не бачите? — спитала Любка пового голову.

— А що? — сторожко озирнувся Коропов.

— Захочете, то побачите...

Потерпілі догадувались, що їх викрила Любка, і за те ввечері, обступивши її в найтемнішому закутку стайні, погрожували батогами. З усіх один Толя Вершок не підняв на Любку свого батіжка з китичкою. Вже давненько нишком закоханий в Любку, він стояв біля жолоба, утирав кінською гривною зрадливу сльозу, але нічим не міг допомогти Любці. Боявся слави перед їздовими, а ще більше боявся самої Любки, яка може сказати: «Ніхто не просить твого захисту». Вона вийшла із стайні ніскілечки не припнжена, на прощання сказала з гідністю:

— До побачення, розбійники.

Толя вислизнув услід за нею й, наздогнавши, подарував їй свого батіжка з червоною китичкою. Любка йшла ще гордовитіша й до самої хати поцьвохувала симпатичним батіжком. Їй і на думку не спадало, що той батіжок подарований неспроста.

Для неї то був батіжок її однодумця, і не більше. Але чи багато таких, як Толя Вершок?.. Адже всі, з ким вона працювала сьогодні, в душі були проти Коропова. А Терешко навіть сказав: «Не ждять змін в нашому Броді. То все хвантазія...» Та Любка чекає змін. Вона любить свій Кам'яний Брід, вона вистраждала всі його лиха й негоди, його доля чимсь нагадує її долю. Війна пройшлася по ньому своїм залізом, і він ніяк не може встати. В Любки війна одібрала матір, послала їй лиху мачуху, і Любка теж бідувала, поки з підупалого батькового дому її не виманив Гопченко. Тоді, ще зовсім юнка, вона чекала від Гопченка якогось подвигу, сподівалась, що він ошчасливить не її одну, а весь Кам'яний Брід. Але як тільки Гопченко завів її у своє життя, то Любка жахнулася, стільки було там лицемірства, показності й егоїзму. Поки Любка вагалась — втекти звідтіля чи залишитись, — Гопченко не дрімав. Він одібрав від Любки роботу, сховав її від друзів і від села — він облишив все і зайнявся нею одною. Любка збагнула, що вона живе з уявним героєм, і чекала нагоди відкрити свою таємницю людям. І от вчора вона скористалась цією нагодою. Вона зробила це не ради себе, не ради якоїсь дрібненької жіночої примхи, а ради Кам'яного Броду. І раптом людина, яка ще вчора була для неї героєм, по-своєму осмисленим і оромантизованим, сьогодні названа «соною» і вже, може, помре з цим образливим прізвиськом. Натомлепа Любка сіла на приступцях й задумалась: їй уявилися інші збори, на яких зніматимуть Коропова. Ні, нема щастя Кам'яному Броду...

Вечірньою вулицею промчав на коні Коропов. Любка встала, але він не помітив її — повертався з поля сумний, заклопотаний. Минув притихле колгоспне подвір'я й зупинився біля ковалевої хати. Любка ще довго стояла біля перелазу і вже не сердилась на нього, а співчувала йому. Щось чисто жіноче ворухнулося в ній, і холодні роздуми поступилися місцем звичайним людським запитанням: він обідав чи без обіду весь день? А що буде вечеряти? А як син — невже теж весь день нічого не їв?.. Може, запросити

хлопчика на вечерю?.. Любка так розчулилась, що мусила втерти сльозу, і тут же пішла спитатися Дмитрика, чи він не голоден. Мачуха часто карала її голодом, і Любка знала, яка це жорстока кара. Вона підійшла до хатини дитячих ясел, заглянула у віконце. Дмитрик сидів за столом, вірніше, стояв навколішки на стільці й дочитував якусь книжку. Любка постукала. Дмитрик, начитавшись страхів, боязко підійшов до вікна.

— Хлопчику, ти не голоден?

— Ні, я не голоден...

Дмитрик похашцем закрив шторку й припирнувся у хаті — йому здавалось, що таємнича гостя стоїть під віконцем і хоче вчинити щось небезпечно. Він навіть погасив світло, щоб вона не могла пильнувати за ним, і навшпиньках підійшов до віконця. По підвір'ю сновигали якісь таємничі тіні, але в жодній з них він не впізнав батька. І тут його дитяча уява, схильна до всяких жахів, зразу знайшла чим пожитись: а може, щось погане трапилось з батьком?

Ні, з батьком не трапилось нічого поганого. Прив'язаний Ворон пудьгує біля воріт, невдоволено б'є підковою землею, але його новий хазяїн не зважає на те — не виходить з ковалеві хати. Ось той куточок, в якому коваль коротас довгі осінні вечори. Тут він не коваль, а художник, звичайний сільський художник-самоук. Фарби, щітки, початі полотно. На стіні — Репін, Шишкін, Айвазовський — все копії, зроблені власноручно. Сміються запорозькі козаки, пікаються в ранковому борі ведмедики, бушує дев'ятий вал... На саморобнім мольберті якесь нове полотно, щойно почате.

— О, то ви і художник!

— Для власних потреб, — посміхався коваль.

Коропов приглядався до копій, відходив від них, наближався і майже вигукував від захоплення:

— Ні, ви справжній художник!

— Тс-с, — застеріг гостя коваль, показуючи на двері. — Моя Текля дуже не любить цього слова. Не дратуй її, хай спить... — Причинив двері й жестом запросив Коропова сісти. Коропов зняв кашкета і тільки тепер коваль побачив мокрого чуба. Посміхнувшись, спитав:

— Ну, як тобі наш Кам'яний Брід?

— О, не питайте, — зітхнув Коропов.

— А новий Кам'яний Брід хочеш побачити?

Коропов здивований цією пропозицією, але ось Степан Васильович дивує його ще більше — він показує Коропову ескізи нового Кам'яного Броду, вимріяного біля гарячого

горна, в прокуреній кузні. Одна по одній проходять перед Короповим захоплюючі картинки. Коваль торжествує.

— Хоч би на старості літ пожити по-людськи! — і показує на чарівний куточок, тихий, замріяний, світлий. — Одною ногою я вже там...

— А де ваша друга нога — ви не питали себе?

— Ти що, забороняєш мені мріяти?

— Ні, Степане Васильовичу. Я теж трохи мрійник. Але з чого візьметься повий Кам'яний Бід? Поки колгосп бідний — нового Кам'яного Броду не буде. Цеглу роблять не з однієї глини. В кожен цеглину треба покласти гривеник. А це тисячі, мільйони. Звідки їх взяти? Про це давайте помріємо.

— Невже нічого не вийде?.. — глянув на свої ескізи коваль.

— Вийде, Степане Васильовичу. Але не треба відривати мрію від дійсності. Зараз я їхав скелястими берегами річки і думав собі: скільки палаців можна збудувати з тих вапнякових скель, що під лісом? Але, мабуть, треба нам починати не з цього, а з полів, з ферм, треба відродити в людях любов до землі.

— Будувати, значить, не треба?

— Треба, але не все зразу. — З усіх ескізів, показаних ковалем, Коропов вибрав три: клуб, баню і дитячі ясла з малюнками на майданчику. — З цього давайте і почнемо.

— Ні, це, мабуть, добре, що ти приїхав. Тепер я не один. А де двоє — там завжди буде третій. Сідай, поговоримо з точки зору партійної... Гопченко обминав мою хату...

Ще довго говорили вони про новий Кам'яний Бід, а старим Кам'яним Бродом ішов Гопченко й, помітивши прив'язаного до воріт коня, зупинився проти ковалевої хати. Ворон впізнав Гопченка, заіржав. За те Гопченко вдячно, зворушено попестив Ворона.

— Впізнав... Не забув свого старого хазяїна...

Поки Гопченко пестив Ворона й виливав йому своє горе, Любка подоїла корову, повечеряла парним молоком і лягла спати. П'яний Гопченко приплентався пізно і всю ніч безпомічно шкрябав за двері, благав:

— Любко, Любонько, відчини...

Але вона після тяжкої роботи спала міцно, не чула його благаць. Десь удосвіта він все ж добрався до її ліжка і в випадку злости, а може, і радості — хто зрозуміє п'яного чоловіка — почав душити її. За те вона делікатно, з смішком скинула його з ліжка...

А вранці і не Терешко, і не коваль розбудили Коропова. Його розбудила Любка. Вона прийшла на колгоспне подвір'я раніше всіх, довгенько вагалась, все ж постукала в сонне віконце:

— Антоне Миколайовичу! Ваш півень уже проспівав.

— Ку-ку-рі-ку-у! — вдячно обізвався Коропов.

Любка стояла під віконцем. Лузала гарбузове насіння, яке всю осінь не виводилось в її кишнях, то хотіла і Коропову вділити жменьку. Скоро він вийшов не один, а з сином. Відрекомендував його Любці:

— Мій син Дмитрик.

— Коропов, — з напускною солідністю додав Дмитрик.

Але тон хлопчика не здивував Любку. В них обох і справді було щось чисто короповське. Обидва говорили мало, а більше спостерігали, слухали і роздумували. Обидва любили ходити, заклавши руки за спину. Коли батько чхав, син говорив йому «на здоров'я», а згодом і собі намагався чхнути. Кашкет сповзав йому на вуха, ліз на очі, і Дмитрик трошки сердився. Не міг збагнути однієї дивної речі: чому це дітям купують кашкети завжди більші за їхні голови? Поправляв кашкета й крокував за батьком. Трудно сказати, можливо, сип копіював батька, але в самого Коропова вже не могло бути чийось копій. До того ж він не любив цього замолоду, чи не тому все мав ісконно своє, самобутнє. Гопченко, бувало, бігає, галасує, а Коропов ходить повільно, ведмедкувато, з усіма говорить спокійно, перш ніж сказати слово — подумас. Чого не знає, за те не береться, але й не соромиться розпитатися.

Якось ходять вони отак з Дмитриком, а низько над ними пливуть чорні снігові хмари. Коропов дивиться на ті хмари і немов скаржиться на них синові:

— Погані діла, Дмитрику. Все в полі, а скоро зима.

— Але ж ти, тату, не винен.

— Ні, синку, тепер у всьому залишусь винним я і тільки я.

І ніби з тих хмар вийшов невмиганий, промаслений Марко Дзюба. Він підкреслено не привітався і поставив свою вимогу прямо і ясно:

— Що ж це воно робиться? Вся солома з-під комбайнів лежить, трактори стоять, а зима йде... Або давайте людей, або я переїду в інший колгосп з усією бригадою. Такий наказ Бубона.

— Скажи своєму Бубону, що я людей з собою не привіз.

Не я, а ви хазяйнували тут, і не мене, а вас треба спитатися: де люди?

Він віддав Дзюбі смачні Любчині зернята, а сам рішуче пішов до стайні. Дзюба якусь мить розгублено дивився на Дмитрика.

— Він з тобою теж так розмовляє?

— Так, — відповів Дмитрик.

Похитавши головою, Дзюба почав хвацько, по-сільському лузати зернята. Дмитрик буквально був зачарований тим, як він це робить. Але недовго довелось Дмитрику спостерігати за Дзюбою. Батько застріг коні, забрав Дзюбу і повів в поле — завалували за балакучим возом невсипущі сільські собаки, все далі і далі...

Трохи згодом, коли Дмитрик вже сидів на уроці й захоплено слухав розповідь старенького вчителя про африканські савани, раптом хтось вигукнув: «Пожежа!» Всі кинулись до вікон: між лісом і селом палало поле. В селі забили на сполох. Зупинилось неугавне млинове колесо, з млина вибіг бородатий мельник. А ще по хвилі вулицею промчала пожежна команда. На насосі сиділи коваль з Терешком, за ними, на бочках — Толя Вершок, Любка і мельник. Обличчя у всіх схвильовані, рішучі — адже колгоспне добро горіло. І тільки вчитель дивився на все спокійно — він догадався, що сталося, він був агітатором в Марковій бригаді. Наказав дітям сісти і спокійно продовжував свій урок.

— Такі пожежі, діти, бувають в саванах. Тільки там палять не соломі, а висохлі старі трави. Натомість нарастають пові трави, ще густіші і буйніші...

Він з хитришкою зиркнув на Дмитрика, хотів щось сказати, але промовчав.

Помітив, що хлопчиків зовсім не до його уроку — він переживає за батька.

— Ти, Дмитрику, не хвилюйся, — сказав учитель. — Марко Дзюба хотів ту соломі давно спалити.

— От і неправда, — заступилась за батька синьоока Маркова донька...

Пожежна команда тим часом вишикувалась для роботи. Коваль у фартусі поволік шланг до полум'я, що повзло по чорній стерні.

— Стійте, — зупинив його Коропов. — Гасити не треба. Я сам запалив соломі.

— Ти запалив?! — жахнувся коваль.

— Щоб не скиртувати гною, не обманювати себе і державу. Поміюхайте.

Він подав ковалеві снопика, той обнюхав і передав далі. Довше всіх принюхувалась до снопика Любка.

— Буде худоба їсти таку соломку? — всіх зразу зачитав Коропов.

— Не буде, — за всіх відповіла Любка.

— Воно-то так, — погодився коваль, — але якось незвично... Колгоспне добро горить.

— Я чув, що хазяї так роблять, — винувато промовив Марко Дзюба. — Нема смислу гній скиртувати. Хіба що для зведення?

— Воно-то так, — погодився коваль, — але снопика, Коропов, ти все-таки прибережи для райкому, — сказав коваль. Любка віддала Коропову снопика і з героїчним виглядом вилізла на бочку. Команда розчаровано повернула задимленим полем додому. Коваль кинув Терешку з козлів:

— Ти, здається, голосував проти?

— На зборах? Ні, я утримався. Але до нас, мрійників, такого чоловіка і треба. Хіба мало, Степане, ми говорили, що у нас буде? І те, і се... А все хвантазія! Може, хоч тепер злетимо з неба на землю...

Чорпа та земля, на якій стоїть Коропов. Але не дуже чорну борозну проклали по ній трактори. Не земля, а пісочок.

— Ви питали мене, де люди? Я вам скажу, де люди: в містечку. Потрусить добре наше містечко і витрусите багато людей. Бачите, — показав Дзюба на борону. — Тут пісочок. А на піску рослині трудно, а людині й поготів. От і розбіглись. Рук тепер мало, а пісочок все жовтіший та жовтіший. Я орю, я бачу... Треба повернути землі одібраші від неї руки, які доглядали, плекали її. Але як повернути?..

Після цієї пожежі Марко Дзюба став Коропову найближчим радником. Вічно промаслений, невмиваний, мовчазний, він справляв враження чоловіка затурканого, зневіреного, збайдужілого. Але з цього першого враження не лишилось і сліду, коли Коропов приглянувся до Дзюби пильніше. І хай не густо вродило на тих полях, які обробляв Дзюба, але колгосп тримався на його бригаді — це Коропов відчув зразу і потягся до нього, як в'яз до в'язи, щоб разом стояти проти кам'янобрідської негоди. Коропов відчув усю внутрішню красу щирого, працюючого, заяложеного Дзюби, любив засидітись допізна в його

невлаштованим таборі, а потім разом пройтись по при- тихлому полю. Відкання, переживання Коропова він сприймав як свої власні й не давав спочину собі і своїй бригаді. А як збиралися на вечерю при нічнім багатті, то в тихому, смирному Дзюбі справді пробуджувалось щось войовниче. «А що, герої, може, і наш Кам'яний Бід ви- б'ється в люди?..» Нікому не признавався, що був зневі- рився в цьому, а Коропову нишком признався.

— Бувало, робиш-робиш, від снігу до снігу трешся, як кінь у шлеї, а дяки за те ніякої. Гопченко спаскудить все восени, перемапіжить, перепсує, і знову так, як було,— людям грами і копійки, і знову всьому випен Дзюба. Мілко зорав, не так посіяв, пізно обмолотив — усе на мене. Отож, Коропов, своїх людей ворупи, бо я такої неправди довго не видолаю...

Коропов обіцяв підсобити Дзюбі, кидався з бригади в бригаду, і кругом, як у тій примовці: що зверху собі вірву, то знизу пачочу. Зв'язувала руки стара біда, суть якої в тому, що їдоків завжди більше, ніж робітників. А осипі хмари все чорніші, ходять низько, дощі обложні, холодні, ось-ось випадє сніг. І тут-то згадав Коропов про райкомівського сторожа, про тих людей, що відбилися від Кам'яного Броду. Спитав заклопотаного Степана Васильо- вича:

— Хотів би я знати, хто тих людей відпустив з села?

— Смішний ти, Коропов. Самі пішли...

Відчувши себе головою (це славне почуття з'являється не зразу після обрання), Коропов без виклику прибув у райком і мав одверту розмову з Семеном Полікарпови- чем Войтюком.

— Я приїхав забрати з райцентру наших людей.

— Яких таких ваших людей? — здивувався Семен Полі- карпович.

Коропов поклав перед ним список, в якому першим зна- чився райкомівський сторож Макарович. Коли список був належним чином прочитаний, Семен Полікарпович ще здивованіше глянув на Коропова й нервово забарабанив паль- цями по настільному склу. «А що буде,— подумав він,— якщо з інших околиць сіл теж прийдуть за своїми люди- ми? Районній столиці загрожує епоха занепаду». Він з жахом уявив столицю без поварів, шевців і статистів, без продавців морозива і славних рум'яних офіціанток, рівних яким, за свідченням товаришів з обласного центру, нема в жодній районній чайній. Зрештою, він не уявляв собі

райкому без Макаровича. Але не міг відмовити Коропову — це суперечило б усякій партійній етиці, і, мовби для порятунку свого становища, тут же викликав Макаровича. Той зайшов з гідним, незалежним виглядом, приблизно так, як заходить другий секретар райкому до першого секретаря. Але вся його гідність зникла, як тільки Семен Полікарпович запитав його:

— Як ви дивитесь на те, щоб повернутись у Кам'яний Брід?

Макарович кровно образився за таке, як він гадав, безглузде запитання і, щоб не втратити політичної рівноваги й не наговорити дурниць, завбачливо вийшов з кабінету під тим приводом, що над цим питанням йому треба подумати. А коли Коропов виходив з райкому, Макарович зупинив його і сказав:

— Я в партійному апараті котрий рік і в політиці розуміюся. Повернуться інші, повернусь і я. А в цілому, Коропов, ти дійствуєш правильно.

За день Коропов устиг поговорити з усіма кам'янобрідцями, що «поневірялись» у містечку, з усіма начальниками, під егідою яких творилося беззаконня. Не застав тільки товариша Бубона, і його підлеглі кам'янобрідського походження, користуючись цим, відповідали Коропову на один мапір: «Ми що? Ми підлеглі. Говоріть з нашим Бубоном». Коропов так і не дочекався його, поїхав додому пі з чим. Та не пізніше вечора розгніваний Бубон сам примчав у Кам'яний Брід. Він спробував пригримнути на Коропова «за розвал державної дисципліни», але, осікшись, перейшов на інший, спокійніший лад.

— Тебе прислала сюди держава, а ти з перших днів починаєш з нею сваритися. Давай краще жити в мирі.

— Після того як Кам'яний Брід стане не тим, чим він є.

— Ні, Коропов, по всьому видно, не вийде з тебе голови...

Бубон тяжко зітхнув і поїхав.

— Тату, що він сказав? — спитав Дмитрик, коли гість залишив подвір'я. — Може, нам краще поїхати звідсіль?

— Куди? — спитав Коропов.

— Туди, додому, — показав Дмитрик за село.

— Ех, синок... — нічого певного не відповів Коропов, все ще під враженням цього дня.

Впочі перший осінній заморозок прибив під вікном айстри, посіяні котроюсь з нянь. А вранці Коропову при-

несли листа від Мар'яни (для Дмитрика). Вона ніжно-ніжно цілує сина й запитує його (його, а не Коропова!), що таке Кам'яний Брід. Але Дмитрик — хлопчик розумний і, певна річ, перш ніж відповісти матері, звернувся за порадою до батька.

IV

«Дорога Мар'яно!

Тебе, мабуть, не стільки цікавить історія Кам'яного Броду, скільки його сучасне і майбутнє. Отож ми з Дмитриком вже третій вечір пишемо тобі про це і ніяк не можемо дописати. То я затримуюсь у правлінні, то Дмитрик затримується в школі, а ми домовились писати разом, щоб нічого не пропустити і не забути. Багато див у нашому Кам'яному Броді. Це не таке село, як те, в якому ти народилась і виросла. Там вишневі садочки і біленькі хатки, а тут все зроблено як у великому місті. Сам колгоспний двір нагадує комбінат у найсучаснішому розумінні цього слова. Електрика подає воду, доїть корів, стриже овець, словом, робить все, що раніше робили руками. Щодня відправляємо з свого комбінату стільки молока, м'яса, бекону, що вся наша шахтарська вулиця не з'їла б за місяць. Іншими словами, одип наш Кам'яний Брід може прогодувати хлібом, салом і молоком усе ваше місто. Зразу за колгоспним двором починається сад — на сотні гектарів, у саду пасіка — на тисячу пнів, у заплаві річки — чудові городи, в лісі, на галявинах — баштани, ягідники. Як бачиш, свої кавуни, дині, ягоди, гриби — все своє. В центрі села — Парк культури і відпочинку з чудовим клубом, літнім кіно і навіть з рестораником, який працює по неділях — це для того, щоб жінки теж могли відпочити хоч раз на тиждень. Про такі старовинні речі, як водопровід, радіо і телевізор, і мови не може бути — все це є в кожній хаті. А хати не такі, як ти думаєш — підсліпуваті, низенькі, а славні будиночки з великими вікнами, верандами — по три-чотири кімнати на кожну сім'ю. В одному з таких будиночків хочемо поселитися і ми з Дмитриком. Доріг мостити поки що не будемо — це дуже дорого обходиться, а тротуарчики найближчим часом замостимо і заасфальтуємо. І найголовніше — школа. На лобному місці, де колись стояла трухлява дерев'яна церковка, тепер стоїть будинок школи-одинадцятирічки, яка готує для нашої МТС механіків, агрономів,

зоотехніків, будівельників і електриків. От що таке наш Кам'яний Брід! Але це, Мар'яно, його майбутнє, таким буде Кам'яний Брід через чотири-п'ять років, якщо тільки твій Коропов виявиться не пустим мрійником, а людиною діла. Сучасне ж Кам'яного Броду дуже непоказне, про нього говорять: «Останнє село в районі», так що розумієш, як тяжко твоєму Коропову.

Я вдаю, що цим кінчаю свого листа, поклав Дмитрика спати і пишу далі один, без допитливого свідка. Дорога Мар'яно! Тяжко без тебе. Де не ходжу, що не роблю, а ти стоїш перед моїми очима. Чи ти відчуваєш, коли я про тебе думаю? Мабуть, ні. А як часто згадує про тебе Дмитрик! Стелю йому, а він: «А мама не так стелить». Варю йому, а він: «А мама не так варить». Все не так, хоч вдома — ти пам'ятаєш? — в мене не гірше виходило, ніж у тебе. Хлопчик потребує догляду, а його пема. Там у мене була зміна, було 8 годин, а тут мені і доби мало. Так що для Дмитрика і для себе часу зовсім не лишається. Горюємо тут без тебе, а ти там, сподіваюсь, горюєш без нас. Чекаємо тебе з дня на день. Цілуй Надійку від мене і від Дмитрика. Привіт моїм і його друзям! *Твої Коропови*».

Він не любив писати «PS», чомусь вважав, що ця річ у листуванні зовсім зайва, інакше б додав до свого листа ще таке: «Завтра неділя. Сонце заходило на погоду, то я хочу хоч разок поблукати з рушницею по чистому полю. Може, принесу Дмитрику зайця. Якщо не зайця, то, в усякому разі, ожини з лісу принесу».

Вранці пішов блукати. Прокинував м'яким житнім вруном. Кам'яний Брід, що вбився гострим клипом у ліс, грів на сонці свої старешькі, залишашні стріхи. В садочках догоряли берези, а ялини — ніби щойно вродились — стояли зовсім молоді, не зачеплені осінню. З вруна Коропов повернув у ліс. Добре восени йти лісом. Довкола урочиста тиша. Одне чути — як спадають з беріз останні листочки, що скидаються на маленькі багряні сердечка — аж страшно ступати по них. Ожина ще не впала з своїх підтримок, і з усіх боків на вас замилувано дивляться її чорні ягоди, ніби просяться в недільний пиріг. Де вже тут думати про зайця. Коропов спустив курок і, закривши за плече рушницю, вийшов на просіку. І раптом постріли потрясли ліс. Вухатий мчав прямо на Коропова — для всякого втікача поголя страшніша за явну смерть. Коропов звів курок, снокийно прицілився, але згадав, що він щадить першого зайця,

і з обох стволів випалив мимо. З зайцем, мабуть, такого дива ніколи ще не траплялося, він став на задні лапки, віддав чолом і завбачливо шмигнув у березняк.

На задимлену просіку вийшли Гопченко й Бубон. Перезарядили свої рушниці й, помітивши Коропова, перешептулися. Коли Коропов наблизився до них, Гопченко сказав з ноткою невдоволення:

— Ну, я пішов. Я не можу повертатися додому без зайця. Моя Любка дуже любить дичину.

— Я теж пішов...— завагався Бубон, наморщивши високе чоло. Він і на полюванні справляв враження людини обережної і глибокодумної.

Коропов залишився один, а коли повертався додому, то побачив їх на узліссі, під старою березою. Підвечерювали. Коропов удав, що не помітив їх, а вони його помітили добре. Гопченко підвівся, наздогнав Коропова:

— Слухай, Коропов, подаруй моїй Любці свого зайця. Вона дуже любить дичину, а ж ноги набив, а зайця не вбив.

— Беріть,— сказав Коропов, виймаючи з сітки завзяклого зайця. Гопченко переклав здобич у свою сітку і чванливо пішов до берези. Бубон посміхнувся йому розпльовуватим хмільним лицем. Сказав Гопченку:

— А я б, Кузьмо, нізащо не попросив.

— О, не говоріть, Авдоте Юхимовичу. Якби у вас така Любка, як у мене, то б і ви попросили.

— Ні, я ще подумав би. А може...— завагався Бубон, спокусливо позираючи на зайця...

За приліском починалося кукурудзяне поле, виспеле, шелестливе, усипане жовтою волоттю і де-не-де чорною сажкою. Коропов ішов понад тим полем, дослухався до сумовитого шелесту. Неподалік хтось ніби кахикнув, і кукурудза заворушилася, мов жива. Коропов пішов на те місце, звідки почувся кашель. Але нікого там не було, тільки кукурудза пошпигувала ще загадковіше, над нею швидко западав присмерк. Знову хтось тасмниче кахикнув. А ще по хвилі з кукурудзяного лісу вийшов дідок, кругленький, маленький, схожий на їжачка. Навіть ступав так швидко, полохливо, як запасливий їжачок, що, наколовши яблук-падалок, втікає з саду. На спині у нього теліпався повний мішечок. Коропов і собі нарочито кахикнув.

Дідок оглянувся й, помітивши переслідувача, наліг на свої куденькі ноги. Мішечок нещадно бив його по горбатій спині. Коропову стало жаль дідка, все ж він наздогнав його

й пішов поруч. Дідок повернув до Коропова своє зморшкувате лице, кивнув на мішечок:

— Свипяtko маю, а годувати нічим, то оце несу йому кукурузки.

— Бачу. А чий ви, діду? — без зла в голосі спитав Коропов.

— Я — чий? Чий же я можу бути? Нічий.

— З нашого Кам'яного Броду?

— З якого Кам'яного Броду? Ні, я з тутешніх сіл, — затявся дідок.

— З яких це таких тутешніх?

— З отих самих, в яких я живу.

Коропов посміхнувся — може, впізнав дідка. Дав йому закурити й послужливо перекинув його нелегкий мішечок на своє плече. Він ступав широко, а дідок дріботів за ним і тоненько, з розтяжкою покахикував: кхи-кхи!.. Ставав, відсалювався і знову дріботів за Короповим.

— Покажуть, куди пести, — люб'язно сказав Коропов, коли вони опинились в селі. Дідок щось мугикнув у темряві і з лицарською мужністю пройшов мимо своєї хати. В душі дякував богу, що їм ніхто не зустрічається — він сподівався, що Коропов отак поводить його і відпустить під три чорти. Але бог був немилосердним — він раптом наслав на дідка цілу парубоцьку компанію. Дідок сполошився, притих, непомітно подав знак гармоністу мовчати — Коропов все ж помітив, як він захитав пальцем біля свого зацетинілого рота. Це смішило і разом з тим трошки драгувало Коропова: певже цей найвний дідок гадає, що йому вдасться перехитрити Коропова?

Собі на диво Коропов упізнав в гармоністі старого Терешка. Так, це був він — поголений, причепурений, веселий; і від інших парубків відрізнявся хіба що тим, що носив сиву отаманську шапку, тоді як інші були в кашкетах. Він поштиво зняв її й поклонився Коропову. Була то висока, давня шапка, така давня, як Терешкове парубоцтво. Стара Терещиха вже рідко виходить з хати, пряде собі вечорами на коловоротку, а Терешку своєму дає таку волю, якої не має в селі жоден сімейний чоловік. Незадарма, певна річ. Стара любить свого Терешка, але є в неї ще одна пристрасть, яка часто буває в хазяйновитих жінок. Терещиха не байдужа до грошей і нібито потай від Терешка, а може, тепер і не потай, продає його як гармоніста на весілля, на хрестини і найчастіше — на парубоцькі сходки. Щоправда, парубки зелененькі, тепер же так — як

підріс, то вже й дивиться в ліс, але це не впливає на її домашні доходи. За вечір вона бере не менше червінця — на п'ятірку і дивитись не хоче, мовляв, не вигідно їй за таку ціну пускати старого з дому. А коли довгенько не приходять за ним, то вона нарікає: «Забули про тебе. Може, об'явився інший гармоніст?..» Терешко ніколи не втручається в її торги, він удає, що нічого не знає про них, але щоразу, як тільки куплять його, радо йде з хати на волю. Він шапує своє куплене парубоцтво і навіть пишається ним. Він любить свою шапку, свою слухняну гармонію і свою волюшку, якої не мають і не можуть мати інші в його літах. Тож сходить з дороги, товаришу Коропов, не заважай Терешку хоч у вихідний день полюбуватись вольним життям! Ні, не сходить, стоїть перед ним з мішком, ще й показує на дідка:

— Ви знаєте цього дідка?

— Ні, не знаємо, — з робленим здивуванням дивились на дідка парубки. — Це не наш, не кам'янобрідський. Це якийсь зайшлий дідок. — А Терешко навіть спитав: — Ти звідки, діду?

— Я? Звідки ж бо я? З дому, — скрикнув дідок.

— Що ж, пішли до вашого дому, — роздратовано сказав Коропов, з докором глянувши на Терешку за кругову поруку. — У мене вечере нема, то, може, у вас повечеряю.

Дідок знову мужньо пройшов мимо своєї хати, але тут трапилась несподіванка. З воріт вибіг невеличкий песик і, впізнавши господаря, почав лащитись біля його піг. Дідок розгубився, чекав, що на те скаже Коропов. Але той мовчки завернув з мішечком у старе тісеньке подвір'я. Поставив мішечка і сказав дідку:

— Славно ви мене виводили. Хоч тепер скажіть своє прізвище.

— Воробей від отця рідного, — нарешті назвався дідок.

— А я-то вас зразу впізнав. Ви Любчин батько?

— Він самий, — затривожився Воробей. — Але Любка тут ні при чім. Чувш, не чіпай Любки! Вона і так нещасна...

Коропов уклонився йому і пішов з подвір'я. Воробей стояв, дивився услід доброму Коропову й винувато чухав свою замохнатілу потилицю. Відтак спересердя схопив мішечка й побіг вулицею. Мішечок ще пещадніше, ніж там, у полі, бив його по горбатій спині...

У Гопченковій хаті світилось, і Коропов бачив крізь шторки Любчину тіль. А в сінях задоволено наспівував Гопченко, мабуть, опоряджував зайця. Коропов переступив

через світловий меч, що падав з сінешніх дверей на дорогу, і звернув у свій дворик. Дмитрик не дочекався зайця — вже спав. Коропов теж ліг спати без вечері. Сон після такого дня, як після маковиння.

Вранці Коропових розбудила Любка. То вона тільки стукала у віконце, а це зайшла до хати, поклала на стіл теплий пакунок.

— Мій Гопченко вчора зайця вбив, то я принесла вам шматок зайчатини. Попробуйте.

Коропов посміхнувся, але не сказав, хто вбив того зайця. Подумав тільки: «Брехун, Любко, твій Гопченко».

Поснідавши зайчиною, напшигваною салом і часником, Коропов вийшов на подвір'я. Біля комори побачив купку жовтих дорідних качанів, виснапих Воробеем ще вчора. На качапах лежав іній.

Того ж дня Воробей був призначений сторожем до кукурудзи. Походжав з бердаккою понад кукурудзяним полем, лякав вороп і це міг назватися Короповим.

Славних людей відвсіював Коропов від старого Кам'яного Броду. Не всіх зразу, по одному, по два, а все-таки відвойовував. Але були люди, які не здавалися, які звикли до кам'янобрідського життя, роками піким не сколихнутого, і тепер дивилися на Коропова, як на дивака, який заходився перекинути світ. І найприкріше, що серед таких був і коваль Степан Васильович, людина чесна, благородна і в той же час з такими поведками, які неабияк непокоїли Коропова.

V

Степан Васильович Загоруйко воював не тільки з кар'ярством, а й з усяким безкультур'ям. Він не пив, а якщо випивав, то не більше однієї чарочки в день — перед обідом, не курив, а якщо і закурював, то не більше одного разу в рік — на звітно-виборних зборах, коли хвилювався, не вживав не те що грубих, а навіть підозрілих слів, бо ніколи ні з ким не сварився, а якщо доводилось, то він перекопував, відтак користувався цим методом не лише в колгоспі, але й вдома. За 25 літ спільного життя (з цього приводу було справлене срібне весілля, на якому Степан Васильович трошки впився) він не сказав «брешеш» своїй вередливій Теклі, з якою інший чоловік жодного дня не міг би прожити без сварки. Він органічно це зносив

найменшого безпорядку. В його кузні кожна заліззячка мала якесь призначення. У своїй хаті він не вбив у стіну жодного зайвого цвяшка, а якщо в молодості таке і траплялось, то згодом всі зайві цвяшки були вийняті і покладені в ящикок. Щоранку, перед тим як іти на роботу, він брав березового віника і замітав подвір'я з більшою старанністю, ніж Текля замітала хату, так що ніколи в його подвір'ї ніхто не бачив смітинки. Довгий час він наполягав, щоб на колгоспному подвір'ї теж був двірник, але старе правління його не підтримало, і тільки при Коропові йому вдалося провести в життя цю свою маленьку ідею. Тепер щоранку по колгоспному двору походжав двірник з віником і наводив той елементарний порядок, якого не було досі. Степан Васильович багато років бився над тим, щоб збудувати в селі баню (дома на городі він мав невеличку баньку). Коропов підтримав і цю його ініціативу, бо і сам любив парок — дерев'яна баня з парною скоро має стати до ладу. Степан Васильович не раз нагадував про клуб, доводив, що сучасне село без клубу — що колишнє без церкви, але не хотів сваритися ні з Голченком, ні з іншими головами, що були до цього, і Кам'яний Брід нудьгував без путнього клубу. Словом, у Степана Васильовича було багато цікавих думок, але він не вмів ними захопити інших, і тим думкам досі не судилося збутися. Але ця сторона справи не бралася до уваги, як тільки мова заходила про роботу кам'янобрідської партгрупи, яку вже багато років незмінно очолює Степан Васильович.

У райкомі були задоволені його роботою. Ніхто так ретельно не надсилав протоколів, довідок, резолюцій, як Загоруйко, хоч для партгруп і не прийнято вести широкого протоколювання. Кожен такий документ вимагав безсонної ночі; але Степан Васильович накладав здоров'ям, просиджував ціліснічкі ночі і витонченим каліграфічним почерком, здобутим ще в церковнопарафіяльній школі, переписував партійні справи без єдиної помарки. Таку свою працю він не довіряв пошті і сам посив у райком кам'янобрідські протоколи, заздалегідь знявши з них копію для справ партгрупи (Степанові Васильовичу завжди не вистачало одного комуніста, щоб партгрупа переросла в парторганізацію). Тепер цим комуністом був Коропов, і Степан Васильович, потираючи свої порсткі від ковальського ремесла руки, з радістю надписував на папках: «Справи партійної організації колгоспу «Жовтень», села Кам'яний Брід». справи складались з безлічі папок. Найповнішими

були такі папки: «Справи моралі», «Справи культурного будівництва» і «Справи агітаційні». Папки про тваринництво, землеробство і передовий досвід були дещо товщими. Заведено також папки: «Про роботу з активом», «Про контроль за діяльністю правління» та інші, до яких, певна річ, теж дещо потрапило.

Отож, коли Коропов починав з Степаном Васильовичем розмову про колгосп і скаржився на що-небудь, той негайно піднімав свої партійні справи, які тримав у власноручно викуваній скрині, що стояла поруч зі скринією бухгалтера, знаходив потрібну папку і з гідністю говорив: «А ми у свій час прийняли про це рішення». Не було такого питання, по якому б Степан Васильович не мав рішення. А коли Коропов трошки висміяв Степана Васильовича за таку бездоганну канцелярію, той врахував критику і, замість безлічі папок, завів тільки три: справи внутріпартійні, справи зовніпартійні і справи колгоспні (дослівно так він і попадписував). Але після кожних зборів, які проходили вже за участю Коропова, Степан Васильович впадав у розпач. Справ «внутріпартійних» і «зовніпартійних» було зовсім мало, а все йшли справи колгоспні.

— Коропов, чи не здається тобі, що ми відриваємось від партійної роботи? — клопотався Степан Васильович.

— Ми не тільки не відриваємось, а наближаємось до неї, — заспокоював його Коропов.

Степан Васильович пригладжував підстрижені короткі вуса, такі завбільшки, як моріжок на його подвір'ї, і довго витлумачував Коропову, як було в Кам'яному Броді колись, до його приїзду. Проходили переважно закриті збори, і на них вирішувались чисто партійні діла. А тепер воли, кам'янобрідські комуністи, часто займаються молоком, салом, авансуваням колгоспників та іншими, як думалось Загоруйку, зовсім не партійними справами. І найбільше коробило Степана Васильовича те, що на відкриті партійні збори приходило багато «безпартійної маси», приходив весь сільський комсомол, і Коропов перед усім цим людом, не питаючи на це згоди Степана Васильовича, безцеремонно критикував його. Присолоджені резолюції, які в поті лиця складав перед зборами Степан Васильович, Коропов псував своїми поправками. Вписуючи їх все тим же каліграфічним почерком, Степан Васильович так розстроювався, що його обливав піт. Зіпсовані в такий спосіб Короповим протоколи і резолюції Загоруйко відправляв у райком поштою. Райком мовчав, але це ніскільки не полегшувало журби

Степана Васильовича. Адже Коропов своїми уїдливіми поправками мовби закреслював усю попередню роботу, за яку так часто підхвалював Загоруйка райком. Тепер виходило, що ніякої партійної роботи в Кам'яному Броді не було, що вона почалася з приїздом Коропова. «Ні, так не піде,— говорив собі Степан Васильович.— Я є секретар, і Коропов мусить з цим рахуватися». Він і не підозривав, що Коропов не тільки цинить, а навіть любить його; що всі ті поправки Коропов вносить не для того, щоб принизити Степана Васильовича, а щоб підняти його, зробити його душею села. Загоруйко ж ходив журний, пахмурений і щоранку вітався з Короповим крізь зуби. А коли Коропов зробив старого Воробєя сторожем, Степан Васильович навіть гримнув на нього:

— Не знаєш людей, то не став, бо такі, як Воробєй, тебе скоро з Кам'яного Броду виставлять.— Він частенько вичитував Коропову, погрожував «поставити питання де слід». Вперше вичтав за те, що Коропов почав з осені годувати корів кукурудзою. «А що ти, товаришу, навесні робитимеш? Будеш годувати худобу сніпками, як Гошченко?» Вдруге вичтав за Любку. «Що це до тебе Любка занадилась? У тебе ж, здається, дружина є. Дивись мені, Коропов. Я чоловік не вредний, але що до чого, то пощади від мене не жди». Але корів Коропов все-таки не перевів на голодний пайок, як радив Степан Васильович, і Любці не заборонив приходити. А Воробєй — той сам постояв за себе і був пильним, невсипущим сторожем. І якщо Степан Васильович як секретар поки що не задовольняв Коропова, то все інше в нім викликало просто захоплення. Коропов любив стояти в кузні й дивитись на витончену роботу Степана Васильовича. Коваль міг із звичайного борошняного зуба зробити красиву квітку. За один лише день він викував наймудрішу огорожу для пам'ятника загиблим воїнам, який відкрили в Кам'яному Броді в день святкування Жовтневої революції. Все міг Степан Васильович вистукати на ковадлі. І підкову, і квітку, і навіть серпа і молота для колгоспної арки, яку заходився поставити Коропов. І коли він робив що-небудь витончене, то по підп'р'ю розсипалися з кузні такі ніжні, такі переливчасті звуки, що їм міг би позаздрити музикант.

У вихідні дні, коли зачинялася кузня, Степан Васильович не сидів удома. Він перепіс своє малярське начиння до клубу, що швидко нагадував комірчину, і тут розмальовував завісу для великої сцени в новому клубі, який мали

збудувати навесні. На здоровешному полотнищі зображувався новий Кам'яний Брід, вимріяний ковалем біля горпа і схвалений, добудований Короповим. Так що Коропов був тепер консультантом у Степана Васильовича і щопеділі годину-другу милувався його несхибним пензлем. Коли завіса була домальована, Степан Васильович взявся малювати куліси, на яких відтворив старий Кам'яний Брід. На одній з куліс з'явилась і його хатка, старенька, з дерев'яним димарем і маленькими вікнами, але привітна — білепа, підведена, з рівною стрішкою.

А як зав'южило і в старенькому клубі стало неймовірно холодно, коваль припинив малювання. По вихідних днях сидів удома і конструював якусь універсальну машину для сівби кукурудзи. Та машина нібито мала бути настільки розумною, щоб водночас копати лунки, вносити добрива і сіяти кукурудзу — по дві-три зернини в лунку. Одного недільного ранку роздумував він над першим остовом тієї машини, коли раптом вбігас схвилюваний Коропов з вологими очима.

— Нещастя, Степане Васильовичу.

— Яке таке може бути нещастя? — трошки роздратовано спитав Степан Васильович, незадоволений, що перебили йому якусь конструкторську думку.

— Замерз старий Воробей... — з жалем сказав Коропов.

— Говорив тобі — не став його сторожем, — згадав про своє Степан Васильович, хоч тоді він мав на увазі не його старість.

Степан Васильович одягся, і вони вдвох пішли до відкритих сапеток, у яких зберігалася насінна кукурудза. Воробей, зіпершись на берданку, сидів навпочіпки під сапеткою. На його вусах білів іній, піднятий комірець кожуха ще й досі захищав його бездиханне лице від колючого вітру. Остеронь лежала купка попелу — залишки багаттячка, над яким грівся дідок. Так і неясно, що раніше згасло — те багаттячко чи старенький Воробей.

— На посту помер, — сказав Коропов.

Ховали його з усіма почестями. Степан Васильович вистругав для нього таку дубову труну, що тільки царів клали у такі труни — з різьбою, з візерунками і всякими прикрасами. Як несли Воробя на кладовище, Любка відвертала від Коропова свої заплакані очі: ховала в них докір за батька, стара Воробейка проклинала Коропова усіма кам'янобрідськими прокльонами, а Степан Васильович, заїкаючись, шепотів Коропову:

— Не звертай на неї уваги. Вона старого Воробєя прокляла ще до тебе, вона його Любку вигнала з дому, вона знущалась над ним, примушувала його красти, а він був чесним і помер чесно. Я лиш тепер це збагнув.

— А хто ж мені мого Воробєя віддасть?! — голосила Воробєїха на кладовищі.— Хто ж тепер догляне мене?!

— Колгосп догляне,— сердечно пообіцяв їй Коропов.

Коли поверталися з похорону, Степан Васильович сказав Коропову:

— А ти, Коропов, розбираєшся в людях. В одному мені помилився. Думав, який там з Загоруйка секретар.

— Степане Васильовичу,— зупинився Коропов.— Я досі мовчав, а тепер признаюся. Я люблю вас, хоч парторг ви зовсім слабенький. Як людину люблю, хорошу, чесну, партійну людину. А якщо є людина, то парторг завжди буде.

— Спасибі тобі, Коропов,— розчулено проказав Степан Васильович.

— Ви не дякуйте,— посміхнувся Коропов, як завжди, стримано.— Порадьте краще нового сторожа.

Степан Васильович піби непароком глянув на хату Кузьми Гонченка, але не встиг сказати Коропову про свій намір — їх наздогнала Любка.

— Всі на вечерю, а ви куди? Хіба ви не такі, як усі? І хіба вже мій батько такий грішник, що й повечеряти по нім не варт?

— Варт, Любка, варт,— сказав коваль, зиркнувши на Коропова.— Пішли.

Коропов завагався. Він не хотів образити пам'яті славного Воробєя, але після вислуханих прокльонів не міг дозволити собі піти на вечерю. Та Любка таким гарячим поглядом зміряла його, що він похитнувся й мимоволі пішов за нею.

Утрамбоване людськими ногами подвір'я не стало просторішим, а хата, присипана снігом, здавалась ще пиччою, піж тоді, восени. Тихий вечірній смуток теплився в маленьких перекошених вікнах. В порозі Любка шепнула Коропову:

— В цій хаті я народилась і виросла...

Навіть маленька на вигляд хата знадвору здається просторою, коли заходиш до неї. Це ви завжди можете перевірити. Отак, мабуть, і людська душа. На вигляд маленька — що там її? — а заходиш всередину — то чого тільки там нема! В темних сінцях Коропов уявив велику Люб-

чину душу, але мусив її тут же облишити, бо відчинилися двері і багато очей (не заплаканих, ні) разом глянули на Коропова. Поминки вже були на тій перехідній стадії, коли сам покійник на них перестає бути покійником і без кінця п'є за своє здоров'я з доброю українською примовкою: «Пиймо! Небіжчик любив випити...» Нею користуються навіть тоді, якщо небіжчик зовсім не пив. Отак непомітно поминки перестають бути поминками і десь під кінець зовсім скидаються на хрестини. Воробейха напідпитку геть забула свої печалі, люб'язно прислужувала за Короповим, а на кінець зовсім висунула свої бабські рижки:

— Такого діда, як мій Воробей, я ще знайду...

Любку ті слова впекли в саме серце — вона не знесла такої образи її доброго батечка, тихо заплакала і вийшла з хати. Виторочилась ниточка, і почала торочитися вся вечеря. Люди розходились, в душі співчуваючи покійному Воробєєві. Коваль теж випив одну чарочку «за його здоров'я», захмелів і забув сказати Гопченку про свій дивний, але сміливий намір, за яким, попри все інше, ховалася піколи піким не розгадана ковалева хитрість. Те, що вдень Любка заходила до Коропова, не дуже непокоїло коваля. Вдень можна зайти і по ділу — цього ніхто нікому не забронить. А от як устерегти Любку вночі? Коваль буквально сіяв від своєї знахідки. Тепер він може спати спокійно. Тепер не він своїми моралями, а сам Гопченко з рушницею оберігатиме Коропова від Любки. Так буде надійніше...

Другого дня ввечері коваль завітав до Гопченка. Той саме повернувся з полювання.

— Полюєш, Кузьмо?

— Люблю, а подай-но парторгу зайчатини.

— Ні, не треба, — заперечив Степан Васильович, підступаючи до Гопченка. — І довго ти полюватимеш?

— Доки райком не покличе в якесь інше село.

— Ні, не буде цього. Сьогодні виходь сторожем.

— Я — сторожем??! — споловів Гопченко.

— Еге, я ковалем, а ти сторожем. Що ж тут поганого?

— Не діждете, Степане Васильовичу. Чуєш, Люблю, — визвірився Гопченко до Любки. — Це твоєму Коропову так захотілося! Це він топче мене під ноги!

— Віп такий мій, як твій, — огризнулася Любка.

— Годі, відполювався, — сказав Степан Васильович. — Пора братись за діло. Стерегтимеш, що приробили з тобою, а там побачимо. Як приробимо більше, то, може, і сторожем не довіримо.

— Степане Васильовичу, що з вами? — здивувався Гопченко.

— А те, що ми — комуністи і так негоже: один полкє, а другий б'ється, як риба об лід. Давайте всі братися за Кам'яний Брід!

Степан Васильович покректав і вийшов. Любка, напнувшись хустиною, провела парторга до воріт. Він сказав на прощання:

— Хоч би ти мала на нього вплив.

— Добре, Степане Васильовичу, — пообіцяла Любка.

З досадою Гопченко зайняв місце Воробей. Ходив по двору у кожусі, в якому ще не так давно їздив у район на наради, з двостволкою, з якою полював на зайців. Час від часу чути було його грізні роздратовані поклики: «Стій! Хто йде?» Якось Коропов почув ті поклики і вирішив піти сказати йому, що це тимчасово, поки не підшукують іншого сторожа, що він, Коропов, мітить поставити Гопченка старшим над фермами. З такими думками Коропов вийшов з хати, але не встиг він ступити і кілька кроків, як з почі спитали його:

— Стій! Хто йде?

— Я, Коропов.

— Проходь, проходь, — злбно процідив Гопченко, ніби боявся підпустити Коропова до себе.

Навіть тоді, коли Коропов повернувся до хати і погасив світло, Гопченко все ще покахикував недалечко. Він не так стеріг колгоспне майно, як хату Коропова. Йому все ввижалося, що Коропов може якось непомітно вислизнути з хати і піти до Любки. Але Коропову було зовсім не до неї — вже надто багато кам'янобрідських негод впало на його плечі, і Любка була десь там, далеко-далеко, на самім небосхилі його душі, де звичайно буває і наймиліша жінка, коли чоловікові ніколи глянути вгору.

До того ж Семен Полікарпович Войтюк поофіціалнішав, дивився на Коропова крізь свої окуляри не так ласкаво, як перше, і на всіх бюро, нарадах і семінарах нагадував Коропову про Кам'яний Брід: «Коропов, не видно зрушень. А пора, пора...» Коропов повертався додому пізно і щоразу бачив, як билось, воювало, крутилось серед льодів млинове колесо, невтомно роблячи своє маленьке діло. Хотілось бути таким працьовитим, певтомним, як воно...

Трудно було Коропову. Все виходило якось не так, як у людей. Це особливо впадало в око, коли Коропов проводив засідання правління. На партійних зборах він почував себе рівним серед рівних, говорив сам і міг послухати інших. А тут наче змовились проти нього. Сидять сині спиті носи і немов обнюхують кожне його слово. Своїми палкими промовами він витягував з них одне і те ж, набридле йому «нехай буде так». Те, що вони з усім спокійно погоджувались, не радувало, а непокоїло Коропова. Він відчував, що вони чогось чекають від нього. Якимсь після правління спитав Марка Дзюбу:

— Скажи мені, Марку, чого чекають від мене наші правлінці?

— Ти, видать, чоловік розумний, сам поймеш: чого клямочники* можуть чекати?..

І скоро він зрозумів нехитру кам'янобрідську машину. Одного вечора під його хату підкотив візок, відтак відчинилися двері, і комірник Панько Замримуха, один з тих, хто завжди першим говорив «нехай буде так», вніс здорового лаптуха і, не розгинаючись, спитав Коропова, який саме голівся:

— Де поставити?

Не одержавши ніякої відповіді, Замримуха хазяйповито повів оком по хаті і поставив лаптуха в порожній куток.

— Це мукіячка. Біла, первий сорт — на вареники.

Він стріпнув свою одежку, втер якоюсь шматинкою, що правила йому за хусточку, уже немолоде, безжально скльоване віспою лице.

— Це ви всім так розвозите? — спитав Коропов, нарешті збагнувши, що трапилось.

— Ні, не всім. Членам правління.

— А не членам правління?

— За тих не журіться. Вони самі за себе подумають. Так було, так є і так буде.

Коропов зміряв поглядом Замримуху з піг до голови, навідмаш відчинив двері й показав на мішок:

— Заберіть!

Вражений Панько Замримуха оторопіло дивився на

* Клямочники — це ті, що затесалися в колгоспний актив у своїх корисливих цілях. Їм одне на думці, як би побільше вхопити з колгоспу. (Прим. автора).

Коропова, але коли той грізно показав на мішок вдруге, гість позадкував у куток, тремтячими руками взявся за коротеньку гичку і з жалем попросив:

— Піддайте.

Коропов поклав мішка на широку Панькову спину з довгастою впадиною посередині, наче пристосовану для мішків. Почувся неприємний розслаблений звук, ніби лопнув лантух.

Замримуха захитався під важкою ношею й, виходячи, безпомічно промимрив:

— Мукичка свіжа, тепла, тільки що з пителя...

Коропов провітрив хату.

Згодом дізнався, що одному Степану Васильовичу не робили подачок — побоювались його, всі ж правлінці не зобиджали себе — безсоромно знімали пінку з колгоспного добра. Коропов тут же призначив ревізію, але кругом виявилась така непорочна чистота, що акт ревізії був просто ангельським. Але, на Панькове нещастя, Коропов любив зайти в млин й послухати мудрої речі старого мельника. Коропов знав, що мельник говорить не одними своїми устами. Сюди приходять люди мелоти і разом з млином приносять свої думки і пересуди. До того ж с такі безхлібні часи, коли всі погляди звернуті до млина, і мельник, мабуть, те знав краще за інших. Він знав, що за ним мпмоволі пильнують, і чим трудніше жилося людям, тим чесніше й обережніше поводився з ними мельник. Звичайно, не обходилося без того, щоб він собі дещо не вигадав, але то була зовсім мізерія в порівнянні з тим, що мав він у крапці роки, коли вода і миті не текла даром, денно і нічно крутила млинове колесо. Отож він і тепер для себе дещо вигадував, але колгоспну частку — мірчук — беріг, як зіницю ока, і чесно передавав у комору Пальку Замримусі. Він навіть вів книгу, в якій про всяк випадок занотовував, хто меле, що меле і який мірчук стягнуто за мливо. В тій книзі не було одного Коропова, і він не проминув спитати його:

— Як ти живеш, що пічого не мелеш?

— Купую готовий хліб в кооперації.

— І добрий то хліб? Я за все життя і разу не пробував.

— Глевкий, невипечений...

— А куди дівається той мірчук, який я збираю з людей? Хіба тобі не дають?

Коропов насторожився.

— Ти поцікався,— порадив йому мельник. І от після ревізії, після того як акт засвідчив непорочну Панькову

чесність, Коропов прийшов у комору і мало не збив Панька з ніг своїм підступним запитанням:

— А куди дівається той мірчук, який збирає мельник з людей і передає вам? Тільки прошу не водити за ніс, інакше я призначу нову ревізію.

Панько розгубився, охолов, як миша, піймана на шкоді, і признався Коропову:

— Я знаю, коли вже ти наполіг, то знімеш мене, але що мені бідному критися. Це правда, мірчук я забирав і не оприбутковував, трошки брав собі, а решту роздавав членам правління. Клявусь — правду кажу.

Коропову хотілося тут же забрати від Панька ключі, прогнати його геть з комори, але він не міг цього зробити без згоди правління.

— Я навчу вас жити чесно, — сказав він Паньку і виїшов. Приголомшений Панько стояв якусь мить перухомо, відтак почав цілувати холодні ключі. Він гадав, що йому як комірникові прийшов кіпець! Та Коропов не поспішав знімати Панька всупереч тій простій істині, що новий голова немипуче знімає старого і ставить «свого» комірника. Тепер Коропов це завжди встигне зробити. Але з правління вивів Панька пегайно та заодно — ще кількох непоправних клямочників. Замість них ввів рядових колгоспників: від їздових — старого Терешка попри всі недоліки, чоловіка хитрого і мудрого; від доярок — Горшину Голченко, яка все життя зробила на фермах; від майстрових людей — Степана Васильовича, якого раніше не вводили в правління під тим благодійним приводом, що він всього лиш колгоспний коваль. Ці люди не підтакували Коропову — вони сперечались, доводили, мріяли разом з ним. Таку річ, як закрите засідання правління, чим досі просто зловживали в Кам'яному Броді, Коропов назавжди поховав. Ніяких закритих засідань, ніяких секретів від колгоспників.

Бо що ж виходило? У правління завжди сиділо все колгоспне начальство: голова, його заступник, бухгалтер, комірник і бригадири-«підспівувачі». Самі грішили, самі себе і хвалили. Рядовий же колгоспник мусив чекати зборів, які збиралися у Кам'яному Броді раз на рік і то для того, щоб «поновити» старе правління. І люди говорили: «Нехай папують...» А тепер Терешко говорить своєму бригадирові: «Помиляєшся, добродію, правління думає так і так...» Ставши членом правління, він думав багато, думав за весь колгосп і тому без кінця палив свою велику цигарку, яку, не кваплячись, учив так: відривав мало не чвертку газети,

насипав у неї добрячу жменю махорки, слипив, скручував і, поклавши на одвислу нижню губу, запалював. Такої цигарки вистачало Терешку на все засідання, яким би довгим воно не було. Неотесаний Терешко не звертав ніякої уваги на те, що на засіданні правління курити заборонялося. За таке зловживання своїм службовим станом Степан Васильович сердився на Терешка й відгонив від себе каверзний дим. Спасіння від того диму наставало в хвилини, коли Терешко виступав — його цигарка не чадила, а тільки потріскувала, ніби в махорку він підсипав патронного пороху. Але говорив Терешко недовго — скаже кілька мудрих слів, тут же сяде і знову чадить.

Але то було зовсім невеличке зло порівняно з тим, якого завдавав Терешко членам правління своїми онучами. Особливо страждав від них Коропов. Терешко вважав себе не останньою скрипкою у правлінському оркестрі і майже завжди всідався поближче до голови. Навіть якщо його місце виявлялось зайнятим, він брав вільного стільця й сів біля Коропова. Терешко звик до своїх онуч, мабуть, не підозрівав, як трудно до них звикнути іншим. До того ж Коропов не зразу встановив випуватця й навіть підозріло принохувався до своїх ніг. Видала Терешка чиста випадковість. Одного ранку Коропов забіг до нього додому у якійсь невідкладній справі і зразу впізнав знайомий запах. Терешко саме взувався, і Коропов побачив в його руках суху пропошену онучу. Сидячи на осліпчику, Терешко повів нею проти вікна й, знайшовши цілешьке, пецротоптане місце, сквапно загорнув підйомисту ногу. Після цього ще не одне засідання Коропов самовіддано зносив підступний душок, та, зрештою, терпець увірвався. Однієї ночі, коли розходились з правління, сказав Терешку:

— Зайдіть. Мені Мар'яна прислала на онучі кілька метрів фланелі, то я вас наділю, щоб і ваші ноги не мерзли.

Терешко подякував за фланель, приніс подарунок додому, та тим тільки викликав маленьку сварку:

— Здурів чоловік, — напала на нього Терещиха. — Таку матерію на онучі? Ти ж не голова, а тільки член правління. — Пошила з фланелі напірника на найбільшу подушку, а старенькі онучі преспокійнісінько чинили і далі свою пакосну роботу. Але ця вада ніскільки не применшувала ролі Терешка в правлінні.

Як уже було сказано, він говорив небагато, та до діла. Більше інших говорила на правлінні Горпина Гопченко, яку досі вважали мовчуною. До всього їй було діло. При

голосуванні вона високо піднімала свою роботящу руку з розпухлими пальцями, які свідчили, що вона вже не один рік доїть корів. А що вже Степан Васильович — то без нього тепер і не уявити правління. Він умів підмітити те, чого сім Замримух, разом узятих, повік не побачили б.

Дізнавшись про такі зміни в Кам'яному Броді, прикотив переляканий товариш Бубон. Він відкликав Коропова вбік, спитав таємниче:

— Ти з райкомом про це радився?

— Ні,— сказав Коропов.— Діло настільки ясне...

— Не радився?! — вирачився Бубон.— Як же можна брати на себе таку річ? Ех, Коропов! Небезпечний ти чоловік...

Більше нічим Бубон не цікавився. Потираючи від задоволення руки, він заквапився, повіз Войтюку свій донос на Коропова. Дороги до райцентру йому якраз вистачило на обдумування першої фрази. Він хотів сказати: «Біда, Семене Полікарповичу», але передумав. Після кількох відхиленних варіантів зупинився на такому:

— Ви знаєте, що натворив Коропов?

Семен Полікарпович вислухав Бубона, але замість обурення сказав своє звичайне «хорошо». Бубон не зразу збагнув, що секретар схвалював і чого не схвалював. Лише через тиждень до нього дійшло, коли на короповський лад почали перетрясати правління в інших колгоспах. Багато цікавих нових людей ставало до колгоспного керма. «Тут треба подумати...» — дивувався Бубон. Під його нахмуреним чолом не вмщалися такі зміни, до того ж він потерпав і за себе, за своє місце. Йому хотілося б, щоб усе вічно було так, як є. Тоді менше всяких недобрих думок роїться в голові.

Та маленькі зміни завжди ведуть до великих. Від того, що перші струмки пробиваються з гір,— скресають ріки, від того, що народжуються діти,— є на світі батьки. Може, від того, що замість Замримухи, який думав тільки про свою пельку, у правлінні засів громадський чоловік Терешко, залежало менше, ніж від гусей, які врятували Рим, все ж і цієї маленької зміни не міг не відчути Кам'яний Брід. Люди дивились на Коропова довірливіше, а оскільки таких маленьких змін набралось багато, то назрівали і більші зміни. Крім членів правління, на засідання приходило мало не все село, і кому не вистачало місця в тіснуватих кімнатах, той не гребував постояти в сінях, а то навіть і надворі. Щось назрівало — це відчували всі, як

в бездощів'я по ломоті в кістках відчують прихід грози. Половина всіх людських передчуттів збувається. Чекали більшого, а почалося раптом з того, що одного ранку Коропов вигнав з Кам'яного Броду невеличку черідку колгоспних корів. Йшла вона не на зелене вруно, а в свою останню дорогу і, може, відчувши це, надірваними жалібними голосами прощалась з селом.

Було сіро і непривітно. Накрапав той надокучливий дрібненький дощик, який у нас на Україні зовуть мрякою. Коропов сидів на санях, сховавшись у плащ, а поруч нього, напнувшись поверх теплої хустини мішком, складеним у ворок, дриготіла Горпина Гопченко. Вона не зводила погляду з Мазьохи — білоголової невеселої корівчини, що йшла задньою, обережно переставляючи ноги, щоб не сніткнути на слизькій дорозі. Мазьоха була найстарішою серед своїх близьких і далеких родичів. З теляти, яке привели на ферму по контрактації, Мазьоха стала рекордисткою і до війни не раз потрапляла на виставку. Війна завдала Горпині багато горя, не змилювалась і над Мазьохою. А коли по війні гнали через село відвойованих корів з Німеччини, то Мазьоха впізнала своє село, впізнала своє рідне подвір'я і сама звернула з дороги в колгоспні ворота. І відтоді стала ще дорожчою для Горпини, хоч зовсім перестала доїтися. І тримали її на фермі за старі заслуги, а ще тому, що вона рахувалась фуражною коровою. Одна Горпина не втрачала надій, що Мазьоха колинебудь ще отелиться і виправиться. Горпина просила Коропова зважити на це, але він не послухався і вибракував Мазьоху разом з іншими ледацями. Сухоребра, гостроклуба, приречена Мазьоха за всю дорогу до бойні і разу не оглянулася на свою добродійку... Востаннє Горпина бачила Мазьоху в тій оборі, з якої вже нема вороття. Невдовзі, коли повертались додому, знайомий жалібний рев потряс Горпину. Вона оглянулася. Мазьохи вже не було в оборі... Горпина кілька днів не могла дивитись на безсердечного Коропова. Відійшла тільки тоді, як пригнали костромських корів і в Мазьошинім стійлі безперестання жувала жуйку молода, на диво молочна корівка.

Та ж доля спіткала воликів-перестарків, які нащось уперто трималися на балансі; свиноматок, завухатілих, обвислих, які відслужили своє й не годились на плем'я. Потихеньку «спродувалось» усе, від чого не було користі в господарстві, а тільки збиток. А гроші не всі витрачались і не всі здавались в банк — там би їх негайно «за-

арештували», бо Кам'яний Брід мав у банку чималенький боржок. В кінці місяця гроші роздавались колгоспникам — хто скільки заробив. Про Кам'яний Брід заговорили в інших колгоспах, зашумів весь район — почалась пошесть, якої вже ніхто не міг зупинити. Але якщо Коропов був ощадливим і думав про завтрашній день, то в інших колгоспах з авансуванням наламали дров, і Семену Полікарповичу Войтюку за «дрова» обком записав догану з попередженням.

— Ех, і підвів же ти мене, Коропов,— з гіркуватою по-смішкою скаржився Семен Полікарпович на засіданні бюро райкому, яке слухало Коропова.— Нехорошо...

— А пам'ятаєте? — несподівано пожвавився Бубон, якого теж запросили на це бюро.— Я ще коли говорив, що з Коропова не вийде голови. Від нього самі неприємності...

Він затих раптово, як затихає переляканий цвіркун у кутку. Він боявся начальства, як чорт ладану, і намагався завжди потрапити йому в тон. А це посилив, не обдумав свої фрази і тепер тремтів, потерпаючи, що Семен Полікарпович спростує його. Але Семен Полікарпович промовчав, тільки глянув на нього тим несхвальним поглядом, після якого він завжди говорив: «Нехорошо, Авдоте Юхимовичу...»

Після бюро Коропов зустрів у коридорі Макаровича, в козушку, підперезаному ремінцем, у валянках, у заячій шапці. Він відкликав Коропова вбік і тасмиче прошептів:

— Не думай, що я дрімаю. Я тут веду серед своїх, кам'янобрідських, агітацію за повернення. Вони в тебе не вірять, вагаються. А в цілому ти дійствуєш правильно. Райком твоєю роботою задоволений. Тільки не дуже спродуйся. Бо продати легко, а купити трудно, ой як трудно. Налягай на льон, на молочко, свиней закинь на бекон. Так надійніше. І грошики будуть, і добро ціленьким залишиться. Мене, знаєш, турбує, бо і я те добро колись наживав...

— Спасибі вам, Макаровичу,— уклонився Коропов.— Чекаю вас в нашому Кам'яному Броді...

Повертаючись додому, Коропов здрімнув на снях, і в ту ж мить йому приснилася Мар'яна, бліденька, хвороблива, запечалена. З надією розплющив очі. Довкола стояв журний ліс, завалений снігом, а на дорозі витанцьовували голодні сороки. Шкодував, що не міг нічого їстивного скинути їм зі своїх саней.

Сон сниться та й пересниться. А Любка приходиться майже щодня. І, може, правий Гопченко, чатуючи Коропова. Бо обох зразу він не міг вчатувати. А жінку підстерегти неможливо, як неможливо підстерегти зозулю в чужому гнізді.

Любка устане раненько, наварить своєму Гопченку й непомітно вислизне з хати. Інколи той спитає її:

— Куди, Любко?

Вона цьвохне своїм батіжком, скаже:

— Хліб заробляти, щоб ти не докоряв мені своїм хлібом.

І піде. Толя Вершок вже чекає її у стайні, підготовує вівсом свої та її коні. Але вона не скоро з'являється в стайні. По дорозі неодмінно загляне до Коропових (вже не будить його — Коропов сам привчився рано вставати). То гостинчика принесе Дмитрику — недільного пирога з калиною чи що інше, то випрану і випрасувану сорочку Коропову, то просто так одвідає. А як настала зима, то Любка взяла за причину перевіряти, чи вони не померзли за ніч. Зима застала Коропова у літніх яслах, стіни голенські — промерзли паскрізь, і Дмитрик пальцем записує на них розклад уроків. Коли звечора патоплять плитку — розклад зникає, а вранці знову все стає на своє місце, і хлопчик милується своєю витівкою.

— Ух, яка холоднеча! — щоразу говорить Любка, напускаючи в хату ще більше холоду.

Вона приходиться в кожушку, в теплій сірій хустині, з рум'янцем на щоках і, мабуть, не чує ніякого холоду, але для вигляду мусить щось говорити. Залишить що-небудь їстівне для Дмитрика, застебне йому кожушка на всі гудзики і, трошки присоромлена байдужістю Коропова, виходить з хати. Та ніби щоб помститися Коропову за його байдужість, відводить душу з Толею Вершком. Жартує з ним, борюється — все мов іграшки. Сміється з нього:

— А ти ще зовсім парубченя.

— Добре парубченя, — приміряється до неї невгамовний Толя, якимсь годком молодший за неї. Та Любка, мабуть, і в душі мала його за парубченя, а не за справжнього парубка й не на жарт зачастила до Антона Коропова.

— Ви живі, Антоне Миколайовичу? — спитала його одного заметільного ранку.

— Живий, Любко. Але сьогодні в моїй хаті всю ніч смерч стояв. Наших у дорозі, здається, нікого нема?

— Нема,— підтвердила Любка, оглядаючи провіяну наскрізь хату, що здригалася і тряслася, як хворий у лихоманці.

Дмитрик ще спав, вкритий всією теплою одежею, яка тільки водилася в хаті. Зачувши Любчин голос, він розсунув одежу, визирнув з неї, як ховрашок з нори, і знову сховався. Коропова ж холод не брав — він уже встиг акліматизуватись у цій хаті. Закотивши рукава синьої сатинової сорочки, він чистив картоплю. У плиті гудів вогонь тим погрозливим гулом, який буває при сильних протягах. Коропов був радий цьому, бо коли надворі спокійно та ще стає на відлигу, то плитка капризує і так курить, що треба відчиняти двері. Любка постояла, подивилась на їхнє життя, відтак зняла свого козушка, розкуталась і з тією непідробною безпосередністю, яка властива тільки жінкам, одібрала від Коропова складаного пожа.

— Хіба ж так чистять? У вас більше лущайок, ніж картоплі. А друге — де це видано, щоб голова колгоспу чистив картоплю? Женилися б ви, Антоне Миколайовичу, чи що?

— В житті тільки один раз можна женитися,— сказав на те Коропов.— А хто жениться вдруге, то мусить знати, що втретє йому женитися не дозволено ніякими земними законами.

— Чого нема на землі, те є на небі,— посміхнулася Любка, ловко знімаючи з картоплини прозору лущапачку. І стільки загадкового було в тій посмішці, так славно вирівнявся Любчин носик, і вся вона пахнула таким п'янким теплом, що Коропов мимоволі відступив від неї, сказав з неприхованим подивом:

— Ну й славна ж ти, Любко!

Шкодував, що банячок, куди вона скидала очищену картоплю, виявився таким маленьким. Стояв на безпечній відстані, замилюваний нею. Любка вичікуюче мовчала, тільки зачервонілася, як бурячок, якого розрізала замість картоплі й безжально відкинула вбік. А одягшись, сказала Коропову цілком серйозно:

— Більше я до вас не приходжу.

З тим зачинила за собою двері й похнюплена пішла до стайні. Її давно очікував Толя Вершок. Глянувши на неї, спитав:

— Що з тобою, Любко? Може, тебе хтось образив?

Любка смикнула Толю за гостренький приюшкуватий носик:

— Постарієш, як усе знатимеш.

Того ж дня — це був кінець місяця — Любка разом з іншими їздовими одержала в колгоспній касі зароблені гроші. Розписувалась за них, а ще не вірила, що одержить їх. Прийшла додому і з доброго дива розсміялася.

— Чого ти смієшся? — спитав її Гопченко.

— Чого? Знаю чого.

Вона дістала з кишені свою першу получку і піднесла її до просинілого наскрізь і від того мовби прозорого Гопченкового носа.

— Понюхай, чим пахнуть.

Гопченко навідмаш вдарив її по ніжній руді. Гроші випали на підлогу, і хоч було їх не так уже багато, але Любка шанобливо збрала — вона ще ніколи не мала стільки власних грошей. Гопченко з презирливою міною цідив:

— Радієш, шельмо!..

Чоловік мав би радіти, що жінка приносить в хату зайву копійку. Та Любчині заробітки неабияк зашепокоїли Гопченка. З ними вона повертала собі незалежність, якої не мала досі. Тепер Гопченко не може сказати їй: «Вижецу, то знаву ходитимеш голодранкою в мачухи». Тепер Любка сама, без Гопченка прогодує і одягне себе — її руки щось значать, її праця має якусь ціну, і вона глянула на світ іншими очима. Образливе почуття підсвільниці поступилося місцем іншому почуттю — великому, гордому, людському, яке Любка тамувала в собі, а тепер дала йому волю. Вона до краю зненавиділа Гопченка за підступність, за хитрість, за старість — за все зразу і більше не зносила не те що його самого, а навіть його пристаркуватого духу. Скоро Гопченко втратив всяку владу над нею. Він підозривав, що вишен у всьому Коропов, пік її до живого, облесно вимагав признань, та Любка могла тільки посміхатись на те, бо, крім поваги до Коропова, вона і не підозривала в собі якогось іншого беззавітного почуття. Вона навіть заходила до Коропова рідше і трималася з ним строгіше, ніж досі. Її тягло в безжурну, пехай і трудну, молодість, з якої вона так необачно потрапила в мисливські сії Гопченка. Новонароджена пташка, відчувши на крилах пір'я, дивилась у свій завтрашний день.

— Ти куди дивилась? — не раз присікувався до неї Гопченко, коли вона замріялась проти вікна. Він більше

не говорив: «Рівність рівністю, а чоловік у хаті мусить бути хоча б маленьким феодалом». Він діяв за цим ганебним принципом. Йому лишилось одне — бити, катувати Любку, і він це робив з завзяттям, гідним кращого застошування. Любка виходила на роботу побита, але замріяна, і, може, тому ніхто не догадувався, яке страшне пішло у неї життя з Гопченком. Сама ж вона теж нікому не признавалась у цьому, хоч тепер ні на мить не розлучалася з думкою залишити Гопченка. Ця думка була їй милішою всяких інших думок. Любка жила нею, упивалася нею, як виноградарі упиваються своїм старим вином, і почувала себе на вершині блаженства. Вона частенько поверталася з роботи додому, все розміркувавши і вирішивши, як здавалося їй, назавжди. В такі вечори Любка складала свої речі, відтак ставала перед дзеркалом і, копіюючи Гопченка, говорила:

— Прощай, Гопченко! — Але й разу не доходила до останніх дверей. Не далі, як на сінешнім порозі, на Любку нападали сумніви, вона прихилила гарячу голову до холодного одвірка, слухала, як в'южить надворі, й, охоловши, в сум'ятті повертала назад. Знову підходила до дзеркала, знову копіювала Гопченка і з презирством говорила:

— Це моя остання ніч.

Мовби у відновідь на те, чула його покахикування на колгоспнім дворі, і було таке враження, що він зловтішається з її химерних намірів. Але однієї ночі параз все кінчилося...

VIII

Мете біла метелиця...

Тихо крутиться млинове колесо — видно, нема йому сьогодні великої роботи. Коли надворі хурделить, люди не дуже квапляться до млина. На такий день всяк має в запасі мірку муки, може вчинити з неї пиріжки з горохом, млинці на середовому салі або що інше і спокійно перечекати негоду в теплій хаті. І тільки Коропову нема спокою і в такий день. Він їде в райком. Сам фурманить. Пропливає старий ліс з дубами — пам'ятниками природи, монастир на скелях, а далі мете над полем біла метелиця, і вітер наспівує їй свою невеселу пісню, чіпляючись за сухі билинки, що стоять в сніговинах. Коропов роздумує про те, що з тих пір, як він став головою, не встиг прочитати жодної книжки і всього один раз відвідав кіно,

яке пускали неймовірно довго — з вечора до пізньої ночі. Як тільки виривається вільна година для себе — її негайно забирає райком. Семен Полікарпович ніби чатував Коропова, невсипно і повсякчасно, і як тільки той вигадував собі більш-менш вільну днину для читання, кіно або якихось інших людських насолод — кликав його в свою столицю, заметену снігом не менше, ніж Кам'яний Брід. І коли він разом з іншими головами з'являвся на добрі секретареві очі — той дивився на своїх ополченців крізь окуляри тепло і разом з тим трохи здивовано: «Всі, нікого не замело? Не бійтеся, я не дам вам загинути...» Коропов уже не раз поривався сказати, що так не годиться, що голова мусить мати хоч трохи часу для себе, але Семен Полікарпович завжди говорив такі мудрі, хоч і відомі всім речі, що Коропову відпадало бажання встрявати з ним в суперечку про те, годиться так чи ні. Все ж мав собі на приміті колись висловитись за час голови, потрібний для того, щоб лишатись людиною, щоб не отупіти і не стати холодним служакою. І він вирішив твердо зробити це не колись, а сьогодні. Але тільки він це вирішив, як хтось гукнув йому з завірюхи:

— Стій, демократ!

В Лисовій балці йому зустрівся паромівський голова. Гордовито і чинно сидів він у санях, на килимі, сам у розкішній шубі. На козлах — кучер, упряж — з дзвіночками.

— Ну, демократ, як живеш? — запитав паромівський голова.

— Чогось викликають в райком.

— А чому без кучера?

— Сам покучерую.

— Сам... Ні, брат, в мене не так. Критика, демократія — це одне, а єдинопочаліє — це інше. Голова єсть голова. В моїй Паромівці інакше не можна. Тільки отак, — і він ніби затис свою Паромівку в здоровенний кулак, посинілий на морозі. — Демократ, — з презирством вимовив паромівський голова і зверхньо кинув кучеру: — Поганяй!

Заспівали дзвіночки, звихрилася за саньми дорога. Коропов збагнув, що сьогодні викликають в райком його одного. Не дуже гнав свої коні, поволі вибрався з Лисової балки. Коням трудно іти під гору...

— Вйо, коні, вйо! Мені теж трудно під гору...

Скоро ті коні, прикриті від холоду ряднами, нудьгували на містечковій площі, а Коропов сидів на твердому стіль-

ці проти Вайтюка. М'яке крісло стояло поруч незайнятим, Семен Полікарпович зачитав Коропову листа про те, як він, Коропов, заморозив старого Воробей. Коропов слухав спокійно, бо був певен, що Воробей помер своєю доброю смертю. Та раптом ніби хтось зненацька вдарив його по обличчю: під листом підписана Любка Воробей. Коропов не повірив ні Семену Полікарповичу, ні очам своїм. Кам'яний Брід став зразу не тим, яким він склався в уяві Коропова. Чи міг він сподіватись від Любки такої підступності? Він червонів, блід, а Семен Полікарпович сердився:

— Жив собі чоловік і нехай би жив. Так ні, треба його поставити сторожем, треба заморозити його...

— Що ж, якщо я винен — судить мене, — зітхнув Коропов, уявивши суд і Любку свідком на тому суді. — Може, там, на суді, ми відсудимо тих людей, яких ви обіцяєте відпустити і не відпускаєте.

— Макарович! — вигукнув секретар.

Увійшов Макарович з повним графіном води.

— Слухайте, Макаровичу, щоб я більше не бачив вас у райкомі.

— Слухаюсь, товаришу секретар.

— Не слухаюсь, а сьогодні ж подавайте заяву про звільнення. — І знову глянув на Коропова: — Ну, ще хто?

— Сто тридцять п'ять чоловік...

Коропов розгорнув довжелезну бумагу, Семен Полікарпович взявся за голову, а Макарович спішно вийшов. Він стояв у приймальній з графіном і півголосом перелічував, загинаючи пальці на вільній руці:

— Я — раз, Пилипон, — два, Федька Пуп — три, Плутив Хома — чотири, пекар Бевз — п'ять, муляр Гнат — шість, Ганя Кравчик — сім, Назар Ковбасник — вісім, Секлетка — дев'ять, рудого Савки дочка — десять, Прокіп Сажотрус — дванадцять, ні, одинадцять. Ні... — Збивався і починав спочатку: — Я — раз, Пилипон — два, Федька Пуп — три, Секлетка — чотири...

Так і не долічив. Вийшов Коропов, і Макарович таємниче зашепотів йому:

— Ну як? Я ще ніколи не бачив таким сердитим нашого Семена Полікарповича. Але ти не відчаюйся. Пом'ямо, ти дійствуєш правильно.

— Трудно мені. Ой трудно! — сказав Коропов.

— А думаєш, йому легко? У нього цілий район. Всім нелегко. І мені нелегко... Але я ще тут трохи побуду.

Я веду серед своїх агітацію за повернення. Що тобі один я? Треба, щоб всі повернулися. Ну, не всі, а хоча б відсотків сімдесят. Дехто в тебе не вірить, вагається. А дехто вже заготований мною. Чуєш, персонально мною. Ти підтягуй колгоспні діла, щоб я мав за що чіплятися. Шикарного клубу постав для молоді, баню для стариків. Аякже, народ підріс, і треба тягтися за ним. Я, наприклад, без бані і без пива тепер не можу... Аякже, народ хоче жити, і не як-небудь, а добре жити, по-сучасному...

— Добре, Макаровичу, будемо тягтися. Чекаю вас з усіма людьми.

— З усіма не з усіма, а відсотків шістдесят буде. Ті, що тут не повиходили заміж і не поженилися. Словом, п'ятдесят буде. А за сорок ручаюся.

— Для початку і це добре.— Коропов потис Макаровичу руку й заспішив на містечкову площу, над якою вже западав вечір. Макарович дивився йому вслід:

— Славний чоловік, а Воробєя все-таки заморозив... Старий ще міг би пожити. Треба якось обминути цей факт в моїй агітації.

Не вчуває, мете біла метелиця, ховаючи від коней дорогу. Мовчить ліс, не витанцювують за сльми голодні сороки... Не спиться Мар'яна. Коропову з думки не сходить Любка, ніби щось зміїне побачив він у ній, разом з нею руйнується, валиться Кам'яний Брід... І чомусь згадався Коропову його проводи. Колонний зал. Товариші і друзі. Дехто прийшов сюди просто з забобою. Напуття дав сивий шахтар: «Тобі буде нелегко — все нам давалось нелегко, але ми знаємо тебе й віримо, що ти не ославиш нашої честі. Нехай щастить тобі, наш дорогий Антоне...»

Та ось він на самому днищі Лисової балки. В темному болоті борсаються коні. «Торфовисько»,— з жахом подумав Коропов, зіскочив з саней і заходився рятувати коні. Але ось один з них загрузає безнадійно, а завірюха мете. Коні, сани, Коропов — все злилося в одну темну кучугу...

В цей час з полювання повертався Гопченко. Іде собі пагорбом, несе закладлого зайця. Помітивши потерпілих, посіпшив вниз. Але внізнав Коропова і пройшов мимо, зник в завірюсі.

Витупав у сінцях ноги, зайшов до хати і з погордою кинув Любці до ніг зайця. Поставив рушницю, роздягся й, підійшовши до Любки, пильно заглянув у її наснажені очі:

— Що за дика радість у твоїх очах? Може, думала — я замерзну, не повернуся більше. Ні, я не замерзну...

— Живи на здоров'я, — байдуже сказала Любка і зовсім не байдуже вийняла гроші з тієї кишеньки, де носила колись гарбузові зернятка: — Моя друга получка. — Повела нею під Гопченковим носом. — Ось що таке Коропов!

Цього разу він не вдарив її по руді, тільки злорадно процідив до неї:

— Не радій. Він загруз у Лисовій балці...

— Хто? — насторожилась Любка.

— Твій Коропов...

За вікнами не втихало.

— І ти не допоміг йому? — жахнулася Любка.

— Кому? Своєму ворогові? — посміхнувся Гопченко.

— Який же він тобі ворог?

— Не тільки мені, а й тобі. Мене зняв з голови, а в тебе одібрав батька...

— Неправда!..

І більше у Любки нема слів, щоб виказати своє обурення. Вона прожогом кинулась до одежі, наспіх одяглася й вибігла з хати.

Гопченко стояв якусь мить, не зразу збагнувши, що трапилось, відтак схопив рушницю і роздязнений, простоволосий вибіг за Любкою. Сніг холодним снопом вдарив його в обличчя.

— Стій! Вернись! — І вистрілив.

Зачувши постріл, зупинилась на монастирській доріжці стара Воробейха. Вона щойно вийшла з всеношної. З посохом, у чорній одежі, на фоні монастиря вона здавалася казковою і страшною. Зробила боже знамення і пішла далі. Стогнав сніг під її ногами. А дорогою, до якої веде монастирська доріжка, мчала Любка виручати Коропова. Помітила Воробейху, зупинилась, завагалася: «Мачуха...»

Воробейха погрозово наблизилась, зазірнула Любці в обличчя:

— Порядні люди з всеношної, а ти куди таким святим вечором?

— Ви не бачили Коропова?

— Ні, він богу не молиться. А тобі не вадило б помолитися за батькову душу.

Любка нічого не відповіла їй, побігла далі ліською дорогою.

— А, ледащо! Я його в суд подаю, а вона за ним бігає?

Щоб ти звідти і не повернулася. Чом я не вдушила тебе ще маленькою?..— хрестилася Воробейха, зле покльовуючи святим посохом...

А Любка падає, підводиться і вже полем мчить далі. Збилась з дороги. Ні, не збилась. Ось і Лисова балка — глибока, темна.

— Антоне Миколайовичу! Антоне Миколайовичу! — заволатала Любка крізь завивання вітру.

Нікого не чути, нікого не видно... Нарешті серед снігу зачорніла ще не замерзла баюра. Любка підійшла, зазирнула в погрозливу воду, і десь з самих грудей Любчиних вирвалось дике, панічне:

— Антоне Миколайовичу!..

Та ось її погляд натрапив на глибокий слід, на провалини від кінських ніг, і Любка враз ожила. Йшла тим слідом на гору, а вітер ніби хотів зіпхнути її назад в Лисову балку. Любка збилася з сліду і заблудилася... І видавалось їй, що якийсь здоровенний пес водить її по білому полю і насміхається з неї...

А в селі вже притихло. Стоять обліплені льодом криниці, над ними ледь-ледь поскрипують журавлі, похитують гіллям заіснені дерева. Після бурі завжди отак тихо. Колгоспним подвір'ям їде Коропов, до половини мокрий, в болоті. Його оточують люди, випрягають врятовані ним коні. Він дякує людям, їде додому, але, помітивши вогник в конторі правління, повертас на той вогник. Заходить. Тут Степап Васильович, Горпина, Терешко, Дзюба. Як видно, розмова йшла про нього, і, може, тому всі притихли.

— Ну, що там? — запитує коваль.— Я знаю, звідки їде хмара, і знаю, якого грому чекають з неї. Не вийде! Але слухай, ти весь мокрий. Що з тобою?

— Трошки загруз у Лисовій балці. І знаєте, що я вам скажу: торф не замерз, торф теплий, теплий... А що, коли б ми зараз почали добувати торф? Зимою...

Але йому не встигли відповісти на це запитання. Вбіг Гопченко і безсоромно схопив Коропова за грудки:

— Де Любка?!

— Кузьмо, не буйствуй! — гримнув на нього коваль.

Гопченко опустив руки, заблагав:

— Чого ж ви стоїте? Шукайте Любку! Вона побігла виручати його в Лисову балку і пропала...

Всі вмить вибігли за Короповим, а Гопченко, здивований їхньою чуйністю, все ще стояв. Він ненароком натрапив на місце, де наслідив Коропов, і скрушно схопився

обома руками за голову: «А може, я ранив її, і вона стекла кров'ю?..»

Коваль ніс обезсилену, непритомну Любку. Тримав її ніжно, по-батьківському і, може, тому дозволив собі давати їй своє батьківське напуття:

— Я знаю, Любонько, тобі тяжко. Але хіба іншим легко? Вдовам, дівчатам, які сивіють. Після війни багатьом тяжко. Живи, цвіти, мирись зі своїм лихом. І забудь дорогу до Коропова, прошу тебе... Бо це не доведе до добра. Ой, не доведе. Я прожив на світі, я знаю...

Він вніс її в хату, поклав на ліжко, зняв з неї верхню одежу. Любка вдячно пестила жилаву ковалеву руку.

— Якийсь пес водив мене по балці, водив, шкірив до мене зуби, сміявся...

— То блуд, Любко, то блуд...

— Ні, то Гопченко... Людина гине, а він проходить мимо, ще й хвалиться мені. А людина гине... Я несправді жу його за хитрість, за підступність, за старість, за все...

— Старість, Любко, до всіх приходять і до тебе прийде.

— Є всяка старість. Є мудра, є лиха. Я думала — він людина з великою душею. А він Гопченко!..

Коваль непароком глянув на бандуру, що стояла в кутку, припавши пилюкою.

— Ех, Любко! Бачу я — заспівав він тебе своєю бандурою, та ненадовго...

Спочивас, не крутиться млинове колесо, не світяться вогник у заплиненому борошном віконці. Високим дерев'яним мостом іде темна постать — то Гопченко. Є щось зловісне в тій постаті. Помітив вогник в хаті Коропова, зупинився і пішов далі, зник. Десь скригнули двері — то коваль повернув додому. І от, коли село впало в глибокий сон, замість тієї тіні, що зникла, показалася інша тінь — жіноча...

ІХ

Любка прибігла до Коропова боса, в засніженій спідничині, наспіх напнута хусткою. Лихоманно застукотіла у віконце. Коропов відчинив їй і жахнувся. Все лице її було в синцях, на устах запеклась кров, а очі блищали хворобливо, страшно, шукаючи порятунку.

— Мене вбивають... — простогнала Любка.

— Хто?!

— Він, Гопченко...

Коропов допоміг їй умитись й поклав на своє місце, біля Дмитрика. Сам пішов до її переслідувача. Той виявився недалеко, мабуть, біг за Любкою й зупинився в розпачі. Рушницю тримав наготові. Помітивши Коропова, войовниче ступив йому назустріч і промовив:

— Прикарманив мою Любку...

— Сама прийшла.

Коропов взяв за стволи, що дурнувато дивилися йому в груди, й одвів рушницю вбік. Сказав тим спокійним тоном, який ніколи не залишав Коропова:

— Були б ви молодші, я б з вами поговорив інакше, вже ніколи не піднімали б руки на жінку.

— Підняв, то не на твою, а на свою власну.

— І на свою власну.— Коропов так пахмурився, що оторопілий Гопченко відступив назад.— Принесіть хоч одягу, а то вигнали голу і босу. Ви безсовісний...

Коропов повернувся додому й в потемках схилився над Любкою. Її лице нашіло від болячок, коси спокусливо пахли ромашкою. Стало так жаль її. Піби в подяку за це вболівання, відчув її гарячу цесмілу руку — лоскотливо черкнули по шкірі тверді, як камінчики, мозолики... Коропову згадався той день, коли вперше побачив він Любчину руку... Ні, така рука не могла писати доносу в райком, і Коропову уявилась інша, підступна рука, що безсоромно назвала себе Любчиною...

На світанку таємниче скригнули двері, і Гопченко вкинув у хату оберемок Любчиної одяжі. Відтак зазирнув, що діється там, й обережно причинив за собою двері. В хаті в цей час нічого не діялось. Любка спала з Дмитриком, марила, а Коропов куняв за столом, поклавши скуповджену голову на складені навхрест руки.

На рапок Любка не змогла підвестися з ліжка.

— Де я, де я?..— шепотіла вона.

В голові, піби налитій оловом, стукотіли ковалики, руки і ноги розламувались від ниття, вся вона палахкотіла в гарячці. Побита Гопченком, вона до того ще й простудилась і тепер лежала в нестямі, задихалась, а в її хворобливих очах, що гостро дивилися в одну точку, стояли сльози. Навіть коли прийшов лікар, викликаний Короповим, і взяв її кволу руку, щоб перевірити пульс, Любка не звела очей. Коропов помітив, що вона дивилась в замуроване віконце, на якому мороз вималював за ніч казковий ліс. Може, Любка безжурно блукала у тому лісі,

і їй було легко, приємно... В міру того як піднімалося сонце, ліс міняв барви.

А за вікном життя йшло своєю чергою. Степан Васильович відчинив кузню й клопотався біля горна. Терешко начальницьким баском погукував на їздових. А Гопченко вперше за багато років сказав своїй Горпині, яка поспішала на ферму:

— Доброго ранку, Горпинко!

Горпина нічого не відповіла йому, тільки посміхнулася лукаво й задерпкуватіше, ніж звичайно, відчинила в корівник заметені снігом двері: «Гей, гей, ще скільки в її працьовитих руках сили!» — думав Гопченко. Пішов за нею на ферму і весь ранок слухав, як вправно вона доїть корів. Точнісінько як тоді, коли женився на ній. Рапковий фермівський дух діяв на Гопченка заспокійливо, настроював на добрий лад. Але старого лиса не можна задобрити і найсолодшими спогадами. Гопченко ще не втрачав надій повернути Любку. Улучив годину, коли Коропова не було дома, й упав перед хворою Любкою на коліна, благав, вимолював у неї прощення. Дмитрик, який виконував роль сиділки, був дуже здивований цією сценою. Але коли Любка попросила Гопченка піти геть і відвернулася до стіни, Дмитрик дещо збагнув і войовничче відчинив Гопченку двері. Той виїшов і пройшовся подвір'ям так браво, незалежно, молодцювато, ніби скинув з себе якийсь непосильний тягар. Але поки отаким фасоном дійшов додому — задихався, впрів і, може, вперше признався собі, що він і справді не пара для Любки.

Зайшов до хати і впав на лаву, щоб спочити, віддихатись. І стало йому противним, чужим те гніздо, яке так старанно вимощував він для Любки. І захотілося зруйнувати, спалити його й почати життя спочатку. Але чи вистачить йому сили прожити ще одне життя? Він підвівся, з острахом глянув на рушницю — може, нема смислу жити, може, вже нічого доброго він не принесе людям своїм життям?.. Але тут його погляд ненароком упав на забуту бандуру. Гопченко зняв шапку і кинув її на розібрану постіль, в якій так недовго любувався красунею Любкою. Підійшов до бандури, взяв її, рукавом витер з неї пилку і знову впав на дубову лаву. Забриніла одна, друга, третя струна, заспівала стара бандура, а разом з нею заспівав Гопченко:

Ой верніться, ой верніться, літа мої,
Літа молоді!..

Та десь в середині пісні луснула заіржавіла струна, примовк Гопченко: луснула остання надія повернути Любку... Плив кудись зруйнований парусник...

На зло Любці, на яку не подіяли ніякі його найвитонченіші перепросини, хотів забрати Горпину, але та рішуче відмовилась: не могла простити йому старої кривди. Гопченко живе один. Ніхто не знає, як він живе, але якось живе. І всякому, в кого не клеїлося з сімейним життям, нагадує: «Тримайся першої пари...» Те саме нащось сказав Коропову. Мабуть, не знав, що Коропов належав до тих холоднуватих людей, які ніколи не втрачають здорового глузду і вміють самозвітувати за кожен свій крок.

Коропов мучився. Він ніяк не міг пояснити своєму допитливому Дмитрику, чому тьотя Люба перейшла жити до них. А ще більше побивався над тим, як він пояснить це своїй Мар'яні. Знав одне: Любка тяжко хвора, і він не може залишити її в біді. Можливо, інший на його місці похлоливо покликав би її родичів, спровадив би з своєї хати. Не було б розмов на селі, не було б підозрінь. Але чесні не бояться підозрінь, і він теж їх не боявся. Любчині родичі не приходили, може, відцурались від неї — він картав їх за це. Дав знати старій Воробейсі, але та навіть не злізла з печі.

— Оце такі чужі діти, — сказала йому й відхрестилась від Любки: — Я знала, що так буде...

Обійшлося без неї. Все взяв на себе. Годинами просиджував біля хворої Любки, а коли виходив з хати, то замість себе залишав Дмитрика. Хлопчик догідливо подавав тьоті Любці ліки, а потім захоплено слухав її казочки про лісовиків, водяників, болотяних царів та інших диваків, з якими Дмитрик був зовсім не знайомий. Так у казках вона несподівано впадала в забуття, марила, і тоді розгублений Дмитрик вибігав кликати на поміч батька. Сиділи вдвох біля її ліжка, а коли Любці ставало краще і Коропов знову виходив між люди, то чув позад себе прилизливий лукавий смішок. Він не міг кожному пояснювати обставини, в яких він так рантово опинився. Та й вряд чи йому повірили б. Отож на той лукавий смішок намагався не озиратись, удавав, що нічого не чує і не бачить, а на ущипливі облесні натяки, коли діватися було вже нікуди, Коропов віджартовувався. Але були і не злі насмішники, такі, що схвалювали його поведінку, на чистоту говорили: «Не печалься, Коропов. Не все те гріх, з чим ходять до сповіді». Від цих Коропов теж віджарто-

вувався. Спитав Терешка — тепер чи не найвірнішого Любчиного прихильника:

— А ви свою стару любите?

— О, спробуй її не любити!..

В цю тяжку годину, коли Коропов, всупереч сільським пересудам, мусив лишатися вірним своїй совісті, у Кам'яний Брід приїхав Семен Полікарпович. Перш ніж взятися до своїх звичайних справ, він сказав пригніченому голові:

— Покажуй, Коропов, як ти живеш.

У вухах задзвеніло голосніше ковадла. Коропов не хотів показати свого домашнього життя — в хаті все ще відходила хвора, побита Гопченкова Любка, як іноді відходить квітка, побита морозом. Помітивши замішання Коропова, Семен Полікарпович ввічливо відмовився від оглядин, все ж наприкінці свого візиту мав маленьку розмову з ковалем. І хоч після від'їзду секретаря коваль загадково мовчав, але його ковадло заспівало трошки на інший лад — задумливо, турботливо, без того веселого приспіву, до якого так звикли в Кам'яному Броді,— і Коропов збагнув, що Степан Васильович щось вирішує. Не міг тільки догадатися що...

Всі останні ночі Коропов з тривогою дослухався до сиплуватого баритончика «овечки», що борсалась у снігу десь за селом — проти вітру нелегко добиратися їй до причальної станції. Уставав Коропов дуже рано, одягався, вмивався і подовгу простоював біля віконця, мабуть, журився... Надворі не припинялися заметілі. Кучугури снігу підкрадалися до будинків і гострими білими язиками злодійкувато чіплялися за дахи. Одного ранку стоїть він отак, дивиться на засніжене колгоспне подвір'я, а синичка прилетіла й забила своїми жовто-синіми крильцями у вікно. «Хтось прибується», — подумав Коропов.

Кажуть, що того дня в селі трапилась несподіванка. Прийшла якась городська жінка, завітала в крайню хату спитати, де живе Коропов, і там їй виклали все: що Коропов жив з сином, бідував, а тепер прийняв Любку і, мабуть, добре зробив, бо одному, без господині, жити в селі просто неможливо. З тим її вивели з хати, ще й показали, де живе Коропов. Але вона не пішла в село, повернула назад, на «овечку». Вже все село знало про ту таємничу городянку, один Коропов нічого не підозривав. Він нічого не знав про Мар'яну, яка останнім часом не подавала про себе ніяких вістей, і журився.

— Що з вами, Антоне Миколайовичу? — допитувалась Любка.

— Нічого, Любко, нічого, я думаю.

— Про мене?

— Про тебе, Любко...

Так починався мудрий ранок, а ввечері знову все вяглося, від журних думок не лишалось і сліду. Після денних турбот і смачної вечері добре сидіти в натопленій хаті, слухати потріскування дров у плиті і вголос читати вичунюючій Любці безсмертного Гоголя. Якось читає їй:

— «Чуден Днепр при тихой погоді!..» — А вона йому:

— А ви мені більше подобається в бурю...

Посміхнувся Коропов і ще запальніше читав далі. Може, жити б отак все життя?.. І от одного такого блаженного вечора, досить пізнього, коли Дмитрик уже заснув, замріяна Любка сказала Коропову:

— Мені пора...

Любка звикла до цієї вогкуватої хатинки, до турботливої, щирої душі її господаря. Почуття поваги і вдячності майже завжди по сусідству з іншим, нестримнішим почуттям. Любка закохувалась в Коропова обережно, поволі, ніби хотіла розтягти цю найсолодшу днину на вічність. Та з вічністю у неї не вийшло б — вона знала себе, — вона була надто нетерплячою і надто гарячкуватою, щоб протриматись довго, і може, тому, мабуть, так заснішила від Коропових, ледве зіп'явшись на поги. А Коропову в його становищі, з його стриманим серцем і тверезою головою, може, і вічності мало, щоб закохатись. Принаймні так видалось Любці, коли він спитав:

— Куди? Знову до Гопченка?

Тільки тепер Любка відчула, що вона зовсім забула про Гопченка, ніби ніколи й не було його в її досьгоднішнім житті. Але що zakresлює серце, те іноді ще довго може роїтися в голові, як далекий відзвук забутих днів...

Любка стояла посеред хати надломлена, безпомічна. Коропов допоміг їй зібрати речі. Вона мовчки зв'язала їх у два невеличкі вузлики, одягшись, поцілувала сонного Дмитрика і вийшла. Коропов провів її до воріт, сказав на прощання:

— Нехай, Любко, щастить тобі...

— Нехай, — безнадійно промовила Любка, вже, мабуть, не вірячи в щастя. Хіба мало нагорювалась вона за своє коротке життя?..

Коли вмерла мати, старий Воробей потужив, поплакав,

та не минуло і року, як привів до хати лиху мачуху. І Любка зразу стала для неї завадою. Мачуха увішала хату іконами й обрушила на Любку свою витончену богомільну злість. Тримала її в голоді і в лахмітті й не раз викидала з рідної хати. Горювала Любка, поки не підібрав її хитрюга Гопченко. Він і під лахміттям помітив дівочу красу, приголубив, зігрів Любку, зробив панею. Але Любка і тут не зазнала сподіваної радості — її нове життя видалось ще мерзеннішим, ніж те, під опікою мачухи. Бідував батько, а разом з ним бідував Кам'яний Брід, і та біда стала для Любки ще відчутнішою. А коли Любка заходила забрати до себе свого старенького батька, то Гопченко не схотів. «Хочу пожити без тестя». Мабуть, боявся, що тесть буде підкреслювати його старість. А далі? Ви знаєте, що трапилось далі? Отож іде Любка, несе свої вузлики і думає, як тепер їй жити на білому світі... В боковій кишені нащупала гроші за свої трудовні й геть відігнала від себе недобрі думки. В роті ще було гірко від ліків, ноги не дуже слухались, спотикались, але серцю було так добре — його не ятрили старі болячки, — в нім розквітала перша любов. Щербатий місяць золотив їй доріжку...

Любка зупинилась біля батькової хати. В цій хаті промайнуло її дитинство, як неповторна світла казка. А потім прийшла мачуха й обірвала ту дивну казку, батькову хату зробила для Любки пеклом. То чого ж вона знову прийшла сюди?.. Вибіг песик, впізнав її, поластився біля ніг, ніби запрошував до хати. Але вона відвернулася. Згадалося Любці, як одного разу мачуха впекла її гарячим смалюхом, не інакше, як хотіла випекти душу. Ніби захищаючись від того гарячого смалюха, Любка пішла геть, залишивши здивованого песика посеред вулиці. Іде Любка сонним, притихлим селом і зупиняється проти ковальної хати. Горить вогник. Степан Васильович ще не спить, мабуть, малює свої картини. Любці вчуваються його слова: «Є на селі коваль, і ти, Любко, ніколи не забувай про це. У мене не було своїх дітей...» Ні, вона не забуває, вона знає його добру душу, чесне серце і все-таки не наважується зайти. Схилилась на тин та й заплакала. Тихо, але гірко...

І раптом чиясь рука ніжно, по-материнському торкається її плеча.

— Не плач. Радіти треба, а ти плачеш. Ти не одна. Ходім... — Любка піднімає очі і бачить перед собою

Горпину.— Починаємо жити, починаємо багатіти, а вона плаче... Ходім.— Взяла Любку за руку і, як добра мати, повела вулицею...

Небагато, але чисто і затишно в Горпининій хаті. І ніхто не заважає їм пожуритися. Обидві сидять, обидві роздумують про свою долю. На столі — пепочата вечерея. Стоїть навіть сороківочка, припасена Горпиною бог вість для чого. Але не до вечері їм обом.

— Ой доленько! — зітхає Горпина.— Яка ти буваш добра і яка часами лиха... Любко, скажи мені правду: ти любила Гопченка? Кажуть, що ти ніколи не назвала його по імені.

— Ні, я обманювала себе. Ніколи я його не любила...

— А я його, чорта, любила... Чесно тобі кажу. Бував, як заграв на своїй бандурі, заспівав, гляне спідлоба хитрим очима, то я, як та пташка, тремчу. Молилась на нього, вірила йому. А він розтопав мою віру, розвіяв, як вітер осінні листя, мою любов. І пі собі, ні людям нічого не здобув. І вже не здобуде. А може... Таких очищає від зла не проповідь, а горе, звичайне людське горе. Жаль тільки, що воно так пізно спіткало його. Наш коваль старе залізо обновлює тим, що гартус. Може, так обновлять і Гопченка. Жаль, що Коропов не приїхав на років двадцять раніше. Може, мій Кузьма все життя прожив би Кузьмою в оцій хаті і ніколи не став би Гопченком. А так наплодив сиріт по світу і жодній не дав щастя.

Вона пильно глянула на Любку, на схрещені на животі руки й спитала гнівчутливо, по-жіночому:

— В тебе благополучно?..

— Благополучно...— тихо, присоромлено промовила Любка й, прибравши з живота руки, заплакала.

— Ти знову плачеш. Не плач. Ти ще молода, твоє життя тільки починається. Шануй свої літа молодії...

Любка крізь чисту сльозу замріяно дивиться на Горпину. Горпина і собі дивиться та мовби зазирає в її молоду, ще не зіпсовану душу.

— Тужиш? Я знаю, чого ти тужиш. В твоїх очах я бачу Коропова. Нашого доброго Коропова. Але якщо справді в тебе велика, світла любов, то тобі не страшно — ради неї ти можеш піти на таку ж велику жертву. Ти можеш і повинна зберегти його для сім'ї, для дітей, а може, навіть і для колгоспу, для всіх нас. О, ти не знаєш, що це за сила — сім'я! Ти не знаєш, як тяжко, коли сім'я розпадається. А я знаю...— Горпина встала, налила маленькі

чарочки.— Вечеряй. Сьогодні мені хочеться випити. Не за моє, не за твоє і не за його щастя, а за наше. Щастя тоді міцне, коли всі щасливі...

Коропов теж думав про щастя. Не про своє, а всього Кам'яного Броду. Він допізна писав Мар'яні не так вибачального, як пояснювального листа. З чистим сумлінням писав, а на ранок виявив дивну річ: знову стало тьмяно, непривітно в його хаті. Злився на тих, хто поставив у будинку маленькі вікна. Невже таку помилку міг допустити Степан Васильович?

Вранці коваль ще здалеку усміхався Коропову, а коли потис руку, то сказав з хитринкою:

— Я мовчав, усе думав, як би зробив на твоєму місці. Але любиш її? Еге, хто її, чортяку, не любить! Такі, як вона, народжуються раз у сто літ, але хтось один все життя буде милуватися нею...

Коропов аж стерп від таких розмов. Те, що пригасив у собі, чого боявся і думав, що зрікся в ім'я Мар'яни, знову в нім піднялося, завирувало в серці. Чорт знає як захотілось побачити Любку, сказати їй щось добре, привітне, щире...

Вона возила до січкарні солому. Не одна — з Толею Вершком. Коропов сів у саночки, зі смаком зроблені Степанем Васильовичем, і помчав до скирти, що самотньо стояла в засніженім полі, сама теж у чистій білій шапці, що скидалася здалеку на купол парашута. Біля надібраної скирти стояли готові врубльовані підводи, упряжені коні журно дослухались до таємничого шерхоту в соломі, а самих погоничів не видно. Вони сиділи в затишку, під скиртою й мирно полуднували. Коропов навіть не поцікавився, де погоничі, круто повернув до села. Колючий вітер жорстко бив його в розгарячіле обличчя. Примчав на колгоспний двір і сам собі посміхнувся. Невгамовне ковадло знову співало, дзвеніло на свій звичний веселкуватий лад, хоч цього разу і не дуже тонку роботу загадав собі наш коваль. Він кінчав кочегарське приладдя для нової бані. Зиркнувши на схвильованого Коропова, поклав цедоковку в горно й наліг на міхи.

— Що з тобою, Коропов?

Коропов промовчав, а коли Степан Васильович знову взявся за свій молоток, Коропов і собі підняв з землі велетенського молота і за якихось кілька хвилин, потрапляючи ним на вказувані ковалем місця, побачив на ковадлі перші контури коцюби. І знову забув про все на світі,

стільки захоплення викликала та поганенька коцюба, здатна лише на те, щоб нею вигрібати попіл. Гордовитим рухом скинувши її з ковадла, як це роблять усі ковалі — мовляв, ми і не таке вміємо, коваль сказав Коропову:

— Іди, займайся своїми ділами, — і знову наліг на міхи.

Було щось просте і владне в його постаті і в його замірених очах. Коропов хотів признатися йому про все, як рідному батькові, але завагався, бо міхи сопли дедалі розгніваніше і коваль мовби теж сердився разом з ними. «Іншим разом», — подумав Коропов і, ніби підгартований, вийшов з кузні. Димок над річкою нагадав йому, що сьогодні перша банна субота.

В кінці дня Коропов розшукав Терешка — його опучі і на мить не припиняли на засіданнях правління свого лиходійства. Не допомогла фланель, то Коропов гадав, що допоможе баня.

— Збираєтесь у баньку? — спитав він Терешка.

— Аякже! Раз поставили, то хочеш не хочеш, а треба митись.

— Стареньку свою візьміть на парок.

— Хіба ж вона піде? Нехай краще пікнеться в почвах.

— Діло хазайське.

Баня над річкою була побудована за типом великих бань, з двома відділеннями, роздягальнями, душевими і парною. Було навіть місце для буфету, сільська кооперація торгувала там пивом і, потай від Степана Васильовича, більш міцними напоями.

Коропов прийшов пізніше інших, на останній, найміцніший парок. У буфеті спочивали розрум'янені, урочисті Терешко зі Степаном Васильовичем, перед ними стояли кухлі, в яких пішилось пиво. Двері в жіночу роздягальню були відхилені, і Коропов побачив Любчині привошені чобітки, що самотньо стояли біля одежного шкафчика. Коропов пройшов у чоловічу роздягальню й попросив банщика піддати пару. В парній на верхній полиці Толя Вершок вимахував пахучим дубовим віником — безжально шмагав Гопченка.

— Толю, боляче, — щулився Гопченко. Але Толя зашмагав його ще безсердечніше. Коропов примостився полицею нижче. З жіночої половини доносились жарти і сміх.

Коли Коропов, вволю попарившись, вийшов з роздягальні, двері в жіноче відділення були все ще відхилені, але Любчиних чобітків уже не було. Замість них стояли

інші чоботи, порижілі, Горпиніні. Коропов підійшов до буфету, користуючись відсутністю Степана Васильовича, попросив свою городську післябанну дозу і під легким хмільком пішов додому.

Десь неподалік ходила дівоча компанія й розносила по селу любиму Любчину пісню:

Чорноморець, матінко, чорноморець
Вивів мене босую на морозець,
Вивів мене босую та й питає:
— Чи є мороз, дівчино, чи немає?

«Скоріше б приїздила Мар'яна!» — зітхнув Коропов, слухаючи пісню, яка, мабуть, співалася не для цього... І тільки млинове колесо крутилося так само несхибно, розмірено, як вчора, як сто, двісті літ тому.

Х

Ніхто тепер не заходить до Коропова, ніхто не цікавиться його домашнім життям. А воно іде так: Коропов устає на світанку, розводить вогонь, готує собі і синові снідати. Дмитрик ще спить, а Коропов, поснідавши, залишає на столі записочку: «Дмитрику! Спідай, кінчай уроки та, гляди мені, не запізнийся в школу». І на весь день іде з дому, за село, аж на Лисову балку — там серед зими добувають торф на добриво. Вручну добувають — Бубон відмовився дати трактора. Коропов працював разом з усіма людьми, але побачив, що толку з того небагато, і вирішив будь-що вирвати трактора. Привіз на торфовисько Марка Дзюбу, обводив, показав, відтак удвох поїхали в МТС.

— Як все легко думалось, а як тяжко робиться, — скаржився Коропов мовчазному бригадирові. — Гадав — приїду, і все піде як по потоках, все поставлю на наш індустріальний лад. А тут трактора — і того треба висварювати.

— Деревенщина, — обіззався Дзюба, дружина якого теж копала торф разом з іншими.

Коропов і Дзюба зайшли до директора.

Бубон за директорським столом щось обмірковував. На цього часто находять позіхи, непосідливі, глибокі. Вислухавши їх, він потер мізинцем своє чоло і сказав:

— Гаразд, Коропов, я подумаю.

— Що ж думати, все ясно.

— Ні, ні, тут треба подумати. Це, браток, техніка...

Досі Коропов ніяк не міг збагнути, як це так, що в МТС добрих півроку простояє стільки техніки. Там, звідки він прийшов, кожна шестерня мусить крутитися цілий рік. А тут стільки машин стоїть без ужитку, і в той же час в одному Кам'яному Броді непочатий край роботи! А Кам'яний Брід в МТС не один. По трактору кожному, то вже половина парку зайнята ділом. Для Кам'яного Броду Коропов з допомогою Дзюби все-таки висварив трактора.

І знову людям полегшало. Степан Васильович змайстрував тракторні сани, і торф пішов на ті поля, які, може, зроду не бачили добрива.

— Коропов, їй-богу, розумний ти чоловік,— повеселішав Дзюба.

— Не дуже,— посміхнувся Коропов.

Він повертався додому голодний, промерзлий, але задоволений. Задоволений не собою, а людьми, які разом з ним весь день пропадали в полі. Героїчні то люди! Що Бубон в порівнянні з ними? Просто ніщо. До техніки треба вольову, сміливу людину. А Бубон сидить на такій силі, якою можна гори вернути, і тремтить, чекає тепла. Як тільки тримають його?» — дивувався Коропов.

Авдот Бубон, мабуть, належав до тих людей, яких і зняти ні за що, і висувати ні за що. Це найнебезпечніші люди. Вони роками сидять на одному місці, можуть не зробити жодного промаху, але їй користі від них ніякої. Недарма народ назвав їх так влучно: тюхтіями. Вони через дрібниці морщать чоло і роблять дуже глибокодумний вигляд навіть тоді, коли роздумувати зовсім ні над чим. Коропов згадав, як Бубон морщив своє чоло, як довго вагався — дати трактора чи не дати? — і спересердя сплюнув.

— Чого ти плюєшся, Коропов? — спитав його Гопченко, який все ще ходив у сторожах.

— Не подумайте, що на вас,— вибачливо сказав Коропов. Хотів спитати, як йому живеться без Любки, але глянув на його заросле обличчя і зрозумів: опускається, дряхліє Гопченко. Треба забирати з сторожів, а то зовсім осунеться чоловік.

— Як ви дивитесь на те, щоб піти старшим на ферми?

— Як ти дивишся, так і я.

Коропов помітив у Гопченка на очах слези, тихі, спокійні. То Гопченко оплакував свої змарновані роки. Коропову дуже хотілось повернути Гопченка до більшого життя, ніж те, яким він жив. Йому хотілось, щоб і Гоп-

ченко, і все село вболівало за колгосп нарівні з ним, Антоном Короповим, нарівні з Степаном Васильовичем. Там, на Лисовій балці, він ще глибше збагнув, що своїми одними руками він зробить не більше всякого іншого.

З тими думками Коропов прийшов додому. Дмитрика не було. На столі замість своєї записки знайшов Дмитрикову: «Тату, вечерея в духовці. Пробуй. Я сам наварив». Роздягся, дістав ту вечерю. Товчена картопля, заправлена салом, здавалась такою смачною, що Коропов у житті такої не їв. Запив свою вечерю ледь теплим чаєм, одягся і вийшов покликати Дмитрика. Але ні в конторі, ні в стайні, де звичайно він вештався, його не було. Коропов спитав Гопченка, чи, бува, він не бачив Дмитрика.

— Як не бачив? Цілий караван таких, як він, подався в ліс по дрова.

Коропов розшукав слід санчат і пішов ним до лісу. Скоро побачив той караван. Серед хлопчиків упізнав свого Дмитрика. Він, як і всі інші, тяг санчата, навантажені дровами.

— А для чого ти, Коропе, возиш дрова? — спитався Дмитрика передній хлопчик. — Твій же батько голова. Він може кіньми привезти.

— Я не собі, я вам, — сказав Дмитрик.

— Кому — вам? — спитався все той же хлопчик.

— В кого найхолодніше в хаті.

— Мені, Коропе, мені! У мене найхолодніше, — обізвася найменший хлопчик, ледве тягнучи свої саночки.

Коропов підійшов до того хлопчика й допомагав йому до самого дому. Думав собі: «Невже цим хлоп'ятам не краще спускатися з гірки?» Примічав, у які ворота завертають хлопчики, примічав для того, щоб завтра ж завести їм дров. З хати, до якої завернув найменший хлопчик, вийшла Любка (вона притаковилась у своєї двоюрідної сестри Онисі). Побачивши Коропова з сином, Любка розгубилась, хотіла повернути до хати, але Коропов зупинив її:

— Ти куди, Любко? Ми тобі дров привезли, а ти втікаєш.

Підійшла до Дмитрика, взяла його під пахви й підняла високо-високо, і батько рідний так не піднімав. А опустивши, сказала Коропову:

— Нехай заночує у нас, з нашим Петриком.

— Нехай, — погодився Коропов.

Вона була у всьому новому, мабуть, зібралася на

гулянку, і Коропов не хотів її затримувати. Йшли разом притихлою вулицею. Десь зовсім близько награвала гармонія. Її звуки нагадали йому донецькі мелодії.

— Дівуєш? — спитав Коропов.

— Своє надолужую, — усміхнулася Любка з-під тернової хустини. Ніби ненароком торкнувшись його руки своєю гарячою рукою, Любка повернула на звуки гармонії. На порозі її очікував Толя Вершок.

А Коропова біля колгоспних воріт виглядала стара Воробейха. Цього разу вона просила «мукички на галушки». Хитра, знає що наряд дають звечора, і мало не щодня приходиться за чим-небудь. Коли привезли їй дров, нагадала про сіно для корівки, а привезли сіна, то нагадала про товч, а привезли товчі поросятку, то нагадала про себе. Пильно зазірала Коропову в очі й запитувала: «Хіба ж мій Воробей даром замерз?» Пообіцяв їй «мукички на галушки», і вона пішла, підмітаючи рясною снідинцею свіжій сніг. «Мачуха», — подумав Коропов.

Він припіс дедому все ще гарячий Любчин дотик. Так і заснув з тим дотиком. Аж спить йому, що хтось стукає у причільне вікно.

Ні, це не сон. Хтось стукає. «Любка», — схоплюється Коропов, відчиняє двері й не вірить очам своїм: на порозі стоїть — хто б ви думали? — Семен Полікарпович Войтюк.

— Чого це вас носить серед ночі?

— Віда носить, — згорьовано сказав Семен Полікарпович.

Стояв посеред хати, поки Коропов не запалив світла. Довго оглядав мокрі стіни, відтак спинив свій погляд на портреті в дерев'яному обідку, що стояв на красчкку стола.

— Це приїхала?

— Ні, не приїхала.

— І добре зробила. В такий льох і я не приїхав би. А синок де?

— У товариша.

— Правильно. Не тримай сина в такій мокроті.

На щастя, Семен Полікарпович відмовився від вечері, і Коропову не довелось червоніти. Постелив гостю на кушетці, яку прикупив, коли рятував Любку. Погасили світло, лиш тоді заговорили про діла.

— А ти знаєш, чого я приїхав?

— Звідки ж я можу знати?

— Я приїхав знімати тебе з голови.

— Отак у вас водиться, — оторопів Коропов. — Чоловік тільки приглянеться, тільки наготується до роботи, людей настроїть, а йому вже: «Ей, Коропов! А де твоє сало, де твоє молоко? Чому нема зрушень?» — Коропов устав з ліжка і заходив по хаті. — А п'ять, десять років ви не питали про зрушення? Чому ж ви мовчали з тих пір, як Кам'яний Брід став притчею во язицех?

— Заспокойся, Коропов, — просив Семен Полікарпович.

Але Коропов уже не міг зупинитися. Ходив по хаті у самій білизні й виказував усе, що мав на душі.

— Хіба з першого дня шахта дає стільки ж вугілля, як тоді, коли добираються до пласта? А тут тільки натрапиш на пласт, як тебе раз — і нема. Приходить інший чоловік і знову все починає спочатку. А те, що робив ти, задля чого недосипав ночей, мерз і, може, навіть голодував — все те іде прахом. Так, Семене Полікарповичу, ми до добра не доробимося.

— Не гарячись, Коропов, послухай мене до кінця. У тебе один Кам'яний Брід, а в мене таких Бродів двадцять. І за кожен питають мене, і кожному хочеться допомогти. А як допомогти? Ти взяв людяністю, це факт. Наскільки я зрозумів, люди повірили тобі, полюбили тебе. А в іншого тієї людяності і в помині нема. Тільки оберуть його, то зразу ходить панком, дивиться на людей звисока, погримує, погукує, оточить себе підлабузниками, а там, дивись, і зовсім осліпне. І рятунок тоді один: дати слово людям. А люди нещадні, коли їх допече. Думаєш, коли я привіз тебе у Кам'яний Брід, то не знав, що люди самі, без мого втручання, знімуть Гонченка? Але я не знав тебе і, може, тому не став ратувати за тебе. Сам бачиш, скільки відсіялось з твого десятка. Знайти людині її місце — це найтяжче в партійній роботі. Ні від чого ми так не страждаємо, як від цього. Сьогодні в Паромівці «згорів» славний товариш. А чому «згорів»? Бо потрапив не на своє місце. Можливо, з нього був би непоганий начальник обласної контори, можливо, до главку чоловік дослужився б, а голови колгоспу з нього не вийшло. Ти смієшся?

— Ні, я ніяк не збагну, до чого така проповідь? — обізався Коропов. — Пряміше, Семене Полікарповичу.

— А ти вислухай, — підвівся Семен Полікарпович. — У мене вистачає терпіння для вас усіх, і я прошу платити мені тим же. От що, Коропов. Тут по твоїй стежці піде

Степан Васильович, а ти переходи у Паромівку на більший колгосп. З обкомом погоджено, в паромівських людей теж заперечень нема, вони послали мене за тобою.

Паромівка! В хаті стало тихо, напружено. Коропов ще раніше чимало наслухався про це село, був близько знайомий з паромівським головою. Щоразу, коли той похвалявся своїми реформами, своєю твердою рукою, Коропов трошки заздрив йому й шкодував, що такого не може зробити в Кам'яному Броді. І раптом такий поважний товариш «згорів», і Коропову пропонують зайняти його місце. Вирвати з серця Кам'яний Брід і піти в Паромівку... Такої головоломки ще ніколи не задавали Коропову.

Він думав, а Семен Полікарпович говорив:

— Боїшся, мовчиш?.. Може, жаль залишити Любку? Якщо жаль, то тим більше треба залишити. У тебе сім'я...

— Ха-ха-ха! — невідробно засміявся Коропов.

— Не смійся, — сказав на те Семен Полікарпович. — Любка тільки-но розквітає. Я бачив її раніше, бачу тепер і разом з тобою приїду подивитись на неї через рік-другий. Таких, як вона, — небагато на світі, і не думай, що ти лицар з холодним серцем. Я, можна сказати, рятую тебе для сім'ї, а ти мовчиш. Говори що-небудь! Не стій! У нашому районі завтра робочий день.

— Робочий...

А де зараз Любка? На гулянці чи вже дома? Як жаль, що вона вродилася так пізно, що Коропов не зустрів її хоча б десять років тому. І доки тугодум Бубон буде сидіти на техвіді, як багач на грошах, а Любка своїми тендітними рученятами робитиме те, що можна робити машинами? Від тяжкої роботи її руки набрякнуть, як у Горпини Гоцченко, її ноги візьмуться жилами, її стан схилиться, як схиляється молода берізка під зимовим інеєм. І скажуть люди: «А славною була колись Любка». Ні, пі, треба лишитись в Кам'яному Броді, треба врятувати Любку, скрізь, де тільки можна, треба замінити жіночі руки машиною, бо затуркана, запрацьована жінка мусить відійти в минуле разом зі старим Кам'яним Бродом... Далекий гудок «овечки» відізався на її роздуми, і ним мовби подає про себе голос Мар'яна. Рідна Мар'яна. І не одна, а з Надійкою...

— Ви чуєте, Семене Полікарповичу? Я згоден у Паромівку... Але дослухайте і ви мене до кінця...

І тут Коропов розповів про те, чого, крім нього, більше ніхто не знав. Десь на другий чи третій день після того, як

він очолив Кам'яний Брід, йому почали надходити загадкові листи. Підписував ті листи «Кам'яний Брід». Спершу цей автор був досить добрим, послужливим і від душі радив Коропову, як треба хазяйнувати в Кам'яному Броді. Але коли Коропов ослушався його, автор став у позу ображеного і змінив тон свого писання. Він почав гніватись і насміхатись, а ще згодом — погрожувати Коропову. Ось що писалось в останньому листі, підсланому вчора. «Коропов! Добрі люди радять тобі залишити Кам'яний Брід і податись туди, звідки ти приїхав. Чим рапіше ти зробиш це, тим краще для тебе. От скажи нам: що тебе тут тримає? Живеш ти погано, бідуєш, старий актив, на якому тримався колгосп, відцурався від тебе, дружина теж не їде. І Любка тебе не любить... Ти один, а нас багато, ми тут з коріння всі, і того коріння ти ніколи не пересишиш. Воно старе, неподатливе, воно віками вросло в землю, і ти нічого не вдієш з ним, тільки наберешся біди. Отож їдь, поки не пізно, не муч себе і своєї сім'ї. Кам'яний Брід».

Інший, одержавши такого листа, зчинив би паніку, почав би шукати автора, а Коропов поклав його у шухлядку, в якій зберігались Мар'янині листи. І зараз, прочитавши його Семену Полікарповичу, знову поклав листа у шухлядку, сказавши при тому:

— А тепер судить: чи можу я залишити Кам'яний Брід?

Семен Полікарпович мусив добре подумати, перш ніж відповісти Коропову, й сказав:

— Давай, Коропов, відкладемо розмову на рапок. Порадимося з вашими комуністами.

Він спав спокійно, а може, й не спав, але не заважав Коропову роздумувати про Кам'яний Брід, той вимріяний, яким любив малювати його колгоспний парторг. Що в порівнянні з тим Кам'яним Бродом вікчемний, підступний «Кам'яний Брід», який підписував листи? Просто ніщо!

І, може, тому Коропов спокійно складав його листи у шухлядку і сміявся з того, що старому Кам'яному Броду вистачає шухляди стола, а новому — простір, майбутнє і таке життя, яким він ще ніколи не жив... У найцікавішому місці тих роздумів голос знадвору:

— Стій, хто йде?

— Вчорашній райкомівський сторож Макарович.

— Який то Макарович?

— Провалились, Кузьмо! Посипайла забув.

— А, це ти!

Коропов далі не вчув їхньої розмови.

Може, Макарович приніс ту звістку з райкому і збудоражив село, а може, ще вчора десь проговорився сам Семен Полікарпович, але вранці — вони ще спали — люди вже гомоніли неподалік хати Коропова й, по всьому видно, когось допильновували. Були там ті, яких близько знав Коропов і які знали його, були і ті, які знали Коропова, але він їх не знав. Не було тільки тих, кого Коропов у свій час спровадив з правління. Лише один з них, Панько Замримуха, стояв на горищі колгоспної комори і, ніби крук, вичікуюче дивився з відчиненого вікна. Було таке враження, що він зараз змахне руками, злетить з того горища й почне клювати вірних Коропову людей. Але він не злітав. Коли Коропов з Семеном Полікарповичем вийшли з хати, він причинив вікно і дурнувато бовванів за шибками. Було тільки видно його жорсткі очі, і Коропову в першу мить видалось, що за ним стежить сова. Збагнувши, що то Замримуха, Коропов мимохіть посміхнувся. Люди тим часом оточили Семена Полікарповича. Відштовхнувши збештежену Любку, що стояла з батіжком, наперед вийшов Степан Васильович в легендарному ковальському фартусі.

— З нами не радитесь, — дерікнув він Семену Полікарповичу.

— Трапиться один чоловік, так і того забираєте? — втрутився Терешко, якого піскільки не задовольнив обережний тон Степана Васильовича. — Ми не віддамо, ми не хочемо іншого!..

— Знайшли сокиру під лавкою, — обізвалась Любка. — Годі на наш Кам'яний Брід дивитись отак, — показала вона на горищне вікошце, в якому все ще бовванів Замримуха. — Ми не гірші Парсмівки.

— Братці! — клично вигукнув Толя Вершок, так і не домовивши своєї комсомольської думки. Бо кожен, хто там стояв, вважав за необхідне сказати хоч одне слівце. Навіть стара Воробейха і та щось кинула на захист Коропова, хоч і не переставала бодай раз на тиждень проклинати його найдобрішими прокльонами. Проклинала за Воробя і підтримувала — за увагу до себе.

А коли перед секретареві очі з'явився райкомівський сторож, тільки вчора звільнений з роботи за власним бажанням, і теж замовив слово за Коропова, Семен Полікарпович помітно розгубився. Зняв окуляри, дістав з кишені хусточку й почав протирати запітнілі скельця. А Коропов

поглядом, душею дякував людям за довір'я. Замримуха зник з своїми совиними очима.

Сходило сонце. Біля водяного млина заіскрилось холодне могутнє каміння, що скелями нависло над річкою. Не рухалось млинове колесо, немов чекало весняної води. Розхитаний міст, яким повертався Семен Полікарпович, ще раз переконав його, що і тут потрібен Коропов. Але де взяти Коропова в Паромівку? Він перебрав весь районний актив, але ні на кому не міг спинитися остаточно. Проїжджаючи містечком, побачив на жердині Бубонову сорочку — синю в білий рубчик. Може, його, Бубона? Але знав напевне, що люди не приймуть Бубона, що цей чоловіг, який ходить в одній сорочці й замолоду копить тисячі для своєї прийдешньої старості, не погодиться в Паромівку. Семен Полікарпович на найбільшій швидкості промчав містечком, ніби боявся в чомусь завагатися, і сказав собі: «Сам піду в Паромівку...»

На маленькій станції, що ніби сховалася в лісі від людських турбот, він помітив незнайому жінку з дівчинкою. Біленька, щупленька, вона нудьгувала на пероні біля чемоданів, а дівчинка в білій пуховій шапочці, мабуть, її донька, ще зовсім маля, когось чекала при дорозі й подала знак Семену Полікарповичу зупинитися. Але хіба мало дітей щодня зупиняють його, бешкетуючи? Коли він повертався з Паромівки, то пі жінки, ні дівчинки на пероні вже не було, а свіжий санний слід проліг через ліс на Кам'яний Брід...

* * *

Десь з-за лісу війнуло весною. Трухлявіють зимові дорogi, рябіють поля, діти вилазять на дерева — ставлять шпаківні. І так просторо серцю тоді, що світ малий. Через день-другий побіжать струмки, і вже ніякі негоди не сплять їх. Який замовкне вночі, а вдень ізнов оживе й засурмить. Крім тих, які ми чуємо, весна ще має свої потаємні голоси. Тільки людина великого слуху може піймати їх. Закохані теж дещо ловлять в тих найтихіших і, може, тому найніжніших звуках весни й допигуються у незакоханих:

— Мар'яно, ти чуєш, як березові бруньки пржкидаються?

— Ні, не чую.

— А я чую... — зітхає Коропов.

Березова просіка, що веде від станції до Кам'яного Броду, вузька — хтось щадив кожне деревце. І от назустріч саням-крилаткам мчить Любка Воробей на своїх гринджолах. Розминутись піде, а вона мчить і, мабуть, теж чує, як прокидаються березові бруньки...

Дивились одне на одного трошки докірливим закоханим поглядом, і ніхто з них не хотів першим змінити з дороги. Летіли одне на одного... Коні на коні, сани на сани...

— Мамо! — скрикнула Надійка. Відчувши небезпеку, зблідла Мар'яна вихопила з рук замріяного Коропова віжки — коні люто закусили вудила й шарахнулись у безрешняк. Любка вихором промчала мимо...

Житомир, 1955—56 рр.

НОВЕЛИ КРАСНОГО ДОМУ

Кіноповість

Десь унизу ще пугає присмерк совиними крильми, небесний Віз тоне на чорторнях, так і не діждавшись ко-ней для свого порятунку, а тут, на стрімкій горі, вже прозоріють високі венеціанські вікна, спроквола парує червоний дах од відсоння: взявшись за ніч россою, немовби прокидається од нічної втоми понівечена часом жіноча статуя, в якій ледве вгадується преславна колись Деметра — покровителька землі та хліба, а нині просто забута богинька посеред порожнього двору, така ж малозначуща, як і рештки поколених кам'яних плит, утопаних у землю. Деметра вічно сумує. Може, з того, що з'явилися у Вільшані боги, більші за неї. Все ж стоїть перед Красним домом не без користі для нього. Може, завдяки Деметрі він видавався не зовсім обезлюділим і порожнім навіть тоді, коли затихав на деякий час, занепадав, як усякий дім без людей, а його вікна мережились павутинням...

Потім знову хтось оселявся в ньому, дім сповнювався лунким життям, і тоді до відомих раніше з'являлися нові історії Красного дому. Здавалося, серед порожнього двору підносила духом стара Деметра.

Колись падали бійці в тому домі, обороняючи його; ховали їх тут же, на старовинному Замчиську, в братській могилі, над якою розрісся дивом кущ калини замість пам'ятника героям. З тих клетотних років Красний дім став немовби совістю Вільшани, bastіоном доброго людського духу. Били по ньому з гармат петлюрівці у двадцятому; Денікін глумився над ним, здобувши його на один день; в останню війну німці хотіли його спалити тільки за те, що він звався Красним, гадаючи, що ту назву дали йому більшовики і вона рівнозначна слову «червоний». Але люди

обстояли його, оборонили, і дім стоїть собі на недосягненій високості, гордий, нетлінний, до подробиць реальний і все ж не полишений певної загадковості вже хоча б тому, що в ньому починаються нові світанки й нові епохи...

Епохи — рідко.

А світанки — щодня...

Може, за те люди і назвали його Красним домом.

Коли б його не було — Вільшана, чого доброго, могла б опинитися серед вічної ночі. Принаймні так здається Дусі Омельченко, яка приходить сюди щоразу, ледве займеться над селом розвидень. Приходить невеличкою, мрійною, дещо напівміфічною, піби неземною якоюсь. Може, це вона роздаровує людям оці чудові світанки?..

На жаль, усе відбувається без неї. Єдине, що вона робить, — широко розчиняє двері Красному дому й випускає ті світанки на волю.

Одного літа до Вільшани прибув якийсь учений і зробив відкриття для Красного дому: пібито в часи декабристів тут зупинявся гордий Пестель... А що тут жили перші червоні комісари — усім відомо. Вільшана вважалася тоді волосним, а деякий час — навіть повітовим центром. У ній збиралися ярмарки з усього Побужжя. Життя кипіло, як у великому місті.

З часом у кімнаті, що збереглася краще за інші, зупиняються приїжджі.

Нижній поверх Красного дому використовують під сепараторний пункт. Колись тут стояла невеличка машина й меланхолійно завивала безперестання. Тепер стоїть сепаратор-гігант, котрого вистачило б для двохсот мільйонів священних індійських корів. Машина явно завелика для Вільшани, але її придбали, щоб не опинитися в опозиції до епохи. Сепаратор-гігант гулко озивається в ранкові та вечорові години, будить постояльців Красного дому й потім затихає на весь день.

Окраса Красного дому — виткові східці.

Коли б не було тих незвичайних східців, коли б кімната для приїжджих була ізольована од сепараторної, вірніш, якби кожен поверх існував сам по собі, то, може, люди не знали б багатьох історій Красного дому, і він поволі втратив би своє значення для Вільшани. Але є східці, скрипучі, дерев'яні, зчовгані багатьма поколіннями, і хоч не всі піднімаються по них пагору, але хто піднімається, той уже напевне мусить і сходити цими, бо нема між поверхами якоїсь іншої дороги.

Найчастіше це трапляється з Дусею Омельченко.

Вона вже знає «звички» кожної приступки на тих виткових сходах. Вона любить підніматися по них — Дусі здається, що вона лине в якийсь інший світ, кудись далі, за межі рідної одноповерхової Вільшани; інколи Дусі хочеться, щоб ті східці були нескінченними, але в такі хвилини вони кінчаються швидше звичайного, повертаючи дівчину в її світ.

Дуся — не гостя Красного дому, але й не жителька, сама з місцевих. Вона відає сепараторною, хоч на цю роботу ще до неї присилали інших. Дусі подобається, коли на її певеличкому підприємстві завізно. Вранці сюди сходяться люди з усієї Вільшани. Надто до вподоби Дусине підприємство дівчатам. Їм тут якось любо й незвично. Тут можна їм погомоніти про своє інтимне, тихцем поспівати нових пісень або ж просто помовчати й нишком подумати про те, що є десь на світі великі міста, столичні й районні центри, з яких вряди-годи прибувають вельмидержавні люди і зупиняються у Красному домі. Одні затримуються тут надовго, звикають до гулу сепаратора, а інші після кількох безсонних ночей їдуть геть і більше ніколи не потикаються у Вільшану. Потім дівчата перемивають їхні кісточки, коли допомагають Дусі упоратися із залізними нутрощами велетенського сепаратора. Цікаво, хто тепер оселився над ними?.. Чому не чути нічиїх кроків? Невже спить?..

Гуде ненаситна машина, біля якої на складаній драбинці чаклує Дуся. Б'ють білі струмені у бідони. Сьогодні Дуся якась особлива, зворушена чимсь, уже занадто замріяна, і дівчатам не треба пояснювати, що сталося.

— Хто? — не без іронії показує одна з дівчат перебинтованим мізинцем на стелю.

— Не знаю, — зовні байдужкувато відповідає Дуся.

— Може, занести йому молочка?

— А справді, Дусю! — загомоніли всі разом.

Дуся мовчить на драбинці, з висока позираючи на дівчат. Яка наївність! — думає вона. Для них все просто. Прийшли, принесли молока чужому чоловікові, показали себе і — з богом. А їй потім залишатися тут і чути над собою кроки того чоловіка, і коли вже раз занесеш йому молока, то мусяш нести і вдруге, і втретє, поки той мешканець не вирішить у Вільшані всі свої справи. Й не всі однакові ті люди. Іншому принесеш молока, він гляне на тебе, наче ти хочеш вчишити замах на нього, потім ще влаштує допит,

що за молоко, звідки й павіщо. Інший скаже: «Не п'ю, дорога, не п'ю!» — і ти з ганьбою виходиш з кімнати, напевне знаючи, що цей суб'єкт міг би випити ціле відерце молока нахильці, коли б не боявся «підкупу» чи ще чогось, про що Дуся і гадки не має.

Вона помітила за ці роки, що зверхність, непорочність, напускну непідкупність найбільш підкреслюють у собі люди з чинами маленькими, але «каверзними». Щоб задобрити їх, Стоколос виписує усім їм однакову кількість хліба і по півлітра молока на день, і вони почувають себе цілком щасливими, ще й гоголем піднімаються по виткових східцях. Але трапляються люди горді і в той же час достоту прості та щирі. Вони тримаються невимушено, а заодно й незалежно. Дуся оточує їх своєю увагою, посить їм парне молоко, декотрі, мабуть, трішки закохуються в неї, бо залишають Красний дім неохоче...

Зараз Дуся помітно завагалася. Чи варто? Може, людина оселилась мізерпа і пікудишня. У тому ваганні дівчина завжди якась незвичайна. Немовби перероджується біля своєї машини. І чиста-чиста. Сходить з драбинки, прямує до столика, за яким веде доскіпливий облік молока та вершків (перегін втрачає в облікових книгах свою цінність), бере там білий глечик, наповнивши його молоком з гарячого чана, говорить дівчатам самими очима: ходімо!

Вони виходять, піднімаються східцями. З білим глечиком, дівочими чарамц, мріями та ваганням. І, звичайно, з почуттям гордості, як і належить справжній безкорисливій депутації. Адже йдуть не якісь там собі вільшанські дівчата — здавці молока й ревні охоронці вершків, а поважні господарі Красного дому.

Ніхто нікому не указує, хто за ким має іти. Кожна знає своє місце і не посміє вихопитися наперед. Тільки одна невдаха, наймолодше серед них босоноге дівча, ось-ось зареветься. Є такі, котрі вміють сміятися просто ні з чого, без будь-якої причини... Дуся недвозначно озирнулася на неї, і капосне дівчисько в ту ж мить примовкло на східцях, збагнувши одразу всю вагомість своєї особи.

Передні зупиняються перед високими старовинними дверима, на яких зберігся різьблений орнамент не то кажана, не то якогось дивного птаха.

На східцях тривають останні приготування до зустрічі. Поправляються кучерики, завиті по-домашньому, осмикуються спіднички різних фасонів та кольорів, найменші

прибирають солідності й граціозності, набагато перевершуючи у тому старших, відбувається невеличке перелаштування авторитетів та популярностей. Босу дівчину, досить гарненьку з себе, найделікатніше спроваджують на задвірки, і їй доводиться піднятися навшпиньки, щоб хоч що-небудь побачити. Звичайний недогляд. Як можна було брати на східці босу дівчину? Але відіслати її зовсім уже майже неможливо.

Дуся стукає в двері щиколоткою. Тихо, ніжно.

Відповіді немає, і Дуся стукає нервовіше. Тут знову нагадує про себе оте капосне дівчисько, яке вмів сміятися без будь-якої причини. Дуся уявляє, яким реготом воно вибухне, коли їм доведеться повернути од дверей ні з чим. Це спонукає до рішучіших дій. Дуся самочинно відчиняє двері і переступає поріг. Така рішучість подобається дівчатам, але приносить їм нове розчарування...

— Кімната порожня.

На столику — рештки вечері чи спіданку, надпита пляшка вина, книжки досить потерті, маленький чорний Мефістофель — лютий ворог доктора Фауста; і, вже знайомі дівчатам, напіввицвілі афоризми на стінах, написані од руки на пожовклих аркушах; залізна койка, заправлена свіжою постілью; над койкою, на килимку, висить портрет невідомої жінки, один з тих легковажних портретів, котрі з'являються на журнальних обкладинках — запопадливі фоторепортери роками шукають для того підложу кандидатуру, бо мусять зважати не лише на свої власні смаки, а ще догодити і своїм вередливим редакторам.

— Погляньте! — показує на неї дівчина з перебицтованим пальчиком.

— Гарненька! — підтверджує інша цінителька.

І цього виявилось досить, щоб ущент розладнати висеку депутацію.

Босе дівчисько вибухає нестримним реготом й кулею летить униз по східцях. Інша жартівниця найвеликодушніше вклоняється Дусі за таке присмне знайомство і теж іде; зникають найвірніші, найпоміркованіші. Залишається тільки Дуся з білим глечиком. Невеличка з себе, замріяна Дуся...

Люди приїздять, живуть у цій кімнаті, займаються якимись справами у Вільшані — кожен своїми, і знову їдуть, а Дуся залишається одна на весь Красний дім. І тоді довгенько мовчать східці між повержами, сумує Дуся. Отож хто б він не був, цей новий постоялець Красного дому, але

Дуся вже звикла приносити молоко всім, хто зупиняється тут, тож, мабуть, не зробить винятку і для нього. Це її маленький людський гріх.

Нових постояльців Красного дому найчастіше привозить до Вільшани Надя Вальдшнеп разом з дефіцитними товарами для своєї крамниці. Здебільшого ними бувають працівники районного центру: інспектори, ревізори, слідчі, агрономи і навіть інструктори райкому, словом, усі ті, для кого персональні виїзди не передбачено і хто частенько стає жертвою «випадкових коліс». Декого з них Надя Вальдшнеп бере на свою підводу просто з бази, куди вони приходять задалегідь, а декого підбирає на греблі, біля млина. Рідко трапляється, щоб Надя поверталася з районного центру одна, — такі поїздки вона вважає для себе «втраченими». А втім, її можна зрозуміти. Що більше поважних офіційних осіб вона привозитиме до Вільшани, то краще ітимуть справи в її крамниці.

Вчора по дорозі їй трапився високий, худорлявий, непривітний, навіть, як здалося Наді, небезпечний чоловік... Вирішила не зупинятись. Надя не любить підвозити людей випадкових. Це в неї суто службове, упереджене ставлення до подорожніх. Коли людина їде з дефіцитним товаром на кілька тисяч, то вона не повинна мати якихось ілюзій щодо своєї безпеки, принаймні на глухій дорозі й без жодної охорони.

Підвода пропливла разом з курявою повз осокір, з якого вітри давно видули душу, і тепер він поскрипує навіть на безвітрі від протягів, що ніколи у ньому не вщухають.

Чоловік під осокором розчаровано опустив руку. Він не ремствував, не кинувся наздоганяти підводу, а спокійнісінько рушив далі, покірний своїй невдачі. Це сподобалось Наді Вальдшнеп, заінтригувало її. Вона зупинилася, відчуваючи не так свою перевагу, як зніяковіння перед ним.

Але тепер він поминув підводу, не промовивши ані слова. Зафоркали колі од пилуки, яку пішоход здійняв перед ними.

— Вам далеко? — запитала Надя Вальдшнеп.

— Мені? Можете не турбуватись про мене... — не озирючись, відповів подорожній.

— Я вперше бачу вас на цій дорозі. Але ви так поводитесь, наче ви найщик нашої кооперації...

— Я не маю до вас ніяких претензій...

— А я до вас маю. Розгнуздайте коней. Тільки обережно, отой гвіденький кусається...

Мовчки розгнуздав коней, прибрав з їхніх очей пітні надгрівки. Дзеленчання залізних вудил нагадало передзвін пляшок на возі.

— А тепер вилазьте і беріть віжки. Хоч раз проїдуся як пані. Кляті пайщики вважають, що я можу обходитись без кучера. Їм економія, а мені морока.

Пливуть степом мальви разом з дорогою,— їх цілі марева на обочинах, білих, рожевих, червоних і павіть чорних. Дивпо, їх не гнітить пилюка, вони немовби незримо очищаються од неї й дихають свіжістю на подорожніх. Дівчина дивиться на них заворожено, так наче бачить їх уперше.

— Як ви гадаєте, мальви співають?

— Не знаю. Очевидно, ні, хоч їх називають степовими арфами.

— Для вас ні, а я слухаю їх кожного разу... Надто вранці, коли вони свіжі-свіжі... Може б, ми хоч познайомилися з вами?

— Максим Сивошапка.

— Надя. Десь служите?

— Їду служити...

— А Надя Вальдшнеп загинула в кооперації...

Максим міряє дівчину недовірливим поглядом, виймає пачку «Прибою» з бокової кишені, хоче закурити, але, нічого в ній не виявивши, шпурляє геть. Відпнині йому, мабуть, доведеться перестати курити.

Але Надя Вальдшнеп вчасно користується з цього, робить звичний жест рукою кудись позад себе і, діставши з ящика свіженький «Прибой», вручає своєму супутникові.

— На почин!..

Максим дозволив собі закурити в борг, але Надя витлумачила те по-своєму: чоловік з грішми, коли не поспішає розрахуватись.

— У мене чудові ісландські оселедці! Рідкість! Бувають раз на рік. Ну просто тануть у роті. Везу ящичок для активу. Дати однеенького? Ні, беріть парочку. Це буде рівно півкіла. Навіть з походом.

Ісландські оселедці, безперечно, присмна річ, але він не може брати їх у борг, ще навіть не прибувши на місце. Надя мусила б знати, що таке останній вальс для студента, який не витяг ноги тільки тому, що зрідка підробляв на цегельному заводі в гарячих печах. Максим мимоволі здригнувся, згадавши про задушливі печі.

— Клянусь, у вас такий вигляд, паче ви збираєтесь мене пограбувати... Я пропоную вам найдефіцитніші товари, а ви ні пари з уст. Як це зрозуміти?

— Як хочете, — усміхнувся Максим, притьмом зиркнувши на її кишеньку.

— Надя Вальдшнеп — краща спортсменка в товаристві «Колгоспник». Сподіваюсь, ви теж член товариства «Колгоспник»?

— Ні! — відповідає Максим. — Я був у «Авангарді»...

Але для Наді Вальдшнеп ця відповідь звучить мов натяк на те, що він при якомусь серйозному ділі.

Знову звичний жест до ящиків, і два загорнутих у пергамент оселедці, з яких капає жир на очах невдячного покупця, опіяються на колінах явно розгубленого Сивошапки.

Його зніченість така очевидна, що Надя Вальдшнеп мусила б негайно припинити насилля, але торговельна жилка робить своє:

— Скажіть, а вам доводилось коли-небудь куштувати знаменитий «Оксамит України»?

— Не доводилось! — відрубав Сивошапка, хоча й чув про це вино раніше.

На колінах приголомшеного Сивошапки з'являється продовгувата пляшка з гірляндою медалей на виноградній лозі.

— Рідкість. У Вільшані це вино п'є тільки пан Копиловський...

— Пан? — дивується Сивошапка.

— Пан не пан, але прошу пана...

Це зухвале дівчисько вимапило в Максима останню і єди-пу сотню, на яку він збирався жити до своєї першої зарплати. Тепер йому доведеться продати нові вельветові штани, які припас для свята, оскільки ті, що на ньому, вже зовсім протерлися в колінцях.

Максим зиркнув на свої коліна й спохмурнів.

Цього не можна сказати про Надю Вальдшнеп.

— Я б на вашому місці взяла кілограм тульських пряників, випечених у нашій районній пекарні...

— Замовкніть, ради бога! — обриває її Максим.

Надя Вальдшнеп відбирає віжки й азартно поганяє па бруківку...

У неї великі сині очі, обрамлені короткими, але густими війми. Чубчик з-під косинки вибивається білий і кучерявий. Мушка на носі, одна з тих, котрі вмє ставити геніально тільки сама природа і котрі не мають нічого сміль-

ного з тими мушками, до яких вдаються іноді візигорні дівчата. Надя не красуня, не вродлива, а просто приємна.

Коням стало важче — вони йдуть під високу гору.

— Злазьте,— каже Надя Вальдшнеп.— Мені дають найгірші коні... Найнікудишніші...

Максим сходить, впирається в полудрабок. Сяк-так вибираються на гору. І наче назустріч їм з-за гори виходить монумент у шинелі. Він стоїть на майдані і панує над усім навколишнім світом.

— Наша Вільшана,— говорить Надя, коли Максим знову сідає поруч.

Дахи Вільшани. Солом'яні, череп'яні, залізні...

З-поміж них вирізняється вицвілий дах Красного дому.

Ніч на Замчиську. Спочиває кам'яна богиня... Перед нею зупиняється двоє людей. Максим Сивошарка і Надія батько — старий Вальдшнеп.

— Це Деметра,— каже Вальдшнеп.— Нікому нема до неї ніякого діла. Тобі з нею теж дітей не хрестити.

Залишають Деметру, ідуть далі по білих поколених плитах, втоптаних у землю людьми й часом.

Вальдшнеп зупиняється перед дверима Красного дому.

— А це, голубе, сам Красний дім. Наша гордість і наша слава. Ти житимеш над сепараторною, в отій причільній кімнаті з балкончиком. У ній зупиняються всі приїжджі...

Проти балкона цвіте одинока акація, горбата, покручена, напівусохла. Але кілька живих гілок обліто живим сріблом. На самому ж балконі просто з каменю росте теж деревце, ще зовсім малесеньке. А може, воно більшим ніколи й не стане на тому камені.

Вальдшнеп розчиляє двері Красного дому.

Мовчки піднімаються східцями. Поскрипують приступки. Ще одні двері. Високі, старовинні, з різьбленим орнаментом. Вальдшнеп знаходить ключ за шалівкою, відчиняє їх, пропускає нового мешканця до кімнати. Вмикає світло.

— Отут.

— Чудова кімната! — каже Максим, оглянувши своє нове житло. Ставить чемодан, шанобливо знімає кашкет.

Вальдшнеп тим часом підходить до вікна і розчиняє його.

На стінах афоризми, написані од руки: про суть життя, про вірність, про цінування часу, дещо написано по-латині. Максим якось зразу переймається повагою до тих філософських атрибутів, безладно розвішаних на стінах.

— Якщо не подобається, можеш познімати,— каже Вальдшнеп.

— Навіщо ж знімати?

— Про мене, як хочеш. Але декого це дратує. Одного ревізора я ледве умовив не чіпати ці написи. Заважали йому. Мабуть, якийсь один із них. А який — не знаю. Може, отой...

— «Легко загинути й увійти в *Martyrologium*»*, — про читав Максим. — Ага, здогадуюсь... І давно вони тут?

— Ну, як давно... З того часу, як жила тут Тоня Войтко. Молода вчителька. Моя Надя тобі не розповідала про неї?

— Ні.

— Колись розповість. А зараз улаштувайся, відпочинь з дороги. Ось ключ од цієї кімнати... Митись тобі у Бузі, а замість води питимеш перегін, як усі приїжджі. Хо-хо! Хто перегін, а хто вершки... Все, браток, залежить від того, як до тебе поставиться Дуся...

— А хто така Дуся?

— Дуся? Юна Деметра Красного дому...

— Я бачу, у вас все боги та богині...

— Але більше простих людей... Ти хоча маєш чим по вечеряти?

— Можу почастувати вас ісландськими оселедцями, та нема хліба.

— Зараз я тобі пришлю хліба...

Вальдшнеп виходить. А Максим ще довго вивчає кімнату. Він ще не вірить у своє щастя...

Щоправда, парубоцьке залізне ліжко нічим не відрізняється від студентського, ослінчик теж поганенький, а столик без жодної шухляди. Зате в кутку сніп високого жита, а на підвіконні глечик з сухими польовими квітами. Максим підійшов до них, торкнув квіти рукою, і вони розсипались прахом, пилюкою. Залишився тільки порожній глечик. Хтось давно поставив ті квіти на підвіконні...

Навколо лампочки снують крилаті нічні метелики, і від них по стінах бігають велетенські тіні. Максим відчиняє скляні двері, що ведуть на балкон. Маленьке деревце вросло на камінні, а зовсім поруч, рукою дістати, біла акація... Синє велетенське небо. Його ледь вистачає для Вільшани, що розкинулась на горбах; кожна гора має свою назву, свою історію. Вальдшнепівка, Солом'яні Дівки, Туреччина, Сивокобилля і Замчисько. Неподалік видніються білі

* Список мучеників за віру (лат.).

руїни замку, може, розібраного для звичайних селянських печей, зовсім вироджується давній парк — тільки де-не-де збереглися напівусохлі дерева, без настрою правує старим світом Деметра, заснувши посеред порожнього двору.

Таємничий стукіт у двері. Зачувши його, з балкона входить Максим. Од лампочки сахаються метелики, щезають тіні.

Надя Вальдшнеп.

..Кладе на столик почату житню хлібину.

Максим зворушений такою увагою Вальдшнепів.

— Ну, це мені вистачить на тиждень. Але якщо так триватиме і далі, я забороню вам приходити. Ви бачите, що там написано?

Надя читає:

— «Якщо ви не хочете образити господаря, не приносьте в його дім ніяких дарунків, окрім любові». — До Максима: — Гарна вимога!

— Ні, це побажання...

— Ми часто збиралися в цій кімнаті... Тоня Войтко була дуже гостинна...

— Давно вона вибралася звідси?

— Недавно, минулої зими...

— Зовсім виїхала з Вільшани?

— Ні, вона тут, в Замчиську...

Скригнули од вітру незачинені балконні двері. Надя зиркнула на них з деяким острахом. Чи не про Тоню Войтко подумала вона в цю мить? А Максимові хоч би що. Він дістав з чемодана пляшку «Оksamиту», поставив на столику, присунув осліничка.

— Сідайте. Справимо моє новосілля...

— Внизу на мене чекає батько: нам ще дві гори до Вальдшнепівки...

Парком старий Вальдшнеп веде свою доньку додому. Віп пабагато вищий за неї. Ціле дерево і людина. Людина з того дерева — Надя Вальдшнеп. У неї болять ноги. І, може, серце щемить приємно-приємно...

А попереду ще дві гори.

Одна гола, з кущиками подекуди.

І друга, на якій поснуло кілька білих хатин, схожих на ті, що їх колись малював Куїнджі. Диво синіх почей.

Кружляють нічні метелики навколо лампочки, од них на стінах миготять крилаті тіні. З того виру тіней виникає останній вальс, у якому пропливають вітровійні пари. На

останній вальс Максим запросив дівчину, що вся на злеті,— обличчям вона дуже схожа на ту, журнальний портрет якої висить над ліжком. Вони пропливають у глиб залу, за вікнами якого ще спить біле місто. Та ось у мелодію вальсу дисонансом вривається інша музика.

Світанок у лампочці.

Ні метеликів, ні тіней на стіпах і п'яккого тобі вальсу. Тільки тривожна музика десь знизу,— то ще не відома Максимові музика Красного дому. Вона застала Максима в ліжку, вихопила його з вальсу, розбудила. Аж ось коли скінчився для нього останній вальс! У цій кімнаті, де, мабуть, не він один розпрощався з останнім студентським вальсом...

Східці видаються казковими цього світанку. Легкі, крилаті, в'юнкі східці. Їх немовби створено для Дусі, що піднімається по них з білим глечиком. Напевне жодна панна із тих, що в давнину користалися цими східцями, не могла б зрівнятися з Дусею Омельченко. Легкість, замріяність, окриленість. Ажурні поручні зовсім зайві для Дусі. Високі підбори ледве торкаються приступок. М'яко шелестить шовкова спідниця. Після візиту все те Дуся зніме і заховає у свій кошик, одягне тагці, білий халат і знову стане звичайною, буденною. Але зараз новий мешканець мусить знати, що є на світі господарка Красного дому, яка вміє бути звичайною Дусею, але вміє підніматися по цих крутих східцях і з гідністю представляти приїжджим свою Вільшану. Хіба хто-небудь інший ще вміє так стукатись, як вона? Тихо, делікатно і разом з тим достоту настирливо.

Постукавши, Дуся мимоволі озирнулась на східці. Як добре, що нема дівчини, яка вміє сміятися ні з чого; що нема босого підлітка, котрого довелось б з міркувань етикету спровадити вниз; що нема перебинтованих пальчиків і розбитих, поношених низькоступів на засмаглих дівчачих ногах...

— Хто там? Заходьте...

Дуся заходить.

— Доброго ранку вам!

— Доброго ранку,— розгублено відповідає повий мешканець.

Підозріливо дивиться на білий глечик, на Дусю, на коштовні білі черевички з чорними квіточками на передах. В цю мить чоловікові, мабуть, хочеться заховати свої на-

півстоптані черевики, непомітно підсунути їх під ліжку. Але зробити те вже пізно.

— Це ви приносите мені молоко?

— Я.

— Скажіть, а коли ви це робите, що я досі не бачив вас?

— Удосвіта, коли ви ще спите. Мені шкода вас будити.

Сьогодні я трошки заспала. Пробачте.

Проходить до столика, ставить білий глечик.

— А глечик коли забіраєте?

— Коли ви в полі.

— Он як! Ми з вами можемо вік прожити в одному домі і вік не бачитись. Цікаво! А я думав, що за добра душа. Приносить молоко, я його справно випиваю і збираюсь дякувати зовсім іншій людині.

— Кому?

— Наді Вальдшнеп. Кому ж іще? Гадав, Надя приносить молоко на молочарню, здає його, а оцей глечик залишає для мене.

— У Вальдшнепів ніколи не було корови. Вони безкоровні...

— Чому?

— Інтелігенція. Живуть на купованому молоці.

— Он як! Значить, я теж інтелігенція... Теж живу на купованому молоці. Але я зможу розрахуватися з вами лише в кінці року.

Дуся явно зпінталася.

— Я не заробляю на мешканцях Красного дому...

— Хто ж каже, що ви заробляєте? Але заплатити за молоко я зможу лише в кінці року...

— Я пошу молоко безплатно... Усім носила і вам пошу. Тільки не розводьтесь про це, бо воши і так мене недолюблюють...

— Хто?

— Стоколос... Я тихенько воюю з ними. Через вашого брата, через приїжджих. Всі обіцяють мені золоті гори, але їдуть і забувають про Вільшану...

— Агрономи теж зупинялися тут?

— Зупинялися. Один славний дядько Макар Зіновійович все погрожував зруйнувати «вотчину Стоколоса», але його висунули в область, і він більше не зупиняється в цій кімнаті. Коли приїздить, то заночовує у Стоколоса. Шовкоштан його прізвище. Може, чули? Він по заготівлях...

— І ви йому теж носили молочко?

— Носила.

— Навіщо?

— Не знала, що його висунуть...

— А їй носили? — показує Максим на афоризми.

— Носила... З неї все й почалося. Це її глечик.

Внизу тривожно й панічно загув сепаратор. То в чані скінчилося молоко. Дуся стрімголов вибігла з кімнати.

«А все здавалося так просто після останнього вальсу...»

Височенна сіра виспа побита стрижами. Якщо ж дивитись на неї здалеку, то димар, що кіптявить унизу, здається іграшковим проти неї. І нависи для сирівцю, і будинки теж здаються іграшковими. Але вражають не вони і навіть не виспа, побита стрижами, а стоси червоної цегли.

Хіба червона цегла у стосах не нагадує вам про замки й палаци, котрі можна побудувати із неї? Люди вкладають у кожну цеглину свою кровинку, може, від того вона потім не втрачає червоного кольору віками.

Максим схожий на людину, яка порядкує в самому пеклі. Валить піт з чола. Шурхотить цегла в брезентових рукавицях. Максим важко дихас... Щось лоскоче йому під носом. Він знімає рукавицю, пробує втертись і бачить на руді кров.

Похитуючись, виходить з печі, підводить голову... Стоїть з піднятою головою — знає, як треба зупинити кров. Над ним велетенське червоне небо, немов чавунна плита, нагріта до червоного. Ледь мріє місяць, і листає сонце.

Раніше він не знав, звідки беруться палаци. І чому цегла червона... І чому вона так дивно пахне...

Знову заходить у піч, виштовхує з неї свою вагонетку, цього разу дещо недовантажену, і жепе її перед себе до червоних штабелів. Тут стоїть інший робітник, достоту висушений у тих печах, кидас погляд на вагонетку, потім на Максима, помічає сліди крові на його обличчі. Йому нічого не треба пояснювати.

— Недовантажена. Але записую. Сьогодні така спека...

Ставить у книзі паличку проти Максима.

Той вивантажує цеглу, складає її у штабель. Червону, гарячу.

— Ти, здається, бував тут раніше?

— Бував. Цей заводик частенько виручає нашого брата-студента...

З Максимових рук вислизає червона цеглина і розривається на шматки. Задумливі очі робітника.

— Отак розривається людське серце...

У білому глечику на столику є щось від жіночої постаті. Строгість у лініях і поставі. Може, Надя Вальдшнеп помітила це тільки зараз. Вона сидить на ослоні, по-хлопча-чому заклавши ногу на ногу, й ворухить великим пальчиком у босоніжці. Максим кінчає взуватися, шпурєє на носі розбитого черевика.

— Поки заробляв на дорогу біля печей, обірвав черевика. А винні в усьому великі пальці, яким завжди тісніше за інших...

Притих пальчик у босоніжці. Надя Вальдшнеп мимоволі зиркнула на нього й, прибравши ногу, прикрила подолом свої кругленькі безсоромні коліна. Перевела погляд на білий глечик.

— Я бачу, ви швидко порозумілися з Дусею...

— Порозумілися? Ні, ми ще не порозумілися...

— Коли я піднімалась до вас, то розминулася з нею на східцях. Я привожу нових мешканців Красного дому, а Дуся поїть їх молоком... Може, тому ми ворогуємо з нею... Ха-ха-ха! Вам подобається Дуся?

— Подобається. В ній щось є...

— Вона всім подобається...

Східцями Красного дому піднімається Стоколос, обтяжений роками і справами Вільшани. Тоскно риплять хромові чоботи. Віп не стукається в двері — віп ніколи не стукається ні в чії двері, заходить без дозволу. Надя Вальдшнеп у цій кімнаті — несподіванка для нього. Білий глечик з молоком — теж несподіванка. Стоколос стає посеред кімнати і тричі гукає підбором об підлогу. Сигнал для Дусі.

Східці втратили для неї свій недавній смисл. Вона піднімається по них примусово й буденно. Дуся знає позивні Стоколоса, можливо, іде на них не перший раз у житті.

— Що трапилось? — запитує Дуся, переступивши поріг кімнати.

— Чоловік ще нічого не зробив у Вільшані, а ти вже поїш його молоком, — недвозначно посміхається Захар Євграфович. Бере білий глечик, подає Дусі. — Занеси, вилий у сепаратор. Коли я випишу, тоді й носитимеш...

— Оце і все?

— Все. Можеш іти...

Максим розгублено дивиться на Дусю. Куди поділися її запальність, її протест, її войовничість? Захар Євграфович тим часом міряє Надю Вальдшнеп, яка немов прикипіла до ослона. Наді встати б, але вона не може підвестися від

такого погляду. Виявляється, цей низенький непоказний чоловік має неабияку владу над нею. Аж раптом він може прогнати її з лавки і поставити когось іншого. З усіх її пайщиків він пайвпливовіший...

— Прийшла проситися в поле?

— Просто так зайшла...

— Просто так? Оці ще мені Вальдшнепи... У них все просто так...

Дівчата разом спускаються східцями, наче змовившись, разом зупиняються на останній приступці. В тяжку ношу обернувся для Дусі білий глечик. Надя затримує на ньому свій погляд.

— Щось ти поїш усіх молоком, а толку ніякого...

— А якого ти хочеш толку?

— Ти знаєш, якого...

— Я-то знаю. Але чи ви знаєте, безкрилі Вальдшнепи?

— Це я вже чула від тебе... Як тобі паш повий агроном?

— Поки що ніяк. Порвані черевики...

— Отакі благодійниці і псують людей... Одна молочко посить, друга про чоботи думає, третя десь береже для нього свою любов... А за які заслуги? За які подвиги перед людством? За вірнопідданість Стоколосу? Нехай здихає! Моя нога більше не ступить сюди...

— Не зарікайся...

— Тоня Войтко вихопила б цей глечик і кинула б його під ноги Стоколосу. А вона мовчить, нікчема, ще й дивиться на мене, наче я повинна йому казати, що треба робити. Боронитися треба! А ні, так геть з Красного дому!

Нагорі озвалися двері, хлюпнуло молоко з білого глечика, розлетілись дівчата. Риплять хромові чоботи, а за ними майже нечутно ступають ветхі черевики. Навіть було б смішно, аби ті черевики вихопилися наперед. Пившись розлитого молока на останній приступці, черевики слухняно почимчикували за чобітьми.

На величезній дубовій лаві вздовж стіни сидять:

Кіндрат Нивка. Маленький жвавий чоловічок. На обличчі хитрість, лукавство. Нюхає тютюнець-потеруху з золоченої табакерки і пчихає. Топенько, протяжно. У нього пробиті легені, і йому заборонено палити.

Йосип Козоріз. Кудорукий, широкогрудий, впевнений у собі. З німим обличчям, по якому поліг рубець — шрам од вуха до бороди.

Олекса Туз. Худорлявий, зосерджений, з хижим виразом обличчя. Одне око перев'язане чорною шматинкою з чорним ремінчиком. Загубив око в парубоцьких бійках.

Шура-Бура. Цемент, криця, залізо. Людина без обличчя. Точніше, краплина обличчя, а то все голова і дротяна щітка на голові.

Пан Копиловський. Пан не пан, але прошу пана. Емоції, гідність, самовпевненість. Біла сорочка, чорна камізелка, пишні руді вуса, ніби опалені роками. Живе тим, що всяка діяльність має спиратися на облік, що влада — це також облік.

Старий Вальдшнеп, якому бог замість крил дав довгі ноги. Сидить осібно від усіх. У нього погасла люлька. Він даремно старається її розкадити. Людина не дуже надійна як для них, так і для Дусі Омельченко.

Поодаль сидить Максим Сивошапка. Він ще не встиг визначити свого місця на дубовій лаві. Вхідження «на лаву» має відбутися сьогодні, за велетенським столом, який вгинається од печених індиків, поросят, пляшок з медалями і без медалей та звичайних домашніх бутелів.

Входить господар. Дехто на лаві не витримує, підводиться, і Стоколос робить великодушний жест рукою: «Нічого, нічого, нічого...» Лише пан Копиловський не уронив при тому гідності.

— Шовкоштан не приїхав, — каже Стоколос. — Будемо починати без нього. Але перш ніж почати, давайте взуємо нашого агронома. У нього зовсім розвалені черевики.

Кіндрат Нивка нюхає потеруху і голосно пчихас. Мовляв, правда, треба озуть чоловіка.

— Який номер?

— Сорок третій.

— Мій номер. Знімай свої обноски...

Максим дивиться на голову дещо розгублено.

— Знімай, знімай...

Стоколос іде до шафи. Відчиняє її, виймає з неї повенські хромові чоботи з гострими носами.

— Мір'яй. Остання мода.

Максим знімає свої студентські черевики.

Пробує взути чобота, але халява занадто вузька, і Максим не може його взути.

Захар Євграфович тяжко зітхас.

Забирає свої чоботи. Ставить їх на лаву, а замість них виймає з шафи інші, ялові, для поля.

— Пробуй ці. Сам не носив, беріг для осені, а тобі, ба-
чиш, дарую, хоч ти ще нічого не зробив у Вільшані...
Мірай!

Але вони теж мають ваду.

— Підйом малий,— каже Максим.

Знімає чоботи. Стоколос підозріливо міряє агронома.

Він забирає грім-чоботи, ставить на лаву і знову йде до
шафи. Максим тим часом починає взувати свої черевики.

— Постій,— зупиняє його Стоколос.— Не спіши.

Він виймає третю пару і подає їх Максимові.

— Мої парадні. Взувані, правда...

Максим помітно вражений асортиментом чобіт і щед-
рістю господаря.

— Не терплю скреготу під ногами...

— А я люблю чоботи зі скрипом... Хто йде? Стоколос!
Ставить їх перед Максимом.

Голосно пчихає потерушник, клацнувши золоченою таба-
керкою. Мовляв, крутись не вертись, чоловіче, а ти вже
тут, у моїй золоченій табакерці.

Пан Копиловський з гідністю закрутив кінчик свого
шляхетного іржаво-червоного вуса. Олекса Тур хитро під-
моргнув сдиним оком. Шура-Бура повів долонею по своїй
щечині, від чого та звелася вихором. Тільки Вальдшнеп
залишався зовні спокійний, лише через димову завісу своєї
люльки суворо зміряв дещо розгубленого Максима.

Може, агроном зрозумів той погляд, а може, все вирішив
сам, але взяв ті чоботи за халяви, навіщось підняв їх вище
себе і спокійнісінько поставив на лаву, де вже стояло дві
перших пари.

— Не підходять вони для мене...

Копиловський обурився з цієї невихованості, з цієї не-
гrecності агронома. Все знялося з дубової лави разом з ним,
рушило на Максима: гідність, емоції, самоповага, біла со-
рочка і чорна касторова камізелька. Тільки тепер Максим
відчув, що пан Копиловський напахчений дешевими пар-
фумами.

— Одержу на трудодні, тоді куплю собі чоботи. Про-
стїні, дешевші...

— Прошу пана, які трудодні? Коли ми вирахуємо з вас
за кімнату, в якій ви живете, та за одне, за друге, за третє,
та за те молоко, яке вам носить Дуся, то ви ще залишитесь
нам винні...

— Вам? Кому це вам?

— Вільшані. Нам, прошу пана.

— Але Вільшана — це ще не ви...

— Прошу папа, хто каже?..— високо підняв вказівного перста пап Копиловський.

Однині Максим має жити під тим перстом...

Максим бере з жердки свого кашкета, насуває козирок на очі й виходить.

Стоколос зло міряє Вальдшнепа на лаві.

— Вальдшнепе! Це ваша робота?

— Ні. Ще вчора він був тихий і смирний хлонець...

— Казав: не слід було поселяти його у Красному домі...

— А правда! — потвердив Олекса Тур.

Прийишк на лаві пап Копиловський.

Східці Красного дому здаються нескінченними, коли підніматися по них у темряві. Наче все життя йде ними Максим Сивошапка. І що далі, то важче. Зупиняється, тре сірник. Кажан на дверях зустрічає його розпростертими крильми. Це сдиний кажан, який не може літати вночі. Аж дивно. Кажан немовби посміхається до нього. Лукаво, підступно. Чого б це? Максим тре другого сірника, але кажан уже встиг стати тим, чим він є насправді, — німою окрасою цих старовинних дверей і не більше.

Максим заходить до кімнати. Це його кімната — з білою акацією над балконом, із Стожарами у вікні — тим найземнішим сузір'ям з усіх, які тільки бувають на небі. Але ж хто смів зайняти його ліжко? Він добре чує тихе рівне дихання, бачить на подушці ледве вловимі обриси обличчя...

Максим нечутно іде до вікна, тихо сідає на ослоні. Запалює. Від спалаху сірника на подушці виникає обличчя Дусі Омельченко. Згорнувшись бубликом, вона спить. Вона і раніше підночувувала в цій кімнаті, коли допізна затримувалась у Красному домі, а ліжко стояло пезаймане...

Довго жевріє цигарка, тче нитку диму.

«От тобі, Максиме, і всі твої подвиги...»

Вже ожива світанок над Красним домом; прокинулася Деметра посеред порожнього двору і зразу ж опинилась у Південному Бузі разом з усім Замчиськом; зійшлися суворі й мовчазні молокоздавці, товпляться під східцями. А сепараторний пункт, який раніше був найпунктуальнішим підприємством у Вільшані, все ще зачинений.

— А ви помітили, добродію, що все це почалося відтоді, як у Красному домі оселився новий агроном?

— Ви гадаєте, що вони тут? Нагорі?

— Звичайно. Де ж їм ще бути?!

— Якого ж біса ви мовчали досі! Ходімо!

Молокоздавці забирають свою тару — відерця, бідончики, глечики, чайники — і дружно рушають на східці. Передні зупиняються перед кажаном, відчиняють двері й один за одним входять до кімнати.

Все підтвердилось. Вона тут...

Розметавши руки, спить на ліжку Дуся Омельченко.

А на ослоні — Максим...

Молокоздавці — люди гуманні. Один по одному залишають свою тару на підлозі й статечно виходять з кімнати. Кожен спокійний за свою посудину. Дуся Омельченко знає її, легко визначить власника кожної і зробить відповідний запис у своїй державній книзі.

Сьогодні Дуся прийшла на Замчисько раніше за всіх, розчинила двері Красного дому — широкі, з двох половинок, подарувала людям ще один світанок, а сюди принесла білий глечик, наповнений молоком.

Порожня кімната...

Це для неї не новина. Агрономи, які зупинялися тут до нього, мали таку ж звичку — рано вставати. Ревізорі, інструктори, слідчі, лектори полюбляли поспати, усіх їх вона будила своїм сепаратором і проганяла геть, а ті, невсипуці, вставали, мабуть, десь опівночі, і Дуся їх рідко заставляла в кімнаті. Звичайно, були випятки. Скажімо, Макар Зіновійович майже завжди дочікувався молока, а вже потім ішов займатися справами.

Не заставши Максима, Дуся все ж залишила на столику молоко і на якусь мить відчула себе необмеженою господинею в цій кімнаті. Вона опинилася раптом у світі речей Максима, і це було для неї більшим святом, аніж сама присутність господаря. Це було якесь невеличке проникнення в його життя, проникнення, котрого Дуся не могла б собі дозволити в його присутності. Все, що вона бачила вже не раз, тепер зазвучало для неї якось по-іншому, все немовби промовляло про нього. І краватка на бильці ліжка, строката, запошена; і рушник на гвіздку, біля дверей, звичайний селянський рушник з вишивкою хрестиком; і старі книжки на столику та вицвілі афоризми на стінах. Все це тепер Дуся сприймала так, наче побачила вперше. То була звичайна людська невлаштованість, але Дуся знайшла в ній щось більше для себе. Не схотіла, аби те дивне почуття розрослося в ній, і примусила себе вийти. Вже на

східцях уявляла, як він повертатиметься з поля пізнім вечором, запилений, стомлений, знесилений, принесе в Красний дім пахощі степу і, перш ніж ступити на східці, постукає в залізні двері. Малюнок у поручнях східців, такий звичайний для неї, цього разу видався майже незбагненим, як і ті почуття, котрі виникли сьогодні. То мало бути щось дуже незвичайне, красиве, загадкове, але все зіпсувала Надя Вальдшнеп. Принесло її саме в таку неповторну мить. Звичайно, вони могли б розминутися з нею, не помітивши одна одну, але обидві знають, куди веде ця вузька дорога.

— Принесла йому чоботи...

— Ніколи не думала, що ви такі...

— Які?

— Отакі хороші Вальдшнепи!

І кинулась цілувати Надю...

Вальдшнеп любить стояти і дивитися віддалік, як сіячі засівають поле. Зараз вони далеко від нього.

Ось вони наближаються, більшають, потім знову линуть кудись у підхмар'я, тануть там, і тоді Вальдшнеп спокійно сідає на мішку з насінням і слухає волопасиків.

Людина вигадала трактор, а вже трактор зажадав для себе отаку велетенську сівалку на височепьких колесах і з усіма зручностями для Максима Сивошапки. На приступці сівалки старі черевики почувають себе куди певніше, аніж на крутих східцях Красного дому. Тільки дивна річ: музика Красного дому ніби переслідує його тут, у полі. А ще в тій музиці вчуваються Максимові крилаті спалахи останнього вальсу.

Несподівано зупиняється трактор. З кабіни висовується голова вже немолодого, а може, просто неголеного тракториста.

— Скажіть, а якщо горох не вродить — хто відповідає тиме: я чи ви?

— Володимир Карлович. Це його ідея: пізній горох.

— А хто такий Володимир Карлович?

— Професор, який учив мене...

— А в районі про цю сівбу знають?

— Не знають, так знатимуть...

— А я-то думаю: що за сівба серед літа? Виявляється, це вигадка якогось Карла Володимировича.

— Володимира Карловича, — поправляє Максим.

Тракторист вимикає газ і сходить з машини.

— Далі ні кроку. Хочу жити у своїй Вільшані, у своїй хаті. Шукайте собі іншого кандидата на нари. А я люблю вольницю... Люблю, щоб моя голова лежала на білій подушечці.

Іде з поля. Викопує з ріллі білі горошини, що тут же групуються і скочуються в його сліди. Вони ніколи не за-кільчаться в слідах боягуза. Ніколи не проростуть. Струхлявіють і загинуть...

Та є ще на світі старий Вальдшнеп!

Він підходить, стає на приступці сівалки, а Максим сідає в кабінку. Заводить трактор і рушає. І тепер це ще крилатіші сіячі, котрі хочуть оплодотворити землю добром. Коли Максим озирається, то йому видно тільки силует Вальдшнепа в клубах пилуки і диму. Летять у підхмар'я, де жайворон тужить за приораними дітьми.

Подвір'ям Красного дому йде Максим. Повертається з поля. Запилюжений, втомлений, замріяний. Несе на плечі дерев'яну метрівку, яку подекуди ще називають сажнем. Метрівка нагадує велетенський циркуль. Коли не маєш чобіт із скрином і мусиш ходити в полаталих черевиках, коли тобі не дано ніякої влади над навколишнім світом, то виграє інколи оцей дерев'яний циркуль.

«Хто йде? Агроном!»

Одцвіла над балконом біла акація.

Від того дерево якимось зразу втратило свою недавню лагідність, стало суворе і насторожене. Максим теж став суворіший і настороженіший. Перед входом він склав свого циркуля, хоч міг би це зробити значно раніше. Зиркнув на дерево над балконом. З цієї точки воно видалось йому ще загадковішим.

Знайомий луцкний коридор, знайомі східці...

Спершу Максим не помічав важких залізних дверей, що ведуть у підземелля. Вони перехоплені масивною штабою, замкненою павічко велетенським замком. Тепер він не може пройти в свою кімнату, щоб не звернути на них уваги. Що там? Таємниці старого світу, скарби чи порожнеча? Постукав у них метрівкою. Якимось дивно загуло підземелля за цими дверима й затихло.

Вибігла Дуся.

— Це ви? А я подумала — Макар Зіновійович. Коли він зупинявся тут, то не міг пройти, щоб не постукаєти у ті двері. Все збирався відчинити їх, але так і не встиг.

— Даремно. Для мене це найбільша загадка Красного дому... Що там за ними?

— А ви не зважайте на них. Забудьте, як ось я...

— Не можу... Щопочі мені ввижається, ніби хтось стукає в них. З того боку... А прокинувся — тиша, ніби у вусі. Коли вікно відчинене, то чути, як внизу тече Буг... І як падають зорі... Тільки шерх — і нема... Потім з'являєтесь ви на Замчиську, і тоді мені знову спокійно. Я чую, коли ви приходите...

— Тобя Войтко теж боялася цих дверей... Запевняла мене, що одного разу чула за тими дверима крик людський. Звичайно, їй видалось. Бо я ніколи не чула ніякого крику... Колись, як Красний дім оточили петлюрівці, цими дверима виходили з оточення перші вільшанські комсомольці. Серед них був мій батько. І Надин батько, старий Вальдшнеп. Кажуть, цей хід веде до Бугу і виходить десь у скелях...

Це якесь облепшення для Максима. Він залишає загадкові двері, ступає на східці. Зупиняється на першому повороті, перехиляється через ажурні поручні. Дуся стоїть, наче ще чогось не доказала.

— Заходьте, Дусю. Ви зовсім мене відцуралися після того випадку. Надя заходить, а ви оминаєте. Невже боїтеся своїх молокоздавців? Адже Надя не боїться своїх пайщиків...

— Скажіть, хто ота жінка, що у вас над ліжком?

— Лоліта Торрес. Знаменита кіноактриса.

— А я думала, що то ваша наречена. Правда!

— До речі, вона незаміжня досі. Шукає собі чоловіка.

— То ви можете одружитися на ній...

— Міг би. Але вона не захоче з Буенос-Айреса переїхати у Вільшапу, — посміхається Максим запеленим обличчям. — На добраніч, Дусю!

— На добраніч! — дивиться йому вслід дівчина.

Кажан на дверях знову лукаво посміхається. Знову якась неприсмність. Але Максим все ще думає про ті двері, що ведуть у підземелля...

Ніч, тиша. Кроки на східцях... Квапливі, нечутні, обережні. Вони затихають під дверима. Потім хтось шарудить рукою по дверях, наче забув, як вони відчиняються. А далі чути шелест шовку в кімнаті, і біла, ледве вловима тінь переходить в обриси жінки...

Максим протягує руку до тумбочки, знаходить там сірники, запалює. Від спалаху сірника щезає біла тінь. Посміхається Лоліта Торрес із стіни. Нема нікого. Плід хворобливої уяви, видиво безсонних ночей.

По Замчиську тупцює вечір. Чорно-синій...

Вальдшнеп сидить на ліжку і посмоктує люльку, від якої пахне буркуном. На ослонах сидять трактористи, засмальцьовані, невмивані, їздові з батіжками, мовчазні молокоздавці, що внадились сюди з деякого часу; в кутку сидить молодий учитель в окулярах, з натхненним обличчям — Вася Химач. Молокоздавці заставили підлогу своїми порожніми бляшанками та череп'ям. Вони вже побували в сепараторній і зайшли сюди. Сам господар клопочеться біля «чавунки», залізне коліно якої виведене в пащу каміна. Разом з димом вириваються іскри. Ноги господаря в самих шкарпетках, бо біля «чавунки» сушаться його кирзові чоботи.

Говорить Вася Химач:

— А я не боюсь нікого. Ніяких стоколосів і копиловських. Страх принижує, нищить душу. Я лише тоді почувую себе людиною, коли мене ніхто не страшить і я не страшусь нікого.

— Ти? — запитує Вальдшнеп крізь посмішку.

— Я! — гордо підводиться вчитель.

— А Вальдшнеп боїться всього на світі, — показує на себе Антон. — Хтось кашляне на зборах, а я вже і думаю: господи, і павіщо ото кашляти, коли можна посидіти тихо. Тому я над усе люблю поле. Там тиша...

— О, це жахливо — боятись! — озивається з кутка вчитель в окулярах. — Думаєте, Тоня Войтко боялась? Ні! То молода Вільшана відступила перед ними...

Щось давнє згадав Вальдшнеп...

— Колись і Стоколос жив у цій кімнаті. Щоправда, педовго. Потім вибрався з Красного дому в свої палати, обніс себе муром і зразу став іншим. А був, я вам скажу, пошукати таких. Усі оці копиловські, козорізи, нивки тремтіли перед ним, а тепер ми тремтимо...

— Самі злеліяли Стоколоса, а тепер боїтеся його! Ганьба! — дивиться у пащу каміна Максим.

Шумить дощ над балконом, гуде «чавунка». А люди примовкли. Всі думають про Тоню Войтко... Про неї нагадує вчитель, який любив її... А може, лише дружив.

Чиясь рука шарудить по дверях з того боку. Помітно насторожується вчитель.

Ось вони відчиняються, і входить Стоколос. На ньому — чоботи, плащ з відкинутим на спину ворком, сива смушева шапка, по якій збігають холодні осінні краплини.

Він стоїть, чекає, що йому скажуть.

Але всі мовчать. І тоді озивається він:

— Мені можна посидіти на ваших зборах?

— Будь ласка,— безневинно показує Вальдшнеп на місце поруч себе.— Тільки ніяких зборів... Просто так...

Стоколос знімає шапку, струшує з неї воду, сідає.

Парує голова від теплої шапки. Очі його запам'ятовують кожне обличчя — декому вони дивуються. Мабуть, вони побачили тих, кого ніколи не сподівалися побачити в Красному домі. Дивують трактористи — віп їм непогано платить. І Надя Вальдшнеп...

— Чого ж ви примовкли? Чи тут у вас тасмниці, про які я не можу знати? Таємниці Красного дому...

Мовчки взуває чоботи господар.

Стоколос зиркнув на них, посміхнувся. Присів, поклав руки на коліна.

Він чекає. Напружено і вперто.

Перший не витримує і підводиться вчитель. Він проходить повз Стоколоса і вклоняється на прощання. Лише йому.

За вчителем потяглися до дверей молокоздавці, піднімаючи з підлоги свій посуд.

За молокоздавцями — трактористи, їздові, які мали необережність прийти сюди з батіжками, просто з роботи. Виходять усі. Залишається тільки Вальдшнеп. У нього саме погасла люлька, він заповзято смочче її, але даремно.

— Вальдшнепе, у тебе тут ще якесь діло?

— Ніякого. Я вже можу йти...

Вальдшнеп підводиться і мочки виходить. Він високий, мов берест у лісі, намріявся в цій кімнаті і тепер може собі йти спокійно. Максим розуміє його недвозначний погляд, кинутий на прощання.

Останнім встає Стоколос, змірює Максима поглядом і теж, не сказавши ні слова, прямує до дверей. І це найстрашніше. Хто мовчить, з тим ні про що говорити.

Виходить. Вщухають його кроки за дверима, висе сепаратор, цього разу справді тривожно, як сирена.

Либонь, це остання ніч у Вільшані.

Витанцьовує дощ на бляшаному даху, плаче ринва. Лежить Максим Сивошапка з відкритими очима. Вигасла й зчорніла «чавунка». Лоліта Торрес чатує над ліжком свого поклонника.

І знову хтось стукає в залізні двері. З того боку... Чиї ж то руки просяться на волю? Маленькі, ніжні жіночі руки. З гуркотом розчиняються двері. Потім кроки на східцях.

Дедалі чіткіші, легші. Вже чути шелест білого шовку. То виходить з мороку й піднімається в свою кімнату Тоня Войтко. Висока, струнка, вродлива, у довгому білому платті. Зупиняється під дверима, шарудить по них рукою. Невже забула, як вони відчиняються? Ні, пригадала. Ось вони скрипнули, і Тоня заходить майже нечутно. Біла, ледь вловима тінь посеред кімнати переходить в обриси жінки..

Дивна гостя сідає на ослинчику проти ліжка.

— Я Тоня Войтко.

— Антоніна Власівна?

— Так, я колись жила в цій кімнаті.

— Чув я про вас, Антоніно Власівно. Мені аж не віриться, що це ви. Розкажіть про свою останню піч у Вільшані...

Дощ не вщухає, шумить рипва, у заплаканому вікні сіро розквітає ранок. Внизу гуде сепаратор.

Прокидається Максим.

Немає ніякої Тоні. У кімнаті Дуся. Вона йде до столу, ставить там білий глечик. Помічає будильник, якого не було раніше. Бере будильник, прикладає до вуха і ставить на місце. Хочє нечутно вийти.

— Дусю! — зупиняє її Максим.

— Ви не спите? Як завжди. Мій клятий сепаратор...

— Ні, я не спав. Але сьогодні я, мабуть, їду. Дякую вам за все...

— Всі їдуть. Тільки я залишаюсь... Я так звикла до вас. Я поситиму вам молоко...

— Але ж мене не буде.

— Я носитиму і забиратиму назад. Я буду думати, що ви є. Поки знову хтось приїде і оселиться тут...

— А їй ви теж носили молоко?

— Носила. В оцьому глечику. Це її глечик...

— Дусю, підійдіть сюди. Я поцілую вас.

— Не треба... Мені буде ще важче...

— Тоді заждете мене внизу. Добре?

— Зажду...

Дуся виходить.

Чути, як на столику цокає будильник, подарований Надею Вальдшнеп. Він починає шуміти, як пекельна машина, але не вибухає, а дзвонить. Досить голосно...

У двадцяті роки Вільшана на деякий час стала волостю, справедливо і мудро керував нею комісар Шумейко, якого назвали тут Червоним Власом, виходячи з перекопань та

імені комісара. Він провів землеустрій, де важко було до-тримати тієї вищої справедливості, про яку мав він свої уявлення; очистив свою й сусідні волості од решток банд, перед тим розбитих та розпорошених котовцями; а згодом, як настав уже мирний час, заснував у Вільшані комуну на зразок знаменитої Ободівської.

Красний дім відразу наповнився клопітним та неспокій-ним життям, а Замчисько чимсь нагадувало тоді військо-вий табір, надто вночі. Озброєна варта щогодини перегу-кувалася з допомогою рейок, чатувала од ворогів комуні-ське добро — реманент, машини, худобу, а паче хліб у скир-тах, бо вільшанські куркулі все замахувались залишити комуну без хліба. Комунари вже придбали молотарку, та не мали до неї локомотива, і хліб того літа довелося моло-тити вручну, ціпами. Сам ватажок комуні показував у тому приклад, комунівські ціпи прокидалися рано і не вгавали весь день, наче хотіли на смерть замолотити стару Вільшану.

Комуни стерегли добре, забили навіть підземний хід до неї, що вів од Південного Бугу до Красного дому іще бозна з яких часів. Та тільки стеріг себе кепсько сам Шумейко. Ватажок закохався у молоду вдовичку Марфу Пилипончик десь аж на Солом'яних Дівках, майже кожної ночі виби-рався туди на коні й повертався на Замчисько геть на сві-танку. Хатина Марфи стоїть і досі над затокою, хату ледь видно в чагарях.

Там вони і підстерегли Власа, гадаючи, що, коли не стане його, то прийде кінець і самій комуні. Того світанку кінь повернувся на Замчисько з порожнім сідлом. Розправу вчи-нили на очах у Марфи, ледве комунар вийшов з сіней на ганок.

— За віщо?..— встиг запитати він, коли зблиснули над ним шаблі.

Їх було троє, четвертий тримав у чагарях коней, його-то Марфа і впізнала, був він вільшанський, власник старень-кого вітряка, до якого не раз ходила з мливом і Марфа. Та на допиті не виказала його: боялась помсти. Але згодом саме життя викрило вбивцю, а вітряк зачах, і тепер стоїть руїна без крил, щоночі там кричать сови...

Марфа народила від Шумейка сина, але через той струс дитя виявилось несповна розуму. Ігнась пасе череду, все губить овець, то мусять тримати при ньому підпасича. Батькові ж комунари поставили пам'ятник на Замчиську з червоного хажинського граніту, назвали його ім'ям ко-муну, яку потім перетворили в колгосп. Через хворого сина

не зважились назвати й колгосп ім'ям комунара. Та і Марфа Пилипончик живе над затокою, а то б чи не забагато честі для неї. Отож і тримали те гарне ім'я на майбутнє. Та воно всупереч місцевим теоретикам іще раз заявило про себе в роки війни: в районі почав діяти партизанський загін «Червоий Влас». Командував загоном Саватій, довоєнний голова сільради з місцевих, фашисти ж вирішили, що командує загоном сам Червоий Влас, і призначили за його голову сто тисяч марок, хоч у всіх інших випадках не піднімали винагороди вище за десять тисяч. Вільшанці гордилися своїм комісаром, поширювали легенди, що він ожив, вступали до його загону.

Кінчається село. При самім полі стоїть мокра хатина з голим вишневим садом. Тільки де-не-де б'ються на вітрі червоні листочки в своїй останній тривозі.

Максим виходить на розгрузлу дорогу.

Стає, озираться: він на горі, десь аж під хмарами, і йому видно всю Вільшану. Бовваніє чорний монумент на майдані. Максим немовби прощається з ним і йде далі.

Вітер збиває чийсь волаання.

Слова падають у чорну ріллю і сіються там, як зерно.

— Максиме!.. Максиме!..

Почув, зупинився, жде.

Його переймає Вальдшнеп. Він повертається в село з поля. Забрюханий, стомлений, але окрилений. Скидає з голови мокрого ворка, допитливо дивиться на Максима, на його валізку, ще студентську, на нові кирзові чоботи, які саме враз для такої дороги.

— Чудова озимица, Максиме. А я вже потерпав, щоранку ходив дивитися на неї...

— Моя перша озимица...

Вона десь там, за чорним полем.

Вальдшнеп викопав глибокий слід у ньому. Тепер той слід збережеться аж до весни, і ранній жайворон з нього питиме воду. Максим чомусь дивиться на той слід.

— Залишаєш старого Вальдшнепа... а я вірив... надіявся...

— Я повернусь...

— Брехня! Ще ніхто не повернувся у Вільшану з тих, хто її залишив. Один я завжди повертався...

Вальдшнеп пакидає на голову ворка і знову стає суворим польовим лицарем, котрому нічого не страшно. Тому він повертає у свою Вільшану звідусіль, куди б його не

закинула доля: з усяких курсів, на які його не раз посилали; з полону німецького, з шпиталю сибірського, куди потрапив в останні роки війни... Звідусіль він прилітав у свою рідну Вільшану, у свою хатину над Бугом...

Стоять, а десь над ними кричать журавлі, котрих уже ніхто не зможе перейняти, зупинити.

Вальдшнеп підводить голову, з неї падає пастовбичений ворок, обличчя враз стає добрим — хіба можна бути суворим, коли над тобою так відчайдушно кричать журавлі...

А Максим ніби й не чує журавлів, не підводить до них голови, хоч любить цих диво-птахів.

— Що там мені належатиме на трудодні, заберете і віддасте мої борги. Сто карбованців віддасте Наді за оці чоботи... За сорочку...

Журавлі кричать все далі й далі. А Вальдшнеп шукає їх у захмар'ї... Сльоза скочується з його щоки і холоне на білій скроні від того, що йому конче хочеться побачити тих дивних птахів, які так мужньо пробиваються крізь сірі застави неба...

Надя Вальдшнеп повертається з району. Тільки дорога не в куряві, а в бакаях. Тому передзвони дещо інші, глухіші та переривчасті. Хура накрита велетенським брезентом, а під плащем Надя Вальдшнеп ще з кимось. Коли періщить холодний дощ, то одного плаща на двох цілком досить. Дощ лунко витанцьовує на брезенті. Форкають коні, од яких парує.

— Ох, потекло десь за комір,— сміється Надя Вальдшнеп, поправляючи плащ.

Всі троє піднімаються по стрімких східцях. Дуся відчиняє двері, і вони заходять у порожню кімнату. Хтось із них вмикає світло, і вони стоять, слухають, як у холодному каміні впе вітер. Самотньо почуває себе Лоліта над ліжком. Вона поблякла, вигоріла за літо, і, можливо, інтерес до неї поменшав. А можливо, в душу запала котрась із Вільшани... Принаймні Дуся посміхнулась від того, що він не забрав з собою Лоліту, до якої вже давненько тамувала пекучу дівочу заздрість. Надя тяжко зітхнула...

Входить Вальдшнеп. Промоклий, забрьоханий. Він не сподівався тут когось застати, тому ці дорогі йому люди зараз майже не існують для нього. Згорнута постіль на ліжку сказала зразу про все...

— Нішов, а наче вистрілив мені у спину...

Пробилась слеза в кутику Дусиних очей...

Робітничий гуртожиток.

Він у такому ж бараці, як і їдальня. Вузькі продовгуваті вікна, низька стеля. Там безліч стільців, а тут безліч залізних, вічних ліжок, на яких сплять сезонники цього заводу.

Не спиться Максимові Сивошапці.

Дзеленчить його брезентова роба, яку він намагається одягти якнайтихіше. Напівбляшані звуки. Властивість цих роб така ж, як і залізних ліжок: вони майже не рвуться і тому теж переходять від одних сезонників до інших. Роба завеликувата для Максима — в ній колись ходив велетень.

Де він? Хто він?

Максим ведмедкувато іде в робі поміж двома рядами ліжок. Зупиняється проти юнака, якого бачив біля печей. Чистий і тихий сон у хлопця. Максим по-батьківському вкриває його ковдрою, яка сповзла на долівку, і йде далі. Можна було б вийти зовсім нечутно з цього барака, коли б не двері. Бараки скошуються, і двері в бараках вічно скриплять.

Їдальня в такому ж бараці, як і гуртожиток.

Тут безліч вікон, але вікна вузькі, барачні, і світла в них небагато. Воно падає на довжелезний стіл, за яким обідають майстри цегли. Але зараз на тому столі ідеальний порядок: перекинуті догори ніжками стільці у два ряди, їх теж безліч, і стіл від того безмежно довгий.

В кінці двоє людей. Для цього довелося порушити ідеальний порядок, зняти зі столу два стільці. Власне, знято й третій, який стоїть порожнім. Для невидимого судді.

— У Вільшані вже сіють, — порушує мовчанку Максим. — Прилетіли ластівки у гніздо над балконом, скоро зацвіте акація біля Красного дому. Заспівають ночами солов'ї і дівчата... Цікаво, хто живе в моїй кімнаті тепер? — Біль і сум чуються в словах Максима, які він говорить більше для себе, ніж для професора.

Володимир Карлович відпиває пива з гранчастого кухля, підводить погляд на стіл з перекинутими стільцями. У професора такий вигляд, паче він щойно зробив якесь нове відкриття в своєму вічному курсі.

— Подивіться на цей стіл, Максиме! Який дивний стіл! Люди щодня мусять обідати за ним. Щодня! Якщо вони перестануть обідати щодня, то перестануть жити, випалювати цеглу, будувати — замре життя на землі. Подумайте про це, якщо ви справжній агроном...

— Я зараз бригадир біля печей... Цегла теж людям потрібна... Цей заводик колись стане комбінатом...

— Знаю. Але я хочу бачити вас там. Тільки тепер я можу признатися, що покладав на вас великі надії... Ви musíte зробити те, чого не вдалося зробити нам...

— Даремно...

— Безвольний мрійник — ось що я можу сказати про свого кращого студента. Втік з Вільшани... Втік з Красного дому, в якому люди віддавали життя за землю... Гацьба! І винен у цьому я насамперед. І всі ваші вчителі до мене... Ми стелимо рушнички перед вами. А життя — це боротьба...

Професор підводиться, одягає капелюх і йде вздовж цього напівфантастичного столу. Несподівано зупиняється десь на середині.

— Пробачте, я, здається, забув заплатити за пиво? Скільки там з нас?

— Можете не турбуватися, професоре. Я тільки вчора одержав зарплату...

Професор знову йде вповодж столу, знову зупиняється.

— Щоб я не бачив вас у черзі за хлібом! Виведу з черги і скажу людям, хто ви такий... Звичайно, я не зроблю цього. Але подумайте про цих людей, Максиме. Їм треба щодня обідати...

Піднятий костур загадково вистукує по ніжках перекинутих стільців. Все ж кінчається довгий стіл з перекинутими стільцями і заспокоюється костур...

Максим Сивошанка стоїть під дверима своєї колишньої кімнати. Він чує плач дитини і колискову пісню матері. Він не може розпізнати голосу співачки. Коли людина співає, у неї міняється голос. І він слухає пісню, одну з тих не мудрих, але безсмертних пісень, які чув колись від своєї матері.

Тиша. Мати приколисала, приспівала дитину.

Він стукає. Тихо, насторожено.

— Хто там? — запитують з кімнати.

— Свої.

Відчиняються двері.

Він заходить.

Перед ним стоїть тепла, маленька, чорнява Дуся у вишиваній сорочці. Вона вражена, вона відступає від нього на середину кімнати. Далі відступати вже пікуди, посеред хати висить на вервечках лозова старовинна селянська колиска.

Максим ставить валізку, причиняє двері.

У кімнаті майже нічого не змінилось. Тільки Лоліта Торрес над ліжком трішки постаріла, вицвіла. І в кутку з'явилася пова одержна шафа та кілька стільців замість неотесаних парубоцьких ослонів. А на столі стоїть білий глечик з букетом свіжого бузку. Це смішно, що глечик має тепер інше застосування.

— Здрастуй, Дусю!

— О, як несподівано!

— Я думав, що тут ніхто не живе! Але йшов, побачив світло і вирішив зайти. Як-не-як, моя перша квартира.

— Куди ж ти йшов? До Наді Вальдшнеп?

— Не так до неї, як до старого Вальдшнепа. Ми ж з ним друзі.

— А вона частенько про тебе згадує. Але ти спізнився. Надя Вальдшнеп виходить заміж... За Ваню Гайворона. Гарний хлопець. Дівчині страшно сивіти...

— Бачу,— говорить Максим, зиркнувши на колиску.

— Ми з нею подружилися, коли ти поїхав...

І далі, крізь посмішку:

— Колись ревнувала тебе до неї. Ти цього не знав. Ти взагалі нічого не знав. І зовсім забув про Вільшану. Я бачу, тепер ти став багатим і загордився. Говорили, що ти на великій посаді у міністерстві. Це правда?

— Випалював цеглу...

— Люди згадують тебе добрим словом.

Дуся раптом схоплюється:

— Вибач, я щось накину. А ти сідай.

Дуся кутається у велику суковну хустку, а Максим підходить до колиски, зазирає в неї:

— Син?

— Син.

— Як назвала?

— Максимом...

Озивається мешканець колиски. Може, йому щось приснилось.

Сивошапка мимоволі здригається.

Але Дуся звикла до цього. Одною рукою вона притримує на грудях хустину, другою погойдує колиску. Максим безсило падає на стілець.

— Нічого не розумію...

— Надя каже, що він схожий на тебе. Чому ти не написав нам листів?

— Не знав...

— А я чекала...

Гойдається старовинна колиска. Гойдаються на стінах тіні од вервечок...

— Мене теж вигойдали у цій колісці...

— Скільки ж їй років?

— Знаю, що вона старша за мене... Ти надовго у Вільшану?

— Надовго. Може, на все життя...

— Я записала його на тебе... Я думала, що ти більше ніколи не повернешся у Вільшану. А ти приїхав... На моє безголов'я. Тепер мені треба доводити людям, що ти не винен. Що це не твій син...

Колиска гойдається повільніше, поки не зупиняється зовсім.

— Може, ти тихенько підеш із Вільшани? Зараз ніч. Тебе ніхто не побачить... Ради нього, маленького Сивошапки. Хіба тобі не однаково, де працювати агрономом? Я ніколи не буду мати до тебе ніяких претензій. Ніякі-сіньких...

Вона була чудова у своїй таїні жіночій, у своїй материнській турботі про сипа.

Непрохані, негадані весільні гості...

Але чи можливе без них на Україні бодай одне сільське весілля. Без отих хлопчаків, що позліталися з своїх домівок і повсідалися нескінченим рядочком на тину. Несправедливість була лише в тому, що старші з них примостилися ближче до воріт, люб'язно залишивши меншим задвірки. Але так і повинно бути. Кожен діждеться свого місця на весільному тину, треба мати тільки витримку і терпіння. Коли справлятиме весілля перший хлопчик, веснянкуватий дотепник у батьковому кашкеті, тоді останній на тині перебереться на його місце.

Перший оповідає:

— Голова з головохою!..

«Голова з головохою... Голова з головохою...» — пішло між людьми.

— Дуся з агрономом!..

«Дуся з агрономом... Дуся з агрономом... Дуся з агрономом...»

— Пап Копиловський!..

«Пап Копиловський...» — лише один раз.

— Гості з району!..

«Хто?» — запитання.

— Не знаю.

Далі немовби приверзлося хлопчикам: до них вийшла Дуся з величезним лозовим кошиком і вручає кожному по весільному пиріжку. Вірніше, кожен вибирає найбільшого, але не більше одного. Тут багато сирітських хлопчаків, і Дуся не могла про них забути. Кажуть, у неї теж є хлопчик, але він ще не годен сидіти на весільному тину...

Після останнього хлопчика, якому припало два найчудовіших пиріжки, Дуся ставить на землю кошик, схилиється за тин і тихо плаче, щоб не бачили хлопчакки. Але хлопчакки все бачать і все чують... Вираз суворості і лицарства з'являється на їхніх обличчях. Хто може ласувати весільного пиріжка, коли плаче людина, яка це забула про них на цьому весіллі.

— Гірко! Гірко! — доноситься з хати.

— Зараз цілуватимуться...— оголошує зовсім маленьке хлоп'я на тину.

Ця обізнаність примушує усміхнутися Дусю.

Усмішка крізь сльози. Усмішка на чужому весіллі. Може, в Дусі піколи не буде весілля, але не про себе думає зараз господаря Красного дому...

Оновлений Красний дім.

Може, таким віп був сто років тому, а може, таким він буде через кілька днів. Повно світла, простору, радості і падій. Величю в'ються вгору гвинтові східці. Ліне музика Красного дому. Східцями піднімається Дуся. А за нею йдуть та йдуть вільшанські молоді. У шлюбних вінках, у білому шовку, у фатах і веленах. Дівчина, котра вмiла сміятись ні з чого, тепер урочиста, і Дусі не треба озиратися на неї. Колись босоноге дівчисько теж іде разом з ними — воно виросло, розквітло й піднімається до свого щастя гідно та граціозно... Безконечні східці...

І далі: порожній тин. Мабуть, послули на тину й кудись у ніч попадали хлопчакки...

Маревний дім на течії. А там, на Замчиську, біля справжнього Красного дому, чарівна Дуся у своїй весільній утемі, в легкій зажурі, у передсвітанкових сутінках, що зараз розтануть і зразу зроблять світ чистим і безмежним.

— Як Максимко?

— Росте...— дивиться Дуся кудись у світанок.

— Хто там з ним? — показує на вікно.

— Нікого. Один.

— Один?

— З твоєю Лолітою,— посміхається Дуся.

— Ходімо,— каже Максим.

Ідуть по східцях. Максим пробує відчинити двері — вони замкнені. Знаходить ключ — Дуся ховає його там, де колись ховав Максим, за верхньою шалівкою одвірка — відмикає двері, заходить.

Тут все, як було колись, після повернення Максима.

Лоліта, будильник, знаменитий білий глечик...

У цьому червона троянда з гілкою.

Коліска на вервечках — у ній маленький мешканець цієї кімнати. Він спить — йому ще нема ніякого діла до людських трагедій, до людських страждань. Гойднувши коліску, Максим стоїть якусь мить перед нею.

— Діти ростуть, коли сплять, а ми ростемо, коли боремося,— говорить Максим.— Я ще ніколи не бачив тебе такою, як сьогодні!..

— Не їм одружувати нас... Колись ми зробимо це самі, з власної волі, по згоді. Бо, крім обов'язку, є ще любов, Максиме. Велике диво людське, без якого не може бути великого, красивого життя. Тепер я це знаю краще за інших... Без любові в домі може з'явитись тільки ще одна коліска, більше пічгого...

Дубова лава у хаті Стоколоса.

На ній ті, хто багато років користувався нею. Її так і не зайнято до кінця. Коли б у свій час на ній усівся Максим, та Макар Зіновійович, та ще дехто, то все могло б скластися інакше для Стоколоса. Скоро відійдуть у минуле отакі велетенські дубові лави по під усю стіну. Та лава з дивним переплетінням — невідомий майстер вклав у неї чимало фантазії.

На високому ліжку, зрідні лаві, лежить Стоколос. Дивиться в стелю, щось згадує...

Хтось затяг на весіллі пісню...

Ми з тобою покохалися,
Та навіки не побралися...
І давно на нашу стежечку
Положив спорих мережечку...
А пад чистою криницею
Явір журиться з вербицею...

Вже доспівано ту пісню, а Дуся навіщось повертається до неї, одна на все весілля:

І давно на нашу стежечку
Положив спорих мережечку...

Засумувало весілля від тієї пісеньки.

Серед того суму підводиться Стоколос з рушником через плече. Йому на всіх весіллях пов'язують рушник, скрізь він ходить у сані весільному. І тут теж почуває себе неабияким господарем.

— Досить суму! Давайте згуляємо зразу два весілля. За молодим діло не стане. Погляньте на них! — показує він на Максима і Дусю. — Чим не молоді!..

— Браво!

— Гірко!

Але ніякі підбадьорювання, спонування, погляди, благання не можуть вплинути на Дусю. Зачеплено щось більше, вагоміше, аніж її власне щастя, осквернено щось таке, чого Дуся не може подарувати, за що ладна піти на смертний поєдинок із Стоколосом. Вона підводиться, і від того немовби меншає Стоколос.

— Коли вже на те пішло, то на моєму весіллі вам не доведеться бути. Я просто вас не покличу.

— Мене? — перепитує Стоколос.

— Вас, — показує безстрашна Дуся.

Стоколос зриває із себе рушника й демонстративно виходить. Зараз це кляте весілля зрозуміє, що таке Стоколос. За ним піднімається друга, третя, п'ята пара. Потім щось вигукував хлопчик на тупу. А музика під вишпями заграла марш... Надто старався бубон...

— Ви прийшли? — запитує Стоколос.

Вони мовчать на лаві. Хіба він не бачить їх?

— Не думав, не гадав. Після того весілля ви всі відцурались мене. Забули про Стоколоса. А чому? Злякалися маленької Дусі?

Вони мовчать. Тільки лунко пчихає потерушник. Бо й правда. Все почалося з того весілля. Люди перетворили те весілля на катівню для нього, виказали йому все, про що так довго мовчали. Більше він не ходить на жодне весілля. Його й не просять. Всі забули про нього. Про них теж згадують дуже рідко...

— Чую, що Кіндрат Нивка прийшов...

Нивка пчихає.

— Еге ж, прийшов...

— Ти все пчихаєш, Кіндрате?

— У мене пробиті груди, мені заборонено палити, то я мушу пчихати. А вас це дратує?

— Ніскільки. Пчихай собі на здоров'я.

Нивка пчихає.

- Що ти зараз робиш? Ким ти, Нивко?
- Сторожем на току.
- Годі якого біса ти пчихаєш? Це майже те саме, що комірник — прибуткове діло.
- Прибуткове, але сезонне.
- Знаєш, якщо ти працюватимеш цілий рік на току, то Вільшана залишиться без хліба. Не пчихай. Я хочу поговорити з Козорізом. Ти тут, Козорізе?
- Тут.
- А що ж я не бачу твого шраму? Ну ж розкажи, як тобі німець хотів одрізати вухо тесаком. Я хочу посміятися перед смертю.
- Мені не до сміху.
- Чому, Козорізе?
- Довго казати, мало слухати.
- Пане Копиловський, ви знову напахались отими смердючими духами. Як вам тепер без мене живеться?
- Кепсько, прошу пана.
- Я пізно вас розкусив, пане Копиловський. Шуро-Буро, ти тут?
- Тут!
- Перекажи Сивошапці, нехай стережеться цього чоловіка. Олексю!
- Га?
- Що в тебе новенького?
- Скільки тура не годуй, а він усе в ліс дивиться.
- Тобто? Раніше я цього не помічав за тобою.
- Я хочу тікати з Вільшани.
- А ти, Шуро-Буро?
- Я залишився у правлінні, але вишу на волосині.
- Якщо на такій волосині, як у тебе на голові, то це прекрасно. Молодець, Шуро-Буро! І всі молодці, що прийшли. А то я зовсім занепав духом...
- Нас прислав Сивошапка. Чого вам треба від нас?
- Хотів попрощатися з вами. А тепер можете йти і правити Вільшаною без мене. Ха-ха-ха!..

Підводяться один за одним з лави й виходять. Тоскно скриплять мостини під ними. А людина в ліжку божевільно сміється їм услід. Може, то лють на своє життя...

Останнім підводиться з лави пан Копиловський. Він щось хоче сказати Стоколосу, мабуть, щось жовчне, мстиве. Але йому заважає Вальдшнеп — цей мовчазний свідок, що принішк у кутку. Вальд-

шнєп знає їхні повадки, підводиться і мовчки виходить — високий, пригнічений. Вальдшнеп звик залишати їх на самоті, і тепер він робить це якось певимушено, природно.

Догоряє свічка в старім канделябрі. Останні спалахи її тривожні. Замість спаленої треба б поставити нову, але в хаті нікого немає, крім Копиловського. Вітерець задуває у розчинене вікно, колише вогником, а десь далеко гуркоче нічна молотарка. Пан Копиловський іде до Стоколоса. Якось зловісно нахилиється над ним і лукаво говорить йому в саме обличчя, оповите чадом передсмертя:

— Що? Вмираєш?..

Зараз він сповістить Вільшану про смерть Стоколоса. Він, власне, для цього й нахилився над ним, щоб вловити в очах порожнечу смерті.

Десь в океані почі переможно гуде молотарка. Здалеку вона здається казковою, напівфантастичною: срібне марево з чорними силуетами. І музика її здалеку видається гарною, педідробпа, приємна музика жнив, що іноді сягає найвищих котурнів. Але зблизька це звичайпісінька молотарка, і ніякої музики, а лише гул та завивання; і невблаганність, перемішана з насолодою; і найвища зосередженість людська, без якої та молотарка пічого не варта. Люди не говорять, не сміються, не спочивають. Їм навіть ніколи думати над тим, що вони роблять. Навіщо, коли вони навчилися робити все машинально, підкорили одному ритмові свої руки і волю?

— Зупиніть молотарку! Помер Стоколос!

Якась мить замішання, вагання людського.

На столі молотарки Максим і Надя Вальдшнеп. Максим знімає окуляри барабанщика. Дивиться вниз на Копиловського. Надя теж піднімає на чоло свої окуляри. Застиг Ваня Гайворон біля локомотива... Ось-ось зупиниться молотарка. Копиловський чекає. Адже всі ці люди багато років підкорялися Стоколосові. Він роздобув для них цю молотарку, і цього локомотива, і навіть мішки для зерна діставав він, і дівчата навітьось писали на тих мішках його ім'я: Стоколос.

Копиловський чекає.

Машиніст підходить до локомотива, щось ворожить там, і в ту ж мить шків з пасом починає обертатися з шаленою швидкістю. Барабанщики в окулярах немов збожеволіли, посипалося зерно у мішки, на яких збереглося старе тавро, на височенну скирту побігла солома, хтось істерично закричав біля половини, може, дружина Стоколоса, але вже

ніяка сила не змогла б зупинити цю справді фантастичну молотарку.

Внизу гуде сепаратор навіжено, тривожно. Колись він будив Максима Сивошапку, а тепер будить хлопчика в невеличкому дерев'яному ліжку-колиці. Хлопчик підріс, для нього та колиця — справжнє прокрустове ложе, він ледве вмщається в ньому.

Хлопчик мружитьесь проти сонця, яке встигло вибратися на балкон. Справді, воно немовби поруч, за скляними дверима, але хлопчик звик до тих химерних витівок сонця. На бильцях колицки висить його достоту потерта одежа: штанці з одною шлейкою, бушлатик з якорцями на комірі й легендарна балтійка. Все це в одну мить з'являється на хлопчикові. І все ж він чимсь невдоволений, — цим маленьким хлопчакам вічно чогось бракує для повної уніформи.

«Максимку, а хто за тебе буде вмиватись?»

Це запитання, безперечно, могло почутися йому, але хлопчик помітно оторопів. Досі гадав, що він один у кімнаті. Щоразу, коли він прокидається, в кімнаті вже нікого не буває.

Велике дерев'яне ліжко замість колишньої залізної койки. Наче вбитий, спить на тому ліжку Максим Сивошапка. Роззутий, але не роздягнений. Може, тому, що нема Лоліти Торрес на стіні — при ній він не дозволив би собі отак упасти на ліжко.

Хлопчик підходить до батька, дивиться на його поруділі чоботи, на злинялу одежу, на соломинку в чубі і хитає головою, як це роблять дорослі, помітивши безпорядок. Піднімає батькову руку, що безсило звисає з ліжка, прислухається до годинника на ній, любиться секундною стрілкою, що бігає на циферблаті; та стрілка в його уяві набирає велетенських розмірів. Хлопчик піднімає батькову руку, відтак береться за чоботи біля ліжка. Хазяйновито витрушує з них зерно на підлогу.

Очевидно, кожного разу батько це робить сам, повернувшись од молотарки з нічної зміни, і хлопчик має певне задоволення, що зараз зробити це пощастило йому. Далі виймає соломинку з батькового чуба, перекушує її, потім якусь мить вирішує, з чого почати ще один день свого бурхливого життя.

Звичайно, з війни.

Обережно вилазить на ліжко і, переступивши через батька, знімає з килимка двоствольку — ясно, що не батькова,

а його рушниця. Озброюється нею і з виглядом справжнього воїна залишає кімнату.

Але ці босі маленькі вояки іноді такі заклопотані своїми ратними справами, що забувають зачиняти за собою двері. Шум сепаратора, що долинає знизу, будить батька.

Максим удруге витрушує свої чоботи, з яких не випадає жодної зернини, взуває їх і підходить до порожньої колиски. Несподівано виймає з неї справжнього свого дробовика.

— Ну, браток, уже занадто...

Бере рушницю, зламає її — вона заряджена. Виймає патрони, потім тихо стукає прикладом об долівку. Все-таки дечого навчив Стоколос Максима. Кладе рушницю в колиску і жде.

Входить Дуся, зачувши його позивні. Вона вся ще там, у сепараторній, там у неї свої турботи, і вона заклопотана ними. Вона належить до тих людей, які не люблять, щоб їх одривали од діла. Тому Максим почуває себе винуватим, він міг би зійти до неї, а не кликати її сюди отим ненависним для Дусі способом.

— А я подумала — знову він...

— Пробач, Дусю. Подивись, — показує Максим на колиску.

Дуся сторожко ступає до колиски. Бідні матері! Вони у вічній тривозі. Іноді й даремно. Дуся посміхається — кому, як не їй, знати, чому її син спить при зброї в своєму прокрустовому ліжку.

— Наслухався історій Красного дому...

Дуся випувато замовкла...

Є одна історія, котрої вона повік не розкаже своєму синові, хоча й це теж одна з повел Красного дому...

Вона кінчається вихором східців, дивним, нез'ясованим переплетінням поручнів і бентежною Дусею, котра з деяких пір по тих східцях не ходить, як усі смертні, а літає.

У лихі і добрі часи Красний дім залишався собою. Стояв на горі, як бастион доброго людського духу, нетлінно і вічно. І сильний був тим, що в ньому жили, боролися, помирили і народжувалися чудові люди. Без них все тліє, все зносить неблаганний плин часу, то бурхлива, то тиха течія, в якій тоне все, як топе світанками небесний Віз на чорторях, так і не діждавшись копей для свого порятунку.

Київ, 1961—1962 рр.

З М І С Т

«Я ПОВЕДУ ВАС У ВІЧНІСТЬ»
Передмова М. Жулинського 5

РІДНА СТОРОНА.
Поліська повість 19

КАМ'ЯНИЙ БРІД. *Повість* 287

НОВЕЛИ КРАСНОГО ДОМУ
Кіноповість 359

ВАСИЛИЙ СИДОРОВИЧ ЗЕМЛЯК

ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ ПЕРВЫЙ

РОДНАЯ СТОРОНА. Полесская повесть

КАМЕННЫЙ БРОД. Повесть

НОВЕЛЛЫ КРАСНОГО ДОМА. Киноповесть

Составитель *Леонид Петрович Чубарь*

Редактор тома *Е. Ф. Гуцало*

Киев, издательство художественной
литературы «Дніпро», 1983

(На украинском языке)

Редактор *Л. Г. Білик*

Художник *А. О. Хмаря*

Художний редактор *О. Д. Назаренко*

Технічний редактор *Л. І. Ільченко*

Коректоря *А. В. Куряцєва, Т. Г. Білєцька*

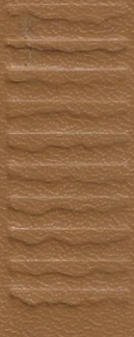
Інформ. бланк № 1962.

Здано до складання 30.12.82. Підписано до друку 29.09.83. БФ 51075. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський №2. Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Ум. друк. арк. 21+1 вкл. Ум. фарб.-відб. 21,053. Обл.-вид. арк. 23,284. Тираж 65 000. Зам. 3-18. Ціна 1 крб.70 к. Видавництво художньої літератури «Дніпро». 252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42. Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе, 310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Земляк В. С.

3—53 Твори: В 4-х т. Том I. Рідна сторона: Поліська повість; Кам'яний Брід: Повість; Новели Красного дому; Кіноповість / Ув'язд. Л. Чубар; Передм. М. Жулинського.— К.: Дніпро, 1983.— 399 с.

До першого тому творів відомого українського радянського письменника (1923—1977), лауреата Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка ввійшли повісті, присвячені життю колгоспного села.

THE
MUSEUM
OF
THE
CITY
OF
NEW
YORK

